वाणीविलासग्रन्थमालाया अष्टमं रत्नम्

ईशादिपञ्चोपनिषदः

(ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक)

दीपिकानन्दगिरिकृतटीकासंवलित-

शांकरभाष्योपेताः ।

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

वाणीविलाससंस्कृतपुस्तकालयः

कचौड़ीगली, बनारस ।

मूल्यं–सार्द्धरूप्यकद्वयम् ।

प्रकाशक—

वृजभूषणदास कन्हैयालाल
वाणीविलास संस्कृत पुस्तकालय,
कचौड़ीगली, बनारस ।

3624 b

मुद्रक—

बी० के० शास्त्री
ज्योतिष प्रकाश प्रेस,
विश्वेश्वरगंज, बनारस सिटी ।

* ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः *

सदीपिकानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशाङ्करभाष्योपेता-

ईशावास्योपनिषत्

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

* ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः *

---

* अथ शाङ्करभाष्यम् *

ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषामकर्मशेषस्या-ऽऽत्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चाऽऽत्मनः शुद्धत्वापापविद्ध-

---

* आनन्दगिरिटीका *

येनाऽऽत्मना परेणेशा व्याप्तं विश्वमशेषतः ।
सोऽहं देहद्वयी साक्षी वर्जितो देहतद्गुणैः ॥

ईशा वास्यमित्यादिमन्त्रान्व्याचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारस्तेषां कर्मशेषत्वशङ्कां तावद्व्युदस्यति । तथा हि-कर्मजडाः केचन मन्यन्ते स्म । ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मशेषा मन्त्रत्वाविशेषादिषे त्वादिमन्त्रवत् । अतः पृथक्प्रयोजनाद्यभावादव्याख्येया इति तान्प्रत्याह-ईशा वास्यमित्यादय इति । कर्मस्वविनियुक्ता इति । इषे त्वेति शाखां छिनत्तीत्यादिवद्विनियोजकप्रमाणादर्शनात्प्रकरणान्तरत्वाच्चेत्यर्थः । श्रौतविनियोगाभावेऽपि बर्हिर्देवसदनं दामीत्यस्य बर्हिर्लवनप्रकाशनसामर्थ्याद्बर्हिर्लवने यथा विनियोगस्तथा कर्मशेषात्मप्रकाशनसामर्थ्येन कर्मस्वेषां विनियोग इत्यपि नाऽऽशङ्कनीयमित्याह-तेषामिति । शुद्धादिविशेषणस्याऽऽत्मनः कर्मशेषत्वे प्रमाणाभावात्तद्याथात्म्यं न केवलं कर्मानुपयोगि किन्तु कर्मणा विरुध्यते चेत्याह-याथात्म्यं चेति । शुद्धोऽहं स्वभावतो नाऽऽगन्तुकेनापि पाप्मना विद्धः सर्वत्रैकोऽशरीर आकाशोपम इति जानन्न कटाक्षेणापि कर्म वीक्षते । किन्त्वापातप्रतिपत्तिरप्येतादृशी निरुणद्ध्येव कर्म-

त्वैकत्वनित्यत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वादि वक्ष्यमाणम्। तच्च कर्मणा विद्ध्येतेति युक्त एवैषां कर्मस्वविनियोगः। नह्येवंलक्षणमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यं विकार्यमाप्यं संस्कार्यं कर्तृभोक्तृरूपं वा येन कर्मशेषता स्यात्। सर्वासामुपनिषदामात्मयाथात्म्यनिरूपणेनैवोपक्षयात्। गीतानां मोक्षधर्माणां चैवंपरत्वात्। तस्मादात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि चाशुद्धत्वपापविद्धत्वादि

प्रवृत्तिमित्यर्थः। किञ्च यः कर्मशेषः स उत्पाद्यो दृष्टो यथा पुरोडाशादिः। विकार्यः सोमादिः। आप्यो मन्त्रादिः। संस्कार्यो व्रीह्यादिस्तदुत्पाद्यादिरूपत्वं व्यापकं व्यावर्तमानमात्मयाथात्म्यस्य कर्मशेषत्वमपि व्यावर्तयति। तथाऽऽत्मयाथात्म्यं कर्तृ भोक्तृ च न भवति। येन ममेदं समीहितसाधनं ततो मया कर्तव्यमित्यहंकारान्वयपुरःसरः कर्त्रन्वयः स्यादित्याह—नह्येवमिति। ननूपनिषदां जपोपयोगित्वादन्यस्य च प्रमाणस्यादर्शनान्नास्त्येवैतादृशमात्मयाथात्म्यं तत्राऽऽह—सर्वासामिति। यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति मीमांसाप्रसिद्धेः सर्वासामुपनिषदां चैकात्म्ये तात्पर्यदर्शनान्न जपोपयोगित्वमुपनिषदां शक्यं वक्तुम्। तथा हि—ईशा वास्यमित्युपक्रम्य स पर्यगाच्छुक्रमित्युपसंहारादनेजदेकं तदन्तरस्य सर्वस्येत्यभ्यासदर्शनान्नैनद्देवा आप्नुवन्नित्यपूर्वतासंकीर्तनात्को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति फलवत्तासंकीर्तनात्कुर्वन्नेवेहेति जिजीविषोर्भेददर्शिनः कर्मकरणानुवादेनासुर्या नाम त इति निन्दयैकात्म्यदर्शनस्य स्तुतत्वात्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधातीति युक्त्यभिधानाच्चास्यास्तावदुपनिषद ऐकात्म्यतात्पर्यं दृश्यते। एवमन्यासामप्युपनिषदामुपक्रमोपसंहारैकरूप्याभ्यासापूर्वताफलवत्तार्थवादयुक्त्युपपादनानि षट् तात्पर्यलिङ्गानि विकल्पेन समुच्चयेन चास्माभिस्तत्त्वालोके दर्शितानीति नेह प्रतन्यन्ते। किञ्च प्रत्ययसंवादोऽपि बलवत्त्वे कारणं प्रसिद्धम्। विद्यते चोपनिषदर्थे गीतादिसंवादस्तस्मादुपनिषत्पदसमन्वयेनावगम्यमानमैकात्म्यं न प्रमाणान्तरानुपलम्भाविरोधेनापलपनीयम्। यथेन्द्रियान्तरेणानवगम्यमानमपि रूपं चक्षुषाऽवगम्यमानं नापह्नूयते तथैकात्म्यमपि नापह्नवार्हमित्याह—गीतानामिति। 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्। विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति' इत्यादिगीतानाम्। 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इत्यादिमोक्षशास्त्राणां चैकात्म्यपरत्वादित्यर्थः। यद्येतादृशमात्मतत्त्वं तर्हि निरधिकारित्वात्कर्मकाण्डमुच्छिद्येतेत्यपि नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—तस्मादिति। औपनिषदात्मयाथात्म्यविज्ञानवत इष्यत एव कर्मकाण्डाप्रामाण्यम्। यथा न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति निषेधशास्त्रार्थनिश्चयवत इष्यत एव श्येनादिविध्यप्रामाण्यम्। यथा च तीव्रक्रोधाक्रान्तस्वान्तं प्रत्येव

हरिः ॐ ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धं कर्माणि विहितानि । यो हि कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनाऽदृष्टेन स्वर्गादिना च द्विजातिरहं न काणकुब्जत्वाद्यनधिकारप्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्विति ह्यधिकारविदो वदन्ति । तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो याथात्म्यप्रकाशनेनाऽऽत्मविषयं स्वाभाविकमज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारधर्मविच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्ति । इत्येवमुक्ताधिकार्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनान्मन्त्रान्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः—

ईशा वास्यमित्यादि । ईशा ईष्ट इतीट् तेनेशा । ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य । स हि सर्वमीष्टे सर्वजन्तूनामात्मा सन्प्रत्यगात्मतया

श्येनादिविधिप्रामाण्यं तथा मिथ्यात्मदर्शिनं प्रत्येव कर्मविधिप्रामाण्यमित्यर्थः । अत्र जैमिनिप्रभृतीनां संमतिमाह—यो हीत्यादिना । अर्थित्वादियुक्तस्य कर्मण्यधिकारः षष्ठेऽध्याये प्रतिष्ठापितः । अर्थित्वादि च मिथ्याज्ञाननिदानम् । न हि नभोवन्निष्क्रियस्य स्वत एव दुःखासंसर्गिणः परमानन्दस्वभावस्य सुखं मे स्याद्दुःखं मे मा भूदित्यर्थित्वं शरीरेन्द्रियसामर्थ्येन च समर्थोऽहमित्यभिमानित्वं मिथ्याज्ञानं विना संभवतीत्यर्थः । यस्मादात्मयाथात्म्यप्रकाशका मन्त्रा न कर्मविधिशेषभूता न च मानान्तरविरुद्धास्तस्मात्प्रयोजनादिमत्त्वमपि तेषां सिद्धमित्याह—तस्मादेत इति । व्याख्येयत्वमुक्त्वा प्रतिपदं व्याचष्टे—ईशेति । ईश ऐश्वर्येऽस्य धातोः क्विपि लुप्ते कृदन्तरूपमीट् । तस्य तृतीयैकवचनमीशेति । ननु कर्तरि क्विब्विधानात्परमात्मनश्चाविक्रियत्वात्कथं क्विबन्तशब्दवाच्यतेति तत्राऽऽह—ईशितेति । मायोपाधेरीशनकर्तृत्वसंभवात्क्विबन्तशब्दवाच्यता न विरुध्यते निरुपाधिकस्य च लक्ष्यत्वं भविष्यतीत्यर्थः । ईशित्रीशितव्यभावेन तर्हि भेदः प्राप्त इत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वजन्तूनामात्मा सन्निति । यथाऽऽदर्शादिषु प्रतिबिम्बानामात्मा सन्बिम्बभूतो देवदत्त ईशिता भवति तथा कल्पितभेदेनेशित्रीशितव्यभाव-

---

* *अथ शङ्करानन्दकृतेशावास्यदीपिका* *

ॐ ईशावास्यादयो मन्त्रा विनियुक्ता न कर्मणि ।
प्रमाणाभावतस्तेषां कुर्वे व्याख्यामकर्मगाम् ॥

ईशा ईष्ट इतीट् ईश्वर आनन्दात्मा तेन वास्यमाच्छादनीयं निवासयोग्यं वेदं विविधप्र-

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥

तेन स्वेन रूपेणाऽऽत्मनेशा वास्यमाच्छादनीयम्। किम्। इदं सर्वं यत्किञ्च यत्किञ्चिज्जगत्यां पृथिव्यां जगत्तत्सर्वं स्वेनाऽऽत्मनेशेन प्रत्यगात्मतयाऽहमेवेदं सर्वमिति। परमार्थसत्यरूपेणानृतमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं स्वेन परमात्मना। यथा चन्दनागर्वादेरुदकादिसंबन्धजक्लेदादिजमौपाधिकं दौर्गन्ध्यं तत्स्वरूपनिघर्षणेनाऽऽच्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन तद्वदेव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं जगद्द्वैतरूपं जगत्यां पृथिव्यां जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं विकारजातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात्। एवमीश्वरात्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यास एवाधिकारो न कर्मसु। तेन त्यक्तेन

संभवान्न वास्तवभेदानुमानं संभवतीत्यर्थः। वस आच्छादने। अस्य रूपं वास्यम्। तत्त्वत ईश्वरात्मकमेव सर्वं भ्रान्त्या यदनीश्वररूपेण गृहीतं तत्सर्वमीश्वर एवाऽऽत्मैवेति ज्ञानेनाऽऽच्छादनीयम्। सर्वात्मक ईश्वरोऽस्मीति ज्ञातव्यमेष तत्त्वोपदेशश्छान्दोग्ये तत्त्वमसीतिवदित्यर्थः। 'ब्रह्मैव सर्वमात्मैव सत्प्रकाशविशेषतः। हेयोपादेयभावोऽयं न सन्स्वप्नवदीर्यते'। उक्तञ्च—'न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति न विकल्पोऽस्ति तत्त्वतः। नित्यप्रकाश एवास्ति विश्वाकारो महेश्वरः' इति। यस्यौपदेशिकज्ञानमात्रेणानृतदृष्टिर्न तिरस्क्रियते तस्य विचारादिप्रयत्नेन तत्त्वप्रकाशे सत्यनृतदृष्टिस्तिरस्क्रियेतेत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह—यथेति। चन्दनागर्वादेरुदकादिसम्बन्धादार्द्रीभावादिना जातं यद्दौर्गन्ध्यमौपाधिकं मिथ्या तद्यथा तत्स्वरूपनिघर्षणाभिव्यक्तेन स्वाभाविकेन गन्धेनाऽऽच्छाद्यते तद्वद्विचारादेः स्वरूपसद्भावान्मिथ्याबुद्धेर्बाधकत्वं संभवतीत्याह—तद्वदेव हीति। स्वभावोऽनादिरविद्या तत्कार्यं स्वाभाविकमित्यादिबाधयोग्यत्वप्रदर्शनार्थं विशेषणम्। एवं विचारादिप्रयत्नवतोऽनृतदृष्टितिरस्कारसंभावनामुक्त्वा युक्त्यनभिज्ञस्य सर्वमिदमहं चेश्वर एवेति भावनायामधिकृतस्य युक्तिकुशलस्य च विचारेऽधिकृतस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकार इह मन्त्रे विवक्षितस्तेन त्यक्तेनेत्यत्र त्यागपरामर्शात्। त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदमित्यन्यत्राप्युक्तत्वात्पुत्राद्येषणायाश्चित्तविक्षेपहेतुत्वेन प्रसिद्धत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याऽऽह—एवमीश्वरात्मेति। चिकीर्षितं संन्यासं स्तौति—तेन त्यक्तेनेति।

त्ययगम्यं निखिलम्। सर्वशब्दार्थमाह—यत्किञ्च यत्किञ्चिद्भूतभौतिकं जगत्यां ब्रह्माण्डकटाहभूमौ जगच्चेतनात्मकमीश्वर एवेदमिति बुद्धिः करणीयेत्यर्थः। तद्बुद्ध्युत्पादे साधनमाह—तेन जगता त्यक्तेन तद्बुद्ध्या गृहीतेन भुञ्जीथा ईश्वरतत्त्वसाक्षात्कारलक्षणं भोजनं कुर्याः। जगद्बुद्धे-

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः ।

त्यागेनेत्यर्थः । न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो वा भृत्यो वाऽऽत्मसम्बन्धिताया अभावादात्मानं पालयत्यतस्त्यागेनेत्ययमेव वेदार्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः । एवं त्यक्तैषणस्त्वं मा गृधः गृधिमाकाङ्क्षां मा कार्षीर्धनविषयाम् । कस्यस्विद्धनं कस्यचित्परस्य स्वस्य वा धनं मा काङ्क्षीरित्यर्थः । स्विदित्यनर्थको निपातः । अथवा मा गृधः । कस्मात् । कस्यस्विद्धनमित्याक्षेपार्थो न कस्यचिद्धनमस्ति यद्गृध्येत । आत्मैवेदं सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं त्यक्तमत आत्मन एवेदं सर्वमात्मैव च सर्वमतो मिथ्याविषयां गृधिं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमात्मविदः पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासेनाऽऽत्मज्ञाननिष्ठतयाऽऽत्मा रक्षितव्य इत्येष वेदार्थः । अथेतरस्यानात्मज्ञतयाऽऽत्मग्रहणायाशक्तस्येदमुपदिशति मन्त्रः—कुर्वन्नेवेति । कुर्वन्नेवेह निर्वर्तयन्नेव कर्माण्यग्निहोत्रादीनि

त्यागेनाऽऽत्मा रक्षितः स्यान्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानानुकूलत्वात्त्यागस्येत्यर्थः । सन्यासिनः शरीरसंधारणापयुक्तकौपीनाच्छादनभिक्षाशनादिव्यतिरिक्तेऽपि कथञ्चिद्द्रव्यपरिग्रहे रागश्चेत्प्राप्नोति तन्निरोधे यत्नः कर्तव्यः । तस्य प्रधानविरोधित्वादित्यभिप्रेत्य नियमविधिमाह—एवं त्यक्तेषण इति । स्विदिति निपातस्य सामान्यार्थत्वेऽपि कस्यस्विदिति वितर्कार्थत्वमन्यत्र प्रसिद्धं तदिह न गृह्यत इत्यनर्थकमित्युक्तम् । व्यवहारदृष्ट्याऽप्यात्मन एवेदं सर्वं शेषभूतं जडस्य चित्परतन्त्रत्वादतोऽप्राप्ते विषये नाऽऽकाङ्क्षा कर्तव्या । परमार्थतस्त्वात्मैव सवमित्याकाङ्क्षाविषय एव नास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

आद्यमन्त्रस्य पूर्वार्धेन तत्त्वोपदेशः कृतस्तृतीयपादेनापरिपक्वज्ञानस्य संन्यासविधिरुक्तश्चतुर्थपादेन संन्यासिनो नियमविधिरुक्त इति प्रतिपदं व्याख्याय सङ्क्षिप्यार्थमनुवदत्युत्तरस्य सम्बन्धाभिधित्सया—एवमात्मविद इत्यादिना । पूर्वमन्त्रेण ज्ञानं विहितं यस्य तस्यैवोत्तरमन्त्रेण कर्म विहितं ततः समुच्चया-

---

रुत्पादे सर्वसङ्गपरित्यागलक्षणमुपायमाह—मा गृधः, माऽभिलाषं कार्षीः । अभिलाषो हि विषयघटितो विषयाश्चानेके तेषामन्यतमपरित्याग उपायो मा भूदित्येतदर्थमाह—कस्यस्विल्लोकद्वयस्यापि तत्र हेतुर्धनमभिलाषस्य विषयो यः कश्चन धर्मोऽपि धनरूपः । धनं च हिरण्यादिकं सर्वक्लेशबीजं प्रसिद्धम् ॥ १ ॥

यस्त्वमुमुक्षुर्धनाभिलाषी नास्य त्यागेऽधिकार इति तं प्रति सकरुणा मातेव श्रुतिराह—कुर्वन्नेवेति । स्पष्टम् । इहास्मिन्कर्माधिकारे लोके कर्माणि नित्यान्यग्निहोत्रादीन्यन्यानि च जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेच्छतं समाः । धने वैराग्याभावे यावदायुः शतसंवत्सरं न्यूनमधिकं

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेच्छतं शतसङ्ख्याकाः समाः संवत्सरान्। तावद्धि पुरुषस्य परमायुर्निरूपितम्। तथा च प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं वर्षाणि तत्कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते। एवमेवंप्रकारेण त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनीत एतस्मादग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्तमानात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते कर्मणा न लिप्यत इत्यर्थः। अतः शास्त्रविहितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत्। कथं पुनरिदमवगम्यते। पूर्वेण मन्त्रेण संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठोक्ता द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेत्युच्यते। ज्ञानकर्मणोर्विरोधं पर्वतवदकम्प्यं यथोक्तं न स्मरसि किम्। इहाप्युक्तं यो हि जिजीविषेत्स कर्म कुर्वन्। ईशा वास्यमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनमिति च। न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियादिति च

नुष्ठाने तात्पर्यं मन्त्रद्वयस्येत्येकदेशी शङ्कामुद्भावयति–कथं पुनरिति। शुद्धब्रह्मज्ञानकर्मणोरेकाधिकारे विरुद्धत्वादृतुगमनत्रिदण्डिधर्मवदस्त्येव तत्रापि क्रमेणैककर्तृकत्वमिति चेन्न। विशिष्टरूपभेदाद्भिन्नाधिकारत्वात्। यच्चोक्तं ज्ञानकर्मणोर्वेदविहितत्वेन शुद्धिसाम्याद्विरोधोऽसिद्ध इति तदसत्। ऋतुगमनत्रिदण्डिधर्मयोरप्यविरोधप्रसङ्गात्। तदुभयं नैकस्य विहितमिति चेत्तुल्यमेतत्प्रतिषेधात्तत्र न समुच्चय इति चेदिहापि न कर्मणा न प्रजया नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दानित्यादिप्रतिषेधस्तुल्यः। केवलकर्मविषयो निषेध इति न च वाच्यं केवलपदव्यवच्छेद्याभावात्समुच्चयविधेरद्याप्यनिश्चितत्वात्तस्मान्न समुच्चये तात्पर्यं मन्त्रद्वयस्येत्याह–ज्ञानकर्मणोर्विरोधमिति। कर्तृत्वाद्यध्यासाश्रयं कर्म शुद्धत्वाकर्तृत्वादिज्ञानेनोपमृद्यत इति सम्बन्धग्रन्थे यथोक्तं सहानवस्थानलक्षणं विरोधं किं न स्मरसि येनैकाधिकारत्वं ययोः कल्पयसीत्यर्थः। मन्त्रलिङ्गादपि तयोर्भिन्नाधिकारत्वं प्रतीयत इत्याह–इहाप्युक्तमिति। जिजीविषो रागिणः कर्म विहितं सर्वमीश्वर एवेति ज्ञानवतस्त्यागो विहितः। किञ्च धनसम्पन्नस्यैव कर्मण्यधिकारः प्रथममन्त्रार्थाधिकारिणश्च धनाकाङ्क्षानिषेधेन कर्माधिकारनिषेधः प्रतीयत इत्यर्थः। जिजीविषा हि कर्माधिकारिण एव न ज्ञानाधिकारिण इत्यत्र प्रमाणमाह–न जीवित इति। अरण्यं स्त्रीजनासंकीर्णमाश्रममियाद्गच्छेदिति पदं

वा। कर्मणां करणे कारणमाह–एवं शतसंवत्सरं यथोक्तकर्मानुष्ठानवति त्वय्यधिकारिणि वर्तमाने धनविषयेऽपि वैराग्यं भविष्यतीति शेषः। ननु यथा मुमुक्षोः कर्मपरित्यागेनैव पुरुषार्थसिद्धिस्तथाऽन्यस्यापि स्यादित्यत आह–नान्यथेतोऽस्ति। इतः स्ववर्णाश्रमोचितयथोक्तानुष्ठाना-

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

पदम् । ततो न पुनरियादिति संन्यासशासनात् । उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति । इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्चोत्तरेण निवृत्तिमार्गेणैषणात्रयस्य त्यागः । तयोः संन्यासपथ एवातिरेचयति । न्यास एवात्यरेचयदिति च तैत्तिरीयके । द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तश्च विभावित इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदाचार्येण भगवता । विभागं चानयोर्दर्शयिष्यामः ॥ २ ॥

अथेदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते—असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां च स्वभूता लोका असुर्या नाम । नामशब्दोऽनर्थको निपातः । ते लोकाः कर्मफलानि लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्त इति जन्मानि । अन्धेनादर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसाऽऽवृता आच्छादिता-

---

वेदशास्त्रस्थितिस्ततोऽरण्यवासोपलक्षितात्संन्यासान्न पुनरियात्कर्मश्रद्धया न प्रत्यावृत्तिं कुर्यादिति जिजीविषादिरहितस्य संन्यासविधानादित्यर्थः । इतश्च नैकफलकामस्य ज्ञानकर्मणोरधिकारः प्रतिपत्तव्य इत्याह—उभयोरिति । को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति सनिदानानर्थप्रहाणं ज्ञानफलं वक्ष्यति । संसारमण्डलान्तर्गतमेव च देशान्तरप्राप्त्यायत्तं हिरण्यगर्भपदप्राप्त्यादिलक्षणं कर्मफलं वक्ष्यति । अग्ने नय सुपथेत्यन्तेनेत्यर्थः । नारायणोपनिषद्वाक्यमपि भिन्नाधिकारित्वे प्रमाणयति—इमौ द्वावेवेति । पुरस्तात्सृष्टिकालेऽनुनिष्क्रान्ततरौ भूतसृष्टिमनुप्रवृत्तौ भिन्नाधिकारित्वादुभयोः संन्यास एवातिरिक्तः श्रेष्ठो भवति परमपुरुषार्थव्यवधानादित्यर्थः । व्यासवाक्यमपि संवादकमाह—द्वाविमाविति ॥ २ ॥

आद्यमन्त्रार्थः प्रपञ्चयितुं प्रथममविद्वन्निन्दा क्रियत इत्याह—अथेति । ते

दन्यप्रकारेण मुमुक्षोरिव पुरुषार्थो नास्ति । नानुतिष्ठामि विपरीतेनानुतिष्ठामीत्यभ्यासेन प्रसभमुपचीयमानदुरितत्वात्तदनुष्ठाने च तन्न भवतीत्याह—न कर्म विपरीतानुष्ठानरूपं लिप्यते न संबध्यते । कस्मिन्नरे यथोक्तकर्मानुष्ठानवति त्रैवर्गिकेऽधिकारिणि त्वयि । सूत्रभूतावेतौ मन्त्रौ । शिष्टमेतयोरेव व्याख्यानम् ॥ २ ॥

मा गृध इत्यादेर्व्याख्यानमनेन मन्त्रेण धनाभिलाषवतां कष्टसंसारप्राप्तिरुच्यते—असुर्या नामासुरसंबन्धिनः प्रसिद्धास्ते धनाभिलाषवतामात्मज्ञानशून्यानां ये श्वसूकरादिदेहरूपास्ते लोकाः कर्मफलरूपा देहविशेषा अन्धेन तमसा क्लेशचतुष्टयानुविद्धेन पञ्चमेनान्धतामिस्रेणाहंममाभिनिवेशरूपेणाऽऽवृताः । तानुक्ताँल्लोकांस्ते धनाभिलाषेणेश्वरज्ञानशून्याः प्रेत्येदमधिकारि-

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥ ३ ॥
अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।

स्तान्स्थावरान्तान्प्रेत्य त्यक्त्वेमं देहमभिगच्छन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । ये के चाऽऽत्महनः । आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः । के ते जना येऽविद्वांसः । कथं त आत्मानं नित्यं हिंसन्ति । अविद्यादोषेण विद्यमानस्याऽऽत्मनस्तिरस्करणात् । विद्यमानस्याऽऽत्मनो यत्कार्यं फलमजरामरत्वादिसंवेदनलक्षणं तद्धतस्येव तिरोभूतं भवतीति प्राकृताविद्वांसो जना आत्महन उच्यन्ते । तेन ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते ॥ ३ ॥

यस्याऽऽत्मनो हननादविद्वांसः संसरन्ति तद्विपर्ययेण विद्वांसो जना मुच्यन्ते ते नाऽऽत्महनः । तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते—अनेजदिति । अनेजत्, न-एजत् । एजृ कम्पने कम्पनं चलनं स्वावस्थाप्रच्युतिस्तद्वर्जितं सर्वदैकरूपमित्यर्थः । तच्चैकं सर्वभूतेषु । मनसः सङ्कल्पादिलक्षणाज्जवीयो

लोका इति तच्छब्दो यच्छब्दार्थे । यथाश्रुतमिति । येन यादृशं प्रतिषिद्धं विहितं वा देवतादिज्ञानमनुष्ठितं स तदनुरूपामेव योनिमाप्नोतीत्यर्थः । आत्महन्तृत्वस्योदरभेदिनि प्रसिद्धेः कथमविद्वांस आत्महन इत्याह—कथं त इति । उदरभेदिनोऽध्यात्माधिकारे प्रसङ्गाभावादशुद्धत्वाध्यासेन तिरस्कार एवाऽऽत्महन्तृत्वमित्याह—अविद्यादोषेणेति । यथा कस्यचिच्छुद्धस्य मिथ्याभिशापोऽशस्त्रवध उच्यते तद्वदात्मनि पापित्वाद्यध्यासोऽपि हिंसैवेत्यर्थः । अजरामरत्वादिलक्षणोऽहमिति संवेदनमभिधानं च यत्कार्यं तद्धतस्येव न दृश्यत इति हननमुपचर्यत इत्याह—विद्यमानस्येति । अस्याऽऽत्मघातस्य प्रायश्चित्तविधानादर्शनात्संसरणमेव फलमित्याह—तेन हीति ॥ ३ ॥

उत्तरमन्त्रमवतारयति—यस्याऽऽत्मन इत्यादिना । अविक्रियमेकं चेदात्मतत्त्वं कथं तर्हि केचन स्वर्गगामिणः केचन नरकगामिण इति सांसारिकव्यवस्था स्यादिति चेन्मनउपाधिनिबन्धनेत्यभिप्रेत्याऽऽह—मनस इत्यादिना । उपाधेरनु-

---

शरीरं परित्यज्याभिगच्छन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति । तच्छब्दार्थमाह-ये के चाऽऽत्महन आत्मानमीशं सर्वतः परिपूर्णं चिदानन्दं परेण धनरूपेण घ्नन्ति तिरस्कुर्वन्ति ये त आत्महन इदं सर्वमहमेवेति ज्ञानशून्या इत्यर्थः । जनाः संसारचक्रे पुनः पुनः प्रादुर्भाववन्तः ॥ ३ ॥

ईदृक्शब्दार्थमाह—अनेजत । कम्पनमकुर्वदनेन वायुप्राणौ निराकृतौ । एकं देहादिभेदेन भेदशून्यम् । इदमित्थं चेत्स्यान्मनसा प्राप्यमित्यत आह–मनसो जवीयो मनसोऽपि वेगवत्तरम् । मनसा साक्षादनाप्यानामपि रूपादीनां चक्षुरादिभिराप्यत्वदर्शनादिदमपि तथाऽस्त्वि-

तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

जववत्तरम् । कथं विरुद्धमुच्यते ध्रुवं निश्चलमिदं मनसो जवीय इति च । नैष दोषः । निरुपाध्युपाधिमत्त्वेनोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन स्वेन रूपेणोच्यतेऽनेजदेकमिति । मनसोऽन्तःकरणस्य संकल्पविकल्पलक्षणस्योपाधेरनुवर्तनादिह देहस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरगमनं संकल्पेन क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनसो जविष्ठत्वं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादीन्द्रुतं गच्छति सति प्रथमं प्राप्त इवाऽऽत्मचैतन्यावभासो गृह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्याह । नैनद्देवा द्योतनाद्देवाश्चक्षुरादीनीन्द्रियाण्येतत्प्रकृतमात्मतत्त्वं नाऽऽप्नुवन्न प्राप्तवन्तः । तेभ्यो मनो जवीयो मनोव्यापारव्यवहितत्वात् । आभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां विषयी भवति । यस्माज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत्पूर्वमेव गतम् । व्योमवद्व्यापित्वात् । सर्वव्यापि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवाविवेकिनां मूढानामनेकमिव च प्रतिदेहं प्रत्यवभासत इत्येतदाह—तद्धावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यानात्मविलक्षणान्मनोवागिन्द्रियप्रभृतीनत्येत्यतीत्य गच्छतीव । इवार्थं स्वयमेव दर्शयति—तिष्ठदिति । स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः । तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः सर्वप्राणभृत्क्रियात्मको यदाश्रयाणि कार्यकरणजा-

---

वर्तनात् । विक्रियादिव्यवहाराश्रयत्वमिति शेषः । ननु मनसो देहान्तःस्थत्वाद्बहिर्गमनायोग्यत्वात्कथं वेगवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—देहस्थस्येति । जवीयस्त्वादश्वादिवत्तर्हि चक्षुरादिग्राह्यत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्याऽऽह—नैनद्देवा इति । चक्षुरादिप्रवृत्तेर्मनोव्यापारपूर्वकत्वात्तदविषयत्वे चक्षुरादिविषयत्वमप्यात्मनो न सम्भवतीत्यर्थः । मनसो वा कथं न विषय आत्मेत्यत आह—यस्मादिति । यथा मनःस्थं परिमाणं मनसो न विषयोऽत्यन्ताव्यवधानात्तथाऽऽत्माऽप्यत्यन्ताव्यवधानान्मनसो न विषयस्तद्व्यापकत्वाच्चेत्यर्थः । उक्तात्मसंभावनायोपपत्तिमाह—तस्मिन्नात्मतत्त्वे सतीति । श्रौतानि कर्माणि सोमाज्यपयःप्रभृतिभिरद्भिः

त्यत आह—नैनदिति । नैनदीश्वरस्वरूपं देवाश्चक्षुरादय आप्नुवन्नधिगतवन्तो मनसेन्द्रियैश्चानाप्यत्वेन । परिच्छेदशङ्कां प्राप्तां वारयति—पूर्वं प्रथममर्षद्गतवत्सर्वतो गतमित्यर्थः । सर्वतोगतत्वे हेतुः—तदीश्वरस्वरूपं धावतो गतिं कुर्वतोऽन्यान्कालवाय्वादीनत्येत्यतीत्य गच्छति । तर्ह्येष्वेव किंचिदतिवेगवदित्यत आह—तिष्ठद्गतिमकुर्वत् । इदानीमसाधारणलक्षणमाह—तस्मिन्सर्वगत एकस्मिन्मनसेन्द्रियैश्चाप्राप्ये सर्वाधिके गतिशून्ये निश्चलेऽपः कर्माण्यध्यात्माद्याश्र-

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥
यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

तानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि च यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितृ स मातरिश्वा। अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि। अग्न्यादित्यपर्जन्यादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि दधाति विभजतीत्यर्थः। धारयति वा। भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतिभ्यः। सर्वा हि कार्यकारणादिविक्रिया नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वास्पदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥४॥

न मन्त्राणां जामिताऽस्तीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनराह—तदेजतीति। तदात्मतत्त्वं यत्प्रकृतं तदेजति चलति तदेव च नैजति स्वतो नैव चलति स्वतोऽचलमेव सच्चलतीवेत्यर्थः। किञ्च तद्दूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वाद्दूर इव। तत्, उ, अन्तिक इति च्छेदः। तद्वन्तिके समीपेऽत्यन्तमेव विदुषामात्मत्वान्न केवलं दूरेऽन्तिके च। तदन्तरभ्यन्तरेऽस्य सर्वस्य। य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः। अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य तदु अपि सर्वस्यास्य बाह्यतो व्यापकत्वादाकाशवन्निरतिशयसूक्ष्मत्वादन्तः। प्रज्ञानघन एवेति च शासनान्निरन्तरं च ॥ ५ ॥

यस्तु। यः परिव्राड्मुमुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादीनि स्थावरान्ता-

---

संपाद्यन्त इति सम्बन्धाल्लाक्षणिकोऽप्शब्दः कर्मसु प्राणचेष्टायाश्चान्निमित्तत्वसिद्धेः। कारणवाचकः शब्दः कार्ये लक्षणया प्रयुक्त इत्यर्थः। ईश्वरस्यापि हिरण्यगर्भस्य नियतप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्याऽधिष्ठाता परमेश्वरः सम्भाव्यत इत्युक्तमिदानीं मातरिश्वग्रहणमुपलक्षणार्थमादाय तात्पर्यमाह—सर्वा हीति ॥ ४ ॥

जामिताऽऽलस्यं व्यापित्वाद्बाह्यतोऽस्ति निरतिशयसूक्ष्मत्वादन्तश्चेदस्ति तर्हि निरन्तरमेकरसं न स्यान्मानाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रज्ञानघन एवेति ॥५॥

याणि शरीरारम्भादिकारणानि मातरिश्वा मातर्याकाशेऽव्याकृते श्वसिति सत्तां प्राप्नोति सूत्रात्मा स जीवसंघो यः स मातरिश्वा प्रथमं कार्यं ज्ञानक्रियाशक्तिरित्यर्थः। दधाति विधारयति सूत्रात्मजनकत्वेन जगत्कारणं भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं मूर्तामूर्तविलक्षणमीशशब्दार्थमुक्त्वा प्रथमपदार्थमाह—तदीशस्वरूपमेजति मूर्तरूपेण कम्पते तदीश्वरस्वरूपं नैजति नैजत्याकाशादिरूपेण तदीशस्वरूपं दूर एकस्य मूर्तस्यापेक्षया मूर्तान्तरेण रूपेण तदु ईश्वरस्वरूपमेवान्तिके सर्वस्यापि समीपे। तदीश्वरस्वरूपमन्तर्मध्येऽस्य जगतः सर्वस्य निखिलस्य तदु सर्वस्यास्य व्याख्यातं बाह्यतो बहिरपि ॥ ५ ॥

सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥
यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

न्यात्मन्येवानुपश्यत्यात्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु च तेष्वेव चाऽऽत्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन यथाऽस्य देहस्य कार्यकारणसंघातस्याऽऽत्माऽहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेतयिता केवलो निर्गुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवाऽऽत्मेति सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति स ततस्तस्मादेव दर्शनान्न विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणां न करोति । प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा हि घृणाऽऽत्मनोऽन्यद्दुष्टं पश्यतो भवत्यात्मानमेवात्यन्तविशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृणानिमित्तमर्थान्तरमस्तीति प्राप्तमेव । ततो न विजुगुप्सत इति ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह—यस्मिन्सर्वाणि भूतानि । यस्मिन्काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थात्मदर्शनादात्मैवाभूदात्मैव संवृत्तः परमार्थवस्तु विजानतस्तत्र तस्मिन्काले तत्राऽऽत्मनि वा को

उक्तात्मज्ञानस्य फलं विधिनिषेधातीतजीवन्मुक्तस्वरूपेणावस्थानमित्याह—यस्त्विति ॥ ६ ॥

निरतिशयानन्दस्वरूपमत एव दुःखास्पृष्टमात्मानमजानतः शोको भवति हा हतोऽहं न मे पुत्रोऽस्ति न मे क्षेत्रमिति । ततः पुत्रादीन्कामयते तदर्थं देवताराधनादि चिकीर्षति न त्वात्मैकत्वं पश्यतस्ततोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शोकादेरविद्याकार्यत्वावधारणान्मूलाविद्यानिवृत्त्यैव शोकादेरात्यन्तिकी निवृत्तिर्विद्या-

---

तृतीयपादार्थमाह—यस्तु । तुशब्दो जगद्दृष्टिनिवारणार्थः । यो विरक्तो मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि स्पष्टम् । आत्मन्येवास्मिन्नीशस्वरूप आनन्दात्मनि स्वयंज्योतिष्येव । आत्मेश्वरयोर्भेदनिवारणार्थ एवकारोऽनुपश्यतीशा वास्यमित्यादिश्रवणानन्तरं मय्येवाध्यस्तानि सर्वाणि भूतानीमानीति साक्षात्करोति । भूतान्यध्यस्तानि निरात्मकान्यात्मनोऽत्यन्तभिन्नानीति शङ्कां वारयति—सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानमात्मानमपि सर्वेषु भूतेषु वस्तुतस्त्वहमेवैतेषु भूतेष्ववस्थितो न मत्तोऽन्यान्येतानि भूतानीत्यर्थः । चकारोऽनुपश्यतीति क्रियासमुच्चयार्थः । तद्दर्शनफलमाह—तत आनन्दात्मा चिदेकरसोऽहमस्मि सर्वाभिन्न इति विज्ञानानन्तरं न विजुगुप्सते किमपि न निन्दति स्तुतिनिन्दाशून्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिमाह—यस्मिन्नीश्वरस्वरूप आनन्दात्मनि सर्वाणि भूतानि । स्पष्टम् । आत्मैवाभूत्स्वं स्वं रूपं परित्यज्य कल्पितमकल्पितमानन्दात्मस्वरूपमेवाभूत् । भूतानामानन्दात्मभवने कारणमाह—विजानत ईडात्मकमिदमहमस्मीति विज्ञानवतस्तत्रेडात्मविज्ञातृस्वरूपे

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥
स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम् ।

मोहः कः शोकः । शोकश्च मोहश्च कामकर्मबीजमजानतो भवति न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः। को मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्ययोराक्षेपेणासंभवप्रदर्शनात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥ ७ ॥

योऽयमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा स स्वेन रूपेण किंलक्षण इत्याहायं मन्त्रः— स पर्यगात्स यथोक्त आत्मा पर्यगात्परि समन्तादगाद्गतवानाकाशवद्व्यापीत्यर्थः। शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मद्दीप्तिमानित्यर्थः । अकायमशरीरो लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः। अव्रणमक्षतम् । अस्नाविरं स्नावाः शिरा यस्मिन्न विद्यन्त इत्यस्नाविरम् । अव्रणमस्नाविरमित्याभ्यां स्थूलशरीरप्रतिषेधः। शुद्धं निर्मलमविद्यामलरहितमिति कारणशरीरप्रतिषेधः । अपापविद्धं धर्माधर्मादिपापवर्जितम् । शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुंलिङ्गत्वेन परिणेयानि । स पर्यगादित्युपक्रम्य कविर्मनीषीत्यादिना पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात्। कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक्। नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः। मनीषी मनस

फलत्वेन विवक्षिता लयमात्रस्य सुषुप्तेऽपि भावादित्याह—शोकश्च मोहश्चेत्यादिना ॥ ७ ॥

योऽयमिति। स्नु प्रक्षरणे धातुः। स्नावयन्ति शरीरमिति स्नावाः शिराः

देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्ये । क आक्षेपे । द्वैतभावो मोह आत्मावरणरूपः क आक्षेपे पूर्ववत्। शोको विक्षेपरूपो दुःखवृक्षस्य बीजस्वरूपः सोऽपि क आवरणविक्षेपयोरभावे स्तुतिनिन्दादिकं दूरापास्तमित्यर्थः। विजानत इतिशब्दार्थमाह—एकत्वमनुपश्यतः। स्पष्टम् । ईश्वरस्वरूपमिदं सर्वमहमस्मीति विजानतः ॥ ७ ॥

आवरणविक्षेपयोरभाव उक्तः सोऽयमनुपपन्न ईश्वरस्याप्यात्मत्वाज्जीववच्छरीरादिसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं साध्यसमत्वं चाऽऽह—स ईश्वरस्वरूपाभिन्न आत्मा पर्यगात्परितः समन्तादधिगतवान् शुक्रं दीप्तिमदीट्स्वरूपमहमस्मीति । शुक्रविशेषणानि—अकायं कायः सूक्ष्मदेहो न विद्यते यस्य तदकायम्। तत्र हेतुरव्रणं व्रणश्छिद्रं भेद इत्यर्थः। न विद्यते व्रणो यस्य तदव्रणम्। स्थूले सति सूक्ष्मस्यापि सुसंपाद्यत्वमित्यत आह—अस्नाविरं स्नावानि शिरा न विद्यन्ते यस्य तदस्नाविरं स्थूलशरीररहितमित्यर्थः। स्थूलशरीरराहित्ये हेतुः शुद्धं पुण्यपापादिरहितं पुण्यपापादिराहित्ये हेतुरपापविद्धं पापं दुःखहेतुरविद्या न तेन विद्धमपापविद्धम्। यस्मादेतादृशं शुक्रमहमस्मीति स जीवः पर्यगात्तस्मात्सोऽप्येवंविशेषणो न तद्दृष्टान्तेनेश्वरस्य संसारित्वमित्यर्थः। अनेजदादिरूपं यदुक्तमीट्स्वरूपं तदेवायं जीवोऽधि

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः-समाभ्यः ॥ ८ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ईषिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषां पर्युपरि भवतीति परिभूः । स्वयम्भूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः । स नित्यमुक्त ईश्वरो याथातथ्यतः सर्वज्ञत्वाद्यथातथा भावो याथातथ्यं तस्माद्यथाभूतकर्मफलसाधनतोऽर्थान्कर्तव्यपदार्थान्व्यदधाद्विहितवान्यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्राऽऽद्येन मन्त्रेण सर्वैषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमो वेदार्थः । ईशावास्यमिदं सर्वं मा गृधः कस्य स्विद्धनमित्यज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठासंभवे कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेदिति कर्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः । अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मन्त्रप्रदर्शितयोर्बृहदारण्यकेऽपि प्रद-

---

क्रान्तमतिक्रान्तं नष्टमित्युपलक्षणं भूतभविष्यद्वर्तमानदर्शी ॥ ८ ॥

प्रकरणविभागं दिदर्शयिषुर्वृत्तमनुवदति—अत्राऽऽद्येनेति । यदुक्तं भास्करेण सर्वाऽप्युपनिषदेकं ब्रह्मविद्याप्रकरणं ततः प्रकरणभेदकरणमनुचितमिति । तदसत् । प्राणाद्युपासनविधानस्याप्युपनिषत्सु दर्शनात् । न च तदपि ब्रह्मज्ञानाङ्गमिति वाच्यम् । पृथक्फलश्रवणात् । तेनापि व्याकृताव्याकृतोपासनसमुच्चयविधानस्य प्रकरणभेदेनैवेष्टत्वाद्व्याकृताव्याकृतोपासनस्य प्रकारान्तरत्वात्तस्माद्यथा कर्मकाण्डेऽग्निहोत्रादिप्रकरणं भिन्नमेवेष्यते भिन्नाधिकारत्वात्तत्तत्कर्मणस्तथोपनिषत्स्वपि भिन्नाधिकारत्वात्कर्माविरुद्धतद्विरुद्धविद्याप्रकरणभेदो न विरुध्यते । मन्त्रार्थे ब्राह्मणसंमतिं दर्शयितुमुपक्रमते—अनयोश्चेत्यादिना ।

गन्ता पुंलिङ्गत्वेनोक्तोऽतस्तल्लिङ्गमुररीकृत्याऽऽह—कविः क्रान्तदर्श्यहं ब्रह्मात्माऽपेतसमस्ताविद्योऽस्मीतिज्ञानवानित्यर्थः । मनीषी सर्वस्य हृदि सत्त्वेन मनसो नियन्तृत्वात्तदीयाभिप्रायोऽस्यास्तीति मनीषी । परिभूः परितः समन्ताद्भवति विविधै रूपैरविद्यावशादिति परिभूरविद्यां वा परिभावयतीति परिभूः । स्वयंभूः करणान्तरनिरपेक्षः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूरविद्यादशायां याथातथ्यतः साध्यसाधनादिप्रतिनियतस्वरूपेणार्थांश्चेतनाचेतनात्मकविविधपदार्थान्व्यदधाद्विविधं कल्पितवान् । ज्योतिष्टोमेनैव स्वर्गो न कृष्यादिनेत्यादिना शाश्वतीभ्यः समाभ्यः संवत्सराभिधाभ्योऽस्मिन्नस्मिन्काल इदमिदं भविष्यतीत्यादिनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं यस्तूक्तमात्मतत्त्वं न जानाति न च संन्यासेऽधिकारी संसारे च नात्यन्तं प्रीतिमांस्तमुररीकृत्य द्वितीयं मन्त्रं चार्थाद्व्याकर्तुमाह—अन्धं तमः । अहंममाभिमानरूपं प्रविशन्ति प्रकर्षेणाधिगच्छन्ति । के, ये धनाभिलाषिणः प्रसिद्धा द्वितीये मन्त्रेऽधिकारिणोऽविद्यां कर्म-

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥ ९ ॥

र्शितः सोऽकामयत जाया मे स्यादित्यादिना। अज्ञस्य कामिनः कर्माणीति मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जायेत्यादिवचनात्। अज्ञत्वं कामित्वं च कर्मनिष्ठस्य निश्चितमवगम्यते। तथा च तत्फलं सप्तान्नसर्गस्तेष्वात्मभावेनाऽऽत्मस्वरूपावस्थानं जायाद्येषणात्रयसंन्यासेन चाऽऽत्मविदां कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येनाऽऽत्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शिता किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इत्यादिना। ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्योऽसुर्या नाम त इत्यादिनाऽविद्वन्निन्दाद्वारेणाऽऽत्मनो याथात्म्यं स पर्यगादित्येतदन्तैर्मन्त्रैरुपदिष्टम्। ते ह्यत्राधिकृता न कामिन इति। तथा च श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि, अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टमित्यादि विभज्योक्तम्। ये तु कर्मिणः कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवस्तेभ्य इदमुच्यते–अन्धं तम इत्यादि। कथं पुनरेवमवगम्यते न तु सर्वेषामित्यु-

तत्र वाक्ये कथमज्ञत्वमवगम्यत इत्याशङ्क्याऽऽह–मन एवेति। जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति कामयमानस्य सर्वथैव बाह्यो जायादिर्यदा न सम्पद्यते तदाऽध्यात्मजायादिसंपत्तिं दर्शयति–एतच्चाज्ञत्वलिङ्गं मनआदिष्वात्मत्वाद्यभिमानस्याज्ञानकार्यत्वात्। यथा च बाह्यकामिन्यलाभे सुप्तौ मनोविजृम्भितकामिनीमुपभुञ्जानोऽज्ञः प्रसिद्धस्तद्वदयमपीत्यर्थः। तेषां च कर्मणां फलं संसाराप्तिरेवेत्यपि तत्रैव दर्शितमित्याह–तथा चेति। एकं साधारणमन्नं यदिदमद्यते द्वे देवानां हुतप्रहुते दर्शपूर्णमासौ वा त्रीण्यस्य भोगसाधनानि मनोवाक्प्राणलक्षणानि पश्वर्थमेकं तत्पय इति सप्तान्नसर्गो दर्शितः श्रुत्या यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेत्यादिना। अत्रैकैको यजमान एव विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मानुष्ठानात्सर्वस्य संसारस्य साक्षात्पारम्पर्याभ्यां जनकत्वात्पितोच्यते। तेषु च सृष्टेष्वन्नेषु तस्य पितुरहमिदं ममेदमित्यात्मत्वाध्यासेन मनआदिष्वितरेषु च सम्बन्धाध्यासेनावस्थानं संसारः प्रसिद्ध इत्यर्थः। एवं मन्त्रप्रदर्शिते निष्ठाद्वये ब्राह्मणसंमतिं दर्शयित्वा प्रकरणविभागं दर्शयति–ये तु ज्ञाननिष्ठा इत्यादिना। अत्याश्रमिभ्य इति। उत्तमाश्रमिभ्य इत्यर्थः। साध्यसाधनभेदोपमर्देन यदात्मैकत्वविज्ञानं यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूदित्यवधारणेनोक्तं पूर्वार्धेनोत्तरार्धेन च संसारनिवृत्तिफलकमुक्तं तन्न श्रौतेन

विधिनिष्पाद्यं ज्योतिष्टोमादि, उपासते तदेकनिष्ठाः सन्तो विद्यामनुतिष्ठन्ति। ननु तर्हि त्याज्यं कर्मोपास्याश्च देवता अथवाऽहं ब्रह्मास्मीति वक्तव्यमित्यत आह–ततस्तस्मादुक्ताद्भूय इवाधिकमिव ते देवतोपासका मुखतो ब्रह्मवादिनो वाऽनुत्पन्नसाक्षात्काराः कर्मत्यागिनस्तमोऽहंममा-

अन्यदेवाऽऽहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।

च्यते—अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति यदात्मैकत्वविज्ञानं तन्न केनचित्कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिचीषति। इह तु समुच्चिचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा क्रियते। तत्र च यस्य येन समुच्चयः संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते। यद्दैवं वित्तं देवताविषयं ज्ञानं कर्मसम्बन्धित्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानम्। विद्यया देवलोक इति पृथक्फलश्रवणात्। तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठाननिन्दा समुच्चिचीषया न निन्दापरैवैकैकस्य पृथक्फलश्रवणात्। विद्यया तदारोहन्ति। विद्यया देवलोकः। न तत्र दक्षिणा यन्ति। कर्मणा पितृलोक इति। नहि शास्त्रविहितं किञ्चिदकर्तव्यतामियात्। तत्रान्धं तमोऽदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति। के। येऽविद्यां विद्याया अन्याऽविद्या तां कर्मेत्यर्थः। कर्मणो विद्याविरोधित्वात्। तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणामेव केवलामुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः। ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय एव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति। के कर्म। हित्वा ये उ ये तु विद्यायामेव देवताज्ञान एव रता अभिरताः। तत्रावान्तरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह। अन्यथा फलवदफलवतोः संनिहितयोरङ्गाङ्गितैव स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अन्यदेवेत्यादि। अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदन्ति

स्मार्तेन वा कर्मणा केनचिदमूढः समुच्चिचीषति। अन्धं तम इत्यादौ तु समुच्चिचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा दृश्यते। ततः किमित्यत आह—तत्र च यस्येति। कस्य तर्हि ज्ञानस्य कर्मसमुच्चयः सम्भवतीत्यत आह—यद्दैवं वित्तमिति। यच्चोक्तं भास्करेणेशा वास्यमिति मन्त्रे ब्रह्मविद्यायाः प्रक्रान्तत्वात्तस्या एव समुच्चिचीषया निन्दोच्यत इति। तदसत्। न हि प्रकृतमित्येतावता सम्बध्यते किन्तु सम्बन्धयोग्यम्। शुद्धब्रह्मात्मैकत्वविद्यायास्तु कर्तृत्वाद्यध्यासोपमर्दकत्वान्नास्ति कर्मसम्बन्धयोग्यता। किञ्च यस्मिन्निष्पन्नेऽपि फलस्य व्यवधानं संभाव्यते तस्यैव सहकारिसमुच्चय इष्यते दर्शादेरिह त्वेकत्वमनुपश्यतः को मोहः कः शोक इत्येकत्वदर्शनसमकालमेव मोहादिनिवृत्त्यभिधानान्न कालान्तरीयफलम्।

भिमानरूपं प्रविशन्तीत्यनुषङ्गः। य उ ये तु विद्यायां देवताज्ञाने केवल आत्मज्ञाने वा रतास्तदेकनिष्ठाः ॥ ९ ॥

ननूभयोर्निन्दायामुभयमप्यफलमित्यत आह—अन्यदेव। कर्मणः फलात्पितृयाणलक्षणा-

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥
विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

विद्यया देवलोको विद्यया तदारोहन्तीति श्रुतेः। अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा क्रियते कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः। इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनम्। य आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत एवमतो विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः। यस्तदेतदुभयं सहैकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्यैवं समुच्चयकारिण एवैकपुरुषार्थसम्बन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते—अविद्यया कर्मणाऽग्निहोत्रादिना मृत्युं स्वाभाविकं कर्मज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यमुभयं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्यया

ततो न सहकारिसमुच्चिचोषा। किञ्चास्या मन्त्रोपनिषदो ब्राह्मणे ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादौ तृतीयाश्रुत्या यज्ञादेरिष्यमाणवेदने करणत्वेन सम्बन्धः प्रतीयते। तत्कथं दुर्बलेन प्रकरणेन सहकारितया सम्बन्धः प्रकल्प्यते। प्रधानस्य च विद्यायाः सहकारिसम्बन्धविधित्सया निन्देत्यप्ययुक्तम्। अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति सूत्रविरोधश्च समुच्चयश्च परेणापि नेष्यते। विरोधेन च परिजह्रे तस्मात्कर्माविरुद्धदेवताज्ञानस्यैवात्र समुच्चयो विधित्स्यते। ननु देवताज्ञानस्य कर्मफलातिरिक्तफलभावात्समुच्चयो न सम्भवतीत्यत आह—विद्ययेति।

त्पृथगेव देवयानलक्षणमात्मप्राप्तिलक्षणं वा। अन्यच्छब्देन सफलत्वमेवशब्देनाङ्गाङ्गिभावनिषेध आहुः कथयन्ति। विद्यया देवताज्ञानेनाऽऽत्मज्ञानेन वाऽन्यद्विद्याफलात्पृथग्भूतम्। अत्रेवकाराभावादात्मज्ञानोत्पादकत्वमपि कर्मणामवगम्यते। आहुः कथयन्त्यविद्यया द्वितीयमन्त्रोक्तेन कर्मणेत्यस्ति विद्याकर्मणोः फलम्। न चात्राङ्गाङ्गिभावोऽपि शङ्कनीयः। अन्यदन्यच्च तदित्यनेन प्रकारेण शुश्रुम श्रुतवन्तः। मन्त्रद्रष्टुरिदं वाक्यम्। धीराणां पूर्वोत्तरतन्त्रन्यायकुशलानां वेदविदाम्। तानाह—ये गुरवो नोऽस्मभ्यमेतद्ब्रह्म कर्मसहितं विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

एवं पक्षद्वयं च वैधत्वादिना सफलं चाभिधायेदानीं देवताज्ञानस्य शाब्दस्य वा ब्रह्मज्ञानस्य कर्मणा सह समुच्चयमाह—विद्यां च देवताज्ञानं कोम (केव) लं ब्रह्मज्ञानं वा; अविद्यां च द्वितीयमन्त्रोक्तानि कर्माणि। चकारावुपायोपेयभावेन समुचयार्थौ। यः संजातवैराग्यः कर्म परित्यक्तुमशक्तोऽन्तरालावस्थस्तत्कर्म ज्ञानं च वेद जानाति। उभयमुक्तमुपायोपेयभावेन सह कर्मोपायो ब्रह्मज्ञानमुपेयमिति मिलितम्। एवमुपायोपेयज्ञानवतः फलमाह—

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याꣳ रताः ॥ १२ ॥
अन्यदेवाऽऽहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।

देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति । तद्ध्यमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनम् ॥ ११ ॥

अधुना व्याकृताऽव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते—अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिं, सम्भवनं सम्भूतिः सा यस्य कार्यस्य सा सम्भूतिस्तस्या अन्याऽसम्भूतिः प्रकृतिः कारणमविद्याऽव्याकृताख्या तामसम्भूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्यां कामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपासते ये ते तदनुरूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति । ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति य उ सम्भूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥ १२ ॥

अधुनोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह—अन्यदेवेति । अन्यदेव पृथगेवाऽऽहुः फलं सम्भवात्सम्भूतेः कार्यब्रह्मोपासनाद-

---

ननु समुच्चिचीषया निन्देति किमिति व्याख्यायते, अध्ययनविधेर्मोक्षादर्वाक्पर्यवसानानुपपत्तेर्देवलोकादिप्राप्तेः फलाभासत्वात्प्रहाणार्थैव निन्दा किं नेष्यते तत्राऽऽह—तयोर्ज्ञानकर्मणोरिति । न फलशब्दो मोक्षे रूढो मोक्षमनिच्छतामपि समीहिते फलव्यवहारदर्शनात्ततो यो देवलोकादिमुपादित्सते तस्य तदपि फलं भवत्येवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

चित्तन्त्रा माया परमेश्वरस्योपाधिः । "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धाऽत्रासंभूतिशब्देनोच्यते न ब्रह्म, तस्य निर्वि-

---

अविद्यया द्वितीयमन्त्रोक्तेन कर्मज्ञानेन संयोगपृथक्त्वन्यायेन मृत्युमात्मज्ञानोत्पादप्रतिबन्धकं स्वाभाविकं कर्मज्ञानं च दुःखकारणं तीर्त्वाऽऽत्मज्ञानोत्पादेनातिक्रम्य विद्ययाऽहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारेणामृतं ब्रह्मात्मत्वमश्नुते व्याप्नोति स एव भवतीत्यर्थः । यदा तु ज्ञानकर्मणोरेव समुच्चयो न तु तज्ज्ञानयोस्तदोपायोपेयशब्दौ विहायाऽऽत्मज्ञानशब्दस्थले च देवताज्ञानमिति शब्दं पठित्वा—आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति न्यायेनामृतं ब्रह्मलोकमिति व्याकुर्यात् ॥ ११ ॥

इदानीं व्याकृताव्याकृतयोरुपासनस्य समुच्चयार्थमाह—अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः । अन्यदेवाऽऽहुः० अश्नुते । असंभूतिम् । संभूतिः सम्यग्भवनमुत्पत्तिर्यस्य तत्कार्यं संभूतिः । तद्व्यतिरिक्तामव्याकृतरूपामसंभूतिं कारणं

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥
सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वाऽसम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥
हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

णिमाद्यैश्वर्यलक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः। तथा चान्यदाहुरसंभवादसम्भूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनाद्यदुरुकमन्धं तमः प्रविशन्तीति प्रकृतिलय इति च पौराणिकैरुच्यत इत्येवं शुश्रुम धीराणां वचनं ये नस्तद्विचचक्षिरे व्याकृताऽव्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत एवमतः समुच्चयः सम्भूत्यसम्भूत्युपासनयोर्युक्त एवैकपुरुषार्थत्वाच्चेत्याह—सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयꣳ सह। विनाशेन विनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य स तेन धर्मिणाऽभेदेनोच्यते विनाश इति। तेन तदुपासनेनानैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च मृत्युं तीर्त्वा हिरण्यगर्भोपासनेन ह्यणिमादिप्राप्तिः फलम्। तेनानैश्वर्यादिमृत्युमतीत्यासंभूत्याऽव्याकृतोपासनयाऽमृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते। सम्भूतिं च विनाशं चेत्यत्राऽवर्णलोपेन निर्देशो द्रष्टव्यः, प्रकृतिलयफलश्रुत्यनुरोधात् ॥ १४ ॥

मानुषदैववित्तसाध्यं फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयान्तम्। एतावती संसारगतिः। अतः परं पूर्वोक्तमात्मैवाऽभूद्विजानत इति सर्वात्मभाव एव सर्वैषणासंन्याসज्ञाननिष्ठाफलम्। एवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थोऽत्र प्रकाशितः। तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्ष-

---

कारस्य साक्षात्प्रकृतित्वानुपपत्तेः। भास्कराभिमतस्तु परिणामवादस्तत्त्वालोके निरस्त एवास्माभिः। सांसारिकदुःखानुभवाभावेन च सुषुप्तिवत्प्रकृतिलयस्य पुरुषेणार्थ्यमानताऽप्युपपद्यते। फलं च कर्मोपासन इव प्रकृत्युपासनेऽपि परमेश्वर एव दास्यति। ततो जडत्वात्प्रकृतेः फलदातृत्वानुपपत्तेरुपास्यत्वानुपपत्तिरित्यपि कुचोद्यमेव ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

विस्तरेणोक्तमर्थजातं सङ्क्षिप्योपसंहरति—मानुषदैववित्तसाध्यमित्यादिना। शरीर-

---

संभूत्यां कार्ये व्याकृते संभवाद्व्याकृतोपासनादसंभवादव्याकृतोपासनात्संभूतिमव्याकृतं विनाशेन विनाशवतः कार्यस्योपासनेन संभूत्या सम्यग्भवति यस्मात्कार्यं तत्कारणमव्याकृतं संभूतिस्तदुपासनेन। शेषं कर्मदेवताज्ञानसमुच्चयवन्मन्त्रसमुच्चयेऽपि व्याख्येयम् ॥१२॥१३॥१४॥

कार्यकारणात्मादित्यमण्डलस्थः पुरुषः समुच्चयद्वयेनापि संप्राप्योऽतस्तत्प्रार्थनामन्त्राः—हिरण्मयेन, सुवर्णविकारेणेव ज्योतिर्मण्डलेन पात्रेण शरावसदृशेन घटस्येव सत्यस्य बाधर-

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह । तेजो यत्ते

णस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्ग्यान्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम् निवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य प्रकाशनेऽत ऊर्ध्वं बृहदारण्यकमुपयुक्तम्। तत्र निषेकादिश्मशानान्तं कर्म कुर्वञ्जिजीविषेद्यो विद्यया सहापरब्रह्मविषयया, तदुक्तम्–"विद्यां चाऽविद्यां च यस्तद्वेदोभयँ सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति । तत्र केन मार्गेणाऽमृतत्वमश्नुत इत्युच्यते–तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तदुभयं सत्यं ब्रह्मोपासीनो यथोक्तकर्मकृच्च यः सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः प्राप्तिद्वारं याचते 'हिरण्मयेन पात्रेण' इति । हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयमित्येतत् तेन पात्रेणेवाऽपिधानभूतेन सत्यस्यैवाऽऽदित्यमण्डलस्थस्य ब्रह्मणोऽपिहितमाच्छादितं मुखं द्वारं तत्त्वं हे पूषन्नपावृणवपसारय सत्यधर्माय तव सत्यस्योपासनात्सत्यं धर्मो यस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै मह्यमथवा यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठात्रे दृष्टये तव सत्यात्मन उपलब्धये ॥ १५ ॥

पूषन्निति । हे पूषन्! जगतः पोषणात्पूषा रविस्तथैक एव ऋषति गच्छतीत्येकर्षिः, हे एकर्षे ! तथा सर्वस्य संयमनाद्यमः । हे यम ! तथा रश्मीनां प्राणानां रसानां च स्वीकरणात्सूर्यः । हे सूर्य ! प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यः ! हे प्राजापत्य! व्यूह विगमय रश्मीन्स्वान् , समूह एकी कुरु, उपसंहर ते तेजस्तापकं ज्योतिः । यत्ते तव रूपं कल्याणतममत्यन्त-

---

पाटवं गोभूहिरण्यादिसाधनसंपत्तिश्च मानुषं वित्तम्। दैवं वित्तं देवताज्ञानम्। उत्तरग्रन्थस्य सम्बन्धाभिधित्सयाऽर्थविशेषमनुवदति–तत्र निषेकादीत्यादिना । तदुक्तमिति । तं प्रत्युक्तं मन्त्रेण विद्यां चेत्यादिनाऽऽपेक्षिकामृतत्वं फलमित्युक्तमस्माभिरिति ॥ १५ ॥

हितस्यापिहितमाच्छादितं मुखं प्रतीकं प्रधानभूतं तद्धिरण्मयं पात्रं त्वं कार्यकारणात्मा पूषन्हे पुष्टिकारिन्नपावृणवपसारय । अपसारणे कारणमाह–सत्यधर्मायावितथभावाय भवते दृष्टये दर्शनार्थं तव दर्शनार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं तत्संबोधनानि कार्यान्तरार्थं पूषन् हे पूषन्नेकर्षे एकश्चासावृषिश्चैकर्षिस्तत्संबोधनमेकर्षे एकाकित्वेन गन्तः, यम हे नियन्तः, सूर्य हे सुष्ठुगमन, प्राजापत्य हे प्रजापतेरपत्यभूत ! इदानीं कार्यमाह–व्यूह, उपसंहर रश्मीन्किरणान्समूह सम्यक्स्वात्ममात्रं कुरु तेजश्चन्द्रमण्डलम्।

रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम् ।
ॐ क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ॥ १७ ॥
अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

शोभनं तत्ते तवाऽऽत्मनः प्रसादात्पश्यामि। किञ्चाहं न तु त्वां भृत्यवद्याचे । योऽसावादित्यमण्डलस्थो व्याहृत्यवयवः पुरुषः पुरुषाकारत्वात्पूर्णं वाऽनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति पुरुषः पुरि शयनाद्वा पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि ॥ १६ ॥

वायुरिति । अथेदानीं मम मरिष्यतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाधिदैवतात्मानं सर्वात्मकमनिलममृतं सूत्रात्मानं प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः । लिङ्गञ्चेदं ज्ञानकर्मसंस्कृतमुत्क्रामत्विति द्रष्टव्यम् , मार्गयाचनसामर्थ्यात् । अथेदं शरीरमग्नौ हुतं भस्मान्तं भूयात् । ओमिति । यथोपासनमोंप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते । हे क्रतो संकल्पात्मक ! स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्य कालोऽयं प्रत्युपस्थितोऽतः स्मरैतावन्तं कालं भावितं कृतमग्ने स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । क्रतो स्मर कृतं स्मरेति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ १७ ॥

पुनरन्येन मन्त्रेण मार्गं याचते—अग्ने नयेति । हे अग्ने ! नय गमय सुपथा

· व्याहृत्यवयव इति । तस्य भूरिति शिरः; भुव इति बाहुः, सुवरिति प्रतिष्ठा । पादावित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

तत्रापि प्रयोजनमाह—यत्प्रसिद्धं ते तव रूपं स्वयंज्योतिःस्वभावं कल्याणतममतिशयेन कल्याणमानन्दात्मरूपं तदुक्तं ते तव पुनस्तेशब्द उपचारनिवारणार्थः । पश्यामि साक्षात्करोमि । द्रष्टृदृश्यप्रयुक्तं भेदं वारयति—यः प्रसिद्धोऽसावादित्यमण्डलस्थः परोक्षोऽसौ शास्त्रदृष्ट्या प्रत्यक्षः पुरुषः परिपूर्णः स उक्तो यः प्रसिद्धः स एवाहमस्मत्प्रत्ययालम्बनोऽस्मि भवामि ॥ १६ ॥

एते मन्त्रा हिरण्मयेनेत्यारभ्य पठिताः समुच्चयानुष्ठायिनाऽसक्तन्नित्यं पठनीयाः । अन्तकाले तु सर्वार्थानुसंधानपुरःसरमात्मानमादित्यरूपं ध्यात्वा वायुः प्राणरूपोऽनिलं बाह्यवायुं यात्विति शेषः । अमृतमानन्दात्मरूपं सोऽहमस्मीति पूर्वेण सम्बन्धः । अथ वायुनिर्गमनानन्तरमिदं प्रत्यक्षं भस्मान्तम् । भस्मान्ते यस्मात्तद्भस्मान्तं शरीरं स्थूलं पार्थिवं पृथिवीं यात्विति शेषः । ॐ ॐकाराभिधेयेशाभिन्नात्मन्नादित्य क्रतो संकल्पात्मन्स्मर मां त्वदुपासकं स्मर कृतं मयाऽनुष्ठितं ज्ञानं कर्म च स्मर । स्पष्टम् । क्रत आदित्याभिन्न संकल्पात्मन् हे जीवाऽऽत्मानं स्मर । स्पष्टम् । आत्मना कृतं स्मर ॥ १७ ॥

शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् । निर्विण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेनातो याचे त्वां पुनः पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथा नय । राये धनाय कर्मफलभोगायेत्यर्थः । अस्मान्यथोक्तधर्मफलविशिष्टान्विश्वानि सर्वाणि हे देव ! वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वाञ्जानन् । किञ्च युयोधि वियोजय विनाशयास्मदस्मत्तो जुहुराणं कुटिलं वञ्चनात्मकमेनः पापम् । ततो वयं विशुद्धाः सन्त इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः । किन्तु वयमिदानीं ते न शक्नुमः परिचर्यां कर्तुं भूयिष्ठां बहुतराम् । ते तुभ्यं नम उक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारेण परिचरेमेत्यर्थः । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुत इति श्रुत्वा केचित्संशयं कुर्वन्ति, अतस्तन्निराकरणार्थं सङ्क्षेपतो विचारणां करिष्यामः । तत्र तावत्किं निमित्तः संशय इत्युच्यते । विद्याशब्देन मुख्या परमात्मविद्यैव कस्मान्न गृह्यतेऽमृतत्वं च । ननूक्तायाः परमात्मविद्यायाः कर्मणश्च विरोधात्समुच्चयानुपपत्तिः । सत्यम् । विरोधस्तु नावगम्यते, विरोधाविरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वात् । यथाऽविद्यानुष्ठानं विद्योपासनं च शास्त्रप्रमाणकं तथा तद्विरोधाविरोधावपि । यथा च न हिंस्यात्सर्वभूतानीति शास्त्रादवगतं पुनः शास्त्रेणैव बाध्यतेऽध्वरे पशुं हिंस्यादिति । एवं विद्याविद्ययोरपि स्यात् । विद्याकर्मणोश्च समुच्चयो न, "दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्ये"ति श्रुतेः । विद्यां चाविद्यां चेति वचनादविरोध इति चेन्न, हेतुस्वरूपफलविरोधात् । विद्याविद्याविरोधाविरोधयोर्विकल्पासंभवात्समुच्चयविधानादविरोध एवेति चेन्न, सहसंभवानुपपत्तेः । क्रमेणैकाश्रये स्यातां विद्याविद्ये इति चेन्न, विद्योत्पत्तावविद्याया ह्यस्तत्वात्तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः । न ह्यग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति

मन्त्रान्पदशो व्याख्याय सङ्क्षेपतो विचारमारभते—अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्यादिना । अमृतत्वं चेति । अमृतत्वं च मुख्यमेव कस्मान्न गृह्यत इति सम्बन्धः । शास्त्रीययोर्ज्ञानकर्मणोर्विरोधाविरोधौ शास्त्रीयावेव ग्राह्यौ न तर्कमात्रेणेति परेणोक्ते सिद्धान्ती शास्त्रसिद्ध एव विरोध इत्याह—न दूरमेते इति । विषूची नानागती विद्याविद्ये दूरं विपरीते अतिशयेन विरुद्ध इत्यर्थः । सहसंभवानुपपत्तेरिति । काऽनुपपत्तिः ? काठके विरोधश्रवणात् । तद्गतविद्याविद्ययोर्विरोधोऽस्तु इह त्वविरोधश्रवणादविरोधो भविष्यतीति न वाच्यम् , विरोधाविरोधयोः सिद्धत्वेन विकल्पासंभवादुदिताऽनुदितहोमयोर्हि पुरुषतन्त्रत्वाद्युक्तो विकल्प इत्युक्तं,

---

: उपास्यां देवतां संप्रार्थ्य कर्मसाधनभूतां देवतां प्रार्थयते—अग्ने, हे अग्ने ! नय प्रापय सुपथा

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥१८॥

इत्युपनिषत् ॥ इति वाजसनेयसंहितोपनिषत्संपूर्णा ॥

ॐ पूर्णमदः० शिष्यते । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्नेवाऽऽश्रये शीतोऽग्निरप्रकाशो वेत्यविद्याया उत्पत्तिर्नापि संशयोऽज्ञानं वा । यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति शोकमोहाद्यसंभवश्रुतेः । अविद्यासंभवात्तदुपादानस्य कर्मणोऽप्यनुपपत्तिमवोचाम। अमृतमश्नुत इत्यापेक्षिकममृतं विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे

तर्ह्यविरोध एवास्तु समुच्चयविधिबलादिति चेन्न । मुख्यब्रह्मविद्याऽविद्ययोः शुक्तिविद्याविद्ययोरिव सहसंभवानुपपत्तेः समुच्चयविधिरसिद्धः । सिद्धे समुच्चयविधौ तद्बलादविरोधावगमोऽविरोधावगमाच्च समुच्चयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः। सहसंभवानुपपत्तावपि क्रमेणैकाश्रये विद्याविद्ये स्यातामिति चेद्यदि पूर्वमविद्या पश्चात्तु विद्येति क्रमस्तर्हीष्यत एव । यदि पश्चात्तर्ह्यसंभव इत्याह—न विद्योत्पत्ताविति । पूर्वसिद्धाया अविद्यायाः प्रध्वस्तत्वादन्यस्याश्चोत्पत्तौ कारणासंभवान्मूलाभावेन भ्रमसंशयाऽग्रहणानामपि विदुषोऽनुपपत्तिरित्यर्थः। विद्योत्पत्तौ मा भूदविद्या कर्म तु भविष्यति विदुषोऽपि व्याख्यानभिक्षाटनादिदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्यासंभवादिति । चोदनाप्रयुक्तानुष्ठानं हि कर्म ज्ञानेन सह तव समुच्चिचीषितं, ब्रह्मात्मैकत्वं तु साक्षादनुभवतो न चोदना संभवति कामाभावात्कामिनो हि सर्वाश्चोदनाः ।

अकामिनः क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कस्यचित् ।
यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ इति स्मरणात् ।

विद्वच्छरीरस्थितिहेत्वविद्यालेशाश्रयकर्मशेषनिमित्तं तु विदुषो भिक्षाटनादि न कर्म, चोदनाभावात्किन्तु यावत्प्राणशरीरसंयोगभावि तत्कर्माभासम् । तच्च विद्वान्न स्वगतं मन्यते, कर्माध्यासोपादानाविद्याया असंभवान्नैव किञ्चित्करोमीति प्रत्ययाच्चेति भावः । यदुक्तममृतशब्देन मुख्यमेवामृतत्वं किं न गृह्यते ? विद्याशब्देन च परमात्मविद्येति तत्राऽऽह—अमृतमिति । मुख्याऽमृत-

---

सम्यङ्मार्गेण राये सुवर्णार्थं कर्मफलभूतायेत्यर्थः । अस्मान्समुच्चयानुष्ठातॄन्विश्वानि सर्वाणि देव हे देव। वयुनानि ज्ञानानि विद्वाञ्जानन्युयोधि वियोजयास्मदुपासकेभ्यो जुहुराणं कुटिलमेनः

हिरण्मयेनेत्यादिना द्वारमार्गादियाचनमनुपपन्नं स्यात्तस्मादुपासनया समुच्चयो न परमात्मविज्ञानेनेति यथाऽस्माभिर्व्याख्यात एव मन्त्राणामर्थ इत्युपरम्यते ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

त्वग्रहणे हिरण्मयादिमन्त्रेण द्वारमार्गयाचनमनुपपन्नं स्यात्, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यादिश्रुतेः। ततो मुख्यार्थबाधाद्गौणार्थग्रहणं युक्तमित्यर्थः। यस्मादर्थान्तरं न सङ्गच्छते तस्मादित्युपसंहारः॥ १८ ॥

ईशाप्रभृतिभाष्यस्य शाङ्करस्य परात्मनः।
मन्दोपकृतिसिद्ध्यर्थं प्रणीतं टिप्पणं स्फुटम् ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृता वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

पापं भूयिष्ठामतिशयेनाधिकां ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं विधेम विधास्यामः सर्वदा कुर्म इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीशङ्करानन्दकृतेशावास्यदीपिका संपूर्णा ॥

❀ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ❀

सदीपिकानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशाङ्करभाष्योपेता।

केनोपनिषत्

(सामवेदीयतलवकारोपनिषत्।)

सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

---

* *अथ श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाविरचितं भाष्यम्* *

केनेषितमित्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्याऽऽरम्भः। प्रागेतस्मात्कर्माण्यशेषतः परिसमापितानि समस्तकर्माश्रय-

---

* *अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका* *

यच्छ्रोत्रादेरधिष्ठानं चक्षुर्वागाद्यगोचरम्।
स्वतोऽध्यक्षं परं ब्रह्म नित्यमुक्तं भवामि तत्॥ १॥

केनेषितमित्यादिकां तलवकारशाखोपनिषदं व्याचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारोऽहंप्रत्ययगोचरस्याऽऽत्मनः संसारित्वादसंसारिब्रह्मभावस्योपनिषत्प्रतिपाद्यस्यासंभवान्निर्विषयत्वादव्याख्येयत्वमित्याशङ्क्याहङ्कारसाक्षिणः संसारित्वग्राहकप्रमाणाविषयत्वाद्ब्रह्मत्वप्रतिपादने विरोधासंभवात्सविषयत्वाद्व्याख्येयत्वं प्रतिजानीते—केनेषितमित्याद्येति। कस्तर्हि नवमस्याध्यायस्याष्टाध्याय्या सह नियतपूर्वोत्तरभावानुपपत्तिलभ्यः संबन्ध इत्याशङ्क्य हेतुहेतुमद्भावलक्षणसं-

---

* *शङ्करानन्दकृता केनोपनिषद्दीपिका* *

केनेषितोपनिषदं व्याकरिष्ये पदाध्वना।
रम्यां तलवकाराणां शाखायामात्मबोधिनीम्॥ १॥

ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनवगम्यत्वात्तदस्तित्वस्य च प्रमाणसिद्धत्वाच्चित्रेणापि कर्मणा

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रि-

---

भूतस्य च प्राणस्योपासनान्युक्तानि कर्माङ्गसामविषयाणि च। अनन्तरं च गायत्रसामविषयं दर्शनं वंशान्तमुक्तं कार्यम्। सर्वमेतद्यथोक्तं कर्म च ज्ञानं च सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य मुमुक्षोः सत्त्वशुद्ध्यर्थं भवति। सकामस्य तु ज्ञानरहितस्य केवलानि श्रौतानि स्मार्तानि च कर्माणि दक्षिणमार्गप्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति। स्वाभाविक्या त्वशास्त्रीयया प्रवृत्त्या पश्वादिस्थावरान्ताऽधोगतिः स्यात्। 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण चन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्।' इति श्रुतेः। 'प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुः' इति च मन्त्रवर्णात्। विशुद्धसत्त्वस्य तु निष्कामस्यैव बाह्यादनित्यात्साध्यसाधनसम्बन्धादिह कृतात्पूर्वकृताद्वा संस्कारविशेषोद्भवाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासा प्रवर्तते। तदेतद्वस्तु प्रश्नप्रतिवचनलक्षणया श्रुत्या प्रदर्श्यते केनेषितमित्याद्यया। काठके चोक्तम्—'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्॥' इत्यादि। 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमा-

---

बन्धं दर्शयितुं वृत्तमनुवदति—प्रागेतस्मादित्यादिना। कर्माङ्गसाम पाञ्चभक्तिकं साप्तभक्तिकं च तद्विषयाण्युपासनानि पृथिव्यादिदृष्ट्योक्तानि, प्राणदृष्ट्या गायत्रसामोपासनं च। शिष्याचार्यसंतानाविच्छेदो वंशस्तदवसानेन ग्रन्थेन कार्यरूपमेव वस्तूक्तं चेत्तर्हि प्राणाद्युपासनसहितस्य कर्मणः संसारफलत्वाद्ब्रह्मज्ञानानुपयोगात्कथं हेतुहेतुमद्भावः संबन्धोऽभिधित्सित इत्याशङ्क्य नित्यकर्मणां तावज्ज्ञानोपयोगित्वं कथयति—सर्वमेतदिति। काम्यानां प्रतिषिद्धानां च फलं तद्दोषदर्शनेन वैराग्यार्थं कथयति—सकामस्य त्विति। एतयोः पथोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये केनापि मार्गेण ये न प्रवृत्तास्ते प्रतिषिद्धानुष्ठायिन इत्यर्थः। जायस्व म्रियस्वेति। पुनःपुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः। तिस्रः प्रजा जरायुजाण्डजोद्भिज्जलक्षणाः। पितृयाणदेवयानलक्षणमार्गद्वयगमनमतीत्य कष्टामेव गतिमीयुः प्राप्ता इत्यर्थः। एवं कर्मफलमुक्त्वा ततो विरक्तस्य विशुद्धसत्त्वस्य ब्रह्मज्ञानेऽधिकार इति दर्शयन्हेतुहेतुमद्भावमाह—विशुद्धसत्त्वस्य त्विति। साध्यसाधनसंबन्धाद्विरक्तस्येति संबन्धः। तत्र निमित्तस्यादृष्टस्यानियतत्वमाह—इह कृतादिति। कर्मफलाद्विरक्तस्य ब्रह्मजिज्ञासा भवतीत्यत्रान्यसंवादमाह—काठके चेति। आवृत्तचक्षुरिति। साध्यसाधनभावादुपरतकरणग्रामश्चक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात्।

प्राणाद्युपासनेन ब्रह्मज्ञानोत्पादमन्तरेण ब्रह्मावाप्तेः संपादयितुमशक्यत्वादशुद्धान्तःकरणस्य च

याणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा

यान्नास्त्यकृतः कृतेन'। 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥' इत्याद्याथर्वणे च। एवं विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयं विज्ञानं श्रोतुं मन्तुं विज्ञातुं च सामर्थ्यमुपपद्यते नान्यथा। एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानात्संसारबीजमज्ञानं कामकर्मप्रवृत्तिकारणमशेषतो निवर्तते' 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति मन्त्रवर्णात्। 'तरति शोकमात्मवित्' इति,

'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे'॥

इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। कर्मसहितादपि ज्ञानादेतत्सिध्यतीति चेन्न, वाजसनेयके तस्यान्यकारणत्ववचनात्। 'जाया मे स्यात्' इति प्रस्तुत्य 'पुत्रेणायं लोको जय्यो नान्येन कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः' इत्यात्मनोऽन्यस्य लोकत्रयस्य कारणत्वमुक्तं वाजसनेयके। तत्रैव च पारिव्राज्यविधाने हेतुरुक्तः—'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' इति। तत्रायं हेत्वर्थः—प्रजाकर्मतत्संयुक्तविद्याभिर्मनुष्यपितृदेवलोकत्रयसाधनैरनात्मलोकप्रतिपत्तिकारणैः किं करिष्यामो न चास्माकं लोकत्रय-

अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वं चाऽऽह—एवं हीति। नान्यथेति। अविरक्तस्य बहिर्विषयाक्षिप्तचेतस आत्मजिज्ञासैवानुपपन्ना, कथञ्चिज्जाताऽपि न फलावसाना स्याच्छूद्रयागादिवदित्यर्थः। यद्यप्येवमुपनिषदः कर्मकाण्डसंबन्धोऽस्ति तथाऽप्युपनिषज्जन्यज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वान्नोपनिषदो व्याख्यारम्भः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—एतस्माच्चेति। समुच्चयवादिनोऽभिप्रायं शङ्कते—कर्मसहितादपीति। एकाध्ययनविधिपरिगृहीतत्वात्कर्मज्ञानकाण्डयोरेकं फलं वाच्यं ततः कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानात्सनिदानसंसारनिवृत्तिलक्षणं फलं सिध्यतीति न कर्मसु विरक्तस्योपनिषदारम्भ इत्यर्थः। अध्ययनविधिपरिग्रहमात्रेण कर्मकाण्डस्य न मोक्षफलत्वं कल्पयितुं शक्यं फलान्तरावगमविरोधादित्याह—वाजसनेयक इति। किञ्च यदि श्रुतेः कर्मसमुच्चितज्ञानं विधित्सितं स्यात्तदा 'पारिव्राज्यं नोपदिश्येत' श्रुत्या हेत्वभिधानेन ततो न समुच्चयः श्रुत्यर्थ इत्याह—तत्रैव चेति। प्रजाशब्दस्योपलक्षणार्थत्वमादाय हेत्वर्थमाह—तत्रायमिति। किं करिष्यामो न किमप्यात्मकामत्वादेवेति शेषः। तत्फलं भुक्त्वा क्रमेण मोक्षसंभवात्किमिति

ब्रह्मज्ञानोत्पादस्यासंभावितत्वादतः कर्माणि प्राणाद्युपासनानि चोक्त्वा ब्रह्मविद्यामुपक्रमते।

ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

मनित्यं साधनसाध्यमिष्टं येषामस्माकं स्वाभाविकोऽजोऽजरोऽमृतोऽभयो न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्नित्यश्च लोक इष्टः । स च नित्यत्वान्नाविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेणान्यसाधननिष्पाद्यस्तस्मात्प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्वैषणासंन्यास एव कर्तव्य इति । कर्मसहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानस्य । न ह्युपात्तकारकफलभेदविज्ञानेन कर्मणा प्रत्यस्तमितसर्वभेददर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्मविषयस्य सहभावित्वमुपपद्यते, वस्तुप्राधान्ये सत्यपुरुषतन्त्रत्वाद्ब्रह्मविज्ञानस्य। तस्माद्दृष्टादृष्टेभ्यो बाह्यसाधनसाध्येभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मजिज्ञासेयं केनेषितमित्यादिश्रुत्या प्रदर्श्यते । शिष्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेण कथनं तु सूक्ष्मवस्तुविषयत्वात्सुखप्रतिपत्तिकारणं भवति । केवलतर्कागम्यत्वं च दर्शितं भवति । 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इति श्रुतेश्च । 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्' इति । 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' इत्यादिश्रुतिस्मृतिनियमाच्च। कश्चिद्गुरुं ब्रह्मनिष्ठं विधिवदुपेत्य प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं शिवमचलमिच्छन्पप्रच्छेति कल्प्यते

प्रजादिष्वनादर इत्याशङ्क्याऽऽह–न चेति । इष्टोऽप्ययमात्मलोकः कर्मणा विना न लभ्यते फलत्वान्मोक्षस्यान्यथास्वभावमुक्तत्वे बन्धमोक्षावस्थयोरविशेषापातादित्याशङ्क्याऽऽह–स चेति । कर्ममोक्षे कार्यस्योत्पाद्यादेरसंभवात्सम्यग्ज्ञानादविद्यानिवृत्त्या फलप्रसिद्ध्युपपत्तेर्न कर्मकार्यो मोक्ष इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्यानुभवावसानतासिद्धये परोक्षनिश्चयपूर्वकः संन्यासः कर्तव्यः । सिद्धे चानुभवावसाने ब्रह्मात्मज्ञाने स्वभावप्राप्तः संन्यास इति द्रष्टव्यम् । इतश्च न कर्मब्रह्मात्मतानिश्चयसमुच्चयः शास्त्रार्थ इत्याह–कर्मसहभावित्वेति । ननु कर्मवद्ब्रह्मज्ञानस्य विधितोऽनुष्ठेयत्वाद्विधेश्च विनियोज्यादिभेदापेक्षितत्वात्कथं सर्वभेददर्शनप्रत्यस्तमय उच्यते ब्रह्मज्ञाने सतीत्याशङ्क्याऽऽह–वस्तुप्राधान्ये सतीति । विधिजन्यप्रयत्नभाव्यो हि विधिविषय उच्यते ज्ञानं न तथेति तद्विधेरसिद्धिरित्यर्थः । यस्मात्प्रत्यगात्मनो ब्रह्मतानिश्चयस्य परोक्षस्यापरोक्षस्य वा कर्मणा समुच्चयो न प्रामाणिकस्तस्मादित्युपसंहरति–तस्मादिति । प्रश्नप्रतिवचनरूपेण प्रतिपादनस्य तात्पर्यमाह–शिष्याचार्येति । आपनेया प्रापणीया हन्तव्या वा न भवतीत्यर्थः । साधिष्ठं शोभनतमं फलं प्रापयतीत्यर्थः । इष आभीक्ष्ण्ये गतौ

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः। केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः।

केनेषितमित्यादि। केनेषितमिति। कर्त्रैषितमिष्टमभिप्रेतं सन्मनः पतति गच्छति स्वविषयं प्रतीति संबध्यते। इषेराभीक्ष्ण्यार्थस्य गत्यर्थस्य चेहासंभवादिच्छार्थस्यैवैतद्रूपमिति गम्यते। इषितमितीट्प्रयोगस्तु च्छान्दसस्तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थे प्रेषितमित्येतत्। तत्र प्रेषितमित्येवोक्ते प्रेषयितृप्रेषणविशेषविषयाकाङ्क्षा स्यात्। केन प्रेषयितृविशेषेण, कीदृशं वा प्रेषणमिति। इषितमिति तु विशेषणे सति तदुभयं निवर्तते। कस्येच्छामात्रेण प्रेषितमित्यर्थविशेषनिर्धारणार्थश्चेषोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्केनेषितमित्येतावतैव सिद्धत्वात्प्रेषितमिति न वक्तव्यम्। अपि च शब्दाधि-

चेति धात्वन्तरसंभवे कथमिच्छार्थस्यैव व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह-इषेरिति। आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं तद्विषयताया गतिविषयताया वा मनसोऽनभिप्रेतत्वान्मनःप्रवर्तकविशेषस्यैव बुभुत्सितत्वादित्यर्थः। + इट्प्रयोगे सति गुणेन भवितव्यम्। तदैषितमिति स्यात्तदभावाच्छान्दसत्वाभिधानं न तु धातोरनिट्त्वादनुबन्धस्य विकल्पविधानादन्वेषितमन्विष्टं वेति वैकल्पिकप्रयोगादर्शनादिति। इषितं प्रेषितमिति पदद्वयस्यार्थवत्त्वमाह-तत्र प्रेषितमित्यादिना। इच्छामात्रेणेति। प्रयत्नमन्तरेण संनिधिमात्रेणेति व्याख्यातम्। नेदं व्याख्यानमपि शोभते, अपर्यायशब्दभेदस्यार्थभेदव्यभिचारादित्याह-अपि चेति। त्वदुक्तोऽय-

तत्रापि प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं गुरुशिष्यसंवादमिवाऽऽह। शिष्यः पृच्छति-केनासता सता केनाचेतनेन चेतनेन वा भिन्नेनाभिन्नेन वेषितमिष्टं कस्येच्छानिमित्तमित्यर्थः। पतति सर्वासु दिक्षु गच्छति मन इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। सामान्यतः प्रेरयितारं पृष्ट्वा विशेषतस्तं पृच्छति-प्रेषितं प्रेरितं धनुष्मतेव ज्याघाताद्बाणजातं को ह्येतद्देशाद्देशान्तरं नयतीत्यर्थः। मनःसंकल्पविकल्पोपलक्षितमन्तःकरणं ज्ञानशक्तिरित्यर्थः। केन व्याख्यातम्। प्राणः पञ्चवृत्तिरध्यात्मादिभेदभिन्नः क्रियाशक्तिरित्यर्थः। प्रथमोऽव्याकृताभिमानिन ईश्वरस्य चेतनाचेतनात्मकं विक्षेपं जनयतः सर्वप्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमः पुत्रः प्रैति प्रकर्षेणोर्ध्वादिदिक्षु गच्छति युक्तः संबद्धः केन प्रेषित इत्यर्थः। केन व्याख्यातम्। इषितां प्रेरितां वाचं वागिन्द्रियरूपामनेकशब्दजननीमिमां

+ सेट्क्तस्येपिविषये क्त्विनिषेधाभावात्क्ङिति चेति निषेधप्रसक्त्या गुणेन भवितव्यमिति चिन्त्यम्। धातोरनिट्त्वाभावेऽपि यथाकथंचिदनुबन्धशब्देनेटो ग्रहणेऽपि तीषसहेति विकल्पे सत्यपि यस्य विभाषेति क्तस्येण्निषेधाद्वैकल्पिकप्रयोगादिति पुस्तकान्तरीयपाठोऽपि चिन्त्यः। प्रयोगादर्शनादिति पाठेऽपि यस्य विभाषेति निषेधपूरणमपेक्ष्यमेव। ण्यन्तेपिणा गुणसमर्थनं तु गुणस्येण्निमित्तत्वाभावेनेटि सतीत्यक्षरानानुगुणम्। प्रेषितशब्दे प्रेषितशब्दे प्रेरणास्वीकारादिषितशब्दे ण्यर्थानुपयोगेन भाष्यानभिप्रेतं च, अनुबन्धस्येत्याद्युत्तरग्रन्थासंबद्धं चेति ज्ञेयम्।

केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥
श्रोत्रस्य श्रोत्रं

कयादर्थाधिक्यं युक्तमितीच्छया कर्मणा वाचा वा केन प्रेषितमित्यर्थविशेषोऽवगन्तुं युक्तः। न, प्रश्नसामर्थ्याद्देहादिसङ्घातादनित्यात्कर्मकार्याद्विरक्तोऽतोऽन्यत्कूटस्थं नित्यं वस्तु बुभुत्समानः पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्यते। इतरथेच्छावाक्कर्मभिर्देहादिसङ्घातस्य प्रेरयितृत्वं प्रसिद्धमिति प्रश्नोऽनर्थक एव स्यात्। एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थो न प्रदर्शित एव। न, संशयवतोऽयं प्रश्न इति प्रेषितशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते। किं यथाप्रसिद्धमेव कार्यकारणसंघातस्य प्रेषयितृत्वं किं वा संघातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रेणैव मनआदिप्रेषयितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेषितं पतति प्रेषितं मन इति विशेषणद्वयमुपपद्यते।

ननु स्वतन्त्रं मनः स्वविषये स्वयं पततीति प्रसिद्धम्। तत्र कथं प्रश्न उपपद्यत इति, उच्यते। यदि स्वतन्त्रं मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयं स्यात्तर्हि सर्वस्यानिष्टचिन्तनं न स्याद्‌कार्ये अनर्थं च जानन्संकल्पयति। अत्युग्रदुःखे च वार्यमाणमपि प्रवर्तत एव मनस्तस्माद्युक्त एव केनेषितमित्यादिप्रश्नः। केन प्राणो युक्तो नियुक्तः प्रेरितः सन्प्रैति गच्छति स्वव्यापारं प्रति। प्रथम इति प्राणविशेषणं स्यात्तत्पूर्वकत्वात्सर्वेन्द्रियप्रवृत्तीनाम्। केनेषितां वाचमिमां शब्दलक्षणां वदन्ति लौकिकाः। तथा चक्षुः श्रोत्रं च स्वे स्वे विषये क उ देवो द्योतनवान्युनक्ति नियुङ्क्ते प्रेरयति ॥ १ ॥

एवं पृष्टवते योग्यायाऽऽह गुरुः—शृणु त्वं यत्पृच्छसि। मन आदिकरणजातस्य को देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयिता कथं वा प्रेरयतीति। श्रोत्रस्य श्रोत्रं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दस्य श्रवणं प्रति करणं शब्दाभिव्यञ्जकं

मर्थविशेषो न घटते संघातस्यैवेच्छादिभिः प्रवर्तकत्वसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याह—न प्रश्नेति। मनसः स्वातन्त्र्यात्तव्द्यतिरिक्तप्रवर्तकसंभावनाभावात्प्रश्नो न घटत इत्याक्षिप्य समाधत्ते—ननु स्वतन्त्रमित्यादिना। अत्युग्रदुःखे चेति। अद्यतनीनदुःखे द्यूतादिकार्ये ॥ १ ॥

ताल्वाद्यष्टस्थानस्थां वदन्ति। अस्य वागिन्द्रियस्य वक्तुमशक्यत्वेऽपि केनचिन्नुन्नवागिन्द्रियास्तदुच्चार्यमाणां वर्णपदवाक्यात्मिकां वाचं व्यक्तमुच्चारयन्ति। चक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च क उ को नाम देवः सर्वव्यवहारकारणभूतो युनक्ति सन्नद्धं करोति प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

गुरुराह—श्रोत्रस्य शब्दोपलब्धेरसाधारणकारणस्य श्रोत्रं यथाऽस्माकमसाधारणव्यवहा-

मनसो मनो

श्रोत्रमिन्द्रियं तस्य श्रोत्रं स यस्त्वया पृष्टश्चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्तीति असावेवंविशिष्टः श्रोत्रादीनि नियुङ्क्ते इति वक्तव्ये नन्वेतदननुरूपं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति। नैष दोषः, तस्यान्यथाविशेषानवगमात्। यदि हि श्रोत्रादिव्यापारव्यतिरिक्तेन स्वव्यापारेण विशिष्टः श्रोत्रादिनियोक्ताऽवगम्येत दात्रादिप्रयोक्तृवत्तदेदमनुरूपं प्रतिवचनं स्यात्। न त्विह श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता स्वव्यापारविशिष्टो लवित्रादिवदधिगम्यते। श्रोत्रादीनामेव तु संहतानां व्यापारेणाऽऽलोचनसङ्कल्पाध्यवसायलक्षणेन फलावसानलिङ्गेनावगम्यते। अस्ति हि श्रोत्रादिभिरसंहतो यत्प्रयोजनप्रयुक्तः श्रोत्रादिकलापो गृहादिवदिति संहतानां परार्थत्वादवगम्यते श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता। तस्मादनुरूपमेवेदं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि। कः पुनरत्र पदार्थः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादेः। नह्यत्र श्रोत्रस्य श्रोत्रान्तरेणार्थः। यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरेण। नैष दोषोऽयमत्र पदार्थः—श्रोत्रं तावत्स्वविषयव्यञ्जनसमर्थं दृष्टम्। तच्च स्वविषयव्यञ्जनसामर्थ्यं श्रोत्रस्य चैतन्ये ह्यात्मज्योतिषि नित्येऽसंहते सर्वान्तरे सति भवति नासतीत्यतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्युपपद्यते। तथा च श्रुत्यन्तराणि—"आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते" "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" इत्यादीनि।

'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत'॥

इत्यादि गीतासु।

प्रतिवचनस्य प्रश्नाननुरूपत्वमाशङ्क्य समाधत्ते–असावेवंविशिष्ट इत्यादिना। श्रोत्रादयः स्वविलक्षणशेषाः संहतत्वाद्गृहादिवदित्यनुमानेन श्रोत्रादिशेषी तावदवगम्यते, यदि सोऽपि संहतः स्यात्तर्हि गृहादिवदचेतनः स्यात्। ततस्तस्याप्यन्यः शेषी कल्प्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गपरिहारायासंहतश्चेतनो गम्यते। अतः सर्वसाक्षिणं लक्षयितुं युक्तमेव प्रतिवचनमित्यर्थः। फलावसानं फलनिष्पत्तिलिङ्गम्। यस्मिन्नवगत्या हि करणस्य व्यापारो लिङ्ग्यते नित्यावगतिव्यञ्जकत्वाद्वा फलावसानलिङ्गं व्यापारस्तेन तच्छेषी लक्ष्यत इत्यर्थः। प्रतिवचनस्य

रस्य कारणं श्रोत्रं तथा श्रोत्रस्यापि शब्दग्रहणसामर्थ्यस्यासाधारणं कारणम्। मनसः सर्वोपलब्धौ साधारणकारणस्य मनः साधारणकारणत्वसामर्थ्यकारणम्। यद्धेत्वर्थमुक्तैः श्रोत्रादिभिर्वक्ष्यमाणैश्चक्षुरन्तैः संबध्यते। अथवा यद्यो वाचो वागिन्द्रियस्य वर्णोच्चारणशक्तेर्ह प्रसिद्धस्य

यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षु–

काठके च–"नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्" इति। श्रोत्राद्येव सर्वस्याऽऽत्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धं तदिह निवर्त्यते। अस्ति किमपि विद्वद्बुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थमजरममृतमभयमजं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादि तत्सामर्थ्यनिमित्तमिति प्रतिवचनं शब्दार्थश्चोपपद्यत एव। तथा मनसोऽन्तःकरणस्य मनः। न ह्यन्तःकरणमन्तरेण चैतन्यज्योतिषा दीपितं स्वविषयसंकल्पाध्यवसायादिसमर्थं स्यात्, तस्मान्मनसोऽपि मन इति। इह बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशो मनस इति। यद्वाचो ह वाचं; यच्छब्दो यस्मादर्थे श्रोत्रादिभिः सर्वैः संबध्यते। यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रम्। यस्मान्मनसो मन इत्येवम्। वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरिणम्यते, प्राणस्य प्राण इति दर्शनात्। वाचो ह वाचमित्येतदनुरोधेन प्राणस्य प्राणमिति कस्माद् द्वितीयैव न क्रियते? न, बहूनामनुरोधस्य युक्तत्वाद्वाचमित्यस्य वागित्येतावद्वक्तव्यं स उ प्राणस्य प्राण इति शब्दद्वयानुरोधेन। एवं हि बहूनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात्। पृष्टं च वस्तु प्रथमयैव निर्देष्टुं युक्तम्। स यस्त्वया पृष्टः प्राणस्य प्राणाख्यवृत्तिविशेषस्य प्राणस्तत्कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम्। न ह्यात्मनाऽनधिष्ठितस्य प्राणनमुपपद्यते। "को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" "ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति" इत्यादिश्रुतिभ्यः। इहापि च वक्ष्यते–"येन प्राणः प्रणीयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि" इति। श्रोत्रादीन्द्रियप्रस्तावे घ्राणस्यैव ग्रहणं युक्तं न तु प्राणस्य। सत्यमेवं प्राणग्रहणेनैव तु घ्राणस्य ग्रहणं कृतमेव मन्यते श्रुतिः। सर्वस्यैव करणकला-

---

सङ्क्षेपतस्तात्पर्यमाह–श्रोत्राद्येव सवस्येति। यस्मादस्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं तस्माच्छ्रोत्रादावात्मबुद्धिः संत्यक्तव्येति शेषः। प्राणचेष्टा चेतनाधिष्ठानपूर्विकाऽचेतनप्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदित्यभिप्रेत्याऽऽह–न ह्यात्मनाऽनधिष्ठितस्येति। ज्ञात्वेतिपदाध्याहारे कारणमाह-प्रष्टुः पृष्टस्यार्थस्येति। सामर्थ्यादिति। श्रोत्राद्यात्मभावत्यागमन्तरेणामृतत्वासंभवाज्ज्ञानबलाच्छ्रोत्राद्यात्मभावं त्यक्त्वाऽमृता भवन्तीति

वाचं वाग्वागिन्द्रियसामर्थ्यकारणम्। यदु य उ स उ एव प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्जीवनकारणस्य प्राणो जीवनकारणत्वसामर्थ्यकारणम्। चक्षुषो रूपोपलब्धेरसाधारणकारणस्य चक्षुश्चक्षुःसामर्थ्यकारणम्। एवंभूतो यः स एवेत्यन्वयः। मनआदेः सामान्यतो विशेषतश्च प्रेरयितेति शेषः। अयमर्थः–अस्ति मनआदीनां प्रेरयिता मनआदिविलक्षणश्चेतनश्चेतनानां भेदगन्धशून्य इति। अतो ज्ञात्वाऽविद्यां सकार्यामतिमुच्य सर्वात्मना परित्यज्य धीरा बुद्धिमन्तो ब्रह्मचर्या-

रतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो

पस्य यदर्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिस्तद्ब्रह्मेति प्रकरणार्थो विवक्षितः। तथा चक्षुष-श्चक्षू रूपप्रकाशकस्य चक्षुषो यद्रूपग्रहणसामर्थ्यं तदात्मचैतन्याधिष्ठि-तस्यैवातश्चक्षुषश्चक्षुः। प्रष्टुः पृष्टस्यार्थस्य ज्ञातुमिष्टत्वाच्छ्रोत्रादेः श्रोत्रा-दिलक्षणं यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वेत्यध्याह्रियते, अमृता भवन्तीति फलश्रुतेश्च। ज्ञानाद्ध्यमृतत्वं प्राप्यते। ज्ञात्वा विमुच्यत इति सामर्थ्याच्छ्रोत्रादिकर-णकलापमुज्झित्वा श्रोत्रादौ ह्यात्मभावं कृत्वा तदुपाधिः संस्तदात्मना जायते म्रियते संसरति च। अतः श्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्माऽऽत्मेति विदित्वा अतिमुच्य श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यज्य ये श्रोत्राद्यात्मभावं परित्य-जन्ति ते धीरा धीमन्तः। नहि विशिष्टधीमत्त्वमन्तरेण श्रोत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तुम्। प्रेत्य व्यावृत्यास्माल्लोकात्पुत्रमित्रकलत्रबन्धुषु ममाहं-भावसंव्यवहारलक्षणात्त्यक्तसर्वैषणा भूत्वेत्यर्थः। अमृता अमरधर्माणो भवन्ति। 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्' 'आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्यादिश्रुतिभ्यः। अथ वाऽतिमुच्येत्यनेनैवैषणात्यागस्य सिद्धत्वादस्माल्लोकात्प्रेत्यास्माच्छरीरात्प्रेत्य मृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्माच्छ्रोत्रादेरपि श्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्मातो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि

सम्बन्धः। एतत्स्फुटयति—श्रोत्रादौ हीत्यादिना। मृत्वेति। विदेहमुक्तिर्विवक्षिता, प्रार-ब्धभोगक्षये शरीरान्तरोत्पादे कारणाभावादवश्यंभाविनी विदुषो मुक्ति-रित्यर्थः ॥ २ ॥

सर्पाद्यध्यासाधिष्ठानरज्जुवच्छ्रोत्राद्यध्यासाधिष्ठानचैतन्यं श्रोत्रस्य श्रोत्र-मित्यादिना लक्षितं तर्हि रज्जुवदधिष्ठानत्वाद्विषयत्वप्रसङ्ग इति शङ्कां निवर्तयति यस्माच्छ्रोत्रादेरपीत्यादिना। अध्यस्तस्य ह्यधिष्ठानमेव स्वरूपमाद्यन्तमध्येषु तदव्य-

---

दिसाधनसंपन्नाः। अथवोपसर्गयोगे धातोरन्यार्थत्वं प्रायेणेति न्यायेन धीरा अतिमुच्याहं ब्रह्मास्मीति तमवगत्य प्रेत्यास्माल्लोकाल्लोकशब्दाभिधेयकार्यकारणसङ्घाताभिमानादस्मात्प्रतिप्रा-णिप्रत्यक्षात्प्रेत्य प्रकर्षेण गत्वा तदभिमानं परित्यज्येत्यर्थः। अमृता मरणकारणाविद्यातत्कार्य-शून्याः। भवन्ति स्पष्टम् ॥ २ ॥

ननु येन प्रेरितं मन आदिकं गच्छति तदिदमिति शृङ्गग्राहिकया कस्मान्न प्रदर्श्यत इत्यत आह—न तत्र चक्षुर्गच्छति रूपादिहीनत्वात्तस्य तस्मिन्विषये चक्षुर्न गच्छति। ननु

न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

चक्षुर्गच्छति, स्वात्मनि गमनासंभवात् । तथा न वाग्गच्छति । वाचा हि शब्द उच्चार्यमाणोऽभिधेयं प्रकाशयति यदा तदाऽभिधेयं प्रति वाग्गच्छतीत्युच्यते । तस्य च शब्दस्य तन्निर्वर्तकस्य च करणस्याऽऽत्मा ब्रह्मातो न वाग्गच्छति । यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन्न ह्यात्मानं प्रकाशयति दहति च तद्वत् । नो मनो मनश्चान्यस्य संकल्पयितृध्यवसायितृ च सन्नात्मानं सङ्कल्पयत्यध्यवस्यति च तस्यापि ब्रह्माऽऽत्मेतीन्द्रियमनोभ्यां हि वस्तुनो विज्ञानं तदगोचरत्वान्न विद्मस्तद्ब्रह्मेदृशमित्यतो न विजानीमो यथा येन प्रकारेणैतद्ब्रह्मानुशिष्यादुपदिशेच्छिष्यायेत्यभिप्रायः । यद्धि करणगोचरं तदन्यस्मै उपदेष्टुं शक्यं जातिगुणक्रियाविशेषणैः । न तज्जात्यादिविशेषणवद्ब्रह्म । तस्माद्विषमं शिष्यानुपदेशेन प्रत्याययितुमिति । उपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयकर्तव्यतां दर्शयति—न विद्म इत्यादि । अत्यन्तमेवोपदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तदपवादोऽयमुच्यते । सत्यमेवं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्न परः प्रत्याययितुं शक्यः । आगमेन तु शक्यत एव प्रत्याययितुमिति । तदुपदेशार्थमागममाह—अन्यदेव

भिचारात्स्वरूपविषयता च न पदार्थधर्मस्ततोऽप्रयोजकोऽयं हेतुरित्यर्थः । अविषयत्वात्तर्हि शास्त्राचार्योपदेश्यत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्य नास्त्येव वास्तवमित्याह—इन्द्रियमनोभ्यां हीति । ब्राह्मणोऽयमित्यादि जातितः, कृष्णोऽयमित्यादि गुणतः, पाचकोऽयमित्यादि क्रियातो, राजपुरुष इत्यादि संबन्धविशेषणत उपदिश्यते । ब्रह्म तु न जात्यादिमत्, "केवलो निर्गुणश्च" इत्यादिश्रुतेः । अज्ञेनाऽऽगमस्य भेदेन प्रतिपन्नत्वात्तद्दृष्ट्याऽऽचार्यस्याप्यविद्यालेशोत्थदृष्ट्या व्यावहारिक उपदेश उपपद्यते, आगमतस्तस्यैवाऽऽत्मानं ब्रह्मरूपेण लक्षयितुं योग्यतातिशयवत्त्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—अत्यन्तमेवेति । वाक्यस्य पदार्थान्व्याख्याय

चक्षुरग्राह्याणामपि स्वर्गापूर्वादीनां वाग्विषयत्वं दृष्टमित्यत आह—न वाग्गच्छति । स्पष्टम् । तत्रेत्यनुवर्तते । ननु वागग्राह्याणामपि चम्पककेतक्यादिगन्धभेदानां मनसा ग्रहो दृष्ट इत्यत आह—नो मनः । उक्तम् । गच्छति तत्रेत्यनुवर्तते । यत एवं ततः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्युक्तोपदेशमन्तरेणाऽस्याऽऽत्मनो दर्शन उपायान्तरं न विद्मः स्वबुद्ध्या न जानीमः । नापि विविधशास्त्रगुर्वाद्युपदेशेभ्य इत्याह—न विजानीमः । विशिष्टेभ्यः शास्त्रेभ्यः शास्त्रगुर्वादिभ्य इदानीमपि नाधिगच्छामः । यथा येन प्रकारेणैतच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं मनआदेः प्रेरकमनुशिष्यान्मादृशो गुरुर्भवादृशं शिष्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोपदिश्यानु पश्चाच्छ्वेतो वर्तुलशृङ्गो गौरितिवद्विशेषणं कुर्यात्तमुपायं न विद्मो न विजानीम इत्यन्वयः । ननु लोके दृष्टी

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥

तद्विदितादथो अविदितादधीति। अन्यदेव पृथगेव तद्यत्प्रकृतं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादीत्युक्तमविषयं च तेषाम्। तद्विदितादन्यदेव हि विदितं नाम यद्विदिक्रियया ऽतिशयेना ऽऽप्तं तद्विदिक्रियाकर्मभूतं क्वचित्किञ्चित्कस्यचिद्विदितं स्यादिति सर्वमेव व्याकृतं तद्विदितमेव; तत्तस्मादन्यदित्यर्थः। अविदितमज्ञातं तर्हीति प्राप्ते आह—अथो अविदिताद्विदितविपरीतादव्याकृतादविद्यालक्षणाद्व्याकृतबीजात्। अधीत्युपर्यर्थे लक्षणया ऽन्यदित्यर्थः। यद्धि यस्मादध्युपरि भवति तत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं, यद्विदितं तदल्पं मर्त्यं दुःखात्मकं चेति हेयम्। तस्माद्विदितादन्यद्ब्रह्मेत्युक्ते त्वहेयत्वमुक्तं स्यात्। तथा ऽविदितादधीत्युक्ते ऽनुपादेयत्वमुक्तं स्यात्। कार्यार्थं हि कारणमन्यदन्येनोपादीयते ऽतश्च न वेदितुरन्यस्मै प्रयोजनायान्यदुपादेयं भवतीत्येवं विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयोपादेयप्रतिषेधेन स्वात्मनो ऽन्यत्वात् ब्रह्मविषया जिज्ञासा शिष्यस्य निर्वर्तिता स्यात्। न ह्यन्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं वस्तुनः (तः) संभवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येष वाक्यार्थः। 'अयमात्मा ब्रह्म'। 'य आत्मा ऽपहतपाप्मा'। 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म'। 'य आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यश्चेत्येवं सर्वात्मनः सर्वविशेषरहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपादकस्य वाक्यार्थस्या ऽऽचार्योपदेशपरम्परया प्राप्तत्वमाह—इति शुश्रुमेत्यादि। ब्रह्म चैवमाचार्योपदेशपरम्परयैवाधिगन्तव्यं न तर्कतः प्रवचनमेधाबहुश्रुततपोयज्ञादिभ्यश्चेत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं पूर्वेषामाचार्याणां वचनम्। य आचार्या नो ऽस्मभ्यं तद्ब्रह्म व्याचचक्षिरे व्याख्यातवन्तो विस्पष्टं कथितवन्तस्तेषामित्यर्थः ॥ ३ ॥

तात्पर्यं दर्शयितुमुपक्रमते—यद्विदितं तदल्पमित्यादिना। यद्वेदितुरन्यत्तद्विदितमविदितं चेति द्वयी गतिः। ततो विदितत्वाविदितत्वनिषेधेन वेदितुः स्वरूपं ब्रह्मेत्यत्र तात्पर्यमागमस्येत्याह—न ह्यन्यस्येति ॥ ३ ॥

मतिर्ज्ञातमज्ञातं च तत आभ्यामन्यतरविशेषणेन विशेषणीयमित्यत आह—अन्यदेव। तद्विदितात्तच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं विदिताज्ज्ञानविषयात्सर्वस्मादन्यदेव पृथगेव न तु ज्ञानविषयः। ननु तर्ह्यविदितमज्ञातस्वरूपमित्यत आह—अथो अप्यविदिताज्ज्ञानाविषयादज्ञातादन्यदेव। नन्विदं भवद्बुद्धिकल्पितमित्यत आह—इत्यनेन प्रकारेण शुश्रुम श्रुतवन्तो वयम्। पूर्वेषां पित्रादीनाम्। ते च न मूर्खा इत्येवमाह—ये प्रसिद्धाः शमदमादिसाधनसम्पन्नाः शास्त्रहृदयज्ञा नो ऽस्माकं सहाध्यायिनां शिष्याणां तच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं व्याच-

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्यनेन वाक्येनाऽऽत्मा ब्रह्मेति प्रतिपादिते श्रोतुराशङ्का जाता तत्कथं त्वात्मा ब्रह्म ? आत्मा हि नामाधिकृतः कर्मण्युपासने च संसारी कर्मोपासनं वा साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान्स्वर्गं वा प्राप्तुमिच्छति तत्तस्मादन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रः प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति न त्वात्मा, लोकप्रत्ययविरोधात् । यथाऽन्ये तार्किका ईश्वरादन्य आत्मेत्याचक्षते तथा कर्मिणः 'अमुं यजामुं यज' इत्यन्या एव देवता उपासते । तस्माद्युक्तं यद्विदितमुपास्यं तद्ब्रह्म भवेत्, ततोऽन्य उपासक इति । तामेतामाशङ्कां शिष्यलिङ्गेनोपलक्ष्य तद्वाक्याद्वाऽऽह—मैवं शङ्किष्ठाः । यच्चैतन्यमात्रसत्ताकं वाचा वागिति जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु विषक्तमाग्नेयं वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं, वर्णाश्चार्थसंकेतपरिच्छिन्ना एतावन्त एवं क्रमप्रयुक्ता इत्येवं तदभिव्यङ्ग्यः शब्दः पदं वागित्युच्यते, 'अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शान्तःस्थोष्मभिर्व्य-

---

उक्तवाक्यार्थे लौकिकतार्किकमीमांसकप्रतिपत्तिविरोधमाशङ्क्य परिहरति विदितादन्यत्वप्रपञ्चनाय—अन्यदेव तद्विदितादित्यादिना । अष्टसु स्थानेष्विति ।

"अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥"

इत्येतेष्वाकाशप्रदेशेष्वाश्रितमित्यनेनाऽऽकाशोपादानत्वं सूचितम् । आग्नेयमिति । अग्निदेवताकमित्यर्थः । न केवलं करणं वागुच्यते वर्णाश्चोच्यन्त इत्याह—वर्णाश्चेति ।

तदुक्तम्—"यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादकाः ।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥" इति ।

गौरिति पदं गकारौकारविसर्जनीया एवं क्रमविशेषावच्छिन्ना इति मीमांसकाद्यनुसारेणोक्तं स्फोटवादिनोऽनुसारेणाऽऽह—तदभिव्यङ्ग्य इति । स्फुट्यते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटः पदादिबुद्धिप्रमाणकः, एकरूपाया बुद्धेरनेकवर्णावलम्बनत्वासंभवादिति भावः । उक्ते वाक्यार्थे श्रुतिसंमतिमाह—अकार इति ।

चक्षिरे वि स्पष्टमा समन्तात्कथितवन्तः । अनेन गुरुमुखादेवाऽऽत्मावगतिर्भवति न तु प्रकारान्तरेणेत्यर्थादुक्तम् ॥ ३ ॥

अतो वागाद्यगम्यत्वेनैवावगन्तव्यं न त्वन्यथेत्येतन्मन्त्रपञ्चकेनाऽऽह—यत्प्रसिद्धमात्मस्वरूपं वाचा वर्णपदादिरूपया वेदलोकवाक्यात्मिकयाऽनभ्युदितमप्रकाशितं शब्दप्राहिकया । येन

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

ज्यमाना वह्नी नानारूपा भवति' इति श्रुतेः। मितममितं स्वरः सत्यानृते एवविकारो यस्यास्तया वाचा पदत्वेन परिच्छिन्नया करणगुणवत्याऽनभ्युदितमप्रकाशितमनभ्युक्तं येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकरणा वागभ्युद्यते चैतन्यज्योतिषा प्रकाश्यते प्रयुज्यत इत्येतत्। यद्वाचो ह वागित्युक्तं "वदन्वाक्" "यो वाचमन्तरो यमयती"त्यादि च वाजसनेयके। 'या वाक्पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता कश्चित्तां वेद ब्राह्मणः' इति प्रश्नमुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तम् 'सा वाग्यया स्वप्ने भाषते' इति। सा हि वक्तुर्वक्तिर्नित्या वाक्चैतन्यज्योतिःस्वरूपा, "न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतेः। तदेवाऽऽत्मस्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति विद्धि विजानीहि त्वम्। यैर्वागाद्युपाधिभिः वाचो ह वाक्चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः कर्त्ता भोक्ता विज्ञाता नियन्ता प्रशासिता विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्येवमादयः संव्यवहारा असंव्यवहारे निर्विशेषे परे साम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तन्ते तान्व्युदस्याऽऽत्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीत्येवशब्दार्थः। नेदं ब्रह्म यदिदमित्युपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपासते ध्यायन्ति। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते। नियमार्थमन्यब्रह्मबुद्धिपरिसंख्यानार्थं वा ॥ ४ ॥

अकारप्रधानोंकारोपलक्षिता स्फोटाख्या चिच्छक्तिः सर्वा वाक्सैषा स्पर्शान्तःस्थोष्मभिर्व्यज्यमाना कादयो मावसानाः स्पर्शा यरलवा अन्तःस्थाः शषसहा ऊष्माणस्तैः क्रमविशेषावच्छिन्नैर्व्यज्यमाना नानारूपा विवर्तते, मितमृगादि पादावसाननियताक्षरत्वात्। अमितं यजुराद्यनियताक्षरपादावसानत्वात्। स्वरः साम, गीतिप्राधान्यात्। सत्यं यथादृष्टार्थवचनम्। अनृतं तद्विपरीतम्। करणं वागिन्द्रियं गुण उपसर्जनं यस्याः सा करणगुणवती पुरुषेषु चेतनेषु या वाक्शक्तिः सा घोषेषु वर्णेषु प्रतिष्ठिता, तद्व्यङ्ग्यत्वादित्यर्थः। तदेवेत्येवकारस्य कृत्यमाह—यैर्वागाद्युपाधिभिरिति। नियमार्थमिति। पक्षेऽनात्मन्यपि ब्रह्मबुद्धौ प्राप्तायामात्मैव ब्रह्मेति बुद्धिं नियन्तुमित्यर्थः। अन्यस्मिन्नुपास्ये या ब्रह्मबुद्धिस्तन्नि-

प्रसिद्धेन वाग्वागिन्द्रियं वर्णादिवाक्सहितमभ्युद्यते सर्वत उच्यते स्वव्यवहारक्षमा भवतीत्यर्थः। केनेषितां वाचमित्यस्येदमुत्तरम्। तदेव वाचा प्रकाशितं वाचः प्रेरकं न त्वन्यत्। ब्रह्म बृहद्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं त्वमस्मच्छिष्यो ब्रह्मणो भेदरहितो विद्धि जानीहि। ननु किमर्थं तदेव ज्ञातव्यं यतो बहुविधभेदमहमनहं वा तदित्युपासते जनास्तद्वदहमपि भवदुक्तादन्यज्ज्ञास्यामीत्यत आह—नेदमिदं बहुविधभेदमहमनहं वा गृहीतं वागादिविषयभूतं न ब्रह्मेति

यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥
यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यन्मसा न मनुते । मन इत्यन्तःकरणं बुद्धिमनसोरेकत्वेन गृह्यते । मनुतेऽनेनेति मनः सर्वकरणसाधारणम् । सर्वविषयव्यापकत्वात् । 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेः कामादिवृत्तिमन्मनस्तेन मनसा यच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं न मनुते न सङ्कल्पयति नापि निश्चिनोति लोकः, मनसोऽवभासकत्वेन नियन्तृत्वात् । सर्वविषयं प्रति प्रत्यगेवेति स्वात्मनि न प्रवर्ततेऽन्तःकरणम् । अन्तःस्थेन हि चैतन्यज्योतिषाऽवभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सवृत्तिकं मनो येन ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः । तस्मात्तदेव मनस आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं ब्रह्म विद्धि । नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति न विषयीकरोत्यन्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन येन चक्षूंष्यन्तःकरणवृत्तिभेदभिन्नाश्चक्षुर्वृत्तीः पश्यति लोकश्चैतन्यात्मज्योतिषा विषयीकरोति व्याप्नोति । तदेवेत्यादिपूर्ववत् ॥ ६ ॥

वृत्त्यर्थं वा पुनरत्रह्मत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

शेषः । इदंशब्दार्थमाह—यत्प्रसिद्धमुपासकानामिदं प्रसिद्धं ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदवदुपासते उपासनं कुर्वते यथावत्स्वरूपावबोधशून्याः ॥ ४ ॥

वागगम्यस्यापि चम्पककेतक्यादिगन्धभेदस्य मनसा ग्रहो दृष्ट इत्यत आह—यत्प्रसिद्धं मनसो मनो मनसाऽन्तःकरणेन न मनुते कोऽपि नाधिगच्छति । न च तदकिञ्चित्करमित्याह—येन मनसाऽविज्ञातेनाऽऽहुः कथयन्त्यस्माकं व्याख्यातारो मन उक्तं मतं ज्ञातं सर्वकार्यक्षममित्यर्थः । अनेन केनेषितमित्यादिप्रथमप्रश्नस्योत्तरं सिद्धम् । यद्यपि वाङ्मनसयोरगोचरत्वेनैव चक्षुःश्रोत्रप्राणानामगोचरत्वं सिद्धं तथाऽपि पञ्चप्रश्नानां प्रत्येकमुत्तरं दातुं वक्ष्यमाणं पर्यायत्रयमवगन्तव्यम् । "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

यत्प्रसिद्धं चक्षुषश्चक्षुषा रूपग्राहकेणेन्द्रियेण न पश्यति नावलोकयति येन चक्षुषश्चक्षुषा चक्षूंष्यक्षीणि पश्यत्यवगच्छति चक्षुषः सर्वकार्यकारणमित्यर्थः । चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्तीतियोगस्य विभागेनाऽऽद्यस्योत्तरं दत्तम् । "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिद॑ श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥
यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवताधिष्ठितेनाऽऽकाशकार्येण मनोवृत्तिसंयुक्तेन न विषयीकरोति लोको येन श्रोत्रमिदं श्रुतं यत्प्रसिद्धं चैतन्यात्मज्योतिषा विषयीकृतं, तदेवेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन घ्राणेन पार्थिवेन नासिकापुटान्तरवस्थितेनान्तःकरणप्राणवृत्तिभ्यां सहितेन यन्न प्राणिति गन्धवन्न विषयीकरोति येन चैतन्यात्मज्योतिषाऽवभास्यत्वेन स्वविषयं प्रति प्राणः प्रणीयते । तदेवेत्यादि सर्वं समानम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ
केनोपनिषत्पदभाष्ये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सर्वं स्पष्टमिति न व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यत्प्रसिद्धं श्रोत्रस्य श्रोत्रं श्रोत्रेण शब्दोपलब्धिसाधनेन न शृणोति नाधिगच्छति । येन श्रोत्रस्य श्रोत्रेण श्रोत्रं शब्दोपलब्धिकारणमिदमाकाशस्य प्रदेशविशेषात्मकं श्रुतमधिगतम् । स्वकार्यक्षमं कृतमित्यर्थः । चक्षुःश्रोत्रं क इत्यस्याविशिष्टस्यानेनोत्तरं दत्तम् । "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

यत्प्रसिद्धं प्राणस्य प्राणरूपं प्राणेन पञ्चवृत्तिना न प्राणिति प्राणचेष्टां न करोति येन प्राणस्य प्राणेन प्राणः प्रसिद्धपञ्चवृत्तिः प्रतीयते प्रकर्षेण नीयते स्वचेष्टां कार्यत इत्यर्थः । अनेन केन प्राण इत्यादेरुत्तरं दत्तम् । श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिना तु सामान्यतः । अत्र तु विशेषत इति न पुनरुक्तम् । अथवा तदुत्तरं तत्रैव कण्ठतः । अत्र तु वागाद्यविषयत्वप्रतिपादनेनाऽऽर्थ्यमिति न पुनरुक्तम् । "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

इति श्रीशङ्करानन्दभगवतः कृतौ केनोपनिषद्दीपिकायां प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनम् ।

एवं हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायितः शिष्योऽहमेव ब्रह्मेति सुष्ठु वेदाहं मामिति गृह्णीयादित्याशङ्क्याऽऽचार्यः शिष्यबुद्धिविचालनार्थं यदीत्याह। नन्विष्टैव सुवेदाहमिति निश्चिता प्रतिपत्तिः। सत्यम्। इष्टा निश्चिता प्रतिपत्तिर्न हि सुवेदाहमिति। यद्धि वेद्यं वस्तु विषयीभवति तत्सुष्ठु वेदितुं शक्यं दाह्यमिव दग्धुमग्नेर्दग्धुर्न त्वग्नेः स्वरूपमेव। सर्वस्य हि वेदितुः स्वात्मा ब्रह्मेति सर्ववेदान्तानां सुनिश्चितोऽर्थः। इह च तदेव प्रतिपादितं प्रश्नप्रतिवचनोक्त्या श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यया। यद्वाचाऽनभ्युदितमिति विशेषतोऽवधारितम्। ब्रह्मवित्संप्रदायनिश्चयश्चोक्तोऽन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्युपन्यस्तमुपसंहरिष्यति चाविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति। तस्माद्युक्तमेव शिष्यस्य सुवेदेति बुद्धिं निराकर्तुम्। न हि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दग्धुमग्नेः। न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति यस्य वेद्यमन्यत्स्याद्ब्रह्म। 'नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ' इत्यन्यो विज्ञाता प्रतिषिध्यते। तस्मात्सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्मिथ्यैव। तस्माद्युक्तमेवाऽऽहाऽऽचार्यो यदीत्यादि। यदि कदाचिन्मन्यसे सुवेदेति सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति। कदाचिद्यथाश्रुतं दुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः सुमेधाः कश्चित्प्रतिपद्यते कश्चिन्नेति साशङ्कमाह—यदीत्यादि। दृष्टं च 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युक्ते प्राजापत्यः पण्डितोऽप्यसुरराड् विरोचनः स्वभावदोषवशादनुपपद्यमानमपि विपरीतमर्थं शरीरमात्मेति प्रतिपन्नः। तथेन्द्रो देवराट् सकृद्द्विस्त्रिरुक्तं चाप्रतिपद्यमानः स्वभावदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवान्। लोकेऽप्येकस्माद्गुरोः

वेदितुः स्वरूपत्वे ब्रह्मणो मा भूद्विषयत्वम्, स्वरूपत्वे मानाभावात्। अतिरिक्तस्य विषयत्वे किमनुपपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह-सर्वस्य हीति। यदिशब्दप्रयोगे किं कारणमित्यत आह-कदाचिदिति। अक्षिणि शरीरस्य प्रतिच्छाया दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपदेशाच्छरीरमात्मेति प्रतिपन्नः। छायाया व्यभिचारित्वं बुद्ध्व्यर्थः। सकृदिति। "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्येकवारमुक्तम्, "य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति" इति द्वितीयेनोक्तम्, "तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संपन्नः"

पूर्वं यथावस्थितमात्मस्वरूपं गुर्वाद्युपदिष्टमुपदिश्येदानीं शिष्यबुद्धिमनुसरन्नाह-यदि पक्षान्तरे मन्यसे वस्तुतो विद्यमानमपि जानामि सुवेद सुष्ठु भवदादिभिरुक्तं ममाऽऽत्मस्वरूपं जानामि। इत्यनेन प्रकारेण यदि मन्यस इत्यन्वयः। तथा ब्रह्मतत्त्वं जानीष इत्याह-दहरमे

त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य

शृण्वतां कश्चिद्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिदयथावत्कश्चिद्विपरीतं कश्चिन्न प्रतिपद्यते। किमु वक्तव्यमतीन्द्रियमात्मतत्त्वम् ? अत्र हि विप्रतिपन्नाः सदसद्वादिनस्तार्किकाः सर्वे। तस्मादविदितं ब्रह्मेति सुनिश्चितोक्तमपि विषमप्रतिपत्तित्वाद्यदि मन्यस इत्यादि साशङ्कं वचनं युक्तमेवाऽऽचार्यस्य। दहरमल्पमेवापि नूनं त्वं वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो रूपम्। किमनेकानि ब्रह्मणो रूपाणि महान्त्यर्भकाणि च येनाऽऽह दहरमेवेत्यादि ? बाढम्। अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि न स्वतः। स्वतस्तु 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्' इति शब्दादिभिः सह रूपाणि प्रतिषिध्यन्ते। ननु येनैव धर्मेण यद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूपमिति ब्रह्मणोऽपि येन विशेषेण निरूपणं तदेव तस्य रूपं स्यादत उच्यते चैतन्यं पृथिव्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषां विपरिणतानां वा धर्मो न भवति। तथा श्रोत्रादीनामन्तःकरणस्य च धर्मो न भवतीति ब्रह्मणो रूपमिति। ब्रह्म रूप्यते चैतन्येन। तथा चोक्तम्—'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'विज्ञानघन एव' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति च ब्रह्मणो रूपं निर्दिष्टं श्रुतिषु। सत्यमेवं तथाऽपि तदन्तःकर-

---

इति त्रिरुक्तमप्यात्मानमप्रतिपद्यमान इन्द्रो ब्रह्मचर्येणाधर्मादिदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये "एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य" इत्यत्र प्रथमपर्यायोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवानित्यर्थः। अर्भकाणि चेति। अल्पानि। न स्वतो रूपमस्ति ब्रह्मण इत्युक्तं तदाक्षिपति—ननु येनैवेति। केन तर्हि विशेषेण ब्रह्मणो निरूपणमित्याकाङ्क्षायां चैतन्यरूपेणेत्याह—चैतन्यमिति। भूतानां समस्तानां व्यस्तानां वा देहाकारपरिणतानां चैतन्यं धर्मो न भवतीति बहिरनुपलम्भात्तद्धर्मत्वे रूपादिवत्तत्साधकत्वाभावप्रसङ्गाच्च। तथा श्रोत्रादीनामपि भौतिकत्वाविशेषाच्चैतन्यं धर्मो न भवतीति पारिशेष्यात्स्वतन्त्रचैतन्यं ब्रह्मणो रूपम्। तत्र श्रुतिसंमतिमाह—तथाचोक्तमिति। सत्यमेवं चैतन्यं पारमार्थिकं ब्रह्मरूपं श्रुतितात्पर्यगम्यं तथाऽपि यदुक्तं ब्रह्मणो रूपं कथं नास्तीति तदुपाधिद्वा-

---

वापि नूनम्। अपि संभावनायाम्। नास्त्येव भवतो ब्रह्मज्ञानम्। अथ च चेतनत्वाज्ज्ञानवानहमस्मीति संभावयसि तथाऽपि नूनं निश्चितं तद्विषयस्याल्पत्वादल्पमेव न तु बृहत्। त्वं ज्ञानित्वाभिमानी वेत्थाल्पमेव जानीषे। किम् ? ब्रह्मणो रूपं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्य स्वरूपं दहरज्ञानत्वे हेतुर्यद्यस्मादस्य त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य त्वं कार्यकारणसंघाताभिमानी परिच्छिन्नो ज्ञानैकः। एवंभूतात्त्वत्तोऽन्यद्यत्प्रसिद्धं त्वया ज्ञेयं कार्यब्रह्मस्वरूपमस्य ब्रह्मणः

देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥
नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च।

णदेहेन्द्रियोपाधिद्वारेणैव विज्ञानादिशब्दैर्निर्दिश्यते, तदनुकारित्वाद्देहादि-वृद्धिसंकोचच्छेदादिषु नाशेषु च न स्वतः। स्वतस्त्वविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति स्थितं भविष्यति। यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वेण संबन्धः। न केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं त्वमल्पं वेत्थ। यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं देवेषु वेत्थ त्वं तदपि नूनं दहरमेव वेत्थेति मन्येऽहम्। यदध्यात्मं यदधिदैवं तदपि च देवेषूपाधिपरिच्छिन्नत्वाद्दहरत्वान्न निवर्तते। यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनन्तमेकमद्वैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म न तत्सुवेद्यमित्यभिप्रायः। यत एवमथ नु तस्मान्मन्येऽद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेव ते तव ब्रह्म। एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्त उपविष्टः समाहितः सन्यथोक्तमाचार्येणाऽऽगममर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्धार्य स्वानुभवं कृत्वाऽऽचार्यसकाशमुपगम्योवाच—मन्येऽहमथेदानीं विदितं ब्रह्मेति ॥ ९ ॥ १ ॥

कथमिति, शृणु। नाहं मन्ये सुवेदेति नैवाहं मन्ये सुवेद ब्रह्मेति। नैव तर्हि विदितं त्वया ब्रह्मेत्युक्ते आह—नो न वेदेति वेद च। वेद चेति

रेणैव ब्रह्मणः शब्देन निरूपणं निर्देशनं न स्वत इत्यभिप्रेत्यान्तःकरणाद्यभिव्यक्तिमुपलभ्य हि यदुपाध्यभिव्यक्तिनिमित्तं चैतन्यं तद्ब्रह्मेति निर्दिश्यत इत्यर्थः। ननूपाधिरुपहितसंबद्धो भवति चैतन्यस्य त्वसङ्गस्य कथं देहादिरुपाधिरित्याशङ्क्याऽऽह—तदनुकारित्वादित्यादिना। यथा जले कम्पमाने सविता कम्पत इव भिद्यमाने भिद्यत इवेति मिथ्यातद्धर्मभागित्वात्सवितुर्जलमुपाधिरित्युच्यते न तु संबन्धात्, दूरस्थयोः संयोगाद्ययोगात्। तद्वद्देहादेर्वृद्धिसंकोचच्छेदादिषु दाहादिषु नाशेषु चैतन्यस्य मिथ्यादेहधर्मभागित्वाद्देहादेरुपाधित्वमभिधीयत इत्यर्थः। ननु न स्वतश्चैतन्यतया निरूप्यते ब्रह्म कथं तर्हि तदनुभव इत्याशङ्क्याऽऽह—स्वतस्त्विति। अविषयतयैव विषयानुपरक्तचित्स्फुरणं ब्रह्मानुभव इत्यर्थः। तर्कतश्चेति। वेद्यत्वे घटादिवदनात्मत्वादिप्रसङ्गादित्यादितर्कत आत्मनो वेद्यं ब्रह्म न भवत्येवेति निर्धार्याज्ञानसंशयाद्यभावेन स्वानुभवं कृत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १ ॥

सर्वपरिच्छेदशून्यस्य देवेष्विन्द्राग्न्यादिषु। अथ नु यस्मादस्य देवेषु यत्प्रसिद्धमस्य त्वं चेति भेदस्तस्मादेव मीमांस्यमेव विचारणीयमेव ते तव त्वयेत्यर्थः। एवमुक्तो मीमांसां कृत्वा शिष्य आह—मन्येऽवगच्छामि विदितमवगतं मयेति शेषः ॥ १ ॥

स्वयंविदि[त]त्वे हेतुमाह—नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च। अहं सुवेदेति नैव

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

चशब्दान्न वेद च । ननु विप्रतिषिद्धं नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद चेति । यदि न मन्यसे सुवेदेति कथं मन्यसे वेद चेति । अथ मन्यसे वेदैवेति कथं न मन्यसे सुवेदेति । एकं वस्तु येन ज्ञायते तेनैव तदेव वस्तु न सुविज्ञायत इति विप्रतिषिद्धं संशयविपर्ययौ वर्जयित्वा । न च ब्रह्म संशयितत्वेन ज्ञेयं विपरीतत्वेन वेति नियन्तुं शक्यम् । संशयविपर्ययौ हि सर्वत्रानर्थकरत्वेनैव प्रसिद्धौ । एवमाचार्येण विचाल्यमानोऽपि शिष्यो न विचचाल । 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इत्याचार्योक्तागमसंप्रदायबलादुपपत्त्यनुभवबलाच्च जगर्ज च ब्रह्मविद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शयन्नात्मनः । कथमित्युच्यते ? यो यः कश्चिन्नोऽस्माकं सब्रह्मचारिणां मध्ये तदुक्तं वचनं तत्त्वतो वेद स तद्ब्रह्म वेद । किं पुनस्तद्वचनमित्यत आह–नो न वेदेति वेद चेति । यदेवान्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्युक्तं तदेव वस्त्वनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य निश्चितं वाक्यान्तरेण नो न वेदेति वेद चेत्यवोचदाचार्यबुद्धिसंवादार्थं मन्दबुद्धिग्रहणव्यपोहार्थं च । तथा च गर्जितमुपपन्नं भवति यो नस्तद्वेदेति ॥ १० ॥ २ ॥

शिष्याचार्यसंवादात्प्रतिनिवृत्य स्वेन रूपेण श्रुतिः समस्तसंवादनिर्वृत्तमर्थमेव बोधयति–यस्यामतमित्यादिना । यस्य ब्रह्मविदोऽमतमविज्ञा-

---

आचार्यवचनादन्यदेव वचनं शिष्य उवाचेति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह–यदेवान्यदेवेति । तथा चेत्याचार्यबुद्धिसंवादे सत्यर्थान्तरानभिधाने सतीत्यर्थः ॥ १० ॥ २ ॥

मन्ये । यदि सम्यङ्ज्ञातं तर्हि किं न ज्ञातमेवेत्यत आह–नो न वेदेति । तर्हि किं संदिग्धमित्यत आह–वेद च । जानाम्यपि चकाराज्जानन्नपि भेदबुद्धेरभावान्न जानामि । न सुवेदेत्यनेन ब्रह्मणोऽतिदुर्बोधत्वं दर्शितम् । नो न वेदेत्यनेन शास्त्रैकगम्यत्वमुक्तम् । वेदेत्यनेन संशयादिराहित्यमुक्तम् । चकारेण सर्वभेदभक्षकः साक्षात्कार उक्तः । अतिदुर्बोधशास्त्रैकगम्यासंदिग्धसर्वभेदशून्यब्रह्माहमस्मीत्यर्थः । यो मत्तोऽन्योऽपि नोऽस्माकं शिष्याणां मध्ये तन्मयोक्तं सुवेदेति न न वेदेत्यपि न वेद चेति वेद जानाति स तद्ब्रह्म श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं वेद जानाति यस्मादयमवगन्ता मदुक्तं वेद भवानेतमवगच्छति । नो न वेदेति वेद च न जानामीति न जानामीत्यपि न । चकार इति नोकारयोरनुवृत्त्यर्थः । दर्शिता च तयोर्योजना । तस्माद्ब्रह्म वेदेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

ननु न जानामीति ज्ञानवता ज्ञेयं जानामीति ज्ञानवता चाज्ञेयं भवद्वाचो भङ्ग्या ब्रह्म

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ११ ॥ ३ ॥

तमविदितं ब्रह्मेति मतमभिप्रायो निश्चयस्तस्य मतं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्मेत्यभिप्रायः। यस्य पुनर्मतं ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति निश्चयो न वेदैव स न ब्रह्म विजानाति सः। विद्वदविदुषोर्यथोक्तौ पक्षाववधारयति—अविज्ञातममतमविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्विदितवतामित्येतत्। विज्ञातं विदितं ब्रह्माविजानतामसम्यग्दर्शिनामिन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवाऽऽत्मदर्शिनामित्यर्थः। न त्वत्यन्तमेवाव्युत्पन्नबुद्धीनाम्। न हि तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति मतिर्भवति। इन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिष्वात्मदर्शिनां तु ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलम्भाद्बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्विदितं ब्रह्मेत्युत्पद्यते भ्रान्तिरित्यतोऽसम्यग्दर्शनपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते विज्ञातमविजानतामिति। अथवा हेत्वर्थ उत्तरार्धोऽविज्ञातमित्यादिः ॥ ११ ॥ ३ ॥

अविज्ञातं विजानतामित्यवधृतम्। यदि ब्रह्मात्यन्तमेवाविज्ञातं लौकिकानां ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तः। अविज्ञातं विजानतामिति च परस्परविरुद्धम्। कथं तु तद्ब्रह्म सम्यग्विदितं भवतीत्येवमर्थमाह—प्रतिबोधवि-

---

अथवा हेत्वर्थ इति। लोके शुक्त्यादितत्त्वं विजानतां यतोऽध्यस्तं रूप्याद्यविज्ञातं भवति। अजानतामेव त्वध्यस्तं विज्ञातं भवतीति प्रसिद्धम्। तथा ब्रह्मणि ज्ञेयत्वसाध्यस्तत्त्वादेव तत्त्वविदो न ज्ञातं ब्रह्म पश्यन्तीत्यर्थः ११॥३

ज्ञातब्रह्मत्वादर्शने ब्रह्मास्मीति कथं व्यवहरतीति चेत्किमनयेष्टकावाहकानां रत्नपेटकचिन्तया ज्ञातस्य व्यवहाराङ्गत्वं वदतोऽपि वस्तुप्रकाशस्य व्यवहाराङ्गत्वस्येष्टत्वाद्वास्तवज्ञाततानपेक्षकत्वादित्यव्युत्पन्नव्युत्पादनाय चोद्यमुद्भावयति—अविज्ञातमित्यादिना। नीलपीताद्याकाराणां बुद्धिविकाराणां जडानां यच्चैतन्यव्याप्तत्वेनाजडवदवभासस्तं साक्षिणमुपलक्ष्य सोऽहमात्मा ब्रह्मेतिमहावाक्याद्विषयतयैव यो वेत्ति स ब्रह्मविदुच्यते। तेन नाविशेषप्रसङ्गादिचोद्यावकाश इत्याह—प्रतिबोधविदितमिति। प्रत्ययेष्वविशिष्टतयाऽनुगतरूपेणेत्यर्थः। येन

सिध्यति, न चैवं प्रामाणिकमित्यत आह—यस्य ब्रह्मविदुषोऽमतमनधिगतं कर्तृकर्मादिभावेन तस्य कर्तृकर्मादिभावानधिगतवतो मतमधिगतम्। इदानीं वैपरीत्यमाह—मतं कर्तृकर्मादिभावेनाधिगतं यस्य ब्रह्म विदुषो न वेद न जानाति स कर्तृकर्मादिभेदज्ञानवान्। तत्रैव हेतुमाह—यतोऽविज्ञातमनधिगतं विजानतां विविधज्ञातृज्ञानज्ञेयादिबुद्धिमतां देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यरूपत्वाद्ब्रह्मणस्ततः। विज्ञातं विशेषेण यथाविद्यमानस्वरूपेणाधिगतमविजानतां विविधज्ञात्रादिभेदबुद्धिरहितानाम् ॥ ३ ॥

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

दितं बोधं बोधं प्रति विदितम् । बोधशब्देन बौद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया विषयीभवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते नान्यद्वारमात्मनो विज्ञानाय । अतः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा तदा तन्मतं तदा तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चोपजननापायवर्जितदृक्स्वरूपता नित्यत्वं विशुद्धस्वरूपत्वमात्मत्वं निर्विशेषतैकत्वं च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत् , लक्षणभेदाभावाद्व्योम्न इव घटगिरिगुहादिषु। विदिताविदिताभ्यामन्यद्ब्रह्मेत्यागमवाक्यार्थः। एवं परिशुद्ध एवोपसंहृतो भवति। 'दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता' इति हि श्रुत्यन्तरम् । यदा पुनर्बोधक्रियाकर्तेति बोधक्रियालक्षणेन तत्कर्तारं विजानातीति बोधलक्षणेन विदितं प्रतिबोधविदितमिति व्याख्यायते । यथा यो वृक्षशाखाश्चालयति स वायुरिति तद्वत् । तदा बोधक्रियाशक्तिमानात्मा द्रव्यं न बोधस्वरूप एव । बोधस्तु जायते विनश्यति च । यदा बोधो जायते तदा बोधक्रियया सविशेषः । यदा बोधो नश्यति तदा नष्टबोधो द्रव्यमात्रं निर्विशेषः । तत्रैवं सति विक्रियात्मकः सावयवोऽनित्योऽशुद्ध इत्यादयो दोषा न परिहर्तुं शक्यन्ते । यदपि काणादानामात्ममनःसंयोगजो बोध आत्मनि समवैति; अत आत्मनि बोद्धृत्वं नतु विक्रियात्मक आत्मा । द्रव्यमात्रस्तु भवति घट इव रागसमवायी । अस्मिन्पक्षेऽप्यचेतनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्याद्याः श्रुतयो बाधिताः स्युः ।

चित्स्वरूपेणाहमत्र साक्षी तस्य सर्वत्राविशेषान्नैकस्मिन्नेव देहेऽहं साक्षी भेदोत्पत्त्यादीनां च साक्ष्यगतत्वेन साक्षिण एकत्वनित्यत्वादिकमपि सिध्यतीत्याह—सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चेति । विदितत्वाविदितत्वयोः साक्ष्यगतत्वेन तदन्यत्वमप्यस्मिन्पक्षे संभवतीत्याह—विदिताविदिताभ्यामन्यदिति । एकदेशिव्याख्यानमुद्भाव्य दूषयति—यदा पुनरित्यादिना । अग्निसंयोगाद्घटलौहित्यवन्मनःसंयोगादसमवायिकारणादात्मन्यचेतने चैतन्यमुत्पद्यत इत्येतन्न केवलं श्रुतिविरुद्धम-

---

अविजानतां विज्ञातं चेत्तर्हि सुषुप्तिमूर्छादौ सर्वोऽपि कृतकृत्यः स्यादित्यत आह—प्रतिबोधविदितं सर्वप्रत्ययसाक्षित्वेनावगतं मतं विज्ञातं न तु सर्वप्रत्ययोपरमे सुषुप्त्यादौ । ननु किमनेन ज्ञानेनेत्यत आह—अमृतत्वं हि विन्दते। आत्मना हि यस्मादात्मनाऽऽत्मज्ञानेनामृतत्वमविद्यातत्कार्यादिमरणशून्यत्वं स्वयंप्रकाशमानन्दात्मस्वरूपमित्यर्थः । विन्दते लभते।

आत्मनो निरवयवत्वेन प्रदेशाभावान्नित्यसंयुक्तत्वाच्च मनसः स्मृत्युत्पत्तिनियमानुपपत्तिरपरिहार्या स्यात् । संसर्गधर्मित्वं चाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धं कल्पितं स्यात् । 'असङ्गो न हि सज्जते' 'असक्तं सर्वभृत्' इति श्रुतिस्मृती द्वे । न्यायश्च गुणवद्गुणवता संसृज्यते नातुल्यजातीयम् । अतो निर्गुणं निर्विशेषं सर्वविलक्षणं केनचिदप्यतुल्यजातीयेन संसृज्यत इत्येतन्न्यायविरुद्धं भवेत् । तस्मान्नित्यालुप्तविज्ञानस्वरूपज्योतिरात्मा ब्रह्मेत्ययमर्थः सर्वबोधबोद्धृत्व आत्मनः सिध्यति नान्यथा । तस्मात्प्रतिबोधविदितं मतमिति यथाव्याख्यात एवार्थोऽस्माभिः । यत्पुनः स्वसंवेद्यता प्रतिबोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो वर्ण्यते, तत्र भवति सोपाधिकत्वे आत्मनो बुद्ध्युपाधिस्वरूपत्वेन भेदं परिकल्प्याऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्तीति संव्यवहारः । 'आत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति' 'स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम' इति । ननु निरुपाधिकस्याऽऽत्मन एकत्वे स्वसंवेद्यता परसंवेद्यता वा संभवति, संवेदनस्वरूपत्वात्संवेदनान्तरापेक्षा च न संभवति यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरापेक्षाया न संभवस्तद्वत् । बौद्धपक्षे स्वसंवेद्यतायां तु क्षणभङ्गुरत्वं निरात्मकत्वं च विज्ञानस्य

संभावितं चेत्याह—आत्मनो निरवयवत्वेनेति । प्रदेशवता प्रदेशवतो लोके संयोगो दृष्टः । आत्मनो निष्प्रदेशत्वान्मनसा संयोगो न संभवतीत्युक्तं तदयुक्तम् । युगपत्सर्वमूर्तसंयोगित्वं सर्वगतत्वमात्मनस्ततो मनसः संयोगोऽपीति चेत्तत्राऽऽह—नित्येति । ग्रहणकालादन्यकाल एव स्मृतीनां क्रमेणैवोत्पत्तिरिति नियमो वैशेषिकस्य नोपपद्यते ग्रहणकालेऽपि स्मृत्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च संस्कारवदात्ममनः संयोगस्याविशेषादित्यर्थः । सर्वगतत्वं च सर्वाव्यवधानमात्रं न तु संयोगित्वं कल्पनीयमित्याह—संसर्गधर्मित्वं चेति । न्यायविरुद्धमित्युक्तं तत्स्फुटयति—न्यायश्चेति । एकदेशिव्याख्यानान्तरमनूद्य दूषयति—यत्पुनरित्यादिना । यद्वेद्यं तद्वेदितुर्वेदनाच्च भिन्नं यथा घटादीति व्याप्तिविरोधात्स्वसंवेद्यत्वं वास्तवं नोपपद्यते ततो बुद्ध्यादावात्मभावमारोप्याऽऽत्मना तस्य वेद्यत्वं वाच्यमिति निरुपाधिकस्वरूपस्थितिर्न स्यादित्याह—तत्र भवति सोपाधिकत्व इति । काणादस्य स्वसंवेद्यत्वानङ्गीकारबलात्परवेद्यत्वं प्रसज्जत इत्यपि न वाच्यमित्याह—संवेदनस्वरूपत्वादिति । बौद्धेन स्वसंवेद्यं विज्ञानमिष्टं तव किं न स्यादित्यत आह—बौद्धपक्ष इति । प्रत्यक्षस्य वर्तमानावभासकत्वात्क्षणान्तरविशिष्टे स्वात्मनि क्षणान्तरविशिष्टं तदेव विज्ञानं प्रत्यक्षं न संभवति । अतः स्वात्मनि स्वयमेव विज्ञानं प्रत्यक्षं चेद्वर्तमानक्षणमात्रं सत्त्वं स्यात् । स्वसंवेद्य-

---

देहैर्त्वर्थस्याऽऽत्मनेति व्याख्यानम् । विन्दते वीर्यं सामर्थ्यमविद्यानिवृत्तिकारणं चरमसाक्षा-

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

स्यात् । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । 'नित्यं विभुं सर्वगतम् ।' 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः' इत्याद्याः श्रुतयो बाध्येरन् । यत्पुनः प्रतिबोधशब्देन निर्निमित्तो बोधः प्रतिबोधो यथा सुप्तस्येत्यर्थं परिकल्पयन्ति । सकृद्विज्ञानं प्रतिबोध इत्यपरे । निर्निमित्तः सनिमित्तः सकृद्वाऽसकृद्वा प्रतिबोध एव हि सः । अमृतत्वममरणभावं स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षं हि यस्माद्विन्दते लभते यथोक्तात्प्रतिबोधात्प्रतिबोधविदितात्मकात्तस्मात्प्रतिबोधविदितमेव मतमित्य-

त्वेन साक्षिणोऽनङ्गीकारान्निरात्मत्वं च स्यादेव तच्छ्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । प्रतिबोधवाक्यस्यार्थान्तरं शङ्कते- यत्पुनरिति । ब्रह्माहमस्मीति चिन्तयतो यावच्चेतोव्यापृतिस्तावत्संप्रज्ञातसमाधिर्निवृत्ते चेतोव्यापारे यः परमानन्दसाक्षात्कारः सौषुप्तानन्दसाक्षात्कारवत्सोऽसंप्रज्ञातसमाधिः प्रतिबोध उच्यते । तदुक्तं वार्तिककृता—"अपरायत्तबोधो हि निदिध्यासनमुच्यते" इति । अथवा अक्रियब्रह्मात्मत्वानुभवे सति प्रमातृत्वानुपपत्तौ पुनर्ज्ञानासंभवात्सद्योमुक्तिकारणं सकृद्विज्ञानं प्रतिबोध उच्यते ।

"सकृत्प्रवृत्त्या मृद्नाति क्रियाकारकरूपभृत् ।
अज्ञानमागमज्ञानं साङ्गत्यं नास्त्यतोऽनयोः" ॥ इति ।

पक्षद्वयेऽप्यरुचिमाह—निर्निमित्त इति । अयमाशयः—न तावदविद्यानिवर्तकस्याऽऽगन्तुकस्य बोधस्य निर्निमित्तत्वं संभवति, कार्यस्य सनिमित्तत्वव्याप्तेः । सौषुप्तस्यापि न निर्निमित्तत्वमविद्यायाः पूर्वपूर्वनिरोधावस्थासंस्कारोद्भूततादृशवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्य तत्र सुखसाक्षात्कारोपगमात् । अत एव वृत्तिविशिष्टस्य विनाशे स्मरणमुपपद्यते । अत्रापि तर्ह्यावृत्तिसंस्कारप्रचयान्निवृत्तेऽपि चित्ते ब्रह्माभिव्यक्तं स्यादिति चेन्न । तथा सत्यप्रमात्वेन विनष्टपुत्रापरोक्षादिवाविद्यानिवृत्तिर्न स्यात् । शाब्दज्ञानसंवादात्प्रमात्वे परतन्त्रत्वप्रसङ्गः शब्दमूलत्वात्प्रमात्वेन निर्निमित्ततेति प्रवृत्तफलकर्मप्रतिबन्धाद्वर्तमानप्रमातृत्वाभासानिवृत्तेरसकृद्बोधोऽपि संभवतीति पक्षद्वयेऽपि नाऽऽदरः । सर्वथाऽपि परमात्मा प्रतिबोध एव बोधं प्रति बोधं प्रति साक्षितया भातीति । लक्ष्यपदार्थविवेचनपूर्वकं महावाक्योत्थं परमात्माऽस्मीतिज्ञानमेव सम्यग्ज्ञानं यस्मात्तत एवामृतत्वं लभत इत्याह—अमृतत्वमिति । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याऽऽह—

त्काररूपं लभते । उक्तवीर्यलाभादुक्ताऽमृतत्वप्राप्तिः प्रसिद्धैवेत्याह—विद्ययाऽधिष्ठानयाथात्म्यसा-

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

भिप्रायः । बोधस्य हि प्रत्यगात्मविषयत्वं च मतममृतत्वे हेतुः । न ह्यात्मनोऽनात्मत्वममृतत्वं भवत्यात्मत्वादात्मनोऽमृतत्वं निर्निमित्तमेव । एवं मर्त्यत्वमात्मनो यदविद्ययाऽनात्मत्वप्रतिपत्तिः । कथं पुनर्यथोक्तयाऽऽत्मविद्ययाऽमृतत्वं विन्दत इत्यत आह—आत्मना स्वेन स्वरूपेण विन्दते लभते वीर्यं बलं सामर्थ्यं, धनसहायमन्त्रौषधितपोयोगकृतं वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुमनित्यवस्तुकृतत्वात् । आत्मविद्याकृतं तु वीर्यमात्मनैव विन्दते नान्येनेत्यतोऽनन्यसाधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं मृत्युं शक्नोत्यभिभवितुम् । यत एवात्मविद्याकृतं वीर्यमात्मनैव विन्दतेऽतो विद्ययाऽऽत्मविषयया विन्दतेऽमृतम्, 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इत्याथर्वणे । अतः समर्थो हेतुः 'अमृतत्वं हि विन्दते' इति ॥ १२ ॥ ४ ॥

कष्टा खलु सुरनरतिर्यक्प्रेतादिषु संसारदुःखबहुलेषु प्राणिनिकायेषु जन्मजरामरणरोगादिसंप्राप्तिरज्ञानादत इहैव चेन्मनुष्योऽधिकृतः समर्थः सन्यद्यवेदीदात्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान्यथोक्तेन प्रकारेण । अथ तदस्ति सत्यं मनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशोऽर्थवत्ता वा सद्भावो वा परमार्थता वा सत्यं विद्यते । न चेदिहावेदीदिति । न चेदिह जीवंश्चेदधिकृतो-

---

बोधस्य हीति । बुद्धिपरिणामस्य सर्वस्य भासकं प्रत्यक्चैतन्यं परमात्मा न भवति किन्तु ब्रह्माण्डाद्बहिः स्थितस्तत्प्राप्तिश्च मोक्ष इत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । अनात्मप्राप्तेः कर्मफलवदनित्यत्वेनामृतत्वप्रसिद्धिर्न स्यादित्यर्थः । यद्युक्तदोषपरिहारायौपाधिकभेदेन भिन्नत्वं ब्रह्मणः स्वतस्त्वात्मत्वमेवेति मन्यसे तत्राऽऽह—आत्मत्वादिति । ब्रह्मण आत्मत्वादेवाऽऽत्मनोऽमृतत्वं स्वभावत एव सिद्धम्; तर्हि विद्याया आनर्थक्यं प्राप्तमित्याशङ्क्याऽऽह—एवं मर्त्यत्वमिति । अविद्यया देहाद्यात्मत्वप्रतिपत्तिरिति यत्तदात्मनो मर्त्यत्वं तन्निवृत्तिर्विद्याफलमित्यर्थः । वीर्यं विद्याकृतमुक्तं मुक्तत्वे दार्ढ्यं तच्च स्वाभाविकमेव मुक्तत्वं वास्तवम् । सर्वशरीराद्यसंसर्गित्वान्नभोवन्निरवयवत्वादेव । ततश्च नित्यमुक्त एवाहमित्यवष्टम्भो विद्याकृतं बलमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ४ ॥

उत्तरवाक्यस्यापेक्षितमर्थमाह—कष्टा खल्विति । लौकिकमपि सत्यम् । चिरं जीवनं

क्षात्कारेण कर्मगन्धानपेक्षेण विन्दतेऽमृतमधिष्ठानविपरीतग्रहणतज्जदुःखरूपमरणकारणशून्यमविक्रियमधिष्ठानं लभते ॥ ४ ॥

ननु विद्या चेच्छरीरान्तर एव न त्वत्रैव सति शरीर इत्यत आह—इहास्मिन्नेवाधिकारिशरीरे चेद्यद्यवेदीज्ज्ञातवान् । अथ तदा सत्यं सच्चिदानन्दरसं ब्रह्मास्ति विद्यते न चेदिहावे-

भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥१३॥५॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ऽवेदीन्न विदितवांस्तदा महती दीर्घाऽनन्ता विनष्टिर्विनाशनं जन्मजराम-रणादिप्रबन्धाविच्छेदलक्षणा संसारगतिस्तस्मादेवं गुणदोषौ विजानन्तो ब्राह्मणा भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्थावरेषु चरेषु चैकमात्मतत्त्वं ब्रह्म विचित्य विज्ञाय साक्षात्कृत्य धीरा धीमन्तः प्रेत्य व्यावृत्य ममाहंभाव-लक्षणादविद्यारूपादस्माल्लोकादुपरम्य सर्वात्मैकत्वभावमद्वैतमापन्नाः सन्तोऽमृता भवन्ति ब्रह्मैव भवन्तीत्यर्थः। 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ केनो-पनिषत्पदभाष्ये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

धनवत्त्वम्। सद्भावः साधुभावः ख्यातिः। एतदपि सर्वं ब्रह्मविदो भवतीति स्तुत्यर्थमुच्यते। परमार्थतो ब्रह्मरूपस्थितिस्तु फलमवश्यं भवतीत्यर्थः॥१३॥५॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

दीदिहाधिकारिशरीरे यद्यहं ब्रह्मास्मीति शरीरे साक्षात्कारं न कृतवांस्तदा महत्यतिप्रौढा त्रिविधदुःखसंतानजननी विनष्टिर्विनाशरूपा। श्रुत्या सानुक्रोशमेतदुक्तम्। एतच्छरीरमन्त-रेण समूलघोरसंसारविनाशकात्मज्ञानस्य दुर्लभत्वात्ततोऽस्मिन्सत्येव तदर्थं यत्न आस्थेयोऽन्यथा सततं संसारसागरे निमज्जनमेव स्यादिति। इदानीमात्मनः सर्वत्राहमस्मीत्यवलोकनं करणी-यमित्येतदात्मज्ञानस्य संसारव्याध्यौषधस्य स्वरूपमाह सा। भूतेषु भूतेषु प्राणिषु। वीप्सा निखिलचतुर्विधप्राणिसङ्ग्रहार्था। विचित्य वयं स्म इत्यधिगत्य। धीरा बुद्धिमन्तो विद्वांसः। "प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति" व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

इति श्रीशङ्करानन्दभगवतः कृतौ केनोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त। त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' इत्यादिश्रवणाद्यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैर्यन्नास्ति तदविज्ञातं शशविषाणकल्पमत्यन्तमेवासद्दृष्टम्। तथेदं ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीनां व्यामोहो मा भूदिति तदर्थेयमाख्यायिकाऽऽरभ्यते। तदेव हि ब्रह्म सर्वप्रकारेण प्रशास्तृ देवानामपि परो देव ईश्वराणामपीश्वरो दुर्विज्ञेयो देवानां जयहेतुरसुराणां पराजयहेतुस्तत्कथं नास्तीत्येतस्यार्थस्यानुकूलानि ह्युत्तराणि वचांसि दृश्यन्ते। अथवा ब्रह्मविद्यायाः स्तुतये। कथं ब्रह्मविज्ञानाद्ध्यग्न्यादयो देवा देवानां श्रेष्ठत्वं जग्मुस्ततोऽप्यतितरामिन्द्र इति। अथवा दुर्विज्ञेयं ब्रह्मेत्येतत्प्रदर्श्यते। येनाग्न्यादयोऽतितेजसोऽपि क्लेशेनैव ब्रह्म विदितवन्तस्तथेन्द्रो देवानामीश्वरोऽपि सन्निति। वक्ष्यमाणोपनिषद्विधिपरं वा सर्वं ब्रह्मविद्याव्यतिरेकेण प्राणिनां कर्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्येत्येतद्दर्शनार्थं वाऽऽख्यायिका। यथा देवानां जयाद्यभिमानस्तद्वदिति। ब्रह्म यथोक्तलक्षणं परं ह किल देवेभ्योऽर्थाय विजिग्ये जयं लब्धवद्देवानामसुराणां च संग्रामेऽसुराञ्जित्वा जगदरातीनीश्वरसेतुभेत्तॄन्देवेभ्यो जयं तत्फलं च प्रायच्छज्जगतः स्थेम्ने। तस्य ह किल ब्रह्मणो विजये देवा अग्न्यादयोऽमहीयन्त महिमानं प्राप्नुवन्तस्तदाऽऽत्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां सर्वशक्तेर्जगतः स्थितिं चिकीर्षोरयं जयो महिमा चेत्यजानन्तस्ते देवा ऐक्षन्तेक्षितवन्तोऽग्न्यादिस्वरूप-

---

उत्तरग्रन्थस्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह—ब्रह्मेत्यादिना। अभिप्रेतं तात्पर्यमाह—वक्ष्यमाणेति। उत्तमाधिकारिगोचरमविषयं ब्रह्मात्मताज्ञानं पूर्वत्रोक्तमुत्तरत्र तु मन्दाधिकारिगोचरं सगुणब्रह्मोपासनं वक्ष्यते। तत्परं वक्ष्यमाणं सर्ववाक्यजातं स्पष्टविधिदर्शनात्। अतोत्रैव तात्पर्यमर्थान्तरतात्पर्यप्रदर्शनं तु संभावनामात्रेणेति द्रष्टव्यम्। ईश्वरस्य सेतवो मर्यादा वर्णाश्रमादिधर्मास्तद्भेदकान्। जगतः स्थेम्ने स्थैर्याय। स्वयोगमाहात्म्यनिर्मितेन सत्त्वरजस्त-

---

विशुद्धान्तःकरणैरेव ब्रह्मविद्ययैव सर्वातिशयवत्सर्वात्मभूतं ब्रह्म विज्ञेयं न त्वन्यथेत्येतदर्थमियमाख्यायिकाऽऽरभ्यते—ब्रह्म सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणं ह किल देवेभ्यो देवानामनुग्रहार्थाय विजिग्ये विविधं देवानां लोकद्वयप्रतिकूलमसुरकुलं जितवत्। तस्य देवानुग्रहप्रवृत्तस्य ह किल ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणस्य विजये विविधजयनिमित्तं देवा इन्द्राग्निवा-

तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव
तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥
तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्विजानीहि
किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

परिच्छिन्नात्मकृतोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमाऽग्निवाय्विन्द्रत्वादिलक्षणो जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते नास्मत्प्रत्यगात्मभूतेश्वरकृत इत्येवं मिथ्याभिमानेक्षणवताम् ॥ १४ ॥ १ ॥

तद्ध किलैषां मिथ्येक्षणं विजज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म। सर्वेक्षितृ हि तत्सर्वभूतकरणप्रयोक्तृत्वाद्देवानां च मिथ्याज्ञानमुपलभ्य मैवासुरवद्देवा मिथ्याभिमानात्पराभवेयुरिति तदनुकम्पया देवान्मिथ्याभिमानापनोदनेनानुगृह्णीयामिति तेभ्यो देवेभ्यो ह किलार्थाय प्रादुर्बभूव स्वयोगमाहात्म्यनिर्मितेनात्यद्भुतेन विस्मापनीयेन रूपेण देवानामिन्द्रियगोचरे प्रादुर्बभूव। तत्प्रादुर्भूतं ब्रह्म न व्यजानत नैव विज्ञातवन्तो देवाः। किमिदं यक्षं पूज्यं महद्भूतमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयास्तद्विजिज्ञासवोऽग्निमग्रगामिनं जातवेदसं सर्वज्ञकल्पमब्रुवन्नुक्तवन्तो हे जातवेद एतदस्मद्गोचरस्थं यक्षं विजानीहि विशेषतो बुध्यस्व त्वं नस्तेजस्वी किमेतद्यक्षमिति। तथाऽ-

---

मसां त्रयाणां गुणानां योगो युक्तिर्घटनं माया तन्माहात्म्ये- [न निर्मितं ते-] नेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १ ॥ १५ ॥ २ ॥

युप्रभृतयोऽस्महीयन्त पूजिता अभूवन्। तेऽविज्ञातब्रह्मप्रभावा ऐक्षन्त प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणप्रकारेणेक्षणमकुर्वन्। तदीक्षणप्रकारमाह-अस्माकमेव कार्यकरणसंघाताभिमानिनामिन्द्राग्न्यादीनामेव न त्वन्यस्य कस्यचित्। अयमस्मत्प्रत्यक्षविषयो विजयो विविधोऽसुरपराभवलक्षण उत्कर्षः। अस्माकमेवायं व्याख्यातम्। महिमा महत्त्वरूपः सर्वजन्तुभ्यः स्तुतिपूजादिलाभलक्षणः। इत्यनेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तद्ब्रह्म देवानां विजयकृद्ध किलैषां देवानामज्ञानिनां गर्वारूढमभिप्रायं विजज्ञौ विशेषेण ज्ञातवत्तेभ्यस्तेषां गर्वारूढानां देवानामज्ञानिनामनुग्रहार्थं ह किल प्रादुर्बभूव किमपि रूपं धृत्वा नयनपथमागतं तद्ब्रह्म न व्यजानत देवा इदं तदिति विशेषेण न ज्ञातवन्तः। तदज्ञानमाह—किं विचारे। इदं प्रत्यक्षं यक्षं पूज्यमतिदिव्यरूपत्वात्। इत्यनेन प्रकारेण ॥ २ ॥

एवं संशयाविष्टहृदयास्ते गर्वाविष्टा देवा अग्निं देवानामग्रेसरं वह्निमब्रुवन्नुक्तवन्तः। तदुक्तिमाह—जातवेदो जातानि वेदासि विविधानि ज्ञानानि सर्ववेदात्मकानि यस्मादग्नेः स

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मी-
त्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥
तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳ सर्वं
दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥
तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स

स्त्वति तद्यक्षमभ्यद्रवत्तत्प्रतिगतवानग्निः । तं च गतवन्तं पिपृच्छिषुं तत्समीपेऽप्रगल्भत्वात्तूष्णींभूतं तद्यक्षमभ्यद्रव (वद) दग्निं प्रत्यभाषत कोऽसीति । एवं ब्रह्मणा पृष्टोऽग्निरब्रवीदग्निर्वा अग्निनामाऽहं प्रसिद्धो जातवेदा इति च नामद्वयेन प्रसिद्धतयाऽऽत्मानं श्लाघयन् । इत्येवमुक्तवन्तं ब्रह्मावोचत्तस्मिन्नेवं प्रसिद्धगुणनामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति । सोऽब्रवीदिदं जगत्सर्वं दहेयं भस्माकुर्याम् । यदिदं स्थावरादि पृथिव्यामिति । पृथिव्यामित्युपलक्षणार्थं यतोऽन्तरिक्षस्थमपि दह्यत एवाग्निना । तस्मा एवमभिमानवते ब्रह्म तृणं निदधौ पुरोऽग्नेः स्थापितवद्-

जातवेदास्तस्य संबोधनं हे जातवेद एतदस्माभिरुच्यमानं पुरः स्थितं विजानीहि विशेषेणावगच्छ । किमेतद्यक्षमेतत्पुरतः स्थितं यक्षं किं देवादिषु कतमदित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण । एवं तैरुक्तः स तथा देवोक्ताङ्गीकारे । यद्भवद्भिरुच्यते तत्करिष्यामीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेणोक्त्वेति शेषः ॥ ३ ॥

तत्पुरःस्थितं यक्षमवगन्तुमभ्यद्रवत्संमुखत्वेन समीपं गतवान् । तद्यक्षं तं समीपं प्राप्तं जिज्ञासुं सावज्ञमभ्यवददाभिमुख्येनोक्तवत् । तदुक्तिमाह—कः प्रश्ने । मत्समीपमागतस्त्वमसि भवसि । इत्यनेन प्रकारेण । एवं पृष्टः स आह—अग्निरग्निनामा वै प्रसिद्धः सर्वेषामहं त्वत्समीपमागतोऽस्मि भवामि । इत्यनेन प्रकारेणाब्रवीदुक्तवान् । विशेषनाम्ना पुनरात्मानमाह—जातवेदा वा अहमस्मीति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

एवमुक्ते पुनः सावज्ञं तद्यक्षमाह-तस्मिन्नुक्तनाम्नि त्वयि मत्पुरतो वर्तमाने वराके । किमाक्षेपे । न किमपीत्यर्थः । वीर्यं सामर्थ्यमित्येनन प्रकारेण । एवमाक्षिप्तोऽपि स स्वगर्ववशात्तदीयं प्रश्नं मन्वान आह—अपि संभावनायाम् । इदं शुष्कमार्द्रं च जगत्सर्वं निखिलं दहेयं दहनं कुर्याम् । अत्युक्तिवारणार्थं सर्वशब्दार्थमाह—यत्प्रसिद्धमिदं स्थावरजङ्गमात्मकं मूर्तं पृथिव्यां ब्रह्माण्डकटाहभुवि । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ४ ॥

तस्मै तस्याग्नेरनुग्रहार्थं तृणमत्यल्पं शुष्कं स्थावररूपं निदधौ नितरां पुरतः स्थापितवत् तत्स्थापयित्वेदं जगौ । एतच्छुष्कं तृणं मया पुरतः स्थापितं दह भस्मीकुरु । इत्यनेन प्रकारेण यक्षेणोक्तोऽग्निः पुरतः स्थितं तृणमुपप्रयाय [illegible]

तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥२०॥७॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा

अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥२१॥८॥

तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳ सर्वमा-

ददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशा-
काऽऽदातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति

ऽमेतत्तृणमात्रं ममाग्रतो दह न चेदस्य दग्धुं समर्थो मुञ्च दग्धृत्वाभिमानं सर्वत्रेत्युक्तस्तत्तृणमुपप्रेयाय तृणसमीपं गतवान्सर्वजवेन सर्वोत्साहकृतेन वेगेन गत्वा न शशाक नाशकद्दग्धुं स जातवेदास्तृणं दग्धुमशक्तो व्रीडितो हतप्रतिज्ञस्तत एव यक्षादेव तूष्णीं देवान्प्रति निववृते निवृत्तः प्रतिगतवान् । नैतद्यक्षमशकं शक्तवानहं विज्ञातुं विशेषतो यदेतद्यक्षमिति ॥ १६ ॥ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ वायुमिति । अथानन्तरं वायुमब्रुवन्हे वायवेतद्विजानीहीत्यादि समानार्थं पूर्वेण । वानाद्गमनाद्गन्धनाद्वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मात-

---

तृतीयखण्डशेषभाष्यं स्पष्टमतो न विवृतमिति ॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥

सर्वजवेन तद्यक्षस्थापितं शुष्कं तृणं न शशाक दग्धुं भस्मीकर्तुं शक्तो न बभूव । सोऽग्निर्जातवेदा अपगतगर्वस्तत एव शुष्कतृणादहनादेव निमित्तात्प्राप्तलज्जो निववृते झटित्येव देवान्गन्तुं तस्मान्निवृत्तिं चकार । आगत्य च देवानुवाच । तदुक्तिमाह—नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमेतत्पुरतः स्थितं यत्प्रसिद्धं सामान्यतस्तदेतदिति विशेषतो विज्ञातुं शक्तो नाभवम् । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ६ ॥

अथाग्नेर्निवृत्तस्य वाक्यश्रवणानन्तरं वायुं सर्वजगतः प्राणं प्रभञ्जनमब्रुवन्नुक्तवन्तः । वायो हे वायो । एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति । तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकाऽऽदातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति । वायुर्वायुनामा । इदं सामान्यम् । विशेषरूपं त्वाह—मातरिश्वा मातर्याकाशे श्वसिमि गच्छामीति मातरिश्व-

॥ २३ ॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवाऽऽ-

रिश्वा । इदं सर्वमप्याददीय गृह्णीयाम् । यदिदं पृथिव्यामित्यादि समानमेव ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥

अथेन्द्रमिति । अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहीत्यादि पूर्ववत् । इन्द्रः परमेश्वरो मघवान्बलवत्त्वात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिन्द्रादात्मसमीपं गतात्तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्रस्येन्द्रत्वाभिमानोऽतितरां निराकर्तव्य इत्यतः संवादमात्रमपि नादाद्ब्रह्मेन्द्राय तद्यक्षं यस्मिन्नाकाश अवकाशप्रदेश आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रश्च ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मिन्नाकाश आसीत्स इन्द्रस्तस्मिन्नेवाऽऽकाशे तस्थौ । किं तद्यक्षमिति ध्यायन्न निववृतेऽग्न्यादिवत्तस्येन्द्रस्य यक्षे भक्तिं बुद्ध्वा विद्योमारूपिणी प्रादुरभूत्स्त्रीरूपा । स इन्द्रस्तामुमां बहुशोभमानां सर्वेषां हि शोभमानानां शोभनतमां विद्यां तदा बहुशोभमानेति विशेषणमुपपन्नं भवति । हैमवतीं हेमकृताभरणवतीमिव बहुशोभमानामित्यर्थः । अथवोमैव हिमवतो दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्वज्ञेनेश्वरेण सह वर्तत इति ज्ञातुं समर्थेति कृत्वा तामुपजगाम ।

नामा । आददीयाऽऽदायान्तरिक्षे गमनं कुर्याम् । आदत्स्वाऽऽदायैतस्या भूमेरस्य तृणस्य च कस्यांचिदत्यल्पमप्यन्तरं कुरु । आदातुं सर्वतः स्वीकर्तुं व्याख्यातमन्यत् ॥७॥८॥९॥१०॥

अथ निवृत्तस्य विगतगर्वस्य वायोर्वचनश्रवणानन्तरमिन्द्रं परमैश्वर्यसंपन्नं त्रिलोकनाथमब्रुवन्नुक्तवन्तः । मघवन्भो इन्द्र ! एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत् । व्याख्यातम् । तस्मात्स्वसमीपप्राप्तादिन्द्रात्तिरोदधेऽन्तर्धानं चकार । शुद्धान्तःकरणैरपि स्वस्वकर्मभिरनवगम्यं दर्शयितुमिन्द्रो हि ब्रह्मसमीपं प्राप्तः करग्रहणावसरे तन्न दृष्टवानित्यर्थः ॥११॥

स विस्मयमना इन्द्रस्तस्मिन्नेव यत्र यक्षं स्थितं तत्रैव न त्वन्यत्राऽऽकाशेऽवकाशे तदेव यक्षं ध्यायंस्तस्थाविति शेषः । एवं स्थिते मघोनि विशुद्धान्तःकरणे यक्षदर्शनोत्सुके तदन्तर्धानादपगतान्तर्धानाद्यैश्वर्याभिमाने संपन्नाधिकारिगुणे स्त्री प्रादुर्बभूव । स तां स्त्रियं ब्रह्मविद्यां मूर्तिमतीं ददर्शेति शेषः । ततो निरीक्ष्य तामाजगाम यक्षस्य वार्तां प्रष्टुमागतवान् । आगत्य च बहुशोभमानां सकलाविद्यापिशाचीवैलक्षण्येनाधिककान्तिमतीमुमां सकलसंसारवृक्षोच्छेदकत्वेनोत्कृष्टां प्रभां ब्रह्मविद्यामित्यर्थः । हैमवतीं हिमरूपः सर्वदा शीतलः स्वयंप्रकाशमान आनन्दात्माऽन्तर्हितयक्षस्वरूपः स यस्य नित्यमस्त्युपनिषद्विभागस्य स हिमवांस्तस्येयं दुहिता हैमवती ताम् । अथवोमा भगवतः पिनाकपाणेः प्राणप्रिया सा हि कान्दिशीकान्भृशं विषण्णाञ्जन्तून्मातेव नानारूपैराश्वासयति । तदुचितमिन्द्रस्यापि तादृशस्य तस्या दर्शनम् । सा च हिमवतो गिरिराजस्य दुहिता प्रसिद्धा ताम् । अथवा हेम कनकं तस्याऽऽभरणानि

काशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमाꣳ हैमवतीं ताꣳ होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये
महीयध्वमिति ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥ १ ॥

इन्द्रस्तां होमां किलोवाच प्रपच्छ ब्रूहि किमेतद्दर्शयित्वा तिरोभूतं यक्षमिति ॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ केनोपनिषत्पदभाष्ये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मण ईश्वरस्यैव विजय ईश्वरेणैव जिता असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव विजये यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुथ । एतदिति क्रियाविशेषणार्थम् । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकमयमस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । ततस्तस्मादुमावाक्याद्धैव विदांचकार ब्रह्मेतीन्द्रोऽवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

हैमानि कटकमुकुटादीनि तानि यस्याः सन्ति सा हैमवती तां प्रसिद्धां विदुषीमुमां ह किलोवाचोक्तवान् । तदुक्तिमाह–किमेतद्यक्षमिति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

इति श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ केनोपनिषद्दीपिकायां तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सा तं ब्रह्म बृहद्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं भवतां विजयकारणमित्यनेन प्रकारेण ह किलोवाचोक्तवती । ब्रह्मेति नामधेयमुक्त्वा तस्य महिमानमप्याह–ब्रह्मण उक्तस्य वै प्रसिद्धस्यैतद्विजये महीयध्वं विजयनिमित्तमेतन्महीयध्वमिदं भवतां महत्त्वं येन लोके स्तुतिपूजादिमन्त एतादृशाः स्युरित्यनेन प्रकारेण । शिक्षा चेयं ब्रह्मणो विजये सति यूयं महीयध्वं मा स्वातन्त्र्याभिमानं कुरुतेत्यर्थः । एवमुमयोक्त इन्द्रस्ततस्तस्या उमाया वचनाद्ध किलैव तत एव न त्वन्यस्माद्विदांचकार ज्ञातवान् । तज्ज्ञानप्रकारमाह—ब्रह्म यद्यक्षमन्तर्हितं तद्ब्रह्मेत्यनेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते
ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्शुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥२७॥२॥
तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्ठं
पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥
तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा३

यस्मादग्निवाय्विन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना सामीप्यमुपगतास्तस्मादैश्वर्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणादिमहाभाग्यैरन्यान्देवानतितरामतिशयेन शेरत इवैते देवाः । इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेनद्ब्रह्म नेदिष्ठमन्तिकतमं प्रियतमं पस्पृशुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च हेतोरेनद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्तः इत्येतद्विदांचक्रुरित्येतद्ब्रह्मेति ॥२७॥२

यस्मादग्निवायू अपीन्द्रवाक्यादेव विदांचक्रतुरिन्द्रेण ह्युमावाक्यात्प्रथमं श्रुतं ब्रह्मेत्यतस्तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामतिशयेन शेत इवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श यस्मात्स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एष आदेश उपमोपदेशो निरुपमस्य ब्रह्मणो

---

२६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

विद्युतः सकाशाद्विद्योतनं कृतवदित्यनुपपन्नं ब्रह्मणः स्वयंज्योतिष्ट्वात्पराधी-

---

तस्माद्यतो वाग्वग्नी संवादं कृतवन्तौ ब्रह्मणेन्द्रश्चोमावचनेन निश्चिकाय ततो वै प्रसिद्धा एते [देवा अ]ऽग्नीन्द्रवायवोऽतितरामिवाधिकमतिक्रम्येव वर्तन्तेऽन्यानग्नीन्द्रवायुव्यतिरिक्तान्देवांश्चन्द्रवरुणादीन् । एत इत्युक्तानामत आह—यद्यः प्रसिद्धोऽग्निर्वायुरिन्द्रः प्रसिद्धानि त्रीण्यपि नामानि त्रयाणां तेऽग्नीन्द्रवायवः सर्वेभ्योऽत्यधिका हि यस्मादेनयक्षरूपमात्मानं नेदिष्ठमतिशयेन समीपं पस्पृशुः स्पर्शनं चक्रुर्ब्रह्मणः समीपं गता इत्यर्थः । तेऽग्नीन्द्रवायवः सर्वदेवाधिका हि यस्मादेनद्देवानां पुरतः स्थितं यक्षं ब्रह्म प्रथमः प्रथमा देवेभ्यो मुख्या इत्यर्थः । विदांचकार विदांचक्रुः । छत्रिन्यायं दर्शयितुमेकवचनेन निर्देशः । तज्ज्ञानानुकरणं ब्रह्मेति स्पष्टम् ॥ २ ॥

इदानीं छत्रिन्यायं विवृणोति । तस्माद्यतोऽग्नीन्द्रवायुषु ब्रह्मसमीपगामिष्विन्द्र एवोमोपदेशाद्ब्रह्म ज्ञातवान् । ततो वै प्रसिद्ध इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नोऽतितरामिवातिशयेनातिक्रामत्यन्यान्स्वव्यतिरिक्तान्देवानग्निवायुप्रमुखान् । स इन्द्रः । ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति स्पष्टम् ॥ ३ ॥

इतीन्न्यमीमिषदा३ इत्यधिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन

येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्युच्यते। किं तद्यदेतत्प्रसिद्धं लोके विद्युतो व्यद्युतद्विद्योतनं कृतवदित्येतदनुपपन्नमिति। विद्युतो विद्योतनमिति कल्प्यते। आ इत्युपमार्थे। विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः। 'यथा सकृद्विद्युतम्' इति श्रुत्यन्तरे च दर्शनाद्विद्युदिव हि सकृदात्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतं ब्रह्म देवेभ्यः। अथवा विद्युतस्तेज इत्यध्याहार्यम्। व्यद्युतद्विद्योतितवत्, आ इव। विद्युतस्तेजः सकृद्विद्योतितवदिवेत्यभिप्रायः। इतिशब्द आदेशप्रतिनिर्देशार्थ इत्ययमादेश इति। इच्छब्दः समुच्चयार्थः। अयं चापरस्तस्याऽऽदेशः। कोऽसौ। न्यमीमिषत्। यथा चक्षुर्न्यमीमिषन्निमेषं कृतवत्। स्वार्थे णिच्। उपमार्थ एवाऽऽकारः। चक्षुषो विषयं प्रति प्रकाशतिरोभाव इव चेत्यर्थः। इत्यधिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनम् ॥ २९ ॥ ४ ॥'

अथानन्तरमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते। यदेतद्गच्छतीव

नप्रकाशानुपपत्तेर्विद्युत्संबन्धि द्योतनं कृतवदित्यनुपपन्नमन्याश्रयस्य विद्योतनस्यान्यकर्तृकत्वानुपपत्तेरतो यथाश्रुतासंभवादन्यत्र तात्पर्यं वक्तव्यमित्यर्थः। प्रतिनिर्देशार्थ इति परामर्शार्थः। चक्षुषो निमेषणं द्रुतं भवतीति प्रसिद्धं तद्वद्ब्रह्मणि क्षिप्रकारित्वं सृष्ट्यादौ प्रतिबन्धाभावेनाऽऽयासाभावेन च द्रुतकारित्वं धर्मोऽधिदैवतम्। यद्ध्येयं ब्रह्म तद्यथा विद्युतः प्रकाशो युगपद्विश्वव्यापकस्तथा निरतिशयज्योतीरूपं द्रुतं सकलसृष्ट्यादिकारि पारमैश्वर्यसंपन्नमित्युपमानोपदेशेनोक्तम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अधुना प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणो यथाऽभिव्यक्तिः स्यात्तथोपदिश्यत इत्याह—अथानन्तरमिति। एतत्प्रकृतं ज्योतीरूपं ब्रह्म प्रति मदीयं मनो गच्छद्वर्तत इति

तस्येन्द्रेणावगतस्य ब्रह्मण एष वक्ष्यमाण आदेश उपदेशः। यत्प्रसिद्धं ब्रह्मरूपं शास्त्रेषु स्वयंप्रकाशमेतद्बुद्धेर्द्रष्टृ वक्ष्यमाणस्वरूपं विद्युतः प्रसिद्धायास्तडितः। व्यद्युतद्विशेषेण द्योतनमकरोत्। आ३ आकारप्लुतिराश्चर्यार्था। आश्चर्यं तेजोधातुविलक्षणमपि ब्रह्म विद्युतः सकाशाद्विस्पष्टं प्रकाशं कृतवदिव स्वयंप्रकाशमित्यर्थः। इत्यनेन प्रकारेणाऽऽदेश इत्यन्वयः। यथा स्वयं विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवदिव। इदित्थं चक्षुरादीनि सान्तःकरणानि न्यमीमिषन्निमेषोपलक्षितं स्वस्वव्यापारं कारितवत्। आ३ आकारप्लुतिः पूर्ववदाश्चर्यं सर्वक्रियाहीनोऽपि सर्वदेवनिष्पाद्यां क्रियां कारितवानिवेत्यनेन प्रकारेणाऽऽदेश इत्यन्वयः। अधिदैवतं हिरण्यगर्भमधिकृत्येतिद्वयाभ्यां वाक्याभ्यामुपदिष्ट आदेशोऽधिदैवतम् ॥ ४ ॥

चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥
तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य
एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥६॥

च मन एतद्ब्रह्म ढौकत इव विषयीकरोतीव। यथाऽनेन मनसैतद्ब्रह्मोपस्मरति समीपतः स्मरति साधकोऽभीक्ष्णं भृशं|संकल्पश्च मनसो ब्रह्मविषयो। मनउपाधिकत्वाद्धि मनसः संकल्पस्मृत्यादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते ब्रह्मविषयीक्रियमाणं इव|अतः स एष ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेशो विद्युन्निमेषणवदधिदैवतं द्रुतं प्रकाशनधर्म्यध्यात्मं च मनःप्रत्ययसमकालाभिव्यक्तधर्मीत्येष आदेशः। एवमादिश्यमानं हि ब्रह्म मन्दबुद्धिगम्यं भवतीति ब्रह्मण आदेशोपदेशः। नहि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धिभिराकलयितुं शक्यम् ॥ ३० ॥ ५ ॥

किंच तद्ब्रह्म ह किल तद्वनं नाम तस्य वनं तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य प्रत्यगात्मभूतत्वाद्वननीयं संभजनीयमतस्तद्वनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म तद्वनमिति यतस्तस्मात्तद्वनमित्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितव्यं चिन्तनीयमिति। अनेन नाम्नोपासकस्य फलमाह—स यः कश्चिदेतद्यथोक्तं ब्रह्मैवं यथोक्तगुणं वेदोपास्तेऽभि हैनमुपासकं सर्वाणि भूतान्यभिसंवाञ्छन्ति ह प्रार्थयन्त एव यथा ब्रह्म। एवमनुशिष्टः शिष्य आचार्यमुवाच ॥ ३१ ॥ ६ ॥

चिन्तयेदिति य उपदेशः स आध्यात्मिकोऽभीक्ष्णं पौनःपुन्येन मम मनसः संकल्पो ब्रह्मविषय एवेति ध्यायतः प्रत्यग्भूतब्रह्माभिव्यक्तिः स्यादित्याह—मनउपाधिकत्वाद्धीति। उक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह—विद्युन्निमेषणवदिति। सगुणब्रह्मोपासनमैश्वर्यफलकमुक्तम्। तत्र विरक्त उत्तमाधिकारी परमरहस्यं पृच्छतीत्याह—एवमनुशिष्ट इति ॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

अथाधिदेवतादेशकथनानन्तरमध्यात्ममात्मानमधिकारिशरीरमुररीकृत्योच्यमान उपदेशोऽध्यात्मं यत्प्रसिद्धमधिदैवं विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवदिवैतद्बुद्धेर्द्रष्टृ सर्वगतं प्रति गच्छतीव च यातीव चकारात्स्पृशतीव च मनोऽन्तःकरणमनेन चान्तःकरणेनैवैतद्विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवदिव ब्रह्मोपस्मरत्यहं ब्रह्मास्मीति सामीप्येन शास्त्रोक्तं स्मरत्यभीक्ष्णं निरन्तरं संकल्प इदं ब्रह्माहं साक्षात्करोमीत्येवंरूपोऽभिलाषः सोऽप्यनेनेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

यदुक्तं ब्रह्म ह किल तद्वनं नाम तस्य तस्य प्राणिजातस्य वननीयं संभजनीयमेतदेव नामधेयम्। तस्येदानीं नामानुगुणोपासनमाह—तद्वनं नामधेयमित्यनेन प्रकारेण तदुपासितव्यं विजातीयप्रत्ययशून्येन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण साक्षात्कर्तव्यम्। इदानीं गुणोपासनस्य फलमाह—स उपासकलक्षणसंपन्नो यः कश्चनैतत्स्वयंप्रकाशं सर्वव्यापारनिमित्तं मनःसंकल्पस्मरण-

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं

उपनिषदं रहस्यं यच्चिन्त्यं भो भगवन्ब्रूहीत्येवमुक्तवति शिष्य आहाऽऽचार्यः। उक्ताऽभिहिता ते तवोपनिषत्। का पुनः सेत्याह—ब्राह्मीं ब्रह्मणः परमात्मन इयं तां परमात्मविषयत्वादतीतविज्ञानस्य वावैव त उपनिषदमब्रूमेत्युक्तामेव परमात्मविद्यामुपनिषदमब्रूमेत्यवधारयत्युत्तरार्थम्। परमात्मविषयामुपनिषदं श्रुतवत उपनिषदं भो ब्रूहीति पृच्छतः शिष्यस्य कोऽभिप्रायः। यदि तावच्छ्रुतस्यार्थस्य प्रश्नः कृतस्ततः पिष्टपेषणवत्पुनरुक्तोऽनर्थकः प्रश्नः स्यादथ सावशेषोक्तोपनिषत्स्यात्ततस्तस्याः फलवचनेनोपसंहारो न युक्तः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्तीति। तस्मादुक्तोपनिषच्छेषविषयोऽपि प्रश्नोऽनुपपन्न एवानवशेषितत्वात्। कस्तर्ह्यभिप्रायः प्रष्टुरित्युच्यते। किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तरापेक्षा, अथ निरपेक्षैव। सापेक्षा चेदपेक्षितविषयामुपनिषदं ब्रूहि। अथ निरपेक्षा चेदवधारय पिप्पलादवन्नातः परमस्तीत्येवमभिप्रायः। एतदुपपन्नमाचार्यस्यावधारणवचनमुक्ता त उपनिषदिति। ननु नावधारणमिदं यतोन्यद्वक्तव्यमित्याह। तस्यै तपो दम इत्यादि सत्यं वक्तव्यमुच्यत आचार्येण नतूक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तराभिप्रायेण वा। किंतु ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपायाभिप्रायेण, वेदैस्तदङ्गैश्च सह पाठेन समीकरणा-

परमरहस्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तमेवोत्तरार्थमित्युत्तरग्रन्थेन विद्याप्राप्त्युपायविधानार्थमुक्ता विद्या निरपेक्षैवेत्यवधारयति। अवधारणार्थत्वं प्रतिवचनस्य चोद्यमुखेन स्फुटयति—परमात्मविषयामित्यादिना। किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतयाऽन्यदपेक्षते। शेषशब्देन फलोपकार्यङ्गं विवक्षितम्। सहकारिशब्देनानुपसर्जनमपि समुच्चयार्हं विवक्षितम्। एवं शिष्याभिप्रायमुपवर्ण्य समाधानमाह—एतदुपपन्नमिति। विद्याङ्गत्वहीनैः सह पाठात्तपःप्रभृतीनां विद्याङ्गत्वं नास्तीत्युक्तम्। तत्र योग्यतावशेन शेषशेषिभावः सहपाठस्त्वकिञ्चित्कर इति शङ्कते—सहपठितानामपीति। 'अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत। अग्नी-

गमनेषु कारणं ब्रह्म। एवमुक्तेन प्रकारेण तद्वनं नामधेयमिति वेद जानात्युपास्त इत्यर्थः। अभिहैनं सर्वाणि भूतानि गच्छन्ति ह किलैनं तद्वननामोपासकं निखिलानि स्थावरजङ्गमानि भूतानि दर्शनस्पर्शनादिनाऽभिगच्छन्ति संगच्छन्ति संवाञ्छन्ति सर्वत इच्छां कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

इदानीमाख्यायिकां परित्यज्य पुनः शिष्यप्रश्नमवतारयति—उपनिषदं ब्रह्मविद्यां विद्यया विन्दतेऽमृतमिति भवतैवोक्तं भो हे गुरो ब्रूहि कथय किमु ब्रह्मविद्याऽऽहोस्विदन्याऽसीति प्रश्नार्थः। इत्यनेन प्रकारेण। ब्रह्मविद्या चेदुक्तैव तस्याः साधनानि चेत्तपआदीनि वक्ष्यामी-

वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥

त्तपःप्रभृतीनाम् । न हि वेदानां शिक्षाद्यङ्गानां च साक्षाद्ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं वा सहपठितानामपि यथायोग्यं विभज्य विनियोगः स्यादिति चेद्यथा सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्राणां यथादैवतं विभागस्तथा तपोदमकर्मसत्यादीनां ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं वेति कल्प्यते । वेदानां तदङ्गानां चार्थप्रकाशकत्वेन कर्मात्मज्ञानोपायत्वमित्येवं ह्ययं विभागो युज्यतेऽर्थसंबन्धोपपत्तिसामर्थ्यादिति चेत् । नायुक्तेः । न ह्ययं विभागो घटनां प्राञ्चति । न हि सर्वक्रियाकारकफलभेदबुद्धितिरस्कारिण्या ब्रह्मविद्यायाः शेषापेक्षा सहकारिसाधनसंबन्धो वा युज्यते । सर्वविषयव्यावृत्तप्रत्यगात्मविषयनिष्ठत्वाच्च ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च निःश्रेयसस्य,

'मोक्षमिच्छन्सदा कर्म त्यजेदेव ससाधनम् ।
त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम्' ॥

तस्मात्कर्मणां सहकारित्वं कर्मशेषापेक्षा वा न ज्ञानस्योपपद्यते । ततोऽसदेव सूक्तवाकानुमन्त्रणवद्यथायोगं विभाग इति । तस्मादवधारणार्थतैव प्रश्नप्रतिवचनस्योपपद्यते । एतावत्येवेयमुपनिषदुक्ताऽन्यनिरपेक्षाऽमृतत्वाय ॥ ३२ ॥ ७ ॥

षोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम्' इत्यादिनैव सूक्तवाकेन सर्वयागसमाप्तौ देवतानुमन्त्रणं क्रियते । तत्र यद्यप्यस्मिन्सूक्तवाके बह्व्यो देवताः पठ्यन्ते तथाऽपि यस्मिन्यागे या देवताऽऽहूता तस्या एव विसर्जने योग्यतावशादस्य सूक्तवाकस्य यथा विनियोगस्तथा तपःप्रभृतीनामेव विद्याशेषत्वेन विनियोगो भविष्यतीत्यर्थः । भवेत्सूक्तवाकस्य विनियोगो योग्यतासंभवात् । न कर्मणां विद्याविरुद्धत्वेन योग्यताया अयोग्यत्वादित्याह—नायुक्तेरिति । विद्याया विषयपर्यालोचनया फलपर्यालोचनया च नास्ति तत्त्वतः संबन्धयोग्यता प्रत्युत कर्मणामनुपयोगात्कर्मणां त्याग एव मुमुक्षुणा कर्तव्य इत्याह—सर्वविषयेति । सर्वेभ्य उत्पाद्यादिभ्यः कर्मगोचरेभ्यो व्यावृत्तो यः प्रत्यगात्मा स एव ब्रह्मरूपेण विद्याया व्यावर्तको विषयस्तन्निष्ठत्वाद्विद्यायास्तत्फलस्य च कर्मवैलक्षण्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ७ ॥

त्यनेनाभिप्रायेण गुरुराह—उक्ता श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यारभ्याभीक्ष्णं संकल्प इत्यन्तेन गुणोपासनासहितेन वाक्यसंदर्भेण कथिता । ते तुभ्यम् । उपनिषत् तादात्म्यलक्षणेन सामीप्येन नितरां ब्रह्म गमयित्वाऽहंममादिग्रन्थीञ्शिथिलीकृत्याविद्यां ससंस्कारां सादयति विनाशयतीत्युपनिष-

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा

यामिमां ब्राह्मीमुपनिषदं तवाग्रेऽब्रूमेति तस्यै तस्या उक्ताया उपनिषदः प्राप्त्युपायभूतानि तपआदीनि। तपः कायेन्द्रियमनसां समाधानम्। दम उपशमः। कर्माग्निहोत्रादि। एतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा ह्यमृदितकल्मषस्योक्तेऽपि ब्रह्मण्यप्रतिपत्तिर्विपरीतप्रतिपत्तिश्च यथेन्द्रविरोचनप्रभृतीनाम्। तस्मादिह वाऽतीतेषु वा बहुषु जन्मान्तरेषु तपआदिभिः कृतसत्त्वशुद्धेर्ज्ञानं समुत्पद्यते यथाश्रुतम्।

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः'॥

इतिमन्त्रवर्णात्। 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति स्मृतेः। इतिशब्द उपलक्षणप्रदर्शनार्थः। इत्येवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्पत्तेरुपकारकममानित्वमदम्भित्वमित्याद्युपदर्शितं भवति। प्रतिष्ठा पादौ पादाविवास्यास्तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या प्रवर्तते पद्भ्यामिव पुरुषः। वेदाश्चत्वारः सर्वाणि चाङ्गानि शिक्षादीनि षट्कर्मज्ञानप्रकाशकत्वाद्वेदानां तद्रक्षणार्थत्वादङ्गानां प्रतिष्ठात्वम्। अथवा प्रतिष्ठाशब्दस्य पादरूपकल्पनार्थत्वाद्वेदास्त्वितराणि सर्वाङ्गाणि शिरआदीनि। अस्मिन्पक्षे शिक्षादीनां वेदग्रहणेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येतव्यम्। अङ्गिनि गृहीतेऽङ्गानि गृहीतान्येव भवन्ति। तदायतनत्वादङ्गानाम्। सत्यमायतनं यत्र तिष्ठत्युपनिषत्तदायतनं सत्यमिति। अमायिताऽकौटिल्यं वाङ्मनःकायानां

तच्छब्दापेक्षितं यच्छब्दं पूरयति—यामिमामिति। प्राप्तिः सगुणविषया निर्गुणब्रह्मात्मविषया चेत्यर्थः। पादरूपकल्पनेति। प्रसिद्धपादसामान्यस्य कल्पितत्वादितरैरप्यङ्गैः कल्पनारूपैर्भवितव्यमित्यर्थः। तस्यै तपो दमः कर्मेत्यत्रत्ये-

---

ब्रह्मविद्या। ब्राह्मीं वाव ब्रह्मणा सत्यज्ञानलक्षणेन संबद्धा ब्राह्मी तामेव न तु तत्संबद्धां तपआदिकाम्। अत उपनिषदं व्याख्यातम्। अब्रूमोक्तवन्तः। अतोऽन्यां कथयिष्याम इत्यभिप्रायः॥ ७॥

तस्यै, उक्ताया ब्राह्मया उपनिषद उत्पत्त्यर्थम्। तपस्तपःशब्दाभिधेयं स्वधर्मानुगुणशरीरसंतापकरं मनइन्द्रियैकाग्र्यादिषु। दम इन्द्रियनिग्रहः। कर्म स्ववर्णाश्रमोचितं श्रौतं स्मार्तं चेत्यादिकमन्यदपि शमब्रह्मचर्यादि। इदानीमस्या उपनिषदः स ब्राह्मयुपनिषदः (?) उपासनमाह—प्रतिष्ठाः प्रतितिष्ठन्त्यैतैरिति प्रतिष्ठा इयं तपआद्युपनिषत्कामधेनुर्ब्रह्मविद्योपनिषद्वत्सा चतुष्पादित्यर्थः। ततः प्रतिष्ठाः पादाः। इदानीं तान्विशेषत आह—वेदा ऋगाद्याश्चत्वारः

वेदाः सर्वाङ्गानि (णि?) सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥
योवा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते
स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

तेषु ह्याश्रयति विद्या येऽमायाविनः साधवः । नासुरप्रकृतिषु मायाविषु, 'न येषु जिह्ममनृतं न माया च' इति श्रुतेः । तस्मात्सत्यमायतनमिति कल्प्यते । तपआदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं साधनातिशयत्वज्ञापनार्थम् ।

'अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यते' इति ॥

स्मृतेः ॥ ३३ ॥ ८ ॥

यो वा एतां ब्रह्मविद्यां केनेषितमित्यादिना यथोक्तामेवं महाभागां ब्रह्म ह देवेभ्य इत्यादिस्तुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेदामृतत्वं हि विन्दत इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयते—अपहत्य पाप्मानमविद्याकामकर्मलक्षणं संसारबीजं विधूयानन्तेऽपर्यन्ते । स्वर्गे लोके सुखात्मके ब्रह्मणीत्येतत् । अनन्त इति विशेषणात् त्रिविष्टपे । अनन्तशब्द औपचारिकोऽपि स्यादित्यत आह—ज्येय इति । ज्येये ज्यायसि सर्वमहत्तरे स्वात्मनि मुख्य एव

तिशब्दस्योपलक्षणार्थत्वात्सत्यमपि संग्रहीतव्यं कथं पृथगुच्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—तपआदिष्वेवेति ॥ ३३ ॥ ८ ॥

सगुणविद्यायाः क्रममुक्त्यर्थत्वात्क्रमेण प्राप्यं यत्कैवल्यं निर्गुणविद्याफलं तत्पूर्वोक्तमिहोपसंह्रियत इत्याह—यो वा एतामित्यादिना ॥ ३४ ॥ ९ ॥

वेदानां षडङ्गानि विद्याकामधेनोः परिशिष्टानि निखिलाङ्गानि । सत्यं कालत्रयेऽपि बाधशून्यं ब्रह्म भूरिवेतरस्या गोरायतनं प्रचारोपवेशनादिस्थलम् ॥ ८ ॥

यो मुमुक्षुर्ब्रह्मविद्यार्थी तपआदिसंपादनोद्यतो वै प्रसिद्धोऽनुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारः श्रद्धालुरेतां तपआदिकामधेनुं ब्रह्मविद्यावत्सामेवं वेदपादादिरूपेण वेद जानात्युपास्त इत्यर्थः। सोऽपहत्य स्वस्मादपच्छेदपुरःसरं विनाश्य पाप्मानं ब्रह्मविद्योत्पत्तिप्रतिबन्धहेतुमनन्ते विनाशरहिते स्वर्गे स्वर्गवासिभिर्गेय आनन्दात्मनि लोके स्वयंप्रकाशे ज्येये ज्यायसि सर्वस्मादभ्यधिके

सह ना० आप्यायन्तु० सन्तु ।

इति सामवेदीयतलवकारोपनिषत्समाप्ता ।

प्रतितिष्ठति । न पुनः संसारमापद्यत इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ केनोपनिषत्पदभाष्ये चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

समाप्तमिदं श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं तलवकारोपनिषदपरपर्यायकेनोपनिषत्पदभाष्यम् ।

योऽसौ सर्वेश्वरो विष्णुः सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।
शुद्धो बोधाम्बुधिः साक्षात्सोऽहं नित्योऽभयः प्रभुः ॥ १ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमदानन्दज्ञानकृतौ श्रीमच्छांकरतलवकारोपनिषदपरपर्यायकेनोपनिषत्पदभाष्यटिप्पणं संपूर्णम् ।

ब्रह्मणीत्यर्थः । प्रतितिष्ठति संजातचरमसाक्षात्कारः प्रकर्षेण पुनरुत्थानशून्यत्वेनावस्थानं करोति । प्रतितिष्ठति व्याख्यातम् । पदाभ्यास उपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ केनोपनिषद्दीपिकायां चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥
समाप्तेयं शंकरानन्दकृता तलवकारोपनिषदपरपर्यायकेनोपनिषद्दीपिका ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशाङ्करवाक्यभाष्योपेता ।

केनोपनिषत्

हरिः ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः ।

अथ शाङ्करभाष्यम् ।

समाप्तं कर्मात्मभूतप्राणविषयं विज्ञानं कर्म चानेकप्रकारम् । ययोर्विकल्पसमुच्चयानुष्ठानाद्दक्षिणोत्तराभ्यां सृतिभ्यामावृत्त्यनावृत्ती भवतः । अत ऊर्ध्वं फलनिरपेक्षज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्कृतात्मसंस्कारस्योच्छिन्नात्मज्ञानप्रतिबन्धकस्य द्वैतविषयदोषदर्शिनो निर्ज्ञाताशेषबाह्यविषयत्वा-

अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका ।

प्रयत्नाद्यन्तरेणैव मनआदेः प्रवर्तकम् ।
विदिताविदितान्यत्वसिद्धं ब्रह्माहमद्वयम् ॥ १ ॥

केनेषितमित्यादिकां सामवेदशाखाभेदब्राह्मणोपनिषदं पदशो व्याख्यायापि न तुतोष भगवान्भाष्यकारः शारीरकैर्न्यायैरनिर्णीतार्थत्वादिति न्यायप्रधानैः श्रुत्यर्थसंग्राहकैर्वाक्यैर्व्याचिख्यासुः पूर्वकाण्डेन संबन्धमभिधित्सुः पूर्वकाण्डार्थं सङ्क्षेपतो दर्शयति—समाप्तमिति । कर्मणामात्मभूत आश्रयभूतः प्राणस्तस्य शुद्धत्वादिगुणविशिष्टस्योपासनं पूर्वत्रातिवृत्तं कर्म च नित्यनैमित्तिकाद्यनेकप्रकारमविदुषामतिक्रान्तमित्यर्थः । ताभ्यां ज्ञानकर्मभ्यामेव मोक्षसिद्धेर्न मुमुक्षोः पृथगुपनिषदारभ्येतिशङ्कानिरासाय ज्ञानकर्मणी विशिनष्टि—ययोरिति । ज्ञानमनादृत्य कर्मण एव निरपेक्षसाधनतयाऽनुष्ठानं विकल्पस्ततश्चन्द्रमण्डलं प्राप्याऽऽवर्तते केवलस्य ज्ञानस्य कर्मसमुच्चितस्य वाऽनुष्ठानाद्ब्रह्मलोकं प्राप्य स्थित एव तस्मान्नाऽऽवर्तत इत्यापेक्षिक्यनावृत्तिर्भवति न पुनरात्यन्तिकी, कृतकत्वपरिच्छेदाभ्यामनित्यत्वानुमानात् । अतः संसारफलकमेव कर्मकाण्डमित्यर्थः । अस्त्वयं कर्मकाण्डार्थस्तथाऽपि नियतपूर्वोत्तरभावानुपपत्तिलभ्यः कथं हेतुहेतुमद्भावः संबन्धः कर्मकाण्डेन ज्ञानकाण्डस्येत्याकाङ्क्षायामाह—अत ऊर्ध्वमिति । कामिनाऽनुष्ठितं कर्म यद्यपि संसाराय भवति तदेव तु निष्कामेणानुष्ठितं सत्त्वशुद्धये स्यात् ।

त्संसारबीजमज्ञानमुच्चिच्छित्सतः प्रत्यगात्मविषयजिज्ञासोः केनेषितमित्यात्मस्वरूपतत्त्वविज्ञानायायमध्याय आरभ्यते। तेन च मृत्युपदमज्ञानमुच्छेत्तव्यं तत्तन्त्रो हि संसारो यतः। अनधिगतत्वादात्मनो युक्ता तदधिगमाय तद्विषया जिज्ञासा। कर्मविषये चानुक्तिः, तद्विरोधित्वात्। अस्य विजिज्ञासितव्यस्याऽऽत्मतत्त्वस्य कर्मविषयेऽवचनम्। कस्मादिति चेदात्मनो हि यथावद्विज्ञानं कर्मणा विरुध्यते। निरतिशयब्रह्मस्वरूपो ह्यात्मा विजिज्ञापयिषितः 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदम्' इत्यादिश्रुतेः। नहि स्वाराज्येऽभिषिक्तो ब्रह्मत्वं गमितः कंचन नमितुमिच्छत्यतो ब्रह्मास्मीति संबुद्धो न कर्म कारयितुं शक्यते। नह्यात्मानमवाप्तार्थं ब्रह्म मन्यमानः प्रवृत्तिं प्रयोजनवर्तीं पश्यति। न च निष्प्रयोजना प्रवृत्तिरतो विरुध्यत एव कर्मणा ज्ञानम्। अतः कर्मविषयेऽनुक्तिर्विज्ञानविशेषविषयैव जिज्ञासा। कर्मानारम्भ इति चेन्न, निष्कामस्य संस्कारार्थत्वात्। यदि ह्यात्मविज्ञा-

---

शुद्धसत्त्वस्य चानात्मज्ञानाभिमुख्यं न जायते। अनात्माभिनिवेशस्यानर्थसाधनतयाऽवधारितत्वादात्मविषयैव जिज्ञासा जायते। जिज्ञासोश्चाऽऽत्मनिरूपणायोपनिषदारभ्यत इति हेतुहेतुमद्भाव इत्यर्थः। आत्मस्वरूपब्रह्मतत्त्वविज्ञानायायमध्याय आरभ्यते चेत्किं तेन विज्ञानेन फलं स्यादित्यत आह—तेन चेति। यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामज्ञानतन्त्रा संसारप्रसिद्धिस्तदुच्छेदेनाऽऽत्यन्तिकसंसारोच्छेदः फलमित्यर्थः। मृत्युकारणमात्माज्ञानमुच्छेत्तुमिच्छत आत्मजिज्ञासा जायत इत्युक्तं तदसत्, अहंप्रत्ययेनैवाऽऽत्मनोऽधिगतत्वात्; अधिगते जिज्ञासानुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—अनधिगतत्वादिति। अहंप्रत्ययस्य मनुष्यत्वादिसमानाधिकृतस्य व्यतिरिक्तात्मप्रमापकत्वासिद्धेर्वादिनां विप्रतिपत्तिदर्शनाच्च युक्ता जिज्ञासेत्यर्थः। तथाऽपि कर्मकाण्डे देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनो विध्यपेक्षितत्वेन निरूपितत्वात्पुनर्जिज्ञासानुपपत्तौ कथं जिज्ञासोरुपनिषदारभ्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—कर्मविषय इति। अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः परलोकसंबन्ध्यात्मेत्येतावदेव स्वर्गकामादिचोदनाभिरपेक्षितं नतु ब्रह्मात्मतत्त्वं तस्य कर्मविरुद्धत्वात्ततस्तज्जिज्ञासा युक्तेत्यर्थः। सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—अस्येत्यादिना। निरतिशयब्रह्मस्वरूप आत्मोपनिषदि विजिज्ञापयिषितोऽस्तु। कथमेतावता कर्मणा विरोध इत्याकाङ्क्षायामाह—नहीति। देवताराधनरूपो हि यागो ब्रह्मविच्च सर्वदेवतात्मभूतः पशुभावाच्च व्यावृत्तः कथं देवतां प्रणमेदित्यर्थः। ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं कर्मविरुद्धं चेत्तर्हि श्रुत्या ब्रह्मात्मत्वोपदेशेनार्थात्कर्म तित्याजयिषितमित्यननुष्ठानमेव प्रसज्येतातो जिज्ञासाहेतुत्वेनाभिमतः कर्मकाण्डेन संबन्धोऽसङ्गत इत्याशङ्कामुद्भाव्याभिहितं संबन्धं समर्थयति—कर्मानारम्भ इत्या-

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः।

नेनाऽऽत्माविद्याविषयत्वात्परितित्याजयिषितं कर्म ततः 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इत्यनारम्भ एव कर्मणः श्रेयानल्पफलत्वादायासबहुलत्वात्तत्त्वज्ञानादेव च श्रेयःप्राप्तेरिति चेत्सत्यम्। एतदविद्याविषयं कर्माल्पफलत्वादिदोषवद्बन्धरूपं च सकामस्य, 'कामान्यः कामयते' 'इति नु कामयमानः' इत्यादिश्रुतिभ्यः। न निष्कामस्य। तस्य तु संस्कारार्थान्येव कर्माणि भवन्ति तन्निर्वर्तकाश्रयप्राणविज्ञानसहितानि। 'देवयाजी श्रेयानात्मयाजी वा' इत्युपक्रम्याऽऽत्मयाजी तु करोति 'इदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियते' इति संस्कारार्थमेव कर्माणीति वाजसनेयके।

"महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्"

इत्यादिस्मृतेश्च। प्राणादिज्ञानं च केवलं कर्मसमुच्चितं वा सकामस्य प्राणात्मप्राप्त्यर्थमेव भवति। निष्कामस्य त्वात्मज्ञानप्रतिबन्धनिर्मार्ष्ट्यै भवति, आदर्शनिर्माजनवत्। उत्पन्नात्मविद्यस्य त्वनारम्भो निरर्थकत्वात्।

"कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः" इति।

दिसूत्रेण। उत्पत्तिविधिविहितानां कर्मणां संस्कारार्थत्वे प्रमाणमाह—देवयाजी श्रेयानित्यादिना। फलकामनया देवान्यो यजते स किं श्रेयानुताऽऽत्मशुद्ध्यर्थमेव स्वर्गाद्यासङ्गं हित्वा यो यजते स आत्मयाजी श्रेयानिति प्रश्नं कृत्वाऽऽत्मयाजी श्रेयानिति निरूपितं शतपथे कामानुपघातसहितं मे ममाङ्गमनेन कर्मणा संस्क्रियत इति संस्कारार्थत्वेनैव करोति न कामवशग इत्यर्थः। ब्राह्मी ब्रह्मज्ञानार्हा। क्रियते तनुरिति। तनुस्थ आत्मा लक्ष्यते। ननु प्राणाद्युपासनं प्राणादिभावप्राप्त्यर्थमेव, 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति' इति श्रुतेः। कथमुक्तं कर्मनिर्वर्तकाश्रयप्राणोपासनसहितानि कर्माणि संस्कारार्थानीति तत्राऽऽह—प्राणादिविज्ञानं चेति। विविदिषावाक्येन यज्ञाद्युपलक्षितस्य सर्वस्य कर्मण आत्मज्ञानार्थत्वेन विनियुक्तत्वादुपासनस्य च मानसकर्मत्वादात्मज्ञानप्रतिबन्धकस्य कल्मषस्य निबर्हणद्वारेण स्यादात्मज्ञानार्थत्वमित्यर्थः। अज्ञाभिप्रायेण सप्रयोजनत्वात्तं प्रत्यनारम्भप्रसङ्ग आश्रयहीन इत्युक्तम्। ज्ञान्यभिप्रायेण त्वनिष्टापादनस्येष्टापादनरूपत्वात्प्रसङ्गस्याऽऽभासत्वमाह—उत्पन्नात्मविद्यस्येति। न केवलं श्रुतिप्रामाण्यादेव विवेकिनः कर्मानारम्भः साध्यसिद्धौ

केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः

'क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्च तयोः संन्यास एवात्यरेचयत्' इति, 'त्यागेनैके' 'नान्यः पन्था विद्यते' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च, न्यायाच्च। उपायभूतानि हि कर्माणि संस्कारद्वारेण ज्ञानस्य ज्ञानेन त्वमृतत्वप्राप्तिः, 'अमृतत्वं हि विन्दते' 'विद्यया विन्दतेऽमृतम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च। नहि नद्याः पारगो नावं न मुञ्चति यथेष्टदेशगमनं प्रति स्वातन्त्र्ये सति। नहि स्वभावसिद्धं वस्तु सिषाधयिषति साधनैः स्वभावसिद्धश्चाऽऽत्मा तथा नाऽपि प्रापयिषितः, आत्मत्वे सति नित्याप्तत्वात्। नापि विचिकारयिषितः, आत्मत्वे सति नित्यत्वादविकारित्वादविषयत्वादमूर्तत्वाच्च। श्रुतेश्च 'न वर्धते कर्मणा' इत्यादि। स्मृतेश्च 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति। नच संचिकीर्षितः, 'शुद्धमपापविद्धम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः। अनन्यत्वाच्च। अन्येनाऽन्यत्संस्क्रियते, नचाऽऽत्मनोऽन्यभूता क्रियाऽस्ति। नच स्वेनैवाऽऽत्मना स्वमात्मानं संचिकीर्षेत्। नच वस्त्वन्तराधानं नित्यप्राप्तिर्वा वस्त्वन्तरस्य नित्या। नित्यत्वं चेष्टं मोक्षस्य। अत उत्पन्नविद्यस्य कर्मारम्भोऽनुपपन्नः। अतो व्यावृत्तबाह्यबुद्धेरात्मविज्ञानाय केनेषितमित्याद्यारम्भः। प्रवृत्तिलिङ्गाद्विशेषार्थः प्रश्न उपपन्नः। रथादीनां हि चेतनावदधिष्ठितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा नानधिष्ठितानाम्। मनआदीनां चाचेतनानां प्रवृत्तिर्दृश्यते। तद्धि लिङ्गं चेतनावतोऽधिष्ठातुरस्तित्वे। करणानि हि मनआदीनि नियमेन प्रवर्तन्ते।

साधनं नाऽऽद्रियत इतिलौकिकन्यायाच्च कर्मानारम्भः सिद्ध इत्यर्थः। ज्ञानफले कैवल्येऽनुपयोगाच्च ज्ञानिनः कर्मानारम्भ इष्ट इत्याह–न हि स्वभावसिद्धमित्यादिना। उत्पत्तिराप्तिर्विकृतिः संस्कृतिश्चेति चतुर्विधं क्रियाफलं स्वरूपावस्थाने कैवल्ये न संभवतीत्युक्तम्। यदि च परमानन्दगुणस्याऽऽत्मन्याधानं ब्रह्माण्डाद्बहिःस्थितब्रह्मप्राप्तिर्वा जीवस्य कैवल्यं कल्प्यते तर्ह्यनित्यत्वं दुर्वारमित्याह–नच वस्त्वन्तराधानमिति। एवमुपनिषदारम्भं संभाव्य वाक्यस्यार्थं संगृह्णाति–प्रवृत्तिलिङ्गादिति। शिष्याचार्ययोः प्रश्नप्रतिवचनरूपा श्रुतिः सुखप्रतिपत्त्यर्था प्रवृत्ता; तत्र प्रश्नः किं ज्ञातेऽज्ञाते वेतिचोद्यनिरासाय सामान्यतो ज्ञातेऽपि विशेषतश्चाज्ञाते संभवति विकल्पकरणवदिति सूत्रितमेतद्विवृणोति–रथादीनां हीति। मनआदीनामेव चेतनत्वादचेतनप्रवृत्तित्वादित्यसिद्धो हेतुरिति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह–करणानि हीति। अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमित्यादिलोकानुभवान्मनआदीनां करणत्वं सिद्धं ततः प्रदीपवदचेतनत्वं सिद्धमित्यर्थः। इच्छामात्रेणेति प्रयत्नाद्यभावो लक्ष्यते नत्विच्छास्तित्वं, निर्विकारताया विव-

श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो

तन्नासति चेतनावत्यधिष्ठातर्युपपद्यते । तद्विशेषस्य चानधिगमाच्चेतनावत्सामान्ये चाधिगते विशेषार्थः प्रश्न उपपद्यते । केनेषितं केनेष्टं कस्येच्छामात्रेण मनः पतति गच्छति स्वविषये नियमेन व्याप्रियत इत्यर्थः । मनुतेऽनेनेति विज्ञाननिमित्तमन्तःकरणं मनः प्रेषितमिवेत्युपमार्थः । न त्विषितप्रेषितशब्दयोरर्थाविह संभवतः । न हि शिष्यानिव मनआदीनि विषयेभ्यः प्रेषयत्यात्मा विविक्तनित्यचित्स्वरूपतया तु निमित्तमात्रं प्रवृत्तौ नित्यचिकित्साधिष्ठातृवत् । प्राण इति नासिकाभवः, प्रकरणात् । प्रथमत्वं चलनक्रियायाः प्राणनिमित्तत्वात्स्वतो विषयावभासमात्रं करणानां प्रवृत्तिः । चलिक्रिया तु प्राणस्यैव मनआदिषु तस्मात्प्राथम्यं प्राणस्य प्रैति गच्छति युक्तः प्रयुक्त इत्येतत् । वाचो वदनं किंनिमित्तं प्राणिनां चक्षुःश्रोत्रयोश्च को देवः प्रयोक्ता । करणानामधिष्ठाता चेतनावान्यः स किंविशेषण इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनं निर्विशेषस्य निमित्तत्वार्थम् । विक्रियादिविशेषरहितस्याऽऽत्मनो मनआदिप्रवृत्तौ निमित्तत्वमित्येतच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनस्यार्थः । अनुगमात्तदनुगतानि ह्यत्रास्मिन्नर्थेऽक्ष-

क्षितत्वात् । प्रेषितमिवेतीवशब्दाध्याहारेण किमिति व्याख्यातम् । यथा राज्ञ इच्छामात्रेण काचिद्भृत्यप्रवृत्तिः काचिच्च वागादिव्यापारेण तद्वदिह किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नत्विति । सक्रियस्य सर्वस्यानित्यतयाऽवधारितत्वान्निष्क्रियं वस्तु पिपृच्छिषितं ततो नार्थभेदः संभवतीत्यर्थः । विषयेभ्य इति । विषयग्रहणार्थं नित्यचिकित्सायामधिष्ठातुश्चकोरस्य संनिधिमात्रेण यथा राजभोजनादिप्रवृत्तिनिमित्तत्वं तद्वदित्यर्थः । प्रकरणादिति । करणसंनिधानादित्यर्थः ॥१॥

प्रतिवचनवाक्यार्थसङ्ग्रहं विवृणोति—विक्रियादीत्यादिना । मनआदीनां यः प्रवर्तकः स किंविशेष इतिप्रश्नस्य निर्विशेषतैव विशेष इत्युत्तरम् । क्रियाया गुणस्य संबन्धस्य वा विशेषस्य व्यावर्तकधर्मस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्क्रियादिमत्त्वे घटादिवदनात्मप्रसङ्गादतो निर्विशेषचैतन्यात्मकोऽहमित्येवं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । न चाभावेन सद्वयत्वप्रसङ्गः, तस्य पृथक्सत्त्वाभावात्स्वरूपेण व्यवहाराङ्गत्वादित्युक्तम् । अन्यत्र यदि शौक्ल्यादिवत्कोऽपि विशेषोऽभविष्यत्तदा तमवक्ष्यत् । श्रुतिस्तूपलक्षणवृत्त्यैव प्रतिवचनं ब्रुवाणा निर्विशेषत्वं मन्यत इति श्रुत्यक्षरानुसाराद्गम्यत इत्याह—अनुगमादिति । निर्विशेषत्ववाचकपदा-

ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः ।

राणि । कथं ? शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रत्वम् । शब्दोपलब्धृरूपतयाऽवभासकत्वं न स्वतः, श्रोत्रस्याचिद्रूपत्वात्, आत्मनश्च चिद्रूपत्वात् । यच्छ्रोत्रस्योपलब्धृत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युच्यते । यथा क्षत्रस्य क्षत्रं यथा वोदकस्यौष्ण्यमग्निनिमित्तमिति दग्धुरप्युदकस्य दग्धाऽग्निरुच्यते । उदकमपि ह्यग्निसंयोगादग्निरुच्यते । तद्वदनित्यं यत्संयोगादुपलब्धृत्वं तत्करणं श्रोत्रादि । उदकस्येव दग्धृत्वमनित्यं हि तत्र तत् । यत्र तु नित्यमुपलब्धृत्वमग्नाविवौष्ण्यं स नित्योपलब्धिस्वरूपत्वाद्दग्धेवोपलब्धोच्यते । श्रोत्रादिषु श्रोतृत्वाद्युपलब्धिरनित्या नित्या चाऽऽत्मन्यतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यक्षराणामर्थानुगमादुपपद्यते निर्विशेषस्योपलब्धिस्वरूपस्याऽऽत्मनो मनआदिप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति । मनआदिष्वेवं यथोक्तम् । वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इति विभक्तिद्वयं सर्वत्रैव द्रष्टव्यम् । कथं पृष्टत्वात्स्वरूपनिर्देशः प्रथमयैव च निर्देशः । तस्य च ज्ञेयत्वात्कर्मत्वमिति द्वितीया । अतो वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इत्यस्मात्सर्वत्रैव विभक्तिद्वयम् । यदेतच्छ्रोत्राद्युपलब्धिनिमित्तं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिलक्षणं नित्योपलब्धिस्वरूपं निर्विशेषमात्मतत्त्वं

भावात्कथं निर्विशेषेऽक्षरानुगम इत्याह—कथमिति । निर्विशेषस्य वाचकशक्त्या वाक्यार्थत्वाभावेऽप्युपलक्षणवृत्त्या भविष्यतीत्यभिप्रेत्य श्रोत्रशब्दस्य तावन्मुख्यार्थमाह—शृणोतीति । शब्दावभासकत्वं स्वशक्त्यैव भविष्यति श्रोत्रस्य कथं ? तस्य शब्दावभासकत्वेनाऽऽत्मोपलक्षयितव्य इत्याकाङ्क्षायामाह—शब्दोपलब्धृरूपतयेति । शक्तिः सतः प्रकाशमानस्यैव वाच्या नासतोऽप्रकाशमानस्य, नरविषाणायमानत्वेन शक्तिमत्त्वानुपपत्तेः । सत्ताप्रकाशश्चाऽऽत्मरूपं तद्भेदे मानाभावादत उपलब्धृतादात्म्येनैव श्रोत्रस्यावभासकत्वं न स्वातन्त्र्येण जडत्वात् । जडस्य च सत्ताहीनत्वाच्छुक्तिरूप्यस्येवेत्यर्थः । श्रोत्रस्यावभासकत्वमुपलब्धृतादात्म्येनेति यद्युपलब्धोपलक्ष्यते तर्ह्युपलब्धुरप्यवभासकत्वमन्याधीनमित्यनवस्था प्राप्नोतीत्याशङ्क्याऽऽह—आत्मनश्चेति । स्वप्रकाशत्वादुपलब्धुः सत्ताप्रतीत्योरनन्यायत्तत्वान्नानवस्थेत्यर्थः । भवत्वेवमनवस्थाभावस्तथाऽपि कथं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यात्मोच्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—यच्छ्रोत्रस्येति । तदात्मनिमित्तत्वादिति । तस्याऽऽत्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युपलक्ष्यते निर्विशेषं चैतन्यमात्रमित्यर्थः । यथा क्षत्रस्येति । क्षत्रजातिनियामकं कर्म क्षत्रमित्युच्यते यथेत्यर्थः । यदि श्रोत्रादिसाक्ष्यात्माऽस्ति कथं लोकायतिकादेः श्रोत्रादिष्वेवोपलब्धृत्वव्यवहार

अतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

बु(तद्बु)द्ध्वाऽतिमुच्यानवबोधनिमित्ताध्यारोपिताद्बुद्ध्यादिलक्षणात्संसारान्मोक्षणं कृत्वा धीरा धीमन्तः प्रेत्यास्माल्लोकाच्छरीरात्प्रेत्य वियुज्यान्यस्मिन्नप्रतिसंधीयमाने निर्निमित्तत्वादमृता भवन्ति । सति ह्यज्ञाने कर्माणि शरीरान्तरं प्रतिसंदधत आत्मावबोधे तु सर्वकर्मारम्भनिमित्ताज्ञानविपरीतविद्याग्निविप्लुष्टत्वात्कर्मणामित्यनारम्भेऽमृता एव भवन्ति । शरीरादिसंतानाविच्छेदप्रतिसंधानाद्यपेक्षयाऽध्यारोपितमृत्युवियोगात्पूर्वमप्यमृताः सन्तो नित्यात्मस्वरूपत्वादमृता भवन्तीत्युपचर्यते ॥ २ ॥

इत्याशङ्क्याऽऽह–उदकमपीति । तद्वदुपलब्धृसंबन्धाच्छ्रोत्रादिपूपलब्धृत्वव्यवहार इत्यर्थः । भवन्मते तर्हि नित्योपलब्धिस्वभाव आत्मेति श्रोत्रादेः करणत्वं न स्यात् । क्रियायां हि करणापेक्षेत्याकाङ्क्षायामाह–अनित्यं यदिति । प्रमातुर्यत्संबन्धादनित्यमुपलब्धृत्वं भवति बुद्धिपरिणामैस्तच्छ्रोत्रादिकरणं बुद्धिवृत्त्यपेक्षया भवतीत्यर्थः । श्रोत्रादिसंगते प्रमातर्यनित्योपलब्धृत्वसंभवेऽपि तवासङ्गस्य साक्षिणः कथमुपलब्धृत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याऽऽह–यत्र त्विति । उक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह–श्रोत्रादिष्विति । श्रोत्रादिषु निमित्तेषु सत्सु श्रोत्रादिसंहते प्रमातरि श्रोतृत्वादिरूपोपलब्धिरित्युपलब्धृत्वमित्यर्थः । मनसो मन इत्यादिष्वेवमतिदिशति–मनआदिष्वेवमिति । न्यायसामान्याद्यथोक्तं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । नहि मनसो मनस्त्वं वाचो वाक्त्वं वा स्वातन्त्र्येण संभवति अध्यस्तत्वादतोऽधिष्ठानसत्ताप्रकाशाभ्यामेव सत्ताप्रकाशत्वं मनआदेः । तच्चाधिष्ठानं निर्विशेषमेवोपलक्षयितव्यम् । विशेषवत्त्वेऽध्यस्तत्वप्रसङ्गादिति भावः । विभक्तिद्वयनिर्देशतात्पर्यमाह–वाचो हेत्यादिना । मनआदेः प्रवर्तकः किंस्वभाव इति पृष्टत्वात्स्वरूपनिर्देशः कर्तव्यः । स च प्रथमया, 'निर्देशे प्रथमा प्रोक्ता' इति स्मरणादित्यर्थः । अतिमुच्य धीरा इत्युत्तरं वाक्यं साध्याहारं योजयति–यदेतदित्यादिना । एतद्बुध्वाऽमृता भवन्तीति संबन्धः । तादात्म्येनाध्यारोपितो यो बुद्ध्यादिरनवबोधनिमित्तः संसारस्ततो मोक्षणं तादात्म्याध्यासनिवृत्तिर्दृष्टं फलम् । अमृता भवन्तीति विदेहमुक्तिरदृष्टं फलमित्यर्थः । कर्मणां संबन्धानुपपत्तिरिति शेषः । निमित्ताभावाच्छरीरान्तराद्यनारम्भेऽमृता भवन्तीति प्रयोगादागन्तुकत्वममृतत्वस्येतिशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह–शरीरादीति । अनादिभवपरम्परया शरीर्यासं परस्ताच्च भविष्यामीति शरीरादिसंतानाविच्छेदस्य प्रतिसंधानं धर्माद्यधिकारित्वाध्यासः कामादिदोषकल्पनं चैतस्मादध्यारोपितो यो मृत्युस्तद्वियोगापेक्षयाऽमृतत्वस्य भवनमौपचारिकमित्यर्थः ॥ २ ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो
मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनु-
शिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्युक्तेऽपि पर्यनुयोगे हेतुरप्रतिपत्तेः । श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्येवमादिनोक्तेऽप्यात्मतत्त्वेऽप्रतिपन्नत्वात्सूक्ष्मत्वहेतोर्वस्तुनः पुनः पुनः पर्यनुयुयुक्षाकारणमाह—न तत्र चक्षुर्गच्छतीति । तत्र श्रोत्राद्यात्मभूते चक्षुरादीनि वाक्चक्षुषोः सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थत्वान्न विज्ञानमुत्पादयन्ति । सुखादिवत्तर्हि गृह्येतान्तःकरणेनात आह—नो मनः । न सुखादिवन्मनसो विषयस्तत्, इन्द्रियाविषयत्वात् । न विद्मो न विजानीमोऽन्तःकरणेन यथैतद्ब्रह्म मनआदिकरणजातमनुशिष्यादनुशासनं कुर्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं भवेत्तथाऽविषयत्वान्न विद्मो न विजानीमः । अथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्म विशेषेण दर्शयेत्युक्त आचार्य आह न शक्यते दर्शयितुं, कस्मान्न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्यादि पूर्ववत्सर्वमत्र तु विशेषो यथैतदनुशिष्यादिति । यथैतदनुशिष्यात्प्रतिपादयेत् । अन्योऽपि शिष्यानितोऽन्येन विधिनेत्यभिप्रायः । सर्वथाऽपि ब्रह्म बोधयेत्युक्त आचार्य आह—अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्यागमम् । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वम् । यो हि ज्ञाता स एव सः, सर्वात्मकत्वात् । अतः सर्वात्मनो ज्ञातुर्ज्ञात्रन्तराभावाद्विदितादन्यत्वम्, 'स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता' इति च मन्त्रवर्णात् । 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति च वाजसनेयके । अपि च व्यक्तमेव विदितं तस्मादन्यदित्यभिप्रायः । यद्विदितं व्यक्तं तद-

न तत्र चक्षुर्गच्छतीतिवाक्यार्थं संगृह्णाति । आचार्येणोक्तेऽपि तत्त्वे शिष्यस्याप्रतिपत्तेर्हेतोः पर्यनुयोगे हेतुर्न तत्र चक्षुर्गच्छतीति । एतद्विवृणोति–श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिना । आत्मा नेन्द्रियविषयोऽभौतिकत्वान्नरविषाणवत् । मनश्चेन्द्रियं प्रसिद्धं ततस्तस्याप्यविषय इत्याह–इन्द्रियाविषयत्वादिति । न विद्मो न विजानीम इत्याद्यभ्यासः सर्वथाऽन्तःकरणाविषयत्वख्यापनार्थः । आक्षेपपरतया व्याख्याय शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे–अथवेत्यादिना । इत उपलक्षणप्रकारादन्येन प्रकारेण न शक्यते दर्शयितुं क्रियागुणादिविशेषशून्यत्वादित्यर्थः । आगममित्युपदेशपारम्पर्यमाहेति संबन्धः । आगमस्यार्थमाह–विदिताविदिताभ्यामन्यत्वमिति । अन्यदात्मनो विदितमविदितं वा स्यादतो विदितत्वाविदितत्वनिषेधेनाऽऽत्मनोऽन्यत्र ब्रह्मत्वं विदुषां विनिवर्त्याऽऽत्मा ब्रह्मेत्युपदिष्टं भवतीत्यर्थः । विदितान्यत्वे युक्तिमाह–यो हीत्यादिना । विदितान्यत्ववचनस्याऽऽर्थिकमर्थमाह–

न्यविषयत्वादल्पं सविरोधं ततोऽनित्यमत एवानेकत्वादशुद्धमत एव तद्विलक्षणं ब्रह्मेति सिद्धम्। अस्तु तर्ह्यविदितम्। न, विज्ञानानपेक्षत्वात्। यद्ध्यविदितं तद्विज्ञानापेक्षमविदितविज्ञानाय हि लोकप्रवृत्तिः। इदं तु विज्ञानानपेक्षं कस्माद्विज्ञानस्वरूपत्वात्। न हि यस्य यत्स्वरूपं तत्तेनान्यतोऽपेक्ष्यते। न च स्वत एवापेक्षा, अनपेक्षमेव सिद्धत्वात्। प्रदीपः स्वरूपाभिव्यक्तौ न प्रकाशान्तरमन्यतोऽपेक्षते स्वतो वा यद्ध्यनपेक्षं तत्स्वत एव सिद्धं प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपस्यापेक्षितोऽप्यनर्थकः स्यात्। प्रकाशे विशेषाभावात्। नहि प्रदीपस्य स्वरूपाभिव्यक्तौ प्रदीपप्रकाशोऽर्थवान्। न चैवमात्मनोऽन्यत्र विज्ञानमस्ति येन स्वरूपविज्ञानेऽप्यपेक्ष्येत। विरोध इति चेन्नान्यत्वात्। स्वरूपविज्ञाने विज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानान्तरं नापेक्षत इत्येतदसत्। दृश्यते हि विपरीतज्ञानमात्मनि सम्यग्ज्ञानं च न जानाम्यात्मानमिति श्रुतेश्च 'तत्त्वमसि' 'आत्मानमेवावेत्' 'एतं वै तमात्मानं विदित्वा' इति च। सर्वत्र श्रुतिष्वात्मविज्ञाने विज्ञानान्तरापेक्षत्वं दृश्यते तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिविरोध इति चेन्न। कस्मात्? अन्यो हि स आत्मा बुद्ध्यादिकार्यक-

---

अपि चेति। कार्याव्यावृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः। आत्मा यद्यप्यन्यतो विज्ञानं नापेक्षते तथाऽपि स्वग्राहकत्वात्स्वस्मादेव विज्ञानमपेक्षते तेन विज्ञानानपेक्षत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह–न च स्वत एवेति। स्वभावतयाऽनपेक्षमेव सिद्धत्वादपेक्षाशब्दार्थो न घटते स्वग्राहकत्वं चासिद्धं स्ववृत्तिविरोधादित्यर्थः। विज्ञानं सजातीयानपेक्षं प्रकाशं प्रकाशकत्वात्प्रदीपवदित्यनुमानमभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह–नहीति। तमोध्वस्तये ह्यालोकापेक्षा तदभावश्चाऽऽलोके स्वत एव सिद्ध इत्यर्थः। प्रदीपस्य तैजसस्य तैजसान्तरानपेक्षत्वेऽपि विजातीयप्रकाशस्य ज्ञानस्यापेक्षा स्वव्यवहारेऽपि दृष्टा तथा ब्रह्मणोऽपि विजातीयज्ञानापेक्षा भविष्यतीति न च वाच्यमित्याह–न चैवात्मन इति। ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्याज्ञानात्मकत्वाज्ज्ञानसंभावनैव नास्त्यन्यत्र ततो न विजातीयज्ञानापेक्षमपि ब्रह्मेत्यर्थः। ज्ञानानपेक्षत्वे लौकिकानुभवविरोधं शास्त्रविरोधं चोद्भाव्य परिहरति–विरोध इति चेन्नान्यत्वादिति। सूत्रस्य पूर्वपक्षभागं विभजते–स्वरूपविज्ञान इत्यादिना। विज्ञानानपेक्षत्वं ब्रह्मणोऽभाणि। सापेक्षत्वं जीवशब्दवाच्यस्योपाधिविशिष्टस्यानुभूयतेऽतो भिन्नविषयत्वान्न विरोध इत्याह–न कस्मादित्यादिना। बुद्ध्यादौ कार्यकारणसंघाते य आत्माभिमानसंतानोऽनादिभवपरम्पराप्रापितस्तस्याविच्छेदरूपमनिर्वाच्यमज्ञानं लक्षणं चिह्नं यस्य चित्प्रतिबिम्बस्य स तथोक्तः। चित्तत्त्वं ह्यनिर्वाच्यमज्ञानं चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्ने यथास्वरूपावभासं प्रतिबध्य मौढ्याद्यध्यासहेतुर्भवति। तस्मादविवेकात्मको जीव इत्युच्यते। बुद्धेरन्तःकर-

रणसंघाताभिमानसन्तानाविच्छेदलक्षणोऽविवेकात्मको बुद्ध्यवभासप्रधानश्चक्षुरादिकरणो नित्यचित्स्वरूपात्मान्तःसारो यत्रानित्यं विज्ञानमवभासते। बौद्धप्रत्ययानामाविर्भावतिरोभावधर्मकत्वात्तद्धर्मतयैव विलक्षणमपि चावभासते। अन्तःकरणस्य मनसोऽपि मनोऽन्तर्गतत्वात्सर्वान्तरश्रुतेः। अन्तर्गतेन नित्यविज्ञानस्वरूपेणाऽऽकाशवदप्रचलितात्मनाऽन्तर्गर्भभूतेन बाह्यो बुद्ध्यात्मा तद्विलक्षणोऽर्चिर्भिरिवाग्निः प्रत्ययैराविर्भावतिरोभावधर्मकैर्विज्ञानाभासरूपैरनित्यैरनित्यविज्ञान आत्मा सुखी दुःखीत्यभ्युपगतो लौकिकैरतोऽन्यो नित्यविज्ञानस्वरूपादात्मनः। तत्र हि विज्ञानापेक्षा विपरीतज्ञानत्वं चोपपद्यते न पुनर्नित्यविज्ञाने। तत्त्वमसीति बोधोपदेशो नोपपद्यत इति चेत्। आत्मानमेवावेदित्येवमादीनि च, नित्यबोधात्मकत्वात्। न ह्यादित्योऽन्येन प्रकाश्यतेऽतस्तदर्थबोधोपदेशोऽनर्थक इति चेन्न, लोकाध्यारोपापोहार्थत्वात्। सर्वात्मनि हि नित्यविज्ञाने बुद्ध्या-

---

णस्य यथा यथा नीलपीताद्याकारावभासा जायन्ते तथा तथा चित्प्रतिबिम्बः प्रमातृत्वादिरूपेण भातीति तत्प्रधानोऽध्यस्तस्य विशिष्टस्य तत्सत्तयैव सत्त्वाद्विशिष्टान्तर्निविष्टो य आत्मा नित्यचित्स्वरूपः स एव सारो यस्मिन्स तथोक्तः। बुद्धिपरिणामरूपाणां नीलपीतादिप्रत्ययानामुत्पन्नविनाशवत्त्वात्तदुपरक्तरूपेणानित्यं चैतन्यं यत्रावभासते सोऽन्यो जीवः। सर्वाण्येतानि जीवविशेषणान्यन्यत्वस्फुटीकरणार्थानि न केवलमनित्यत्वम्। विशिष्टोपाधिरूढतया विज्ञानस्य तद्धर्मतयैवावभासते, मनुष्योऽहं जानामीति प्रतिशरीरं विलक्षणमपि चैतन्यमवभासते विशिष्टभेदादित्यर्थः। परमार्थतः कीदृशं चैतन्यं यस्य विशिष्टधर्मताऽवभासते तत्राऽऽह—अन्तःकरणस्येति। ननु विशेषणसंबन्धात्स्वरूपे समारोपितो विशिष्टो भाति तस्य मिथ्यात्वात्कथमात्मत्वव्यवहारास्पदत्वं तत्राऽऽह—अन्तर्गतेनेति। विशिष्टान्तर्गतेन चित्स्वरूपेण तादात्म्याद्बाह्य इत्यनात्माऽपि बुद्धिविशिष्ट आत्मेत्युपगतो लौकिकैरिति संबन्धः। अत इत्युक्तधर्मवत्त्वादस्तु नित्यविज्ञानाद्विलक्षणो जीवः;कथमेतावता विरोधः परिहृत इत्याकाङ्क्षायामाह—तत्र हीति। एवं लोकानुभवविरोधे परिहृतेऽपि शास्त्रविरोधो न परिहृत इत्याह—तत्त्वमसीति। विशिष्टस्य मिथ्यात्वाद्ब्रह्मास्मीत्यनुभवायोगान्मोक्षार्हत्वायोगाच्च तत्त्वमसीत्युपदेशो न घटते चेत्तर्हि ब्रह्मण एवोपदेशोऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मानमेवावेदिति। एवमादीनि वाक्यानि ब्रह्मोपदेशपक्षे न संगच्छन्ते तज्जनितफलाभावादित्यर्थः। विशिष्टस्य निरुपाधिकस्य च ब्रह्मण उपदेशासंभवेऽप्युपाधिविशिष्टचित्स्वरूपजीवपदलक्ष्यस्य वैशिष्ट्यद्वारेणोपदेशो भविष्यति फलं तस्याऽऽरोपितबन्धनिवृत्तिरित्याह—न लोकेति। ननु लोकश-

ह्यनित्यधर्मा लोकैरध्यारोपिता आत्माविवेकतस्तदपोहार्थो बोधोपदेशो बोधात्मनः । तत्र च बोधाबोधौ समञ्जसौ । अन्यनिमित्तत्वादुदक इवौष्ण्यमग्निनिमित्तम् । रात्र्यहनी इवाऽऽदित्यनिमित्ते लोके नित्यावौष्ण्यप्रकाशावग्न्यादित्ययोरन्यत्र भावाभावयोर्निमित्तत्वादनित्याविवोपचर्येते ।

ब्देनाऽऽत्मोच्यतेऽनात्मा वा ? नाऽऽद्यः, आत्मनोऽधिष्ठानतयाऽध्यासकर्तृत्वासंभवात् । चैत्रो हि शुक्तिकायां रजतमध्यस्यति न शुक्तिकैव । अध्यासकर्तृत्वे चाऽऽत्मनः प्रागेवाध्यासात्कर्तृत्वं वाच्यम् । कर्तृत्वस्य प्राग्भावनियमात्तदा चानिर्मोक्षप्रसङ्गः । कर्तृत्वस्याध्यासत्वे च न कर्तृत्वमात्मनस्तद्विषयकर्तृत्वान्तराभावात् , भावे चानवस्थानात् । न द्वितीयः । जडत्वादनात्मनोऽध्यासकर्तृत्वानुपपत्तेः । चेतनो हि देवदत्तोऽध्यस्यतीति प्रसिद्धम् । अथ जडस्याध्यासकर्तृत्वं नाम भ्रान्त्याश्रयत्वं यद्यपि न संभवति तथाऽपि भ्रान्तिनिमित्तत्वं दृष्टं जपाकुसुमादेः । न तस्य सत्यस्योपाधित्वसंभवाद्भाष्यकारमते च जडस्य सर्वस्याध्यासात्मकत्वादध्यासहेतुत्वं न संभवति तस्मादसंबद्धमिदं भाष्यं लोकाध्यारोपापोहार्थत्वादिति । लोकशब्देनाहंकारादय उच्यन्ते । तेषां व्यावहारिकसत्यत्वस्यार्थक्रियासमर्थत्वेनाभ्युपगमात् । स्वधर्मारोपनिमित्तत्वेनोपाधित्वसंभवात्परमार्थसत्यस्यैवोपाधित्वमित्यस्मान्प्रति दृष्टान्ताभावादहंकारादयश्च चित्तन्त्रानाद्यनिर्वाच्याविद्यामयभूतसूक्ष्मविकारा अविद्यावच्छिन्न एव चैतन्ये निपतन्ति, उपाधिविकाराणामुपहिते पक्षपातिताया दर्शनात् । यथा जलचलनादीनाम् । तस्मान्नासंगतं भाष्यम् । ननु बोधात्मनो नाबोधः समञ्जसः प्रकाशाप्रकाशयोर्विरोधप्रसिद्धेः । बोधोऽपि च बोधात्मनो न समञ्जसः, निर्विकारत्वात् । कथं बोधात्मनो बोधोपदेशः सार्थकस्तत्राऽऽह-तत्र चेति । बोधादन्यस्याबोधात्मकत्वेनाबोधाश्रयत्वं न समञ्जसम्, आत्माश्रयत्वप्रसङ्गादनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च तस्य बोधासंभवात् । तस्माद्बोधात्मन एवाबोधः समञ्जसः । परिशेषाद्विरोधश्चासिद्धः साक्षिवेद्यत्वात् । बोधोऽपि तत्रैव समञ्जसो घटादेर्बोद्धृत्वाप्रसिद्धेः चिद्व्याप्त एव बुद्धिपरिणामे बोधशब्दव्युत्पत्तेः परिणाम्यन्तःकरणोपहितस्य बोधात्मनो बोधवत्त्वं समञ्जसमित्यर्थः । सामञ्जस्ये हेत्वन्तरमाह-अन्यनिमित्तत्वादिति । अन्यत्राहंकारादिसंघाते वादिनां लौकिकानां च बोधाबोधौ प्रसिद्धौ । तौ चाऽऽत्मबोधाबोधसंबन्धादित्यात्मनो मुख्यौ बोधाबोधौ । यत्संबन्धादन्यत्र यदुपचर्यते तत्तत्र मुख्यम् । यथाऽग्निसंबन्धादुदकस्यौष्ण्यमुपचारेणाग्नौ तन्मुख्यमित्यर्थः । आत्मनिमित्तौ चेदन्यत्र बोधाबोधौ तर्हि निमित्तत्वादात्मनो व्यापारवत्त्वप्रसङ्गस्तत्राऽऽह-रात्र्यहनी इवेति । यथाऽऽदित्यसंनिध्यसंनिधिमात्रनिमित्ते लोके रात्र्यहनी भवतः । नह्यादित्यः कंचन स्वाप-

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥

धक्ष्यत्यग्निः प्रकाशयिष्यति सवितेति तद्वत्। एवं च सुखदुःखबन्धमोक्षाद्यध्यारोपो लोकस्य तदपेक्ष्य तत्त्वमस्यात्मानमेवादित्यात्मावबोधोपदेशेन श्रुतयः केवलमध्यारोपापोहार्थाः। यथा सविताऽसौ प्रकाशयत्यात्मानमिति तद्वत्। बोधाबोधकर्तृत्वं च नित्यबोधात्मनि। तस्मादन्यदविदितात्। अधिशब्दश्चान्यार्थे। यद्वा यद्धि यस्याधि तत्ततोऽन्यत्सामर्थ्याद्यथाऽधि भृत्यादीनां राजा। अव्यक्तमेवाविदितं ततोऽन्यदित्यर्थः। विदितमविदितं च व्यक्ताव्यक्ते कार्यकारणत्वेन विकल्पिते ताभ्यामन्यद्ब्रह्म विज्ञानस्वरूपं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमित्ययं समुदायार्थः। अत एवाऽऽत्मत्वान्न हेय उपादेयो वा। अन्यद्ध्यन्येन हेयमुपादेयं वा। न तेनैव तद्यस्य कस्यचिद्धेयमुपादेयं वा भवति। आत्मा च ब्रह्म सर्वान्तरात्मत्वादविषयमतोऽन्यस्यापि न हेयमुपादेयं वा। अन्याभावाच्च। इति शुश्रुम पूर्वेषामित्यागमोपदेशः। व्याचचक्षिर इत्यस्वातन्त्र्यं तर्कप्रतिषेधार्थम्। ये नस्तद्ब्रह्मोक्तवन्तस्ते नित्यमेवाऽऽगमं ब्रह्मप्रतिपादकं व्याख्यातवन्तो न पुनः स्वबुद्धिप्रभवेण तर्केणोक्तवन्त इत्यागमपारम्पर्याविच्छेदं दर्शयति विद्यास्तुतये। तर्कस्त्वनवस्थितो भ्रान्तोऽपि भवतीति ॥ ३ ॥

यत्युत्थापयति वा। अतो निमित्तत्वं न व्यापारवत्त्वाविनाभूतमित्यर्थः। नन्वात्मनि बोधस्य नित्यत्वे कथं कालावच्छेदव्यवहारः प्रागज्ञासिषं शास्त्रार्थमिदानीं च जानामि पुनर्ज्ञास्यामीति तत्राऽऽह दृष्टान्तम्- नित्यावौष्ण्यप्रकाशाविति। तद्वद्विषयस्य कालावच्छिन्नत्वेन कालावच्छेदव्यवहारः स्वरूपेण नित्येऽपि बोधे विरुध्यत इत्यर्थः। आत्मनि बोधाबोधयोः सामञ्जस्ये किं सिद्धमित्यत आह— एवं चेति। आगन्तुकविषयसंबन्धात्तदुपरक्तरूपेण बोधस्याऽऽगन्तुकत्वेऽपीदानीं मया स्वात्मा बुध्यत इति नित्यबोधात्मनि कथं बोधकर्तृत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याऽऽवरकापनयस्याऽऽगन्तुकत्वेन भविष्यतीत्याह- यथा सविताऽसाविति। यस्मादन्योपाधिकमात्मनि बोधकर्तृत्वम्। स्वतः पुनर्विज्ञानानपेक्षत्वमेव। तस्माद्विज्ञानानपेक्षत्वादविदितादन्यत्वं सिद्धम्। कथमन्यत्वविवक्षायामधिशब्दः संगच्छते तत्राऽऽह—अधिशब्दश्चेति। निपातानामनेकार्थत्वाल्लक्षणया चेत्यर्थः। अविदितादन्यत्वस्याऽऽर्थिकमर्थमाह—अव्यक्तमेवेति। विदितं न भवत्यविदितं च न भवतीत्येकैकनिषेधस्य तात्पर्यमुक्त्वा समुदायार्थमाह—विदितमविदितं चेति। व्याचचक्षिर इत्यस्वातन्त्र्यं तर्कप्रतिषेधार्थमित्येतत्सूत्रं विवृणोति—ये नस्तदिति ॥ ३ ॥

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥
यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥
यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूꣳषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥
यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदꣳ श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यद्वाचेतिमन्त्रानुवादो दृढप्रतीतेः । अन्यदेव तद्विदितादिति योऽयमागमार्थो ब्राह्मणोक्तोऽस्यैव द्रढिम्ने मन्त्रा यद्वाचेत्यादयः पठ्यन्ते । यद्ब्रह्म वाचाशब्देनानभ्युदितमनभ्युक्तमप्रकाशितमित्येतत् । येन वागभ्युद्यत इति वाक्प्रकाशहेतुत्वोक्तिः । येन प्रकाश्यत इति वाचोऽभिधानस्याभिधेयप्रकाशकत्वस्य हेतुत्वमुच्यते ब्रह्मणः । उक्तं च-केनेषितां वाचमिमां वदन्ति यद्वाचो ह वाचमिति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यविषयत्वेन ब्रह्मण आत्मन्यवस्थापनार्थ आम्नायः । यद्वाचाऽनभ्युदितं वाक्प्रकाशनिमित्तं चेति ब्रह्मणोऽविषयत्वेन वस्त्वन्तरजिघृक्षां निवर्त्य स्वात्मन्येवावस्थापयत्याम्नायस्तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति यत्नत उपरमयति । नेदमित्युपास्यप्रतिषेधाच्च ॥ ४ ॥

यन्मनसेत्यादि समानम् । मनो मतमिति । येन ब्रह्मणा मनोऽपि विषयीकृतं नित्यविज्ञानस्वरूपेणेत्येतत् । सर्वकरणानामविषयं तानि च सव्यापाराणि सविषयाणि नित्यविज्ञानस्वरूपावभासतया येनावभास्यन्त इति श्लोकार्थः । 'क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति' इति स्मृतेः । 'तस्य

यद्वाचेतिमन्त्रानुवादो दृढप्रतीतेरिति सूत्रमेतद्विभजते—अन्यदेवेत्यादिना । येन वागभ्युद्यत इत्यनेन वाक्प्रकाशे हेतुत्वोक्तिर्ब्रह्मणः क्रियत इति योजना । एतत्सूत्रं विवृणोति—येनेत्यादिना । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्याद्याम्नाय आत्मन्येव बुद्धेरवस्थापनार्थ उपसंहारार्थः । अविषयत्वेन ब्रह्मणोऽतिरिक्तस्वरूपेण वेद्यत्वासंभवादिति योजना । एतत्सूत्रं विभजते—यद्वाचेत्यादिना ॥ ४ ॥

मन्त्रसमुदायस्यार्थमाह—सर्वकरणानामित्यादिना । यत्सर्वकरणानामविषयं येन निर्विशेषेण सर्वाणि करणानि भास्यन्ते तद्ब्रह्मैव त्वं ततोऽतिरिक्तज्ञानाय

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनम् ।
त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं देवेष्वथ नु

भासा' इति चाऽऽथर्वणे। येन प्राण इति। क्रियाशक्तिरप्यात्मविज्ञाननिमित्तेत्येतत् ॥५॥६॥७॥८॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति शिष्यबुद्धिविचालना गृहीतस्थिरतायै। विदिताविदिताभ्यां निवर्त्य बुद्धिं शिष्यस्य स्वात्मन्यवस्थाप्य तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति स्वाराज्येऽभिषिच्योपास्यप्रतिषेधेनाथास्य बुद्धिं विचालयति यदि मन्यसे सुवेदाहं ब्रह्मेति त्वं ततोऽल्पमेव ब्रह्मणो रूपं वेत्थ त्वमिति नूनं निश्चितं मन्यत इत्याचार्यः। सा पुनर्विचालना किमर्थेत्युच्यते। पूर्वगृहीते वस्तुनि बुद्धेः स्थिरतायै। देवेष्वपि सुवेदाहमिति मन्यते यः सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूपं दहरमेव वेत्ति नूनम्। कस्मात्, अविषयत्वात्कस्यचिद्ब्रह्मणः। अथवाऽल्पमेवास्याऽऽध्यात्मिकं मनुष्येषु देवेषु च। आधिदैविकमस्य ब्रह्मणो यद्रूपं तदिति संबन्धः। अथ न्विति हेतुर्मीमांसायाः। यस्माद्दहर-

---

यत्नो न कर्तव्य इति यत्नोपरम एव लक्ष्यते। विद्धीत्यनेनातिरिक्तं मा विद्धीत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेत्यनेन वाक्येन शिष्यबुद्धिविचालना क्रियते स्थूणानिखनन्यायेन गृहीतस्य दार्ढ्यार्थम्। एतत्संग्रहवाक्यं विवृणोति—विदिताविदिताभ्यामित्यादिना। अल्पमेव ब्रह्मणो रूपं नूनं त्वं वेत्थेति को मन्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—मन्यत इत्याचार्य इति। यदीति। यादृशमस्य ब्रह्मणो रूपं त्वममंस्थास्तादृशं देवेष्वपि यो मन्यते सोऽपि दहरमेव नूनं मन्यत इति योजना। अथ न्विति हेतुर्मीमांसाया इति संग्रहवाक्यं विवृणोति—यस्मादित्यादिना।

मीमाँस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥
नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

मेव सुविदितं ब्रह्मणो रूपमन्यदेव तद्विदितादित्युक्तत्वात्सुवेदेति च मन्यसेऽतोऽल्पमेव वेत्थ त्वं ब्रह्मणो रूपं यस्मादथ नु तस्मान्मीमांस्यमेवाद्यापि ते तव ब्रह्म विचार्यमेव यावद्विदिताविदितप्रतिषेधागमार्थानुभव इत्यर्थः। मन्ये विदितमिति शिष्यस्य मीमांसानन्तरोक्तिः प्रत्ययत्रयसङ्गतेः। सम्यग्वस्तुनिश्चयाय विचालितः शिष्य आचार्येण मीमांस्यमेव त इति चोक्त एकान्ते समाहितो भूत्वा विचार्य यथोक्तं सुपरिनिश्चितः सन्नाहाऽऽगमाचार्यात्मानुभवप्रत्ययत्रयस्यैकविषयत्वेन सङ्गत्यर्थम्। एवं हि सुपरिनिष्ठिता विद्या सफला स्यान्नानिश्चितेति न्यायः प्रदर्शितो भवति। मन्ये विदितमिति परिष्ठितनिश्चितविज्ञानप्रतिज्ञाहेतूक्तेः ॥९॥१॥

परिनिष्ठितं सफलं विज्ञानं प्रतिजानीत आचार्यात्मनिश्चययोस्तुल्यतायै। यस्माद्धेतुमाह नाहं मन्ये सुवेदेति।
अहेत्यवधारणार्थो निपातो नैव मन्य इत्येतत्। यावदपरिनिष्ठितं विज्ञानं तावत्सुवेद सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति विपरीतो मम निश्चय आसीत्। सोपजगाम भवद्भिर्विचालितस्य। यथोक्तार्थमीमांसाफलभूतात्स्वात्मब्रह्मत्वनिश्चयरूपात्सम्यक्प्रत्ययाद्विरुद्धत्वात्। अतो नाहं मन्ये सुवेदेति। यस्माच्च

प्रतिवचनस्यार्थं संगृहीतं विवृणोति—सम्यगित्यादिना। विचार्येति। मया विदितं ब्रह्मेति किं प्रतिवचनं ददाम्युताविदितमिति वा। नाऽऽद्यः, आचार्यागमप्रत्ययविरोधाद्वेदनविषयतया च घटवदब्रह्मत्वप्रसङ्गाद्वेदितृत्वेन मम विकारित्वापाताच्च। न द्वितीयः। गोपालादिभ्योऽविशेषप्रसङ्गात्तूष्णीमवस्थाने वाऽप्रतिभाप्रसङ्गादिति विचार्यैकैकपक्षदोषपरिजिहीर्षया विदितमविदितं चेति समुच्चितं वच्मि। अज्ञानसंशयाद्यभावाद्विदितं वेदनविषयत्वाभावाच्चाविदितमिति सुपरिनिश्चितः सन्प्रतिवचनमाहेत्यर्थः। प्रत्ययत्रयस्य सङ्गतिः संघटनमेकस्मिन्विषये किमर्थमुच्यते। संवादाधीनं प्रामाण्यमिति तार्किकस्थितेर्निश्चयार्थम्। स्वतःप्रामाण्यपक्षे त्वागमार्थे प्रत्ययान्तरसंवादस्तात्पर्यद्योतकः। प्रतिबन्धनिरासेनोपचारेण निश्चयहेतुरिति सर्वस्य प्रतिवचनवाक्यस्य तात्पर्यमुक्त्वा मन्ये विदितमित्यादिना मन्ये विदितमित्येकदेशस्यार्थं संगृह्णाति ॥ ९ ॥ १ ॥

संगृहीतं स्फुटयति—परिनिष्ठितमित्यादिना। विरुद्धत्वादिति। विपरीतप्रत्ययस्य सम्यग्ज्ञानविरुद्धत्वात्तदुदयमात्राद्विपरीतप्रत्ययोऽपगत इत्यर्थः न केवलं

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

तत्रैव न वेदेति मन्य इत्यनुवर्तते । अविदितब्रह्मप्रतिषेधात् । कथं तर्हि मन्यस इत्युक्त आह—वेद च । चशब्दाद्वेद च न वेद चेत्यभिप्रायः । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वाद्ब्रह्मणस्तस्मान्मया विदितं ब्रह्मेति मन्य इति वाक्यार्थः । अथवा वेद चेति नित्यविज्ञानब्रह्मस्वरूपतया नो न वेद वेदैव चाहं स्वरूपविक्रियाभावात् । विशेषविज्ञानं च पराध्यस्तं न स्वत इति परमार्थतो न च वेदेति यो नस्तद्वेद तद्वेदेतिपक्षान्तरनिरासार्थमाम्नाय उक्तार्थानुवादात् । यो नोऽस्माकं मध्ये स एव तद्ब्रह्म वेद नान्यः । उपास्यब्रह्मवित्त्वात् । अतोऽन्यस्य यथाऽहं वेदेति वेद चेति पक्षान्तरे ब्रह्मवित्त्वं निरस्यते । कुतोऽयमर्थोऽवसीयत इत्युच्यते । उक्तानुवादादुक्तं ह्यनुवदति नो न वेदेति वेद चेति ॥ १० ॥ २ ॥

यस्यामतमिति श्रौतमाख्यायिकार्थोपसंहारार्थम् । शिष्याचार्योक्तिप्रत्युक्तिलक्षणयाऽनुभवयुक्तिप्रधानयाऽऽख्यायिकया योऽर्थः सिद्धः स

विपरीतप्रत्ययस्य संशयस्य वाऽभावान्मम निश्चितं विज्ञानमज्ञानाभावाच्चेत्याह—यस्माच्चेति । अथवा वेद चेत्यस्यान्योऽर्थः कथ्यते । यद्यनित्यमात्मविज्ञानं स्यात्तर्हि तस्य प्रागभावकाले प्रध्वंसाभावकाले वाऽज्ञानं संभाव्येत, नतु तदस्ति । नित्यं हि विज्ञानं ब्रह्म मम स्वरूपं ततो नो न वेद । यदि च वेदनं मम विक्रिया भवेत्तदा विक्रियायाः कादाचित्कत्वात्कदाचिदहं वेदेति शङ्क्येत, नतु तदस्ति । स्वरूपविज्ञानस्यान्यथात्वासंभवात्सदा वेदैवाहम् । यथा स्वाभाविकाचलतया पर्वतास्तिष्ठन्तीति व्यपदेशस्तद्वदित्यर्थः । स्वसत्तायां स्वयंप्रमेति स्वप्रकाशत्वमादाय व्याख्यातम् । चशब्दार्थमाह—विशेषविज्ञानं चेति । आगमाद्विचारसहकृताज्जातं ब्रह्मात्मकताऽव्यञ्जकमन्तःकरणपरिणामरूपं ब्रह्मास्मीति विशेषविज्ञानं तत्परेणान्तःकरणेनोपाधिनाऽऽत्मन्यध्यस्तं न परमार्थतो ज्ञानवत्त्वमात्मन इति न वेद चेति घटत इत्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि ब्रह्मविज्ञानं संभवतीतिशङ्कानिरासार्थं वाक्यैकदेश इत्याह—यो नस्तद्वेद तद्वेदेति । इदं सूत्रवाक्यं विवृणोति—यो नोऽस्माकमिति । यो नोऽस्माकं मध्ये तद्विदिताविदितान्यत्वं वेदेति शेषः यथाऽहं वेदातोऽन्येन प्रकारेण विदुष उपास्यब्रह्मवित्त्वादिति योजना । उक्तानुवादादिति । अभ्यासाख्यतात्पर्यलिङ्गदर्शनादविषयतयैव ब्रह्मविज्ञानं विवक्षितमित्यर्थः ॥ १० ॥ २ ॥

यस्यामतमितिवाक्यार्थं संगृहीतं व्याख्याति—शिष्याचार्येत्यादिना । श्रौत-

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ११ ॥ ३ ॥

श्रौतेन वचनेनाऽऽगमप्रधानेन निगमनस्थानीयेन संक्षेपत उच्यते । यदुक्तं विदितादन्यद्वागादीनामगोचरत्वात् । मीमांसितं चानुभवोपपत्तिभ्यां ब्रह्म तत्तथैव ज्ञातव्यम् । कस्मात् ? यस्य विविदिषाप्रयुक्तप्रवृत्तस्य साधकस्यामतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेत्यात्मतत्त्वनिश्चयफलावसानाववोधतया विविदिषा निवृत्तेत्यभिप्रायः । तस्य मतं ज्ञातं तेन विदितं ब्रह्म येनाविषयत्वेनाऽऽत्मत्वेन प्रतिबुद्धमित्यर्थः । स सम्यग्दर्शी यस्य विज्ञानान्तरमेव ब्रह्मात्मभावस्यावसितत्वात्सर्वतः कार्याभावो, विपर्ययेण मिथ्याज्ञानो भवति । कथं मतं विदितं ज्ञातं मया ब्रह्मेति यस्य विज्ञानं स मिथ्यादर्शी विपरीतविज्ञानो विदितादन्यत्वाद्ब्रह्मणो न वेद स न विजानाति । ततश्च सिद्धमवैदिकस्य विज्ञानस्य मिथ्यात्वम् । अब्रह्मविषयतया निन्दितत्वात्तथा कपिलकणभुगादिसमयस्यापि विदितब्रह्मविषयत्वादनवस्थिततर्कजन्यत्वाद्विविदिषानिवृत्तेश्च मिथ्यात्वमिति । स्मृतेश्च—

"या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः"

इति विपरीतमिथ्याज्ञानयोर्नष्टत्वादिति । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति पूर्वहेतूक्तिरनुवादस्याऽऽनर्थक्यात् । अनुवादमात्रेऽनर्थकं वचनमिति पूर्वोक्तयोर्यस्यामतमित्यादिना ज्ञानाज्ञानयोर्हेत्वर्थत्वेनेदमुच्यते । अविज्ञातमविदितमात्मत्वेनाविषयतया ब्रह्म विजानतां यस्मात्तस्मात्तदेव ज्ञानं यत्तेषां विज्ञातं विदितं व्यक्तमेव बुद्ध्यादिविषयं ब्रह्माविजानतां, विदिताविदितव्यावृत्तमात्मभूतं नित्यविज्ञानस्वरूपमात्मस्थमविक्रियममृतमजरमभयमनन्यत्वादविषयमित्येवमविजानताम् । बुद्ध्या-

---

मिति शिष्यस्याऽऽचार्यस्य चोक्तिर्न भवतीतिख्यापनार्थम् । तेन श्रौतेन वचनेन कथमुच्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—यदुक्तमिति । यद्ब्रह्म विदितादन्यदुक्तमिति संबन्धः । गोपालादीनामिवाऽऽत्मतत्त्वं न विवक्षितं किंतु ब्रह्मण आत्मत्वफलावसानो योऽवबोधो यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता तया बुभुत्सा निवृत्ता । विचार्यमाणे ब्रह्मण आत्मत्वेन पर्यवसानादतिरिक्तमन्तव्याभावादमतमित्यर्थः । अविज्ञातं विजानतामित्युत्तरार्धस्यार्थं संगृहीतं विवृणोति—अनुवादमात्र इत्यादिना । हेत्वर्थत्वेनेति । अयमर्थः—पूर्वेषां ब्रह्म विजानतामविज्ञातत्वेनैव ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वादिदानीमप्यविषयतया ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं तथा पूर्वेषामविदुषां विज्ञातत्वेनैव ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वादिदानीमपि विषयतया ज्ञान-

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

दिविषयात्मतयैव नित्यं विज्ञातं ब्रह्म। तस्माद्विदिताविदितव्यक्ताव्यक्तधर्माध्यारोपेण कार्यकारणभावेन सविकल्पमयथार्थविषयत्वात्। शुक्तिकादौ रजताद्यध्यारोपणज्ञानवन्मिथ्याज्ञानं तेषाम् ॥११॥३॥

प्रतिबोधविदितं मतमिति । वीप्साप्रत्ययानामात्मावबोधद्वारत्वाद्बोधं प्रति बोधं प्रतीति वीप्सा सर्वप्रत्ययव्याप्त्यर्था। बौद्धा हि सर्वे प्रत्ययास्तप्तलोहवन्नित्यविज्ञानस्वरूपात्मव्याप्तत्वाद्विज्ञानस्वरूपावभासास्तदन्यावभासश्चाऽऽत्मा तद्विलक्षणोऽग्निवदुपलभ्यत इति तेन ते द्वारीभवन्त्यात्मोपलब्धौ। तस्मात्प्रतिबोधावभासप्रत्यगात्मतया यद्विदितं तद्ब्रह्म तदेव मतं ज्ञातं तदेव सम्यग्ज्ञानवत्प्रत्यगात्मविज्ञानं न विषयविज्ञानम्। आत्मत्वेन प्रत्यगात्मानमैक्षदिति च काठके। अमृतत्वं हि विन्दत इति हेतुवचनं विपर्यये मृत्युप्राप्तेः। विषयात्मविज्ञाने हि मृत्युः प्रारभत

मसम्यग्ज्ञानमिति। बुद्ध्यादिविषयं सद्रूपतया बुद्धिरात्मा मन आत्मेन्द्रियमात्मेति विज्ञानं वेदबाह्यानां ब्रह्म बौद्धादीनां प्रसिद्धं तत इदानीमपि तन्मतानुसारिणां भ्रान्तानामेव बुद्ध्यादिविषयमनात्मरूपमात्मतयाऽभिमतमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ३ ॥

केन द्वारेण तर्ह्यविषयतयाऽऽत्माऽवगम्यतामित्याकाङ्क्षायामाह—प्रतिबोधेति। संग्रहवाक्यं विवृणोति—बोधं प्रतीत्यादिना। यथाऽस्मिञ्छरीरे बुद्धिपरिणामा जडा अपि चिद्व्याप्ततया संवेदनवदवभासन्त इति संभाव्यते, जडानां स्वाभाविकप्रकाशानुपपत्तेः। तथा सर्वशरीरेषु बौद्धाः प्रत्यया यद्व्याप्ततया संवेदनवद्भासन्ते सोऽस्तीति संभाव्यते । एतदुक्तं भवति श्रोतृशरीरावच्छिन्नबौद्धप्रत्ययसाक्ष्येकरत्वमर्थः। तदितरसर्वशरीरावच्छिन्नबौद्धप्रत्ययसाक्ष्येकरतदर्थः। चिन्मात्रे व्यावर्तकधर्मानुपलम्भाद्विभक्तत्वे चानात्मत्वादिदोषप्रसङ्गात्संभावितमेकत्वं तदेव ब्रह्म त्वमितिवाक्यजबुद्धिवृत्तावविषयतया प्रकाशते ब्रह्मास्मीति यस्मात्तानन्याञ्जडानवभासयतीति तदन्यावभास आत्मा सर्वजडविलक्षणोऽवगन्तुं शक्यते तस्मादित्युपसंहारः। प्रतिबोधमवभासाश्रितप्रतिबिम्बास्तेषां प्रत्यगात्मतयाऽव्यभिचरितस्वरूपेण बिम्बस्थानीयेनैकेन रूपेण यद्ब्रह्मवेदनं तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः। विषयविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं न भवतीत्यत्र हेतुमाह—आत्मत्वेनेति। ब्रह्मण आत्मत्वेन विषयत्वासंभवादित्यर्थः। अद्वयानन्दरूपस्य सर्वज्ञत्वादिधर्मकस्य ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्तटस्थस्यापरोक्षत्वं न संभवति किंतु प्रत्यग्रूपेणैवेत्यभिप्रेत्य काठ-

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

इत्यात्मविज्ञानममृतत्वनिमित्तमिति युक्तं हेतुवचनममृतत्वं हि विन्दत इति । आत्मज्ञानेन किममृतत्वमुत्पाद्यते ? न । कथं तर्हि ? आत्मना विन्दते स्वेनैव नित्यात्मस्वभावेनामृतत्वं विन्दते । नाऽऽलम्बनपूर्वकम् । विन्दत इत्यात्मविज्ञानापेक्षम् । यदि हि विद्योत्पाद्यममृतत्वं स्यादनित्यं भवेत्कर्मकार्यवत् । अतो न विद्योत्पाद्यम् । यदि चाऽऽत्मनैवामृतत्वं विन्दते किं पुनर्विद्यया क्रियत इत्युच्यते । अनात्मविज्ञानं निवर्तयन्ती सा तन्निवृत्त्या स्वाभाविकस्यामृतत्वस्य निमित्तमिति कल्प्यते । यत आह—वीर्यं विद्यया विन्दते । वीर्यं सामर्थ्यमनात्माध्यारोपमायास्वान्तध्वान्तानभिभाव्यलक्षणं बलं विद्यया विन्दते । तच्च किंविशिष्टम् ? अमृतमविनाशि । अविद्याजं हि वीर्यं विनाशि । विद्ययाऽ-

केऽपि विशेषणमित्यर्थः । प्रत्यक्तयाऽपरोक्षब्रह्मज्ञानं तदेव सम्यग्ज्ञानमित्यत्र को हेतुरित्याशङ्क्यापरोक्षबन्धाध्यासस्य परोक्षज्ञानान्निवृत्त्यसंभवादपरोक्षज्ञानस्य च तन्निवर्तनेनामृतत्वसाधनत्वादित्युत्तरवाक्यार्थं संगृह्णाति-अमृतत्वं हीति । सूत्रं विभजते-विषयात्मेति । विषयेषु बुद्ध्यादिष्वात्मविज्ञाने विषयतया वा व्यतिरिक्तस्योपास्यतया ज्ञाने मृत्युः प्रारभते भयमिति प्रसिद्धं बुद्ध्यादि संघातमात्मानं मन्यमानस्योपासकस्य च कर्तृत्वभ्रमानिवृत्तेः । "अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । 'तरति शोकमात्मवित्" इत्यादिश्रुतिषु चाऽऽत्मज्ञानममृतत्वनिमित्तं प्रसिद्धमित्यर्थः । नाऽऽलम्बनपूर्वकमिति । किंचिदुपास्यमालम्बनीकृत्य तदुपासनसाध्यतया न विदन्त इत्यर्थः । कथं तर्हि विदन्त इति प्रयोग इत्याकाङ्क्षायामाह-आत्मविज्ञानापेक्षमिति । आत्मविज्ञानेन मर्त्यत्वभ्रमनिवृत्तिमपेक्ष्यामृतत्वमुपचर्यत इत्यर्थः । मुख्यार्थे बाधमाह-यदि हीत्यादिना । अनात्मा विज्ञायते येन तदनात्मविज्ञानम्, नाद्यनिर्वाच्यमात्माज्ञानमित्यर्थः । पुनरज्ञानान्तरोदयेन बन्धशङ्कायां कथं सकृदज्ञाननिवृत्तिमात्रेणामृतत्वनिमित्तत्वं ज्ञानस्येत्याशङ्क्याऽऽह- यत आहेति । स्वस्यान्तोऽवच्छेदो भवति येन ध्वान्तेन तत्स्वान्तध्वान्तमनात्माध्यारोपो मनुष्यत्वाद्यभिमानः पारमेश्वरी शक्तिर्माया जीवत्वनिमित्तमज्ञानं स्वान्तध्वान्तम् । एतैः सर्वैरभिभवनीयो न भवत्यात्मा येन विद्याकृतेनातिशयेन तद्वीर्यं विद्वाँल्लभते । पूर्वसिद्धस्याज्ञानादेर्नाशान्मायायाश्च स्वतो जीवबन्धकत्वाभावादभिनवस्याज्ञानस्योत्पत्तौ कारणाभावात् । प्रवृत्तफलकर्माक्षिप्तस्य चाज्ञानलेशस्य द्वैताभासस्य च विद्वदनभिभावकत्वाद्दुर्बलत्वान्निश्चीयते सम्य-

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

विद्याया बाध्यत्वात् । न तु विद्याया बाधकोऽस्तीति विद्याजममृतं वीर्यम् । अतो विद्याऽमृतत्वे निमित्तमात्रं भवति । "नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः" इति चाऽऽथर्वणे । लोकेऽपि विद्याजमेव बलमभिभवति न शरीरादिसामर्थ्यं यथा हस्त्यादेः । अथवा प्रतिबोधविदितं मतमिति सकृदेवाशेषविपरीतनिरस्तसंस्कारेण स्वप्नप्रतिबोधवद्यद्विदितं तदेव मतं ज्ञातं भवतीति । अथवा गुरूपदेशः प्रतिबोधस्तेन वा विदितं मतमित्युभयत्र प्रतिबोधशब्दप्रयोगोऽस्ति । सुप्तप्रतिबुद्धो गुरुणा प्रतिबोधित इति । पूर्वं तु यथार्थम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदित्यवश्यकर्तव्यतोक्तिर्विपर्यये विनाशश्रुतेः । इह मनुष्यजन्मनि सत्यवश्यमात्मा वेदितव्य इत्येतद्विधीयते । कथमिह चेदवेदीद्विदितवान् । अथ सत्यं परमार्थतत्त्वमस्त्यवाप्तं तस्य जन्म सफलमित्यभिप्रायः । न चेदिहावेदीन्न विदितवान्वृथैव जन्म । अपि च महती विनष्टिर्महान्विनाशो जन्ममरणप्रबन्धाविच्छेदप्राप्तिलक्षणः स्याद्यतस्तस्मादवश्यं तद्विच्छेदाय ज्ञेय आत्मा । ज्ञानेन तु किं स्यादित्युच्यते—भूतेषु भूतेषु । चराचरेषु सर्वेष्वित्यर्थः । विचित्य । पृथङ्निष्कृष्यैकमात्मतत्त्वं संसारधर्मैरस्पृष्टमात्मभावेनोपलभ्येत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । न

ज्ज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वमित्यर्थः । ननु विद्याजं चेत्कथमविनाशि कृतकस्य विनाशित्वनियमादित्याशङ्क्याऽऽह—न तु विद्याया इति । यावद्देहपातं जायमानो द्वैतावभासो विद्यया बाध्यत एव न मामभिभवितुं शक्नोतीत्यवष्टम्भो वीर्यं तस्याविनाशाऽमृतत्वं तत्कारणविद्याया अबाध्यत्वाभिप्रायेणोच्यते न स्वरूपनाशाभिप्रायेणेत्यर्थः । प्रतिबोधपदस्य यौगिकमर्थं व्याख्याय रूढ्यभिप्रायेण व्याचष्टे—अथवेति । अशेषया विपरीतो निरस्तः संस्कारो येन बोधेन स प्रतिबोधो युगपत्कृत्स्नाविद्यातत्कार्यनिवर्तकः सद्योमुक्तिहेतुरित्यर्थः । प्रतिबोधशब्दस्त्रेधा व्याख्यातस्तत्राद्यं व्याख्यानं युक्तमित्याह—पूर्वं त्विति । गुरूपदेशे सत्यपि प्रतिबोधव्यापकात्मानुसंधानं विनाऽपरोक्षावगमासंभवात्सद्योमुक्तेश्चाशास्त्रीयत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदित्यादिवाक्यार्थं संगृहीतं विवृणोति—इह मनुष्यजन्मनीत्या-

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त ।

पुनश्चित्वेति संभवति विरोधात् । धीराः धीमन्तो विवेकिनो विनिवृत्त-वाह्यविषयाभिलाषाः । प्रेत्य मृत्वाऽस्माल्लोकाच्छरीराद्यनात्मलक्षणा-द्व्यावृत्तममत्वाहंकाराः सन्त इत्यर्थः । अमृता अमरणधर्माणो नित्य-विज्ञानामृतत्वस्वभावा एव भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥२॥

ब्रह्म ह देवेभ्य इति ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोक्तिर्यत्नाधिक्यार्था । समाप्ता ब्रह्मविद्या यदधीनः पुरुषार्थः । अत ऊर्ध्वमर्थवादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतो-च्यते । तद्विज्ञाने कथं नु नाम यत्नमधिकं कुर्यादिति । शमाद्यर्थो वाऽऽ-म्नायोऽभिमानशातनात् । शमादि वा ब्रह्मविद्यासाधनं विधित्सितं तदर्थोऽयमर्थवादाम्नायः । न हि शमादिसाधनरहितस्याभिमानरागद्वेषा-दियुक्तस्य ब्रह्मविज्ञाने सामर्थ्यमस्ति । व्यावृत्तवाह्यमिथ्याप्रत्ययग्राह्यत्वा-द्ब्रह्मणः । यस्माच्चाग्न्यादीनां जयाभिमानं शातयति । ततश्च ब्रह्मविज्ञानं दर्शयत्यभिमानोपशमे । तस्माच्छमादिसाधनविधानार्थोऽयमर्थवाद इत्यवसीयते । सगुणोपासनार्थो वाऽपोदितत्वात् । नेदं यदिदमुपासत इत्युपास्यत्वं ब्रह्मणोऽपोदितमपोदितत्वादनुपास्यत्वे प्राप्ते तस्यैव ब्रह्मणः सगुणत्वेनाधिदैवमध्यात्मं चोपासनं विधातव्यमित्येवमर्थो वेत्यधिदैवतं तद्वनमित्युपासितव्यमिति हि वक्ष्यति, ब्रह्मेति परो लिङ्गात् । नह्यन्यत्र

दिना । विरोधादिति । एकस्मिन्निरंशे चिन्मात्रे चयनस्योर्ध्वाधोदेशनिवेशनस्येष्ट-कानामिवासंभवादित्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

"यः सुराणां जये हेतुरसुराणां पराजये ।
सत्त्वप्रधानया शक्त्या संपन्नः सोऽहमीश्वरः ॥"

इति ब्रह्म हेत्याद्याख्यायिकायास्तात्पर्यं संगृहीतं विवृणोति—समाप्तेत्यादिना । तात्पर्यान्तरमाह—शमाद्यर्थो वेति । संग्रहवाक्यं विवृणोति-शमादि वेति । अभि-प्रायान्तरमाख्यायिकायाः संगृह्णाति-सगुणेति । संगृहीतं विवृणोति—नेदमित्या-दिना । कृत्स्नाख्यायिकायास्तात्पर्यमुक्त्वा ब्रह्मशब्दार्थमाह-ब्रह्मेति परो लिङ्गा-दिति । एतद्व्याख्याति । नह्यन्यत्रेत्यादिना । कथं तर्हीश्वरसिद्धिरित्याकाङ्क्षाया-

परादीश्वरान्नित्यसर्वज्ञात्परिभूयाग्न्यादींस्तृणं वशीकर्तुं सामर्थ्यमस्ति तन्न शशाक दग्धुमित्यादिलिङ्गाद्ब्रह्मशब्दवाच्य ईश्वर इत्यवसीयते। नह्यन्यथाऽग्निस्तृणं दग्धुं नोत्सहते वायुर्वाऽऽदातुम्। ईश्वरेच्छया तृणमपि वज्रीभवतीत्युपपद्यते। तत्सिद्धिर्जगतो नियतप्रवृत्तेः। श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभिर्नित्यसर्वविज्ञान ईश्वरे सर्वात्मनि सर्वशक्तौ सिद्धेऽपि शास्त्रार्थनिश्चयार्थमुच्यते। तस्येश्वरस्य सद्भावसिद्धिः कुतो भवतीत्युच्यते। यदिदं जगद्देवगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचादिलक्षणं द्युवियत्पृथिव्यादित्यचन्द्रग्रहनक्षत्रविचित्रं विविधप्राण्युपभोगयोग्यस्थानसाधनसंबन्धि तदत्यन्तकुशलशिल्पिभिरपि दुर्निर्माणं देशकालनिमित्तानुरूपनियतप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रममेतद्भोक्तृकर्मविभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं भवितुमर्हति। कार्यत्वे सति यथोक्तलक्षणत्वात्। गृहप्रासादरथशयनासनादिवद्विपक्ष आत्मा-

---

माह–तत्सिद्धिरिति। ननु श्रुत्यादिभिरेवेश्वरे सिद्धे किमिति जगतो नियतप्रवृत्तिलिङ्गकानुमानं सूत्रितं तत्राऽऽह–श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभिरिति। यावत्तर्केण संभवो नानुगृह्यते तावच्छास्त्रप्रतिपन्नोऽपीश्वरो न निश्चीयतेऽर्थवादत्वशङ्काप्रतिबन्धादतः शास्त्रार्थस्येश्वरस्यनिश्चयाय नियमाय सामान्यतो दृष्टमनुमानं शास्त्रानुग्राहकरूपं सूत्रेणोच्यते। एतद्व्याख्याति–तस्येश्वरस्येत्यादिना। अनादि प्रसिद्धकर्तृव्यतिरिक्तं जगद्धर्मीकृत्य यद्यपीश्वरः सिषाधयिषितस्तथाऽपि जगतो बहूनि विशेषणानि संसारिविलक्षणकर्तृसंभावनाय, नैयायिकास्तु व्याप्यस्य पक्षधर्मताबलाद्व्यापकविशेषः पक्षधर्मः सिध्यति ततः स्वतन्त्रमनुमानमीश्वरनिश्चायकमाहुः। तद्दूषणं प्रकटार्थे द्रष्टव्यम्। सामान्यतो दृष्टं रचयति। एतज्जगद्भोक्तॄणां कर्मणां च विभागं यो जानाति तत्पूर्वकं भवितुमर्हतीति प्रतिज्ञा। अत्र जगन्निमित्तादृष्टनिष्पत्त्यर्थो यो जीवानां प्रयत्नस्तत्पूर्वकत्वं जगतः सिद्धमिति सिद्धसाधनत्वं वदतां निरीश्वरवादिनां निरासाय विशेषणं भोक्तॄकर्मविभागज्ञेति। न हि जीवानामेते भोक्तारोऽस्मिन्देशे काले वाऽस्य कर्मफलस्येति विभागज्ञानं संभवति। विशेषानभिज्ञत्वादित्यर्थः। यथोक्तलक्षणत्वादिति। विचित्रत्वादित्युक्ते व्यभिचारः स्यात्। आत्मादिस्वभाववैचित्र्यस्य प्रयत्नपूर्वकत्वाभावात्तदर्थं कार्यत्वे सतीति विशेषणम्। कार्यत्वादित्युक्तेऽबुद्धिपूर्वकारिकार्ये विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकत्वं नास्तीत्यनैकान्तिकत्वं स्यात्तदर्थं यथोक्तलक्षणत्वादिति। यद्विचित्रं तद्विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं यथा गृहादि। जानात्येव हि तक्षादिरयं गृहादिरस्य स्वामिनो द्रव्यदानादिपूर्वकं वाऽस्य निर्माणमित्थं चेति ततो न साध्यवैकल्यं यथाशब्दं हि साधनदूषणे। नाभिप्रायवशात्। विपक्षे व्यतिरेक आत्मादिवदित्युदाहरणम्। यद्विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं न भवति तद्विशिष्टकार्य-

त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥

दिवत् । कर्मण एवेति चेत् । न, परतन्त्रस्य निमित्तमात्रत्वात् । यदिदमुपभोगवैचित्र्यं प्राणिनां तत्साधनवैचित्र्यं च देशकालनिमित्तानुरूपनियतप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रमं च तन्न नित्यसर्वज्ञकर्तृकम् । किं तर्हि कर्मण एव तस्याचिन्त्यप्रभावत्वात्सर्वैश्च फलहेतुत्वाभ्युपगमात् । सति कर्मणः फलहेतुत्वे किमीश्वराधिककल्पनयेति न नित्यस्येश्वरस्य नित्यसर्वज्ञशक्तेः फलहेतुत्वं चेति चेत् । न कर्मण एवोपभोगवैचित्र्याद्युपपद्येत । कस्मात् ? कर्तृतन्त्रत्वात्कर्मणः । चितिमत्प्रयत्ननिर्वृत्तं हि कर्म तत्प्रयत्नोपरमादुपरतं सद्देशान्तरे कालान्तरे वा नियतनिमित्तविशेषापेक्षं कर्तुः फलं जनयिष्यतीति न युक्तमनपेक्ष्यान्यदात्मनः प्रयोक्तृ, कर्तैव फलकाले प्रयोक्तेति चेन्मया निर्वर्तितोऽसि त्वां प्रयोक्ष्ये फलाय यदात्मानुरूपं फलमिति । न, देशकालनिमित्तविशेषानभिज्ञत्वात् । यदि हि कर्ता देशविशेषाभिज्ञः सन्स्वातन्त्र्येण कर्म नियुञ्ज्यात्ततोऽनिष्टफलस्याप्रयोक्ता स्यात् । न च निर्मित्तं तदनिच्छयाऽऽत्मसमवेतं तच्चर्मवद्विकरोति कर्म । नचाऽऽ-

---

मपि न भवति । यथाऽऽत्माकाशादौत्यन्वयव्यतिरेकप्रयोग इत्यर्थः । विचित्रकार्यत्वमस्तु विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकत्वं न भविष्यति किं बाधकं जगद्वैचित्र्यादेव संभवादतः पक्ष एव साध्याभावशङ्कया शङ्कितविपक्षे वर्तमानो हेतुः शङ्कितव्यभिचार इत्यभिप्रेत्याऽऽह—कर्मण एवेति चेदिति । परिहरति—न परेति । कर्तृपरतन्त्रस्य कर्मणो निमित्तमात्रत्वात्स्वातन्त्र्येण निमित्तत्वासंभवात्कार्यवैचित्र्यस्य भङ्गप्रसङ्गो बाधकः कर्तारमन्तरेण । अतः पक्षे साध्याभावशङ्कानुपपत्तेर्न शङ्कितव्यभिचारित्वमिति भावः । संग्रहवाक्यस्य पूर्वपक्षभागं विवृणोति—यदिदमित्यादिना । यदिदमीश्वरवादिभिरपि वैषम्यनैर्घृण्यदोषपरिहाराय कर्मणो जगद्वैचित्र्यहेतुत्वमिष्टं तत्संप्रतिपन्नं विहायापूर्व ईश्वरः कल्प्यते धर्मी तस्य फलहेतुत्वं च धर्मः कल्पनीय इति गौरवं स्यादित्याह—न नित्यस्येश्वरस्येति । सति लाघवे गौरवं दूषणं स्यान्नेह तदस्तीत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तं विवृणोति—न कर्मण एवेत्यादिना । आत्मनोऽन्यं प्रवर्तकमनपेक्ष्य कर्म चेन्न फलं जनयति तर्हि कर्ता जीव एव प्रयोजकोऽस्त्विति शङ्कित्वा परिहरति—कर्तैवेत्यादिना । अनिष्टफलभोगसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्या कर्तुः कर्मनियोक्तृत्वं न संभवति चेत्तर्हि निर्निमित्तमेव कर्म फलाकारेण परिणमत इति जरत्कर्ममीमांसकानां मतमाशङ्क्याऽऽह—न च निर्निमित्तमिति । कर्तुरनिच्छया कर्म विकरोतीत्यत्र दृष्टान्ताभावाच्चर्मणोऽपि विकारस्य सनिमित्तत्वादित्यर्थः । यच्च

त्मकृतमकर्तृसमवेतमयस्कान्तमणिवदाकृष्टृ भवति प्रधानकर्तृसमवेतत्वा-त्कर्मणः। भूताश्रयमिति चेन्न, साधनत्वात्। कर्तृक्रियायाः साधन-भूतानि भूतानि क्रियाकालेऽनुभूतव्यापाराणि समाप्तौ च हलादिवत्कर्त्रा परित्यक्तानि न फलं कालान्तरे कर्तुमुत्सहन्ते, न हि हलं क्षेत्राद्व्रीहीन्गृहं प्रवेशयति। भूतकर्मणोश्चाचेतनत्वात्स्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तिः। वायुवदिति चेन्नासिद्धत्वात्। न हि वायोरचितिमतः स्वतःप्रवृत्तिः सिद्धा रथादिष्व-दर्शनात्। शास्त्रात्कर्मण एवेति चेच्छास्त्रं हि क्रियातः फलसिद्धिमाह नेश्वरादेः स्वर्गकामो यजेतेत्यादि। न च प्रमाणाधिगतत्वादानर्थक्यं युक्तम्। न चेश्वरास्तित्वे प्रमाणान्तरमस्तीति चेन्न, दृष्टन्यायहाना-नुपपत्तेः। क्रिया हि द्विविधा दृष्टफलाऽदृष्टफला च। दृष्टफलाऽपि द्विविधाऽनन्तरफलाऽऽगामिफला च। अनन्तरफला गतिभुञ्जिलक्षणा। कालान्तरफला च कृषिसेवादिलक्षणा। तत्रानन्तरफलापवर्गिण्येव

सौगतेनोच्यते फलकालपर्यन्तं कर्तुरवस्थानाभावान्न कर्तृसमवेतं कर्म किंतु क्षणिकविज्ञानेनाऽऽत्मना कृतं कदाचित्फलस्याऽऽकृष्टृ भवति। यथाऽयस्का-न्तो मणिः कदाचिच्चेतनेन प्रयुक्तोऽन्यदाऽपि लोहस्य प्रेरको भवति तद्वदिति तत्राऽऽह—न चाऽऽत्मकृतमिति। करणादीनि कारकाणि यः प्रेरयन्करोति स प्रधानकर्ता। तत्समवेतं कर्म प्रसिद्धं तस्य च फलकालपर्यन्तं स्थायित्वमेष्ट-व्यम्। अन्यथाऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात्प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्याच्चेत्यर्थः। लोकायतिकाभिप्रायमुद्भाव्य दूषयति—भूताश्रयमित्यादिना। आधुनिककर्ममीमां-सकानां मतमुद्भावयति—शास्त्रादित्यादिना। यजेतेत्याख्यातपदात्सामान्येन समीहितसाधनं यागः प्रतीयते। कस्य समीहितस्य साधनमिति विशेषाका-ङ्क्षायां स्वर्गकामपदसंनिधानात्काम्यमानस्वर्गसाधनत्वं यद्यप्यवगम्यते तथाऽ-पि क्षणिकस्य यागस्य कालान्तरीयस्वर्गसाधनत्वासंभवान्निष्फलत्वशङ्क्याश-ङ्क्याऽऽह—न चेति। औषधपानादेः कर्मणः स्थायिसंस्कारद्वारेण कालान्तरी-यारोग्यादिफलहेतुत्वप्रसिद्धेर्यागस्य श्रुतसाधनत्वनिर्वाहाय स्थाय्यवान्तरापूर्वं परिकल्प्यते, तेन न त्वानर्थक्यं निर्दोषवाक्याधिगतत्वादित्यर्थः। श्रुतसाधन-त्वसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्या किमितीश्वर एव नेष्यते तत्राऽऽह—न चेश्वरेति। नेयमर्थापत्तिरीश्वरास्तित्वे प्रमाणमन्यथाऽप्युपपन्नत्वात्। नच मानान्तरमस्ति। तद्विषयश्रुत्यादेरर्थवादत्वादित्यर्थः। नापूर्वद्वारेण श्रुतनिर्वाहः कल्पनीयः। यद्व्यवहितफलं कर्म तच्चैतन्यप्रयुक्तफलमिति दृष्टाया व्याप्तेर्हानिप्रसङ्गादतः श्रुतसाधनत्वसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्येश्वरः फलदाता कल्पनीय इत्याह—न दृष्टेति। सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—क्रिया हीत्यादिना। फलोदयेनापवर्गो नाशो यस्याः

कालान्तरफला तूत्पन्नप्रध्वंसिनी। आत्मसेव्याद्यधीनं हि कृषिसेवादेः फलं यतो न चोभयन्यायव्यतिरेकेण स्वतन्त्रं कर्म ततो वा फलं दृष्टम्। तथा च कर्मफलप्राप्तौ न दृष्टन्यायहानमुपपद्यते। तस्माच्छान्ते यागादि-कर्मणि नित्यः कर्तृकर्मफलविभागज्ञ ईश्वरः सेव्यादिवद्यागाद्यनुरूपफल-दातोपपद्यते। स चाऽऽत्मभूतः सर्वस्य सर्वक्रियाफलप्रत्ययसाक्षी नित्य-विज्ञानस्वभावः संसारधर्मैरसंस्पृष्टः श्रुतेश्च। 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' 'जरामृत्युमत्येति' "विजरो विमृत्युः"। "सत्यकामः सत्यसंकल्प एष सर्वेश्वरः पुण्यं कर्म कारयति"। "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति"। "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने" इत्याद्या असंसारिण एकस्याऽऽत्मनो नित्यमुक्तस्य सिद्धौ श्रुतयः। स्मृतयश्च सहस्रशो विद्यन्ते। न चार्थवादाः

सा फलापवर्गिणी न फलदातारं पृथगपेक्षत इत्यर्थः। उत्पन्नप्रध्वंसिनीति। उत्पन्ना सती फलमदत्त्वैव प्रध्वंसते ततस्तत्र फलदातारं कालान्तरेऽपेक्षत इत्यर्थः। यागादिफलं कर्माद्यभिज्ञेन दीयमानं व्यवहितफलत्वात्सेवाफलवदि-त्याह—तस्माच्छान्ते यागादीति। ननु जीवस्तावत्स्वोपभोगसाधननियन्ता, तस्यापीश्वरः फलदानेन नियन्ता चेदिष्यते तर्हि नियन्तुः स्वव्यतिरिक्तनिय-म्यत्वाङ्गीकारादीश्वरस्याप्यन्यो नियन्ता प्रसज्येत नियन्तृत्वाविशेषात्। अतोऽनवस्थाप्रसङ्गबाधितमनुमानमित्याशङ्क्याऽऽह—स चाऽऽत्मभूतः सर्व-स्येति। कल्पितभेदमात्रेण नियम्यनियामकभावोपपत्तेर्न तात्त्विकभेदावकाशः। तात्त्विकभेदवत्त्वे च घटादिवत्कार्यत्वादिप्रसङ्गस्ततोऽतिरिक्तनियम्यत्वव्या-प्त्यभावान्नानवस्थाप्रसङ्ग इत्यर्थः। राजवदीश्वरः फलदाता चेत्तर्हि निग्रहानु-ग्रहकर्तृत्वाद्रागादिमान्स्यात्तत्राऽऽह—सर्वक्रियाफलेति। यथा लौकिकसाक्षी कस्यचिज्जयहेतुरन्यस्य पराजयहेतुरपि न रागादिमान्कथ्यते, यथोपलब्ध-भाषित्वात्, तथेश्वरः क्रियादिसाक्षी रागादिमान्न भविष्यति अनुरूपादा-तृत्वात्। राजाऽप्यसाधून्दण्डयन्साधून्परिरक्षन्न रागादिमान्कथ्यत इति भावः। साक्षित्वे तर्ही(सती)श्वरस्येक्षणक्रिया स्यात्तत्राऽऽह—नित्येति। नित्यविज्ञानस्वभावस्यानिर्वाच्यविषयावच्छेदेन साक्षित्वं कल्पितमित्यर्थः। सर्वस्य जीवस्याऽऽत्मभूतश्चेदीश्वरस्तर्हि संसारधर्मैर्लिप्येत संसार्यभेदादित्या-शङ्क्याऽऽह—संसारेति। न केवलमुपपत्तेरीश्वरासिद्धिः श्रुतेरपीत्युक्तं ताः श्रुती-रुदाहरति—न लिप्यत इत्यादिना। स्मृतयश्च—"यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते"। "समं सर्वेषु भूतेषु"। "ईश्वरः सर्वभूतानाम्" इत्याद्याः। यदुक्तमर्थवादत्वादप्रामाण्यं तत्राऽऽह—न चेति। ईश्वरविषयाणि वाक्यानि न कर्मविधिसंनिधिसमाम्नातानि। अतोऽनन्यशेषत्वे सति बोधकत्वात्स्वार्थे

शक्यन्ते कल्पयितुम्, अनन्ययोगित्वे सति विज्ञानोत्पादकत्वात्। न चोत्पन्नं विज्ञानं बाध्यते, अप्रतिषेधाच्च। न चेश्वरो नास्तीति निषेधोऽस्ति। प्राप्त्यभावादिति चेन्नोक्तत्वात्। न हिंस्यादितिवत्प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो नाऽऽरभ्यत इति चेन्न, ईश्वरसद्भावे न्यायस्योक्तत्वात्। अथवाऽप्रतिषेधादिति कर्मणः फलदान ईश्वरकालादीनां न प्रतिषेधोऽस्ति। न च निमित्तान्तरनिरपेक्षं केवलेन कर्त्रैव प्रयुक्तं फलदं दृष्टम्। न च विनष्टोऽपि यागः कालान्तरे फलदो भवति। सेव्यबुद्धिवत्सेवकेन सर्वज्ञेश्वरबुद्धौ तु संस्कृतायां यागादिकर्मणा विनष्टेऽपि कर्मणि सेव्यादिवेश्वरात्फलं कर्तुर्भवतीति युक्तम्। न तु पुनः पदार्था वाक्यशतेनापि देशा-

---

प्रमाणानि कर्मविधिवाक्यवदित्यर्थः। किंचार्थवादत्वेऽपि नाप्रामाण्यं पदसमन्वयबलेन जायमानस्य ज्ञानस्य बाधादर्शनात्स्वतःप्रामाण्यादस्य बाधयिता नोपपद्यत इत्याह—न चोत्पन्नमिति। इतश्च नाप्रामाण्यमित्याह—अप्रतिषेधाच्चेति। यथा द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेति प्रस्तुत्य नेति नेतीति परस्तात्प्रतिषेधति नैवमीश्वरं प्रस्तुत्य प्रतिषेध उपलभ्यत इत्यर्थः। प्रतिषेधाभावः सत्त्वान्न भवति किंत्वप्राप्तत्वात्। यथा रागतः प्राप्ता भूतहिंसा निषिध्यते नैवमीश्वरस्य प्राप्तिरस्तीत्यन्यथासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—प्राप्तीत्यादिना। अप्रतिषेधादितिसंग्रहवाक्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अथवेति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रं यागस्य फलदायिनीं शक्तिं द्योतयति न सहकार्यन्तरं निषेधयति। वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः। इतश्च शास्त्रमयोगव्यवच्छेदकं वाच्यं नान्ययोगव्यवच्छेदकम्। स्रक्चन्दनवनितादिनिमित्तनिरपेक्षस्य कर्मणः फलहेतुत्वानुपलम्भात्। अतो यथा मानान्तरसिद्धं स्रक्चन्दनवनितादेर्निमित्तत्वमिष्टं तथेश्वरस्याप्येष्टव्यमित्याह—न च निमित्तान्तरनिरपेक्षमिति। इतश्चेश्वरः फलदाता वक्तव्यः प्रध्वस्तस्य यागस्य कारणत्वासंभवात्। नियतपूर्वक्षणसत्त्वं हि कारणत्वम्। न चापूर्वद्वारेणोपपद्यते। असति द्वारवति द्वारत्वानुपपत्तेः। न चौषधपानादिदृष्टान्तः, औषधाद्यवयवानां संस्कृतानां फलकालपर्यन्तमनुवर्तमानानामेव कालान्तरीयफलहेतुत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—न च विनष्ट इति। कथं तर्हीश्वरो वाऽपि नष्टस्य फलदातोपपद्यते तत्राऽऽह—सेव्यबुद्धिवदिति। एतत्कर्मानेनानुष्ठितमिति कर्मणेश्वरस्य बुद्धावारोह एव कर्मणां संस्कारस्तद्वशाद्विनष्टेऽपि कर्मणीश्वरात्फलं युक्तम्। यथाऽनेनाहं सेवित इति सेव्यबुद्धौ संस्कृतायां कालान्तरे विनष्टायामपि सेवायां सेव्याद्राजादेः फलं भवति तद्वदित्यर्थः। यद्यपि लौकिकानां कर्मणां फलसाधनत्वं चेतनाधीनं दृष्टं तथाऽपि वैदिकस्य यागादेः फलं दातारं विनाऽपि वाक्यप्रामाण्याद्भविष्य-

न्तरे कालान्तरे वा स्वं स्वं स्वभावं जहति नहि देशकालान्तरेषु चाग्नि-रनुष्णो भवति। एवं कर्मणोऽपि कालान्तरे फलं द्विप्रकारमेवोपलभ्यते। बीजक्षेत्रसंस्कारपरिरक्षाविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलं कृष्यादि विज्ञानवत्सेव्य-बुद्धिसंस्कारापेक्षफलं च सेवादि। यागादेः कर्मणस्तथाऽविज्ञानवत्कर्त्र-पेक्षफलत्वानुपपत्तौ कालान्तरफलत्वात्कर्मदेशकालनिमित्तविपाकविभाग-ज्ञबुद्धिसंस्कारापेक्षं फलं भवितुमर्हति। सेवादिकर्मानुरूपफलज्ञसेव्यबुद्धि-संस्कारापेक्षफलस्येव। तस्मात्सिद्धः सर्वज्ञ ईश्वरः सर्वजन्तुबुद्धिकर्मफल-विभागसाक्षी सर्वभूतान्तरात्मा। यत्साक्षादपरोक्षाद्य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः। स एव चात्राऽऽत्मा जन्तूनां नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रित्याद्यात्मान्तरप्रतिषेधश्रुतेस्तत्त्व-मसीति चाऽऽत्मत्वोपदेशात्। नहि मृत्पिण्डः काञ्चनात्मत्वेनोपदिश्यते। ज्ञानशक्तिकर्मोपास्योपासकशुद्धाशुद्धमुक्तामुक्तभेदादात्मभेद एवेति चेन्न, भेददृष्ट्यपवादात्। यदुक्तं संसारिण ईश्वरादनन्य इति। तन्न किं तर्हि भेद एव संसार्यात्मनाम्। कस्माल्लक्षणभेदादश्वमहिषवत्। कथं लक्षणभेद इत्युच्यते। ईश्वरस्य तावन्नित्यं सर्वविषयं ज्ञानं सवितृप्रकाशवत्। तद्वि-परीतं संसारिणां खद्योतस्येव। तथैव शक्तिभेदोऽपि। नित्या सर्वविषया चेश्वरशक्तिर्विपरीतेतरस्य। कर्म च चित्स्वरूपात्मसत्तामात्रनिमित्तमी-श्वरस्य। औष्ण्यस्वरूपद्रव्यसत्तामात्रनिमित्तदहनकर्मवत्। राजायस्का-

---

तीति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—न तु पुनरिति। अन्वययोग्यानां पदार्थानां संस-र्गबोधकमेव वाक्यं न तु तद्बलाद्दृष्टः पदार्थस्वभावस्त्यक्तुं शक्यत इत्यर्थः। बीजक्षेत्रयोः संस्कारस्तत्परिरक्षा च तद्विज्ञानवान्यः कर्ता तदपेक्षफलं कृष्यादि दृष्टम्। सेवादिकं च विज्ञानवान्यः सेव्यस्तद्बुद्धिसंस्कारापेक्षं दृष्टम्। यथा यागादेः कर्मणः कालान्तरफलत्वादविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलत्वा-नुपपत्तौ कर्मादिविभागज्ञकर्त्रपेक्षफलत्वं भवितुमर्हतीत्यर्थः। लौकिककर्मस्वनेक विधेष्वपि मध्ये सेवा यागादेरनुरूपो दृष्टान्त इत्यभिप्रेत्य पुनराह—सेवादीति। सेवादिकर्मानुरूपं फलं जानाति यः सेव्यस्तद्बुद्धौ यः संस्कारस्तदपेक्षफलस्य सेवादेर्यथा न स्वातन्त्र्यं तद्वदित्यर्थः। एवं तावन्निरीश्वरवादिनं प्रतीश्वरं प्रसाध्य सेश्वरवादिनामभिमतवास्तवभेदनिरासाय प्रक्रमते—स एवेति। जीव ईश्वराद्भिन्नस्तद्विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात्। यो यद्विरुद्धधर्माक्रान्तः स ततो भिन्नः। यथाऽश्वान्महिष इत्यनुमानमुद्भाव्य तस्य भेदनिन्दानुपपत्त्यनुगृहीताभेद-श्रुतिविरोधात्कालात्ययापदिष्टत्वमाह—ज्ञानशक्तीत्यादिना। संग्रहवाक्यं विवृणोति—यदुक्तमित्यादिना। स्वात्मनोऽविक्रियारूपं जगदुपादानादि

न्तप्रकाशकर्मवच्च स्वात्माविक्रियारूपम्। विपरीतमितरस्य। उपासीतेतिवचनादुपास्य ईश्वरो गुरुराजवत्। उपासकश्चेतरः शिष्यभृत्यवत्। अपहतपाप्मादिश्रवणान्नित्यशुद्ध ईश्वरः। पुण्यो वै पुण्येनेतिवचनाद्विपरीत इतरः। अत एव नित्यमुक्त एवेश्वरो नित्याशुद्धियोगात्संसारीतरः। अपि च यत्र ज्ञानादिलक्षणभेदोऽस्ति तत्र भेदो दृष्टः। यथाऽश्वमहिषयोस्तथा ज्ञानादिलक्षणभेदादीश्वरादात्मनां भेदोऽस्तीति चेन्न। कस्मात्? अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद ते क्षय्यलोका भवन्ति। मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीति भेददृष्टिर्ह्यपोह्यते। एकत्वप्रतिपादिन्यश्च श्रुतयः सहस्रशो विद्यन्ते। यदुक्तं ज्ञानादिलक्षणभेदादित्यत्रोच्यते नानभ्युपगमात्। बुद्ध्यादिभ्यो व्यतिरिक्ता विलक्षणाश्चेश्वराद्भिन्नलक्षणा आत्मानो न सन्ति। एक एवेश्वरश्चाऽऽत्मा सर्वभूतानां नित्यमुक्तोऽभ्युपगम्यते। बाह्यश्चक्षुर्बुद्ध्यादिसमाहारसंतानाहंकारममत्वादिविपरीतप्रत्ययप्रबन्धाविच्छेदलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तविज्ञानात्मेश्वरगर्भो नित्यविज्ञानावभासश्चित्तचैत्यबीजबीजिस्वभावः कल्पितोऽनित्यविज्ञान ईश्वरलक्षणविपरीतोऽभ्युपगम्यते। यस्याविच्छेदे संसारव्यवहारः। विच्छेदे च मोक्षव्यवहारः। अन्यश्च मृत्प्रलेपवत्प्रत्यक्षप्रध्वंसो देवपितृमनुष्यादिलक्षणो भूतविशेषसमाहारो न पुनश्चतुर्थोऽन्यो भिन्नलक्षण ईश्वरादभ्युपगम्यते। बुद्ध्यादिकल्पितात्मव्यतिरेकाभिप्रायेण तु लक्षणभेदादित्याश्रयासिद्धो हेतुः। ईश्वरादन्य-

---

लक्षणं कर्मेश्वरस्येत्यर्थः। दूषणान्तराभिधित्सयाऽनुवदति—यदुक्तमिति। जीवाः किं बुद्ध्यादिविशिष्टाश्चित्प्रतिबिम्बा धर्मित्वेन गृह्यन्ते किंवा देवमनुष्यादिशब्दवाच्याः सचितिका देहाः किंवा तृतीयो विलक्षणनिरुपाधिकभेदभिन्नश्चेतनः। आद्ये सिद्धसाधनत्वमाह—नानभ्युपगमादित्यादिना। चित्तं ज्ञानं चैत्याः सुखादयो बीजमविद्यादि बीजि शरीरं तत्स्वभावविशिष्टस्य विशेषणतादात्म्यादित्यर्थः। यस्य विशिष्टरूपस्याविच्छेदे तत्प्रविष्टचित्स्वरूपस्य संसारव्यवहारो, यस्य च विच्छेदे प्रतिबिम्बरूपस्य बिम्बसंपत्त्या मोक्षव्यवहारो भवति स कल्पितरूपः पृथगभ्युपगम्यतेऽतः सिद्धसाधनमित्यर्थः। द्वितीयविकल्पेऽपि सिद्धसाधनत्वमाह—अन्यश्चेति। तृतीयविकल्पे बुद्ध्यादिकल्पितेभ्यो विशिष्टात्मभ्यो व्यतिरेकेण निरुपाधिकस्वरूपाभिप्रायेण पक्षीकरणे हेतुराश्रयासिद्धस्तादृशस्याऽऽश्रयस्य मानविकलत्वादित्यर्थः। ईश्वरादन्य आत्मा नास्तीति वदता सर्वोपाधिस्थ ईश्वर एवाऽऽत्मेत्युक्तं भवति। तदा च बद्धत्वमुक्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वं सुखदुःखादियोगश्चासङ्गस्य विरुद्धः प्रसज्येतेत्यतो वास्तवमसंसारित्वं कल्पितेन संसारित्वेन न विरुध्यत इति

स्याऽऽत्मनोऽसत्त्वात्। ईश्वरस्यैव विरुद्धलक्षणत्वमयुक्तमिति चेत्सुखदुः-खादियोगश्च। न। निमित्तत्वे सति लोकविपर्ययाध्यारोपणात्सवितृवत्। यथा हि सविता नित्यप्रकाशरूपत्वाल्लोकाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिनिमित्तत्वे सति लोकदृष्टिविपर्ययेणोदयास्तमयाहोरात्रादिकर्तृत्वाध्यारोपभाग्भवत्ये-वमीश्वरे नित्यविज्ञानशक्तिरूपे लोकज्ञानापोहसुखदुःखस्मृत्यादिनिमित्तत्वे सति लोकविपरीतबुद्ध्याऽध्यारोपितं विपरीतलक्षणत्वं सुखदुःखादयश्च न स्वतः। आत्मदृष्ट्यनुरूपाध्यारोपाच्च। यथा घनादिविप्रकीर्णेऽम्बरे येनैव सवितृप्रकाशो न दृश्यते स आत्मदृष्ट्यनुरूपमेवाध्यस्यति सवितेदानीमिह न प्रकाशयतीति सत्येव प्रकाशेऽन्यत्र भ्रान्त्या। एवमिह बौद्धादिवृत्त्युद्भवाभिभवाकुलभ्रान्त्याऽध्यारोपितः सुखदुःखादियोग उपपद्यते। तत्स्मरणाच्च तस्यैवेश्वरस्यैव हि स्मरणम्। "मत्तः स्मृतिर्ज्ञान-मपोहनं च" "नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम्" इत्यादि। अतो नित्यमुक्त एकस्मिन्सवितरीव लोकाविद्याध्यारोपितमीश्वरे संसारित्वम्। शास्त्रादि-प्रामाण्यादभ्युपगतमसंसारित्वमित्यविरोध इति। एतेन प्रत्येकं ज्ञानादि-

---

दर्शयितुं यस्य यस्यान्तःकरणादिविकारस्योदयादेः संनिधिमात्रेणाऽऽत्मनिमित्तं तस्य तस्य लोकैरहंकारादिभिर्विपरीतरूपस्याध्यारोपणादात्मनःसंसारित्वमित्याह —न। निमित्तत्वे सतीत्यादिना। ईश्वरे सुखाद्यारोप इत्युक्ते मायोपाधिके ब्रह्मणी-श्वरशब्दवाच्ये सुखाद्यध्यासशङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमाह—नित्यविज्ञानशक्तिरूप इति। यथाऽग्न्यादिशक्तिः शक्त्यन्तरमन्तरेण स्वस्वभावादेव कार्योत्पादना-नुकूला तथा नित्यविज्ञानं स्वभावसंनिधिमात्रेणान्तःकरणादिप्रवृत्तिनिमित्त-मिति शक्तिमयमुच्यते। तस्मिन्स्वातन्त्र्यादीश्वरपदलक्ष्ये विरुद्धावेकधर्मा-ध्यासो न विरुध्यत इत्यर्थः। लोकस्य ज्ञानापोहो विस्मरणम्। न स्वत इति। न परमार्थतो विरुद्धानेकधर्मवत्त्वमित्यर्थः। भ्रान्तस्य स्वदृष्ट्यनुरूपाध्यासा-रोपदर्शनाच्च नाध्यासो वस्तुक्षतिकर इत्याह—आत्मदृष्टीति। बौद्धादिवृत्तीना-मुद्भवाभिभवाभ्यामाकुलस्य वैचित्र्यमापन्नस्य वृत्तीनामेवोद्भवाभिभवौ न तद्व्यापकचैतन्यस्येतिविवेकशून्यलोकस्य भ्रान्त्येति योजना। चैतन्यास्य ज्ञानसुखाद्युत्पादे निमित्तत्वं न केवलमन्वयव्यतिरेकसिद्धम्। तत्स्मरणाच्च भगवद्वाक्याच्च सिद्धमित्यर्थः। ईश्वरे संसारित्वमीश्वरः संसारीतिप्रसिद्ध्य-भावाद्विशिष्टानुमतचित्स्वरूप इति व्याख्येयम्। एतेनेति। सिद्धसाधनत्वादि-दूषणेन प्रतिशरीरज्ञानसुखादीनामाश्रयभेदस्तात्त्विकः प्रत्युक्तो मन्तव्यः। किंच व्यावर्तकधर्मवशाद्व्यावृत्तिः सिध्यति। सांख्यमते च पुरुषाणां चैतन्यमा-त्ररूपाणां न व्यावर्तको धर्मोऽस्ति। वैशेषिकमते त्वत्यन्तविशेषकल्पनाऽन्योन्या-

तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न

भेदः प्रत्युक्तः । सौक्ष्म्यचैतन्यसर्वगत्वाद्यविशेषे च भेदहेत्वभावात् । विक्रियावत्त्वे चानित्यत्वात् । मोक्षे च विशेषानभ्युपगमादभ्युपगमे चानित्यत्वप्रसङ्गात् । अविद्यावदुपलभ्यत्वाच्च भेदस्य तत्क्षयेऽनुपपत्तिरिति सिद्धमेकत्वं तस्माच्छरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंतानस्याहंकारसंबन्धादज्ञानबीजस्य नित्यविज्ञानान्यनिमित्तस्याऽऽत्मतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानाद्विनिवृत्तावज्ञानबीजस्य विच्छेद आत्मनो मोक्षसंज्ञा विपर्यये च बन्धसंज्ञा । स्वरूपापेक्षत्वादुभयोः । ब्रह्म ह, इत्यैतिह्यार्थः । पुरा किल देवासुरसंग्रामे जगत्स्थितिपरिपिपालयिषयाऽऽत्मानुशासनानुवर्तिभ्यो देवेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय विजिग्येऽजैषीदसुरान्ब्रह्मण इच्छानिमित्तो विजयो देवानां बभूवेत्यर्थः । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । यज्ञादिलोकस्थित्यपहारिष्वसुरेषु पराजितेषु देवा वृद्धिं पूजां वा प्राप्तवन्तः ॥ १४ ॥ १ ॥

त ऐक्षन्तेति मिथ्याप्रत्ययत्वाद्धेयत्वख्यापनार्थमाम्नायः । ईश्वरनि-

श्रयपराहता अतो निर्विशेषत्वात्पुंसां न भेदस्तात्त्विक इत्याह—सौक्ष्म्येति । कश्चिद्दुःखी कश्चित्सुखीति दुःखादिविक्रियाव्यवस्थान्यथानुपपत्त्याऽऽश्रयभेदस्तात्त्विकः कल्प्यते तत्राऽऽह—विक्रियावत्त्वे चेति । सुखादिविक्रियाणामुपाधिधर्मत्वान्नाऽऽत्मभेदसाधकत्वं व्यधिकरणासिद्धत्वादित्यर्थः । किंच न सर्वैरेव मोक्षे विक्रियादिविशेष इष्यते । स्वरूपावस्थानं च मोक्षस्ततः सविशेषत्वं न स्वाभाविकमित्याह—मोक्षे चेति । किञ्च जाग्रत्स्वप्नयोरविद्यावद्भिर्भ्रान्तैरुपलम्भात्सुषुप्तिसमाध्योर्भ्रान्त्यभावेऽनुपलम्भान्मिथ्यात्वं भेदस्य सिद्धमित्याह—अविद्यावदिति । जीवानां क्रमेणानेकशरीरानुयायित्वात्प्रातिभासिकस्य शरीरादिसंतानस्य मिथ्याभिमानविषयत्वाच्छुक्तिरूप्यवदज्ञानबीजस्य विच्छेद आत्मनो मोक्षसंज्ञेति संबन्धः । आत्मन इति कस्मादुच्यते, विशिष्टस्य बन्धमोक्षौ किं नेष्येते तत्राऽऽह—स्वरूपापेक्षत्वादिति । विशिष्टस्य मोक्षेऽन्वयासंभवादन्वये वा संसारानिवृत्तिप्रसङ्गादन्यस्य च बन्धेऽन्यस्य च मोक्षे साधनवैयर्थ्यादुपाधिवैशिष्ट्यद्वारेण स्वरूपस्यैवोपाधिप्रतिबिम्बकल्पस्य बन्धमोक्षौ । प्रतिबिम्बो हि वाच्यरूपेण मिथ्या लक्ष्यरूपेण तु बिम्बमेव स्वरूपावस्थानं मुक्तिरुपपद्यते । तदुक्तम्—

> उपाधिना सार्धमुपाधिजन्यमौपाधिकं सर्वमवेहि मिथ्या ।
> भागं मृषा चित्प्रतिबिम्बकेऽपि बिम्बं पुनः सत्यमशेषमेव" इति ॥१४॥१॥

त ऐक्षन्तेति देवानामीक्षणस्य मिथ्याप्रत्ययत्वान्मिथ्याभिमानस्य हेयत्व-

व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्विजानीहि किमिदं

यक्षमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मी-

त्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥

तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳ सर्वं

दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति ।

तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत

एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥१९॥६॥

मित्ते विजये स्वसामर्थ्यनिमित्तोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महि-मेत्यात्मनो जयादि श्रेयोनिमित्तं सर्वात्मानमात्मस्थं सर्वकल्याणास्पदमी-श्वरमेवाऽऽत्मत्वेनाबुद्ध्वा पिण्डमात्राभिमानाः सन्तो यं मिथ्याप्रत्ययं चक्रुस्तस्य पिण्डमात्रविषयत्वेन मिथ्याप्रत्ययत्वात्सर्वात्मेश्वरयाथात्म्याव-बोधेन हातव्यताख्यापनार्थस्तद्धैषामित्याद्याख्यायिकाम्नायः । तद्ब्रह्म ह किलैषां देवानामभिप्रायं मिथ्याहंकाररूपं विजज्ञौ विज्ञातवत् । ज्ञात्वा च मिथ्याभिमानशातनेन तदनुजिघृक्षया देवेभ्योऽर्थाय तेषामेवेन्द्रियगोचरे नातिदूरे प्रादुर्बभूव । महेश्वरशक्तिमायोपात्तेनात्यन्ताद्भुतेन प्रादुर्भूतं किल केनचिद्रूपविशेषेण । तत्किलोपलभमाना अपि देवा न व्यजानत न विज्ञातवन्तः । किमिदं यदेतद्यक्षं पूज्यमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तद्विज्ञानायाग्निमब्रुवन् । तृणनिधानेऽयमभिप्रायोऽत्यन्तसंभावितयोर-ग्निमारुतयोस्तृणदहनादानाशक्त्याऽऽत्मसंभावना शातिता भवेदिति । इन्द्र आदित्यो वज्रभृद्वा । अविरोधात् । इन्द्रोपसर्पणे ब्रह्म तिरोदध इत्य-त्रायमभिप्रायः—इन्द्रोऽहमित्यधिकतमोऽभिमानोऽस्य सोऽहमग्न्यादिभिः प्राप्तं वाक्संभाषणमात्रमप्यनेन न प्राप्तोऽस्मीत्यभिमानं कथं न नाम जह्या-दिति । तदनुग्रहायैवान्तर्हितं तद्ब्रह्म बभूव ॥१६॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥१८॥५॥

ख्यापनार्थो ब्रह्मणः प्रादुर्भाव इति योजना । सूत्रमिदं व्याख्याति—ईश्वरनि-मित्त इत्यादिना । जयादि श्रेष्ठत्वे निमित्तं मन्यमाना इति शेषः ॥ १५ ॥ २ ॥ ॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥

अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति
तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मी-
त्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥

तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳ सर्वमाददीय
यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकाऽऽदातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्ष-मिति ॥ २३ ॥ ॥ १० ॥

अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति त-दभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमाꣳ हैमवतीं ताꣳ होवाच किमेतद्य-क्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

---

१९ ॥ ६ ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥ २४ ॥ ११ ॥ स शान्ताभिमान इन्द्रोऽत्यर्थं ब्रह्म विजिज्ञासुर्यस्मिन्नाकाशे ब्रह्मणः प्रादुर्भाव आसीत्तिरोधानं च तस्मिन्नेव स्त्रियमतिरूपिणीं विद्यामाजगाम। अभिप्रायोद्बोधहेतुत्वाद्रुद्रपत्न्युमा हैमवतीव सा शोभमाना विद्यैव विरू-पोऽपि विद्यावान्बहु शोभते ॥ २५ ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ १९ ॥ ६ ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥ २४ ॥ ११ ॥ ॥ २५ ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पृशुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥२७॥२॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्ठं
पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा३
इतीन्न्यमीमिषदा३ इत्यधिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

तां च पृष्ट्वा तस्या एव वचनाद्विदांचकार विदितवान्। अत इन्द्रस्य बोधहेतुत्वाद्विद्यैवोमा। विद्यासहायवानीश्वर इति स्मृतिः। यस्मादिन्द्रविज्ञानपूर्वकमग्निवाय्विन्द्रास्ते ह्येनन्नेदिष्ठमतिसमीपं ब्रह्मविद्यया ब्रह्म प्राप्ताः सन्तः पस्पृशुः स्पृष्टवन्तः। ते हि प्रथमः प्रथमं विदांचकार विदांचकुरित्येतत्। तस्मादतितरामतीत्यान्यानतिशयेन दीप्यन्तेऽन्यान्देवांस्ततोऽपीन्द्रोऽतितरां दीप्यते। आदौ ब्रह्मविज्ञानात् ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशस्तस्य ब्रह्मण एष वक्ष्यमाण आदेश उपासनोपदेश इत्यर्थः। यस्माद्देवेभ्यो विद्युदिव सहसैव प्रादुर्भूतं ब्रह्म द्युतिमत्तस्माद्विद्युतो विद्योतनं यथा यदेतद्ब्रह्म व्यद्युतद्विद्योतितवत्। आ इवेत्युपमार्थ आशब्दः। यथा घनान्धकारं विदार्य विदार्य विद्युत्सर्वतः प्रकाशत एवं तद्ब्रह्म देवानां पुरतः सर्वतः प्रकाशवद्व्यक्तीभूतमतो व्यद्युतदिवेत्युपास्यम्। यथा सकृद्विद्युतमिति च वाजसनेयके। यस्माच्चेन्द्रोपसर्पणकाले न्यमीमिषत्। यथा कश्चिच्चक्षुर्निमेषणं कृतवानिति। इतीदित्यनर्थकौ निपातौ। निमिषितवदिव तिरोभूतमित्येवमधिदैवतं देवताया अधि यद्दर्शनमधिदैवतं तत् ॥ २९ ॥ ४ ॥

विद्येति सत्त्वप्रधाना शक्तिश्चित्तादात्म्यापत्त्या बोधहेतुः ॥ २६ ॥ १ ॥ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्मादित्यस्यापेक्षितं पाठव्यत्यासेन व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना। अर्थवादोपसंहारोऽयं विध्युपक्रमार्थम्। विद्युद्दृष्टान्तेनात्यन्तदीप्तिमत्त्वं निमेषणदृष्टान्तेन देवैरपि दुर्ज्ञेयत्वमिति गुणद्वयं देवानधिकृत्य विवक्षितम्। अत एव तद्गुणद्वयविशिष्टोपासनमाधिदैविकमुच्यते ॥ २९ ॥ ४ ॥ अहंग्रहेणैवे-

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैत-
दुपस्मरत्यभीक्ष्णꣳ संकल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥
तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं
वेदाभि हैनꣳ सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥ ६ ॥
उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं
वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥

अथानन्तरमध्यात्ममात्मनोऽध्यात्ममुच्यत इति वाक्यशेषः। यदेतद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म गच्छतीव प्राप्नोतीव विषयीकरोतीवेत्यर्थः। न पुनर्विषयीकरोति मनसोऽविषयत्वाद्ब्रह्मणोऽतो मनो न गच्छति। येनाऽऽहुर्मनो मतमिति हि चोक्तम्। गच्छतीवेति तु मनसोऽपि मनस्त्वात्। आत्मभूतत्वाच्च ब्रह्मणस्तत्समीपे मनो वर्तत इत्युपस्मरत्यनेन मनसैव तद्ब्रह्म गच्छतीवेत्युच्यते। अभीक्ष्णं पुनः पुनश्च। संकल्पो ब्रह्मप्रेषितस्य मनसः। अत उपस्मरणसंकल्पादिभिर्लिङ्गैर्ब्रह्म मनोध्यात्मभूतमुपास्यमित्यभिप्रायः॥३०॥५॥

तस्य चाध्यात्ममुपासने गुणो विधीयते तद्ध तद्वनं तदेतद्ब्रह्म तच्च तद्वनं च तत्परोक्षं वनं संभजनीयम्। वनतेस्तत्कर्मणस्तस्मात्तद्वनं नाम। ब्रह्मणो गौणं हीदं नाम। तस्मादनेन गुणेन तद्वनमित्युपासितव्यम्। स यः कश्चिदेतद्यथोक्तमेवं यथोक्तेन गुणेन वनमित्यनेन नाम्नाऽभिधेयं ब्रह्म वेदोपास्ते। तस्यैतत्फलमुच्यते। सर्वाणि भूतान्येनमुपासकमभिसंवाञ्छन्तीहाभिसंभजन्ते सेवन्ते समेत्यर्थः। यथागुणोपासनं हि फलम् ॥३१॥६॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्तायामप्युपनिषदि शिष्येणोक्त आचार्य आह—उक्ता कथिता ते तुभ्यमुपनिषदात्मोपासनं च। अधुना ब्राह्मीं वाव ते तुभ्यं ब्रह्मणो ब्राह्मणजातेरुपनिषदमब्रूम वक्ष्याम इत्यर्थः। वक्ष्यति हि। ब्राह्मी नोक्ता। उक्ता त्वात्मोपनिषत्। तस्मान्न भूताभिप्रायोऽब्रूमेत्ययं शब्दः ॥ ३२ ॥ ७ ॥

तत्कर्तव्यमित्यभिप्रेत्याऽऽध्यात्मिकब्रह्मरूपमाह— आत्मेत्यादिना ॥ ३० ॥ ५ ॥

वनतेस्तत्कर्मण इति। वन संभजन इत्यस्य धातोः संभजनार्थस्य रूपं वनमिति। तत्प्रसिद्धं वनं न गृह्यत इत्यर्थः। गौणमिति। अवयवशक्तिलभ्यं न रूढ्या समुदायशक्त्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ६ ॥

ब्राह्मजातेरुपनिषदमिति। ब्राह्मणजात्यनुष्ठेयां विद्यामात्मज्ञानसाधनभूतामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ७ ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गाणि
सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥
यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके
ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति सामवेदीया तलवकारशाखोक्ता केनोपनिषत्समाप्ता ॥

तस्या वक्ष्यमाणाया उपनिषदस्तपो ब्रह्मचर्यादि दम उपशमः कर्माग्निहोत्रादीत्येतानि प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । एतेषु हि सत्सु ब्राह्म्युपनिषत्प्रतिष्ठिता भवति । वेदाश्चत्वारोऽङ्गानि च सर्वाणि । प्रतिष्ठेत्यनुवर्तते । ब्रह्माश्रया हि विद्या । सत्यं यथाभूतवचनमपीडाकरमायतनं निवासः सत्यवत्सु हि सर्वं यथोक्तमायतन इवावस्थितम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥

तामेतां तपआद्यङ्गां तत्प्रतिष्ठां ब्राह्मीमुपनिषदं सायतनामात्मज्ञानहेतुभूतामेवं यथावद्यो वेद अनुवर्ततेऽनुतिष्ठति तस्यैतत्फलमाह–अपहत्य पाप्मानम् । अपक्षय्य (क्षीय) धर्माधर्मावित्यर्थः । अनन्तेऽपारेऽविद्यमानान्ते । स्वर्गे लोके सुखप्राये निर्दुःखात्मनि परे ब्रह्मणि । ज्येये महति सर्वमहत्तरे प्रतितिष्ठति सर्ववेदान्तवेद्यं ब्रह्माऽऽत्मत्वेनावगम्य तदेव ब्रह्म प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ तलवकारोपनिषदपरपर्याय–केनोपनिषद्भाष्ये क्षुद्रगणवाक्यविवरणं समाप्तम् ।

ब्रह्मेति वेदस्तन्मूलत्वात्तदाश्रया ॥ ३३ ॥ ८ ॥
तपआदीनि वेदाङ्गान्यन्याङ्गानि यस्याः ॥ ३४ ॥ ९ ॥

सत्यकामः स्वयंसिद्धः सर्वेशो यः स्वशक्तितः ।
स एवान्तःप्रविष्टोऽहमुपास्यः सर्वदेहिनाम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ सामवेदीयतलवकारशाखोपनिषत्क्षुद्रगणे वाक्यविवरणे भाष्ये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिता व्याख्या समाप्ता ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

आनन्दगिरिगोपालयतीन्द्रविरचितटीकाद्वयसंवलितश्रीमच्छाङ्करभाष्यसमेता

काठकोपनिषत् ।

ॐ सह नाविति शान्तिः ।

---

* श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितं भाष्यम् *

ॐ नमो भगवते वैवस्वताय मृत्यवे ब्रह्मविद्याचार्याय नचिकेतसे च ।

---

* अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका *

धर्माऽधर्माद्यसंसृष्टं कार्यकारणवर्जितम् ॥
कालादिभिरविच्छिन्नं ब्रह्म यत्तन्नमाम्यहम् ॥ १ ॥

यः साक्षात्कृतपरमानन्दो यावदधिकारं याम्ये पदे वर्तमानोऽकर्तृब्रह्मात्मतानुभवबलतो भूतयातनानिमित्तदोषैरलिप्तस्वभाव आचार्यो वरप्रदानेन परब्रह्मात्मैक्यविद्यामुपदिदेश। यस्मै चोपदिदेश ताभ्यां नमस्कुर्वन्नाचार्यभक्तेर्विद्याप्राप्त्यङ्गत्वं दर्शयति—ॐ नमो भगवते वैवस्वतायेति ।

---

* अथ गोपालयतीन्द्राविरचिता टीका *

ब्रह्माद्वयं परानन्दं धर्मादीनामगोचरम् ।
कार्यकारणनिर्मुक्तं शिवं परमुपास्महे ॥ १ ॥
नत्वा देवमुमाजानिं स्मृत्वा गुरुपदाम्बुजम् ।
ध्यात्वा गौरीमहं कुर्वे कठभाष्यविवेचनम् ॥ २ ॥
क भाष्यमतिगम्भीरं क चाहं मन्दबुद्धिगः ।
तथाऽपि गुरुवर्याणां पादसंस्मृतितो यते ॥ ३ ॥

भगवान्भाष्यकारो यमनचिकेतःसंवादरूपेण प्रवृत्ताः कठवल्लीर्व्याचिख्यासुश्चिकीर्षितस्य भाष्यस्य निर्विघ्नप्रचयगमनादिप्रयोजनाय ब्रह्मविद्याचार्यनतिलक्षणं मङ्गलमाचरन्नादौ यमं नमस्करोति—नम इति । मृत्यवे नम इत्यन्वयः । ननु न यमो नमस्कार्यो मारयतीति मृत्युरिति व्युत्पत्त्या भूतयातनादिकर्तृत्वेन दोषवत्त्वान्निर्दुष्टो ह्याचार्यो नाम भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—भगवत इति । "उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च

अथ काठकोपनिषद्वल्लीनां सुखार्थंप्रबोधनार्थमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते । सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपमुपनि·

अथशब्दो मङ्गलार्थः । चिकीर्षितं प्रतिजानीते—काठकेति । ननूपनिषदो वृत्तिर्नाऽऽरब्धव्या प्राणिनां कामकलुषितचेतसामुपनिषच्छ्रवणात्पराङ्मुखत्वाद्विशिष्टस्याधिकारिणो दुर्निरूपत्वाद्बन्धस्य च सत्यस्य कर्मभ्य एव निवृत्तेरुपनिषज्जन्यविद्याया निष्प्रयोजनत्वाज्जीवस्य चासंसारिब्रह्मात्मतायाः प्रतिपादयितुमशक्यत्वेन निर्विषयत्वाच्चेत्याशङ्क्योपनिषच्छब्दनिर्वचनेन विद्याया विशिष्टाधिकार्यादिमत्त्वप्रदर्शनेन तज्जनकस्य ग्रन्थस्यापि विशिष्टाधिकार्यादिमत्त्वेन व्याख्येयत्वं दर्शयितुं प्रथममुपनिषच्छब्दस्वरूपसिद्धिं तावदाह—उपनिपूर्वस्येति । ब्रह्मविद्यायामुपनिषच्छब्दस्योपनिषदं भो ब्रूहीत्यादिप्रयोगद·

स वाच्यो भगवानिती"तिस्मृतेर्यमः करतलीकृतब्रह्मतत्त्वोऽपि यावदधिकारं याम्ये पदे वर्तमानः प्रारब्धमतिवाहयन्नकर्तृब्रह्मात्मतानुभवबलतो भूतयातनादिदोषैरलिप्तस्वभाव इति युक्तं तस्य नमस्कार्यत्वमिति भावः । तस्य हिरण्यगर्भात्मकसूर्यप्रभवत्वेन महत्त्वं दर्शयति—वैवस्वतायेति । विवस्वतोऽपत्यं पुमान्वैवस्वतस्तस्मै वैवस्वताय भगवते ब्रह्मविद्याचार्याय मृत्यवे नम इत्यन्वयः । एवं यमनतिं कृत्वा वरप्रदानेन यस्मै यमो नचिकेतसे ब्रह्मविद्यां प्राह यस्माच्च ब्रह्मविद्या लोके वृद्धिं गता तं नमस्करोति—नचिकेतस इति । नम इति सम्बन्धः । चकारो मङ्गलद्वयसमुच्चयद्वारा भक्तेर्विद्याप्राप्त्यङ्गत्वसूचकः ।

यदर्थं मङ्गलाचरणं कृतं तत्प्रतिजानीते—अथेत्यादिना । अथशब्दो मङ्गलार्थः । काठकोपनिषद्वल्लीनां मृत्युनचिकेतःसंवादपरिसमाप्तिपर्यन्ता काठकोपनिषत् । तदेकदेशा वल्ल्यो लताः कल्पलतावदभीष्टफलदाः । तासां वृत्तिर्भाष्यं तल्लक्षणसत्त्वादारभ्यते प्रक्रम्यत इत्यर्थः ।, ननु भर्तृप्रपञ्चादिभिरेव व्याख्याततत्वान्नाऽऽरम्भणीया वृत्तिरित्यत आह—अल्पग्रन्थेति । अन्येषां शब्दतो बहुत्वादर्थतश्च न्यूनत्वात्तैरगतार्थं भाष्यम् । अल्पा ग्रन्थाः शब्दा यस्याः सा तथोक्ता । ननु 'अत्ता चराचरग्रहणात्' इत्यादिभिरधिकरणैरेव निर्णीतार्थत्वादुपनिषन्न व्याख्येयेत्यत आह—सुखार्थेति । सुखेनानायासेनार्थस्य वाक्यार्थस्य प्रबोधनार्थं सम्यग्ज्ञानाय पदार्थज्ञानपूर्वकवाक्यार्थज्ञानायेति यावत् । ननूपनिषदो वृत्तिर्नाऽऽरब्धव्याऽधिकारिप्रयोजनविषयसम्बन्धानामभावात् । तथा हि—प्राणिकामकलुषितचेतसामुपनिषच्छ्रवणात्पराङ्मुखत्वेन विवेकादिमतोऽधिकारिणो दुर्लभत्वादुपनिषद्भिः कर्तृत्वादिविशिष्टजीवस्यासंसारिब्रह्मात्मतायाः प्रतिपादयितुमशक्यत्वेन ब्रह्मात्मैक्यविषयाभावादेव प्रयोजनमपि न लभ्यते बन्धस्य सत्यत्वेन विद्यायास्तन्निवर्तकत्वायोगात्कर्मभिरेव तन्निवृत्तेः संभवाच्चात एव सम्बन्धो नेत्याशङ्क्योपनिषच्छब्दनिर्वचनेन विद्याया विशिष्टाधिकार्यादिमत्त्वप्रदर्शनेन तज्जनकग्रन्थस्यापि विषयादिमत्त्वं दर्शयितुमादावुपनिषच्छब्दस्वरूपनिष्पत्तिप्रकारं तावदाह—उपनि·

ॐ उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ।

षदिति । उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्योच्यते । केन पुनरर्थयोगेनोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इत्युच्यते—ये मुमुक्षवो दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णाः सन्त उपनिषच्छब्दवाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्यामुपसद्योपगम्य तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य विशरणाद्धिंसनाद्विनाशनादित्यनेनार्थयोगेन विद्योपनिष-

र्शनाद्धात्वर्थमाह—उपनिषच्छब्देनेति । क्लृप्तावयवशक्त्यैव प्रयोगसंभवे समुदायशक्तिरुपनिषच्छब्दस्य न कल्पनीयेत्याह—केन पुनरिति । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्विति धातोर्विशरणमर्थमादाय योगवृत्तिमाह—उच्यत इति । विषयेषु क्षयिष्णुत्वादिदोषदर्शनाद्विरक्ताः केचन मुमुक्षवः प्रसिद्धा न सर्वे भवादृशाः कामुका एवेति यच्छब्देन प्रसिद्धावद्योतकेन कथयति । आनुश्रविकाः शब्दप्रतिपन्नाः स्वर्गभोगादयः । उपसद्येति । आचार्योपदेशाल्लब्ध्वा

पूर्वस्येति । शिथिलीकरणप्राप्तिनाशार्थकस्य क्विविति प्रत्ययोऽन्ते यस्य स तथा । तस्य सदेर्धातोरुपपूर्वस्य निपूर्वस्य रूपं निष्पन्नशब्दस्वरूपमुपनिषदित्यर्थः । एवमुपनिषच्छब्दस्वरूपं निरुच्योपनिषदं भो ब्रूहीत्यादौ ब्रह्मविद्यायामुपनिषच्छब्दप्रयोगदर्शनादुपनिषच्छब्देन ब्रह्मविद्योच्यत इत्याह—उपनिषच्छब्देनेति । उक्तश्रुतिंप्रसिद्धिद्योतकश्चशब्दः । व्याख्यातुमिष्टो ग्रन्थ उपनिषद्रूपस्तस्य प्रतिपाद्यमधिकारिणश्च वेद्यं यद्वस्तु ब्रह्मात्मैक्यं तद्विषयो यस्याः सा तथा । ननूपनिषच्छब्देन विद्या किं समुदायशक्त्याऽभिधीयत उतावयवशक्त्या । नाऽऽद्यः, लोके विद्यायामुपनिषच्छब्दस्य प्रयोगाभावेन समुदायशक्तेरक्लृप्तत्वात्कल्प्यायाश्च क्लृप्तावयवशक्त्या बाध्यत्वात् । न द्वितीयः, योगवृत्तेरन्यत्रापि संभवादिति शङ्कते—केनेति । अर्थयोगोऽर्थसम्बन्धस्तेन कमर्थसम्बन्धमादायोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इत्यर्थः । उक्तरीत्या न समुदायार्थो नाप्यवयवार्थ इति भावः । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्विति स्मृतेरुपनिषच्छब्दस्यावयववृत्तिं विद्यायां दर्शयिष्यामीत्याह—उच्यत इति । प्रथममुपशब्दलक्ष्यार्थमाह—य इति । दृष्टाः प्रत्यक्षेण स्रक्चन्दनवनितादयः शब्दश्रवणमनुगम्या आनुश्रविकाः । ते च ते विषयाश्च तेभ्यः क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वादिभिर्हेतुभिर्विगता तृष्णाऽऽशा येषां ते तथारूपाः सन्तः । इदमुपलक्षणं शमादेः । मुमुक्षवो मोक्षेच्छवः प्रसिद्धाः । शान्तो दान्त इत्यादौ वक्ष्यमाणलक्षणं स्वरूपं यस्याः सा तां, विद्यामुपसद्योपगम्य प्राप्येत्यर्थः । निशब्दार्थमाह—तन्निष्ठतयेति । तस्यां निष्ठाऽनन्यव्यापारता येषां ते तन्निष्ठास्तेषां भावस्तन्निष्ठता तया निश्चयेन फलावश्यकत्वबुद्ध्या शीलयन्त्यसंसारैक्यासंभावनां निरस्यन्ति साक्षात्कारपर्यन्तमित्यर्थः । धात्वर्थद्वयं सङ्गृह्याऽऽह—तेषामिति । संसारबीजस्य कर्तृत्वादिकारणस्याविद्यादेरादिपदेन कामकर्मादिपरिग्रहः । विशरणादित्यस्य व्याख्यानं विशसनादिति । शिथिलीकरणादित्यर्थः । अवसादनार्थ-

दित्युच्यते । तथा च वक्ष्यति—"निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" इति ।

पूर्वोक्तविशेषणान्मुमुक्षून्वा परं ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मगमयितृत्वेन योगाद्ब्रह्मविद्योपनिषत् । तथा च वक्ष्यति—"ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युः" इति । लोकादिर्ब्रह्मजज्ञो योऽग्निस्तद्विषयाया विद्याया द्वितीयेन वरेण प्रार्थ्यमानायाः स्वर्गलोकफलप्राप्तिहेतुत्वेन गर्भवासजन्मजराद्युपद्रववृन्दस्य लोकान्तरे पौनःपुन्येन प्रवृत्तस्यावसादयितृत्वेन शैथिल्यापादनेन धात्वर्थयोगादग्निविद्याऽप्युपनिषदित्युच्यते । तथा च वक्ष्यति—"स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते" इत्यादि । ननु चोपनिषच्छब्देनाध्येतारो ग्रन्थमप्यभिलपन्ति, उपनिषदमधीमहेऽध्यापयाम इति च । एवं नैष दोषोऽविद्यादिसंसारहेतुविशरणादेः सदिधात्वर्थस्य ग्रन्थमात्रेऽसंभवा-

---

यावत्साक्षात्कारं शीलयन्ति संसार्यसंसार्यैक्यासंभावनादि निरस्यन्तीत्यर्थः ।

गत्यर्थमादायाऽऽह—पूर्वोक्तेति । अग्निविद्यायामप्यवसादनमादायोपनिषच्छब्दस्य वृत्तिमाह—लोकादिरिति । भूरादिलोकानामादिः प्रथमजो ब्रह्मणो जातो ब्रह्मजः स एव जानातीति ज्ञः । ग्रन्थे तु भक्त्येत्युपचारेणोपनिषच्छब्दप्रयोग इत्यर्थः ।

माह—विनाशनादिति । उक्तार्थमुपसंहरति—इत्यनेनेति । उक्तेऽर्थे श्रुतिं प्रमाणयति—तथा चेति ।

सदेर्गत्यर्थमादायाऽऽह—पूर्वोक्तेति । कर्तृत्वाद्यनर्थमूलाविद्यां निहत्य पूर्वोक्तविशेषणान्साधनचतुष्टयसम्पन्नान्सादयति परब्रह्म गमयतीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मगमयितृत्वयोगेन योगात्सम्बन्धाद्ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्देनोच्यत इत्यर्थः । उक्तेऽर्थे व्याख्येयश्रुतिवाक्यं प्रमाणयति—तथा चेति । विद्यया ब्रह्म प्राप्तो विगतं रजो यस्मात्स विरजोऽज्ञानशून्योऽभूत् । अत एव कार्यनिवृत्तिरित्याह—विमृत्युरिति । मृत्योर्मरणोपलक्षितसंसाराद्विगत इत्यर्थः । ननु व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपाद्यविद्योपनिषच्छब्देनोच्यत इत्युक्तम् । तथात्वेऽग्निविद्याप्रकाशनापत्तेरित्याशङ्क्य सदेरग्निविद्यायामवसादनविशरणार्थोत्रादायोपनिषच्छब्दस्य वृत्तिमाह—लोकादिरिति । लोकानामादिः प्रथमजो ब्रह्मणो जातो ब्रह्मजः स एव जानातीति ज्ञस्तद्विषयाया अग्निविषयायाः । जरादीत्यादिपदेन मरणादिसङ्ग्रहः । वृन्दस्य समूहस्यावसादयितृत्वेन धात्वर्थयोगादग्निविद्याऽप्युपनिषच्छब्देनोच्यत इत्यन्वयः । इतरक्रियातो वैषम्यमाह—लोकान्तर इति । उक्तेऽर्थे वाक्यशेषं प्रमाणयति—तथा चेति । स्वर्गलोका यजमाना अमृतत्वं देवत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । उपनिषच्छब्दस्य ग्रन्थेऽध्यापकाध्येतृप्रसिद्धिविरोधं शङ्कते—नन्विति । प्रथमचकार एवकारार्थः क्रियान्वयी । द्वितीयः प्रयोगद्वयसमुच्चयार्थः । उपपादितयोगार्थस्य विद्यायामेव संभवात्सैव तच्छब्देनोच्यत इति परिहरति—नैष दोष इति ।

तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥

द्विद्यायां च संभवात् । ग्रन्थस्यापि तादर्थ्येन तच्छब्दत्वोपपत्तेः, आयुर्वै घृतमित्यादिवत् । तस्माद्विद्यायां मुख्यया वृत्त्योपनिषच्छब्दो वर्तते ग्रन्थे तु भक्त्येति । एवमुपनिषन्निर्वचनेनैव विशिष्टोऽधिकारी विद्यायामुक्तः । विषयश्च विशिष्ट उक्तो विद्यायाः परं ब्रह्म प्रत्यगात्मभूतम् । प्रयोजनं चास्या उपनिषद आत्यन्तिकी संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिलक्षणा । संबन्धश्चैवंभूतप्रयोजनेनोक्तः । अतो यथोक्ताधिकारिविषयप्रयोजनसंबन्धाया विद्यायाः करतलन्यस्तामलकवत्प्रकाशकत्वेन विशिष्टाधिकारिविषयप्रयोजनसंबन्धा एता वल्ल्यो भवन्तीति । अतस्ता यथाप्रतिभानं व्याचक्ष्महे-

वश कान्तावित्यस्य शत्रन्तं रूपमुशन्निति । श्रवः कीर्तिः । सर्वमेधेन

प्रतिज्ञायां हेतुमाह-अविद्येति । अविद्याकामकर्मेत्येवमादिर्यः संसारस्तस्य कर्तृत्वादेर्हेतुरतस्य विशरणादेरादिपदेन गत्यवसादनयोर्ग्रहणं भवति । ननु ग्रन्थे प्रयोगः कथमित्यत आह-ग्रन्थस्यापीति । तादर्थ्येनेति । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य स तदर्थस्तस्य भावस्तादर्थ्यं तज्जनकत्वेनेति यावत् । स शब्द उपनिषदिति यस्य स तच्छब्दस्तस्य भावस्तच्छब्दत्वं तस्योपपत्तेः संभवादित्यर्थः । तज्जनके तच्छब्दप्रयोगे दृष्टान्तमाह-आयुरिति । आयुष्प्रदे घृत आयुष्पदवदित्यर्थः । उपसंहरति-तस्मादिति । ग्रन्थे तु भक्त्येति । लक्षणयोपनिषच्छब्दप्रयोग इत्यर्थः । उपनिषच्छब्देन सिद्धमर्थमाह-एवमित्यादिना । उपनिषन्निर्वचनमुपनिषच्छब्दस्य योगार्थकथनं तेन विशरणावसादनार्थानुगमेन विद्याया विवेकादिविशेषणविशिष्टोऽधिकार्युक्तो गत्यर्थानुगमे मुमुक्षुशब्दितत्वम्पदलक्ष्यप्रत्यगात्मभूतं परं ब्रह्म विद्याया विशिष्टोऽसाधारणो विषय उक्तोऽस्या विद्यायाः प्रयोजनं चाविद्यानिवृत्तिद्वारा संसारनिवृत्तिरात्यन्तिक्यारोपिताभावस्याधिष्ठानात्मकत्वेन ब्रह्मप्राप्तिलक्षणा निवृत्तिः । अथवा ब्रह्मप्राप्तेस्तद्रूपनिरतिशयानन्दप्राप्तेर्लक्षणा ज्ञापिकेत्यर्थः । सम्बन्धमाह-सम्बन्धश्चेति । एवम्भूतप्रयोजनेन संसारनिवृत्त्यादिप्रयोजनेन । सम्बन्ध उक्तो ज्ञानादीनामिति शेषः । अयं भावः-न हि सर्वो लोकः कामादिपरतन्त्रस्तद्वदनेकजन्मार्जितसुकृतपरिपाकाच्छुद्धसत्त्वस्याधिकारिणः कस्यचित्संभवाद्बन्धस्य च मिथ्यात्वेनाविद्याकल्पितत्वात्कर्मभिर्निवृत्त्ययोगादन्वयव्यतिरेकाभ्यां शुक्तितत्त्वज्ञानेनेव रजतभ्रान्तेर्न्यायेन शास्त्रेण च ज्ञानेनैव बन्धनिवृत्तेरत एवाकर्तृब्रह्मात्मैक्यविषयस्यापि सम्भवः । एवं ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तेर्जन्यजनकभावः सम्बन्ध इत्याद्यूहनीयमित्यधिकारिविषयप्रयोजनसम्बन्धत्वेन विद्यायास्तज्जनकवल्लीनामपि तैः सम्बन्धादधिकार्यादिमत्त्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह-अत इति । प्रकाशकत्वेन जनकत्वेन । विशिष्टेति । विशिष्टान्यधिकारिविषयप्रयोजनानि तैः सम्बद्धा एता व्याख्येयत्वेन बुद्धिस्थाः । तासां व्याख्येयत्वमुपसंहरति-इत्यत इति ।

तꣳ ह कुमारꣳ सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु
श्रद्धाऽऽविवेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥

कथमित्युच्यते—

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।

तत्राऽऽख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । उशन्कामयमानो ह वा इति वृत्तार्थस्मरणार्थौ निपातौ वाजमन्नं तद्दानादिनिमित्तं श्रवो यशो यस्य स वाजश्रवा रूढितो वा तस्यापत्यं वाजश्रवसः किल विश्वजिता सर्वमेधेनेजे तत्फलं कामयमानः । स तस्मिन्क्रतौ सर्ववेदसं सर्वस्वं धनं ददौ दत्तवान् । तस्य यजमानस्य ह नचिकेता नाम पुत्रः किलाऽऽस बभूव ॥१॥

तं ह नचिकेतसं कुमारं प्रथमवयसं सन्तमप्राप्तप्रजननशक्तिं बालमेव श्रद्धाऽऽस्तिक्यबुद्धिः पितुर्हितकामप्रयुक्ताऽऽविवेश प्रविष्टवती । कस्मिन्काल इत्याह—ऋत्विग्भ्यः सदस्येभ्यश्च दक्षिणासु नीयमानासु विभागेनोपनीयमानासु दक्षिणार्थासु गोषु स आविष्टश्रद्धो नचिकेता अमन्यत ॥२॥

सर्वस्वदक्षिणेनेजे यजनं कृतवानित्यर्थः । सदसि यज्ञसभायां येऽन्ये मिलितास्ते ब्राह्मणास्तेभ्यश्च ॥ १ ॥ २ ॥

औद्धत्यं परिहरति—यथेति । यथाप्रतिभानं यथाज्ञानं व्याचक्ष्महे व्याख्यानं कुर्महे । नन्वन्यच्छ्रेय इत्यारभ्यैवोपनिषद्व्याख्यानार्हा विद्याजनकत्वात्प्रथमायाश्चाऽऽख्यायिकारूपत्वेन विद्यानङ्गत्वादित्यत आह—आख्यायिकेति । विद्यायां प्रवृत्तिहेतुस्तुत्युपयोगित्वेन तदधिकारहेत्वग्निविद्याप्रतिपादकत्वेनाऽऽख्याया अपि व्याख्येयत्वमिति भावः । वश कान्तौ कान्तिरिच्छा । वशधातोः शतृप्रत्यय उशन्निति रूपम् । वृत्तार्थो भूतार्थः । यशः कीर्तिः । रूढितो वा वाजश्रवा इत्यनुवर्तते । सर्वमेधेन सर्वस्वदक्षिणाकेनेजे यजनं कृतवानित्यर्थः । तत्फलं विश्वजितः फलम् । अर्थान्तरप्रसिद्धयवद्योती द्वितीयो निपातः ॥ १ ॥

अप्राप्तप्रजननशक्तिमप्राप्ता प्रजनने प्रजोत्पादने शक्तिर्येन स तं श्रद्धाऽऽविवेशेत्यन्वयः ननु गुर्वधीनः स्वार्थं न व्यापारयेदिति न्यायात्कथं स्वेष्टानुकूला श्रद्धेत्यत आह—पितुरिति । काम्यत इति कामो हितश्चासौ कामश्च हितकामः स्वर्गादिरिति यावत् । तेन प्रयुक्ता जनिता जनकोद्देशज्ञानाधीनेत्यर्थः । प्रविष्टवतीति । स श्रद्धावाञ्जात इति भावः । दक्षिणास्वित्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमपेक्षितं पूरयन्व्याकरोति—कस्मिन्निति । सदस्येभ्यश्चेति । ऋत्विग्भ्योऽन्ये सदसि यज्ञसभायां ये मिलितास्तेभ्यश्च विभागेनेत्येतस्यैतावदित्युपनीयमानासु दीयमानासु दक्षिणास्विति व्याचष्टे—दक्षिणार्थास्विति । विशेष्यं पूरयति—गोष्विति । ऋत्विग्गादिभ्यो गोषु दीयमानासु तं श्रद्धाऽऽविवेशेत्यन्वयः ॥ २ ॥

अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥३॥
स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति ।
द्वितीयं तृतीयं तꣳ होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥४॥

दक्षिणार्था गावो विशेष्यन्ते। पीतमुदकं याभिस्ताः पीतोदकाः। जग्धं भक्षितं तृणं याभिस्ता जग्धतृणाः। दुग्धो दोहः क्षीराख्यो यासां ता दुग्धदोहाः। निरिन्द्रिया अप्रजननसमर्था जीर्णा निष्फला गाव इत्यर्थः। यास्ता एवंभूता गा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाबुद्ध्या ददत्प्रयच्छन्ननन्दा अनानन्दा असुखा नामेत्येतद्ये ते लोकास्तान्स यजमानो गच्छति ॥ ३ ॥

तदेवं क्रत्वसंपत्तिनिमित्तं पितुरनिष्टं फलं मया पुत्रेण सता निवारणीयमात्मप्रदानेनापि क्रतुसंपत्तिं कृत्वेत्येवं मत्वा पितरमुपगम्य स होवाच पितरं हे तत तात कस्मै ऋत्विग्विशेषाय दक्षिणार्थं मां दास्यसि प्रयच्छसीत्येतत्। एवमुक्तेन पित्रोपेक्ष्यमाणोऽपि द्वितीयं तृतीयमप्युवाच कस्मै मां दास्यसि कस्मै मां दास्यसीति। नायं कुमारस्वभाव इति क्रुद्धः सन्पिता तं ह पुत्रं किलोवाच मृत्यवे वैवस्वताय त्वा त्वां ददामीति ॥४॥

पीतमुदकं प्रागेव नोत्तरकालं पानशक्तिरप्यस्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

मननप्रकारं प्रश्नपूर्वकमवतारयति—कथमित्यादिना। विशेष्यन्ते पीतोदकत्वादिविशेषेण संयुज्यन्ते। पीतमुदकं प्रागेव नोत्तरकालं पानशक्तिरप्यस्तीत्यर्थः। एवं दानोतरकाले तृणभक्षणे दोहने च न शक्तिरित्यर्थो द्रष्टव्यः। अप्रजननसमर्थाः प्रजनने वत्सप्रसवे सामर्थ्यशून्याः। निष्फला इति। शकृदपि द्रवीभूतमिति निष्फला इत्युच्यन्ते। यः प्रयच्छन्स गच्छतीत्यन्वयः। कानित्यपेक्षायामाह—त इति। तच्छब्दः प्रसिद्धार्थक इत्याह—य इति। प्रसिद्धा लोका इत्यर्थः। कीदृग्विधा इत्यपेक्षायामाह—अनन्दा इति। न नन्दा आनन्दयन्तीति नन्दाः सुखजनकास्ते न भवन्तीत्यनन्दास्तदाह—अनानन्दा असुखनामान इत्येतदिति ॥ ३ ॥

मननप्रकारमुपसंहरन्नुत्तरवाक्यमुपसंहरति—तदेवमित्यादिना। एवं पूर्वोक्तगोदक्षिणया क्रतोरसम्पत्तिरसाङ्गता निमित्तं यस्य फलस्य तथा। पुत्रेण सता पुंनाम्नो नरकात्त्रायत इति व्युत्पत्तेः, सत्पुत्रेणेति यावत्। अपिशब्दो द्रव्यान्तरस्वातन्त्र्याभावयोः सूचकः। आत्मप्रदानेनापि क्रतुसम्पत्तिं कृत्वा पुत्रेण सता मया पितुरनिष्टं फलं निवारणीयमित्यन्वयः। दीर्घाभावश्छान्दस इत्याह—तातेति। दास्यसीति स नचिकेताः पितरमुवाचेत्यन्वयः। एवं पूर्वोक्तवचसोक्तेन प्रेरितेन द्वितीयं द्वितीयवारं तृतीयं तृतीयवारं पुनः पुनरप्युवाचेत्यर्थः। किमित्यत आह—कस्मा इति। अपेक्षितं पूरयन्नुत्तरमवतारयति—नायमिति ॥ ४ ॥

स एवमुक्तः पुत्र एकान्ते परिदेवयाञ्चकार । कथमित्युच्यते—

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।
किंस्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥५॥
अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे ।

बहूनां शिष्याणां पुत्राणां वैमि गच्छामि प्रथमः सन्मुख्यया शिष्यादिवृत्त्येत्यर्थः । मध्यमानां च बहूनां मध्यमो मध्यमयैव वृत्त्यैमि; नाधमया कदाचिदपि । तमेवं विशिष्टगुणमपि पुत्रं मां मृत्यवे त्वा ददामीत्युक्तवान्पिता स किंस्विद्यमस्य कर्तव्यं प्रयोजनं मया प्रत्तेन करिष्यति यत्कर्तव्यमद्य ? नूनं प्रयोजनमनपेक्ष्यैव क्रोधवशादुक्तवान्पिता । तथाऽपि तत्पितुर्वचो मृषा मा भूदित्येवं मत्वा परिदेवनापूर्वकमाह पितरं शोकाविष्टं किं मयोक्तमिति ॥ ५ ॥

अनुपश्याऽऽलोचय निभालयानुक्रमेण यथा येन प्रकारेण वृत्ताः पूर्वेऽतिक्रान्ताः पितृपितामहादयस्तव । तान्दृष्ट्वा च तेषां वृत्तमास्थातुम-

---

यथावसरं गुरोरिष्टं ज्ञात्वा शुश्रूषणे प्रवृत्तिर्मुख्या । आज्ञावशेन मध्यमा । तदपरिपालनेनाधमा । मया दत्तेन यत्कर्तव्यमद्य यमस्य करिष्यति तत्किं कर्तव्यमासीन्नाऽऽसीदेव विधानाभावात् । कथं तर्ह्युक्तवानित्यत आह—नूनमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवमुक्त इति । पित्रेति शेषः । परिदेवयाञ्चकार दीर्घचिन्तां कृतवानित्यर्थः । चिन्ताप्रकारं प्रश्नपूर्वकमवतारयति—कथमित्यादिना । बहुनां मुख्यवृत्तिमतामिति शेषः । मुख्यया यथावसरं ज्ञात्वा शुश्रूषणे प्रवृत्तिरूपयेत्यर्थः । शिष्यादीत्यादिपदेन पुत्रभार्यादयो गृह्यन्ते । मध्यमवृत्तिभाजां शिष्यादीनां मध्यमानाम् । चकारो वृत्तिद्वयं कालभेदेन नचिकेतसि विद्यते इति द्योतनार्थः । मध्यमयैवेति । आज्ञादिवशेन शुश्रूषणे प्रवृत्तिरूपयेत्यर्थः । नाधमया पित्रादिना कोपितः सञ्छुश्रूषणेऽप्रवृत्तिरूपया । पित्रादिना कोपितः कदाचिदप्यधमया नैमीति सम्बन्धः । एवं विशिष्टगुणं हीनवृत्तिरहितम् । मुख्यमध्यमवृत्तिभाजा गुणवतः पुत्रस्य मृत्यवे दानमनुचितमित्याह—अपि पुत्रमिति । मया प्रत्तेन दत्तेन द्वारा यत्कर्तव्यमद्य यमस्य करिष्यति तत्प्रयोजनं किं कर्तव्यमासीन्नाऽऽसीदेव विधानाभावात् । कथं तर्ह्युक्तवानत आह—नूनमिति । नूनं निश्चयः । अपेक्षितं पूरयन्नुत्तरमवतारयति—तथापीति । तद्वचः पितुर्मृषामा भूदित्येवं परिदेवनापूर्वकं किं मयोक्तमिति शोकाविष्टं पितरमाहेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

निभालयेति । दीर्घालोचनं कुर्वित्यर्थः । उपसर्गं व्याचष्टे—अन्विति । क्रमेण पितृपितामहाः क्रमेण । वृत्ताः स्वधर्मे सत्यवचनादौ स्थिताः । तव पितृपितामहादयो येन प्रका-

सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाऽऽजायते पुनः ॥६॥

स एवमुक्तः पिताऽऽत्मनः सत्यतायै प्रेषयामास । स च यमभवनं गत्वा तिस्रो रात्रीरुवास यमे प्रोषिते । प्रोष्याऽऽगतं यमममात्या भार्या वा ऊचुर्बोधयन्तः—

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।

र्हसि । वर्तमानाश्चापरे साधवो यथा वर्तन्ते तांश्च प्रतिपश्याऽऽलोचय तथा । न च तेषु मृषाकरणं वृत्तं वर्तमानं वाऽस्ति । तद्विपरीतमसतां च वृत्तं मृषाकरणम् । न च मृषा कृत्वा कश्चिदजरामरो भवति । यतः सस्यमिव मर्त्यो मनुष्यः पच्यते जीर्णो म्रियते । मृत्वा च सस्यमिवाऽऽजायत आविर्भवति पुनरेवमनित्ये जीवलोके किं मृषाकरणेन । पालयाऽऽत्मनः सत्यम् । प्रेषय मां यमायेत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

वैश्वानरोऽग्निरेव साक्षात्प्रविशत्यतिथिः सन्ब्राह्मणो गृहान्दहन्निव तस्य दाहं शमयन्त इवाग्नेरेतां पाद्यासनादिदानलक्षणां शान्तिं कुर्वन्ति

श्रुत्यनुक्तपूर्वभाषणादिकमपि कथायामपेक्षितं पूरयति—स एवमुक्तः पितेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

रेण वृत्तास्तं प्रकारमालोचयेत्यन्वयः । तद्वृत्तालोचनेन मम किं स्यादित्यत आह-तानिति । वृत्तं सत्यवचनाद्यास्थातुं प्राप्तुमर्हसि योग्यो भवसीत्यर्थः । आलोचयेत्यनन्तरं तांश्च दृष्ट्वा तेषामपि वृत्तं प्राप्तुमर्हसीत्यनुषङ्गः । न च तद्वृत्तमसत्यवचनादिसहितमित्याह—न चेति । वृत्तं भूतम् । ननु भूताभावेऽपि वर्तमानं भावि वा स्यादित्यत आह-वर्तमानमिति । वाशब्दोऽनुक्तभविष्यदुपसङ्ग्रहार्थः । प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात्तेष्वसद्वृत्तं नेति भावः । ननु मृषाकरणं चेद्देवत्वादिप्राप्तिहेतुस्तदा तत्त्यागोऽनुचित इत्याशङ्क्य तदेव नेत्याह-न चेति । तत्र हेतुत्वेन वाक्यमवतारयति-यत इति । **सस्यमिवेति** । यथा सस्यं फलितं रसवियुक्तं नश्यत्येवं मनुष्योऽपि जीर्णो वृद्धावस्थां प्राप्य म्रियते देहं त्यजतीत्यर्थः । न केवलं जरामरणवानेव किन्तु जनिमानपीत्याह-मृत्वा चेति । अवस्थाद्वयसमुच्चयार्थश्चकारः । सस्यमिवेति । प्रावृट्काले वर्षधारासिक्तं सस्यं यथा प्रादुर्भवति तथा संचितकर्मोद्भवे मनुष्योऽपि देहान्तरं प्राप्नोतीत्यर्थः । पुनराविर्भवति म्रियते च यतोऽतो न कश्चिन्मृषा कृत्वाऽजरोऽमरो भवतीत्यन्वयः । प्रतिपदं व्याख्याय तात्पर्यार्थमाह-एवमिति । किं प्रयोजनं, न किमपीत्यर्थः । यमाय प्रेषय तदन्वात्मनः सत्यं पालयेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

श्रुत्यनुक्तपूर्वभाषणादिकं कथायामपेक्षितमिति पूरयति—**स एवमुक्त इति** । सत्यतायै वचःसत्यत्वाय । प्रोषिते ब्रह्मभवनं गते । स नचिकेता यमभवनं गत्वा तिस्रो रात्रीरुवासेत्यन्वयः । प्रोष्य ब्रह्मभवनं गत्वा तस्मादागतं यमं बोधयन्त ऊचुरित्यन्वयः । अतिथिः

तस्यैताꣳ शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥७॥
आशाप्रतीक्षे सङ्गतꣳ सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूꣳश्च सर्वान् ।
एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥८॥

एवमुक्तो मृत्युरुवाच नचिकेतसमुपगम्य पूजापुरःसरम्—

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।

सन्तोऽतिथेर्यतोऽतो हराऽऽहर हे वैवस्वत ! उदकं नचिकेतसे पाद्यार्थम् । यतश्चाकरणे प्रत्यवायः श्रूयते ॥ ७ ॥

आशाप्रतीक्षे अनिर्ज्ञातप्राप्येष्टार्थनाऽऽशा, निर्ज्ञातप्राप्यार्थप्रतीक्षणं प्रतीक्षा ते आशाप्रतीक्षे। सङ्गतं तत्संयोगजं फलं सूनृतां च सूनृता हि प्रिया वाक्तन्निमित्तं च । इष्टापूर्ते इष्टं यागजं पूर्तमारामादिक्रियाजं फलम् । पुत्रपशूंश्च पुत्रांश्च पशूंश्च सर्वानेतत्सर्वं यथोक्तं वृङ्क्ते आवर्जयति विनाशयतीत्येतत् । पुरुषस्याल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञस्य । यस्यानश्नन्नभुञ्जानो ब्राह्मणो गृहे वसति तस्मादनुपेक्षणीयः सर्वावस्थास्वप्यतिथिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

तिस्रो रात्रीर्यद्यस्मादवात्सीरुषितवानसि गृहे मे ममानश्नन्हे ब्रह्मन्नतिथिः सन्नमस्यो नमस्कारार्हश्च तस्मान्नमस्ते तुभ्यमस्तु भवतु । हे ब्रह्मन्स्व-

---

सन्ब्राह्मणः साक्षादग्निरिव दहन्निव गृहान्प्रविशति । तस्याग्नेर्दाहं शमयन्त इव सन्तोऽतिथेः शान्तिं कुर्वन्ति यत इत्यन्वयः । किमर्थमित्यपेक्षायामाह—नचिकेतस इति । नन्वतिथेः पूजा किमिष्टप्राप्तयेऽथानिष्टनिवृत्तये नोभयं मानाभावादित्याशङ्क्य यस्याग्निहोत्रमित्यादिश्रुतेरकरणे प्रत्यवायान्नित्यकर्मवत्करणेऽभ्युदय इति मत्वाऽऽह–यत इति । चकारः शिष्टाचारावगताभ्युदयहेतुत्वे समुच्चयार्थः ॥ ७ ॥

श्रवणमेव व्याकरोति—आशेत्यादिना । अनिर्ज्ञातोऽत्यन्तमज्ञातः, प्राप्यः प्राप्तुं योग्यः कनकाचलादिस्तस्य प्रार्थना मम भूयादितीच्छा। नितरां प्रत्यक्षादिना ज्ञातः प्राप्योऽर्थो राज्यादिर्यस्याः सा प्रतीक्षेत्यर्थः । योगो देवताध्यानं तज्जं सङ्गतमित्यर्थः । तन्निमित्तमिति । सा प्रियवाङ् निमित्तं यस्य तत्तन्निमित्तं फलमित्यनुवर्तते । यागजं स्वर्गाद्यारामादिक्रियाजं पितृलोकादि। कीदृग्विधस्येत्याह–अल्पमेधस इति। को नाशयतीत्यपेक्षायामाह–यस्येत्यादिना। यस्य गृहेऽभुञ्जानो ब्राह्मणो वसतीत्यन्वयः । तात्पर्यार्थमाह–तस्मादिति । यस्मादनश्नन्नतिथिः सर्वं नाशयतीति प्रत्यवायः श्रूयते यस्माच्च वृद्धाः पाद्यादिभिरतिथिं पूजयन्ति तस्मादित्यर्थः । सर्वावस्थास्विति । कष्टायामप्यापदीत्यर्थः। अपिशब्दात्स्वस्थावस्थायां किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

एवमुक्तो भार्याभिरमात्यैश्चेति शेषः । पूजापुरःसरं नचिकेतसमुपसङ्गम्य समीपं गत्वा मृत्युरुवाचेत्यन्वयः । वचनप्रकारमेव प्रतीकमादाय व्याचष्टे–तिस्र इति । यस्माद् गृहेऽन-

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥ ९ ॥

नचिकेतास्त्वाह यदि दित्सुर्वरान्—

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥१०॥

मृत्युरुवाच—

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।

स्ति भद्रं मेऽस्तु तस्माद्भवतोऽनशनेन मद्गृहवासनिमित्ताद्दोषात्तत्प्राप्त्युपशमेन । यद्यपि भवदनुग्रहेण सर्वं मम स्वस्ति स्यात्तथाऽपि त्वदधिकसम्प्रसादनार्थमनशनेनोपोषितामेकैकां रात्रिं प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्वाभिप्रेतार्थविशेषान्प्रार्थयस्व मत्तः ॥ ९ ॥

शान्तसङ्कल्प उपशान्तः सङ्कल्पो यस्य मां प्रति यमं प्राप्य किंनु करिष्यति मम पुत्र इति स शान्तसङ्कल्पः सुमनाः प्रसन्नमनाश्च यथा स्याद्वीतमन्युर्विगतरोषश्च गौतमो मम पिता माऽभि मां प्रति हे मृत्यो । किञ्च त्वत्प्रसृष्टं त्वया विनिर्मुक्तं प्रेषितं गृहं प्रति मामभिवदेत्प्रतीतो लब्धस्मृतिः स एवायं पुत्रो ममाऽऽगत इत्येवं प्रत्यभिजानन्नित्यर्थः । एतत्प्रयोजनं त्रयाणां वराणां प्रथममाद्यं वरं वृणे प्रार्थयेयं यत्पितुः परितोषणम् ॥ १० ॥

प्रेतीभूतोऽयमागतो नावलोकनीय इति मत्वोपेक्षां यथा न करोति तथा प्रसादं कुर्वित्याह—किञ्च त्वत्प्रसृष्टमिति ॥ १० ॥

नशनपूर्वकमुषितवान्नमस्कारयोग्यश्च तस्मादित्यर्थः । तस्मादित्युत्तरवाक्यादिपदोक्ताद्दोषादुपशमेन प्रार्थ्यते—स्वस्तीति । अनशनेनानशनपूर्वकम् । तत्प्राप्त्युपशमेन दोषप्राप्तेरुपशमो निरासस्तेन द्वारा । नन्वतिथ्यनुग्रहेणैव सर्वं संपत्स्यते किं वरदानेनेत्याशङ्क्य परिहरति—यद्यपीत्यादिना । प्रसादनं प्रार्थनम् । उषितां स्थिताम् । अभिप्रेता इच्छाविषयास्तान् ॥ ९ ॥

दित्सुर्दातुमिच्छुः । यमं प्राप्य किंनु करिष्यति मत्पुत्र इति सङ्कल्पः शान्तो मां प्रति यस्य स शान्तसङ्कल्प इत्यन्वयः । मृत्यो मां प्रति शान्तसङ्कल्पः सुमना वीतमन्युश्च यथा स्यान्मत्पिता गौतम एतत्प्रयोजनमित्यन्वयः । प्रेतीभूतो यमादागतोऽनवलोकनीय इति मत्वोपेक्षां यथा न करोति तथा प्रसादं कुर्वित्याह—किञ्च त्वत्प्रसृष्टमिति । मामभि मां प्रति । लब्धस्मृतिरित्येतद्व्याचष्टे—स एवेति । यत्पितुः परितोषणमेतत्त्वद्दत्तानां वराणामाद्यं वरं वृण इत्यन्वयः ॥ १० ॥

सुखꣳ रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥

नचिकेता उवाच—

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।

यथा बुद्धिस्त्वयि पुरस्तात्पूर्वमासीत्स्नेहसमन्विता पितुस्तव भविता प्रीतिसमन्वितस्तव पिता तथैव प्रतीतः प्रतीतवान्सन्नौद्दालकिः उद्दालक एवौद्दालकिः अरुणस्यापत्यमारुणिर्द्व्यामुष्यायणो वा मत्प्रसृष्टो मयाऽनुज्ञातः सन्नितरा अपि रात्रीः सुखं प्रसन्नमनाः शयिता स्वप्ता वीतमन्युर्विगतमन्युश्च भविता स्यात्त्वां पुत्रं ददृशिवान्दृष्टवान्स मृत्युमुखान्मृत्युगोचरात्प्रमुक्तं सन्तम् ॥ ११ ॥

स्वर्गे लोके रोगादिनिमित्तं भयं किञ्चन किञ्चिदपि नास्ति । न च तत्र त्वं मृत्यो सहसा प्रभवस्यतो जरया युक्त इह लोकवत्त्वत्तो न

औद्दालकिरिति तद्धितः स्वार्थे व्याख्यातोऽपत्यार्थे व्याख्येय इत्याह—द्व्यामुष्यायणो वेति । अमुष्य प्रख्यातस्यापत्यमामुष्यायणः द्वयोः पित्रोः पूर्वभाषादिना संबन्धी चासावामुष्यायणश्च । न जारज इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वर्गसाधनमग्निज्ञानं प्रष्टुं स्वर्गस्वरूपं तावदाह—स्वर्गे लोक इति ॥१२॥१३॥

प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वृण्वते नचिकेतसे वरप्रदानपरत्वेनोत्तरमवतारयति—मृत्युरिति । पूर्वं वैवस्वतगमनात्त्वत्पिता यथा स्नेहसमन्वित आसीत्तथैव प्रीतिमान्प्रतीतवान्प्रत्यभिजानन्भवितेत्यन्वयः। यथा बुद्धिस्त्वयि पुरस्तात्पूर्वमासीत्स्नेहसमन्विता भविता प्रीतिसमन्वितस्त्वत्पिता तथैव प्रतीतः । प्रतीतवान्सन्निति पाठे यथा पूर्वस्नेहसमन्विता बुद्धिस्त्वय्यासीत्तथैव बुद्धिः पितुर्भवितेत्येकोऽन्वयः। द्वितीयस्तु यथा पूर्वं प्रीतिसमन्वितस्त्वत्पिता तथैव प्रतीतवान्सन्स एवायं पुत्र इतिप्रत्यभिज्ञावान्संस्त्वत्पिता प्रीतिसमन्वितो भवितेति । प्रतीत इत्यस्य प्रतीतिमानिति क्वचित्पाठः । **औद्दालकिरिति** । तद्धितं स्वार्थे व्याख्यायापत्यार्थे व्याचष्टे—द्व्यामुष्यायण इति । अमुष्य प्रख्यातस्यापत्यमामुष्यायणः । उत्पन्नः पुत्रोऽस्यामुभयोरिति भाषादिना द्वयोः सम्बन्धी द्व्यामुष्यायणो न जारज इत्यर्थः। अनुज्ञातोऽनुग्रहसम्पन्नः । सुखमनायासं स्वप्ता स्वापकर्ता स्यात्प्रमुक्तं सन्तं त्वां दृष्टवान्वीतमन्युः स्यान्मया यमाय प्रेरितो मद्वचनमुल्लङ्घ्य समागत इतिबुद्धिरहितः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पितुः सौमनस्ये दत्ते स्वर्गसाधनमग्निज्ञानं प्रष्टुं स्वर्गरूपं तावदाह—स्वर्गे लोक इति । आदिपदादाधिभौतिकाधिदैविकचौरादिसङ्ग्रहः । ननु रोगादिनिमित्तभयाभावेऽपि मन्निमित्तं स्यादित्यत आह—न चेति । सहसा प्रभवसि झटिति प्रभवसीत्यर्थः । यत एवमतो जरादियुक्तः सन्निह लोक इव तत्र कश्चिदपि त्वत्तो न बिभेतीत्यन्वयः । उभे तीर्त्वेति वाक्यमन्व-

उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥
स त्वमग्निꣳ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि त्वꣳ श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥

मृत्योः प्रतिज्ञेयम्—

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।

बिभेति कुतश्चित्तत्र । किञ्चोभे अशनायापिपासे तीर्त्वाऽतिक्रम्य शोकमतीत्य गच्छतीति शोकातिगः सन्मानसेन दुःखेन वर्जितो मोदते हृष्यति स्वर्गलोके दिव्ये ॥ १२ ॥

एवंगुणविशिष्टस्य स्वर्गलोकस्य प्राप्तिसाधनभूतमग्निं स त्वं मृत्युरध्येषि स्मरसि जानासीत्यर्थः । हे मृत्यो ! यतस्त्वं प्रब्रूहि कथय श्रद्दधानाय श्रद्धावते मह्यं स्वर्गार्थिने । येनाग्निना चितेन स्वर्गलोकाः स्वर्गो लोको येषां ते स्वर्गलोका यजमाना अमृतत्वममरणतां देवत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्ति तदेतदग्निविज्ञानं द्वितीयेन वरेण वृणे ॥ १३ ॥

प्र ते तुभ्यं ब्रवीमि । यत्त्वया प्रार्थितं तदु मे मम वचसो निबोध बुध्यस्वैकाग्रमनाः सन्स्वर्ग्यं स्वर्गाय हितं स्वर्गसाधनमग्निं हे नचिकेतः ! प्रजानन्विज्ञातवानहं सन्नित्यर्थः । प्रब्रवीमि तन्निबोधेति च शिष्यबुद्धि-

---

इयं च वक्ष्यमाणा मृत्योः प्रतिज्ञाऽवगन्तव्या । "स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकु-

---

यमुखेन व्याचष्टे—किञ्चेत्यादिना । अतिक्रम्याप्राप्येत्यर्थः । शोकातिगः सञ्शोकमतिक्रान्तः सन् । शोकशब्दार्थमाह—मानसेनेति । चकाराद्बाह्यनिमित्तदुःखराहित्यमुच्यते । दुःखाभावे सुखस्य संभावितत्वादाह—मोदत इति ॥ १२ ॥

एवंगुणविशिष्टस्येति । भयमरणाशनायापिपासाशोकरहितत्वगुणेन विशिष्टस्येत्यर्थः । अवबोधहेतुमाह—हे मृत्यो इति । देवतात्वाज्ज्ञानमस्तीति भावः । ज्ञानफलं किमित्यपेक्षायामाह—यत इति । अत इत्यध्याहारः । अग्निज्ञानं श्रद्धारहिताय तत्फलेच्छाविरहिणे च न वाच्यमित्यत आह—श्रद्दधानायेति । श्रद्धया स्वर्गार्थित्वमुपलक्ष्यत इत्याह—स्वर्गार्थिन इति । देवत्वप्राप्तौ हेतुमाह—येनेति । चितेनोपासितेनेत्यर्थः । यस्मादमृतत्वसाधनमग्निस्तस्मादेतस्याग्नेर्विज्ञानं वृणे प्रार्थये ॥ १३ ॥

प्रब्रवीमीत्यन्वयः । उ यदित्यर्थे । यत्त्वया प्रार्थितं तत्प्रब्रवीमि मे वचसो निबोधेत्यन्वयः । अस्मच्छब्दस्य वचने लक्षणेत्याह—वचस इति । वाक्यादेकाग्रमनाः सावधानचित्तः सन् । हितार्थे यत्प्रत्यय इत्याह—स्वर्गायेति । प्रतिज्ञायाः सम्बोधनस्य च किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह—प्रब्रवीमीति । समाधानं विषयान्तरव्यावृत्तिपूर्वकं चित्तस्यैकविषयत्वापादनं तदथ-

अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥१४॥

इदं श्रुतेर्वचनम् ।

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाऽऽह तुष्टः ॥१५॥

समाधानार्थं वचनम् । अधुनाऽग्निं स्तौति—अनन्तलोकाप्तिं स्वर्गलोकफलप्राप्तिसाधनमित्येतत् । अथो अपि प्रतिष्ठामाश्रयं जगतो विराड्रूपेण तमेतमग्निं मयोच्यमानं विद्धि जानीहि त्वं निहितं स्थितं गुहायां विदुषां बुद्धौ निविष्टमित्यर्थः ॥ १४ ॥

लोकादिं लोकानामादिं प्रथमशरीरित्वादग्निं तं प्रकृतं नचिकेतसा प्रार्थितमुवाचोक्तवान्मृत्युस्तस्मै नचिकेतसे । किञ्च या इष्टकाश्चेतव्याः स्वरूपेण, यावतीर्वा संख्यया, यथा वा चीयतेऽग्निर्येन प्रकारेण सर्वमेतदुक्तवानित्यर्थः । स चापि नचिकेतास्तन्मृत्युनोक्तं यथावत्प्रत्ययेनावदत्प्रत्युच्चारितवान् । अथ तस्य प्रत्युच्चारणेन तुष्टः सन्मृत्युः पुनरेवाऽऽह वरत्रयव्यतिरेकेणान्यं वरं दित्सुः ॥ १५ ॥

रुत'' इति श्रुतेरग्निवाय्वादित्यरूपेण समष्टिरूपो विराडेव व्यवस्थित इति तेन विराड्रूपेणाग्निर्जगतः प्रतिष्ठेत्युच्यते ॥ १४ ॥

सप्रपञ्चमग्निज्ञानं चयनप्रकरणाद् द्रष्टव्यमिति श्रुतिरस्मान्बोधयतीत्याह—इदं श्रुतेर्वचनमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥

मित्यर्थः । प्ररोचनायाः प्रवृत्तिहेतुत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह—अधुनेति । स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुतेति श्रुतेरग्निवाय्वादित्यरूपेण समष्टिरूपो विराडेव व्यवस्थित इति तेन विराड्रूपेणाग्निर्जगतः प्रतिष्ठेत्युच्यते ॥ १४ ॥

सप्रपञ्चमग्निज्ञानं चयनप्रकारणाद्द्रष्टव्यमिति श्रुतिरस्मान्बोधयतीत्याह—इदं श्रुतेर्वचनमिति ।

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत ॥

इति स्मृतेर्विराजोऽग्नेरादित्वं प्रकृतत्वं व्याचष्टे—नचिकेतसेति । वक्ष्यमाणमपि श्रुतेर्वचनमित्याह—किञ्चेति । चेतव्या उपधातव्याः स्वरूपेणेति पूर्वेणान्वितम् । यथाशब्दार्थमाह—येनेति । तत्तदिष्टकाप्रकाशकतत्तन्मन्त्रोच्चारणेनेत्यर्थः । तदग्निज्ञानं यथोक्तावधारणसामर्थ्यं नचिकेतस आह—यथावदिति । यथोक्तमग्निं यमं प्रति प्रत्युच्चारितवान्प्रतिपादितवानित्यर्थः । अथ नचिकेतसः प्रत्युक्त्यनन्तरमस्य नचिकेतसः प्रत्युच्चारणेन तुष्टो मृत्युर्वरत्रयव्यतिरेकेणान्यं वरं दित्सुर्दातुमिच्छुः पुनरेवाऽऽहोक्तवानिति योजना ॥ १५ ॥

कथम्—

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।
तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥१६॥

पुनरपि कर्मस्तुतिमेवाऽऽह—

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।

तं नचिकेतसमब्रवीत्प्रीयमाणः शिष्ययोग्यतां पश्यन्प्रीयमाणः प्रीतिमनुभवन्महात्माऽक्षुद्रबुद्धिर्वरं तव चतुर्थमिह प्रीतिनिमित्तमद्येदानीं ददामि भूयः पुनः प्रयच्छामि । तवैव नचिकेतसो नाम्नाऽभिधानेन प्रसिद्धो भविता मयोच्यमानोऽयमग्निः । किञ्च सृङ्कां शब्दवतीं रत्नमयीं मालामिमामनेकरूपां विचित्रां गृहाण स्वीकुरु। यद्वा सृङ्कामकुत्सितां गतिं कर्ममयीं गृहाण। अन्यदपि कर्मविज्ञानमनेकफलहेतुत्वात्स्वीकुर्वित्यर्थः॥१६॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिःकृत्वो नाचिकेतोऽग्निश्चितो येन स त्रिणाचिकेतस्तद्विज्ञानस्तदध्ययनस्तदनुष्ठानवान्वा । त्रिभिर्मातृपित्राचार्यैरेत्य प्राप्य सन्धिं सन्धानं सम्बन्धं मात्राद्यनुशासनं यथावत्प्राप्येत्येतत् । तद्धि

वचनमेव प्रश्नपूर्वकमाह–कथमित्यादिना । शिष्ययोग्यतां यथोक्तार्थग्रहणपूर्वकधारणाख्याम् । मदुक्तं ग्रहीष्यतीत्यतिलोभबुद्धिः क्षुद्रबुद्धिः, सा न विद्यते यस्य सोऽक्षुद्रबुद्धिः। चतुर्थमिति । पितुः सौमनस्याग्निविद्यात्मविद्यापेक्षया चतुर्थमित्यर्थः । इहेति व्याचष्टे–प्रीतिनिमित्तमिति । प्रीतिर्निमित्तं प्रयोजकं यस्य तत् । किं तत्प्रयोजकमित्यपेक्षायामाह–तवैवेति । प्रसिद्ध इति । नाचिकेत इति त्वन्नाम्ना प्रसिद्धिं गमिष्यतीत्यर्थः । नैतावन्मात्रं वरमन्यदपीति नचिकेतसं प्रलोभयन्नाह–किञ्चेति । शब्दवत्त्वे हेतुमाह–रत्नवतीमिति । रत्नमयीति पाठान्तरम् । योग्यतयेदंशब्दस्य संनिहितमालार्थकत्वमित्याह–मालामिति । अनेकरूपामनेकानि रूपाणि नीलादीनि यस्यां सा तामत एव विचित्रामित्यर्थः । सृजिधातोर्गत्यर्थमादायाऽऽह–यद्वेति । अकुत्सितां गतिमिति । अकुत्सिता गतिर्धूमादिनाऽर्चिरादिना च प्राप्यं फलं तामित्यर्थः । नन्वकृते कर्मणि लाभाभावात्कथं वरप्रदानेन कर्मफलप्राप्तिरित्याशङ्क्य तात्पर्यार्थमाह–अन्यदपीत्यादिना । कर्मविज्ञानं सृङ्काशब्दलक्ष्यं फलतोऽनेकरूपं शास्त्रसिद्धं स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रीतिनिमित्ताधिकवरदानानन्तरमवशिष्टमग्निज्ञानस्य फलं वदिष्यन्पुनरपि तत्स्तुतिमाह–पुनरपीति । त्रिःकृत्वस्त्रिवारं नाचिकेतोऽग्निश्चितो येन तद्विज्ञानवता स त्रिणाचिकेत इति। अर्थान्तरमभिप्रेत्याऽऽह — तद्विज्ञानवान्वेति । यथावद्यथाकालमुपनयनपर्यन्तं मातृतो वेदाध्यनपर्यन्तं पितृत आचार्यतः शिक्षां प्राप्येत्यर्थः। तदनुशासनमनपेक्ष्य कर्मविज्ञानमात्रा-

ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमाꣳशान्तिमत्यन्तमेति ॥१७॥

इदानीमग्निविज्ञानचयनफलमुपसंहरति प्रकरणं च—

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाꣳश्चिनुते नाचिकेतम् ।

प्रामाण्यकारणं श्रुत्यन्तरादवगम्यते । यथा मातृमान्पितृमानित्यादेः वेद-स्मृतिशिष्टैर्वा प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा । तेभ्यो हि विशुद्धिः प्रत्यक्षा त्रिकर्म-कृदिज्याध्ययनदानानां कर्ता तरत्यतिक्रामति जन्ममृत्यू । किञ्च ब्रह्मजज्ञं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मजः, ब्रह्मजश्चासौ ज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञः सर्वज्ञो ह्यसौ तं देवं द्योतनाज्ज्ञानादिगुणवन्तमीड्यं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतो निचाय्य दृष्ट्वा चाऽऽत्मभावेनेमां स्वबुद्धिप्रत्यक्षां शान्तिमुपरतिमत्यन्तमे-त्यतिशयेनेति । वैराजं पदं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१७॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयं यथोक्तं या इष्टका यावतीर्वा यथा वेत्येतद्विदित्वाऽ-वगम्य यश्चैवमात्मरूपेणाग्निं विद्वांश्चिनुते निर्वर्तयति नाचिकेतमग्निं क्रतुं

विशुद्धिरिति धर्माद्यवगतिः। दृष्ट्वा चाऽऽत्मभावेनेति। अयमर्थः-विंशत्यधिकानि सप्तशतानीष्टकानां संख्या संवत्सरस्याहोरात्राणि च तावत्संख्यकान्येव संख्या-सामान्यात्तैरिष्टकास्थानीयैश्चितोऽग्निरहमित्यात्मभावेन ध्यात्वेति॥ १७॥ १८॥ १९॥

त्रिकर्मकृत्स्यादित्याशङ्कयाऽऽह-तद्धीति । तदनुशानम् । हिशब्दः स्मार्तप्रसिद्धिद्योतकः । प्रामाण्यकारणं धर्मज्ञानस्येति शेषः । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनो-ऽब्रवीदितिश्रुत्यन्तरान्मात्राद्यनुशासनं प्रामाण्यकारणमवगम्यत इति योजना । वेदाश्च स्मृत-यश्च शिष्टाश्च तैः प्रत्यक्षं चानुमानं चाऽऽगमश्च तैः सन्धिमेत्येत्यर्थः । विशुद्धिर्धर्माद्यवगतिः। इज्या ज्योतिष्टोमादियागोऽध्ययनं वेदस्य दानं बहिर्वेदि दीयमानम् । यथा त्रिकर्मकृत्तरति तथा त्रिणाचिकेत इति स्तुतिद्वारा फलं प्रदर्श्य फलान्तरमपि सविज्ञानमाह- किञ्चेति । हि यस्माद्धिरण्यगर्भांशस्तस्मादसौ सर्वज्ञ इत्यर्थः । द्योतनादिगुणवन्तमादित्यादिरूपत्वादिति शेषः । ईड्यं प्रतिमासमृषिभिर्देवगन्धर्वैश्च स्तूयत इति पुराणे प्रसिद्धम् । दृष्ट्वा चाऽऽत्म-भावेनेति । अयमर्थः-विंशत्यधिकानि सप्तशतानीष्टकानां संख्या संवत्सरस्य च प्रातः-सायंकालयोरनुष्ठीयमानान्यग्निहोत्राणि तावत्संख्याकान्येव तैरिष्टकास्थानीयैश्चितोऽग्निरहमि-त्यात्मभावेन ध्यात्वेति स्वबुद्धिः स्वेन कर्तव्या बुद्धिरुपासना तथा साक्षात्कृतां शान्तिं वैराजं फलम् । तात्पर्यार्थमाह-वैराजमिति । ज्ञानमुपासनं चयनं कर्म ॥ १७ ॥

चशब्द उपसंहरतीतिक्रियानुकर्षणार्थः । त्रयं किमित्यतो व्याचष्टे-यथोक्तमिति । इष्टकानां स्वरूपं संख्याप्रकारश्चैतत्पूर्वोक्तम् । चशब्दः कर्मसमुच्चयार्थः । एवंशब्दार्थमाह-आत्मरूपेणेति । अग्निशब्देन तद्विषयकध्यानमुच्यत इत्याह-क्रतुमिति । सङ्कल्पं ध्यानमिति

स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१८॥
एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण।
एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥१९॥

एतावद्ध्यतिक्रान्तेन विधिप्रतिषेधार्थेन मन्त्रब्राह्मणेनावगन्तव्यं यद्वरद्वयसूचितं वस्तु नाऽऽत्मतत्त्वविषययाथात्म्यविज्ञानम्। अतो विधिप्रतिषेधार्थविषयस्याऽऽत्मनि क्रियाकारक-

---

स मृत्युपाशानधर्माज्ञानरागद्वेषादिलक्षणान्पुरतोऽग्रतः पूर्वमेव शरीरपातादित्यर्थः। प्रणोद्यापहाय शोकातिगो मानसैर्दुःखैर्वर्जित इत्येतत्। मोदते स्वर्गलोके वैराजे विराडात्मस्वरूपप्रतिपत्त्या ॥ १८ ॥

एष ते तुभ्यमग्निर्वरो हे नचिकेतः! स्वर्ग्यः स्वर्गसाधनो यमग्निं वरमवृणीथाः प्रार्थितवानसि द्वितीयेन वरेण सोऽग्निर्वरो दत्त इत्युक्तोपसंहारः। किञ्चैतमग्निं तवैव नाम्ना प्रवक्ष्यन्ति जनासो जना इत्येतदेष वरो दत्तो मया चतुर्थस्तुष्टेन। तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व। तस्मिन्नदत्त ऋणवानहमित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

पितापुत्रस्नेहादिस्वर्गलोकावसानं यद्वरद्वयसूचितं संसाररूपं तदेव कर्मकाण्डप्रतिपाद्यमात्मन्यारोपितं तन्निवर्तकं चाऽऽत्मज्ञानमित्यध्यारोपापवादभावेन पूर्वोत्तरग्रन्थयोः सम्बन्धमाह—एतावद्धीति। प्रथमवल्लीसमाप्तिपर्यन्ता-

---

यावत्। यो ध्यानं निर्वर्तयति यत्नेन करोति स इत्यन्वयः। पाशशब्दो बन्धकत्वगुणयोगादधर्मादीनभिधत्त इत्याह–अधर्मेत्यादिना। कस्मादित्यपेक्षायामाह–शरीरेति। रागादिरहितो भूत्वाऽपहाय वैराजे पद इति शेषः। किंभूयेत्यपेक्षायामपेक्षितं पूरयति–विराडिति ॥१८॥

उक्तमुपसंहरति–एष इति। स्वर्ग्यः स्वर्गसाधनमित्यर्थः। द्वितीयेन वरेण यमग्निं वृतवानस्येष तेऽग्निर्वरोऽग्निरुक्त इत्यन्वयः। पौनरुक्त्यं परिहरति–उक्त इति। इदमप्युक्तोपसंहार इत्याह–किञ्चेति। ननु प्रार्थनामन्तरेण स्वयमेव प्रेरणमनुचितमित्यत आह–अदत्त इति। तृतीये वर इति शेषः ॥ १९ ॥

पितुः सौमनस्यमारभ्य स्वर्गलोकपर्यन्तं यद्वरद्वयसूचितं संसाररूपमेव कर्मकाण्डप्रतिपाद्यमात्मन्यारोपितं तन्निवर्तकं चाऽऽत्मज्ञानमित्यध्यारोपापवादत्वेन पूर्वोत्तरग्रन्थयोः सम्बन्धमाह–एतावद्धीति। यस्माद्वरद्वयसूचितं पितापुत्रस्नेहादि यद्वस्त्वेतावदेवावगन्तव्यमित्यन्वयः। हिशब्द एवकारार्थः। विधिप्रतिषेधार्थेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थकेन मन्त्रब्राह्मणेनोपनिषद्व्यतिरिक्तेनावगन्तव्यम्। एवकारव्यावर्त्यमाह–नाऽऽत्मेति। आत्मतत्त्वविषयं यद्याथात्म्यविषयं विज्ञानम्। एवमारोपं प्रदर्श्य तस्य स्वरूपहेतुफलैरनुवादपूर्वकमपवादमाह–अत इति। यतो निवृत्त्यविषयत्वं कर्मकाण्डस्यात इत्यर्थः। विध्यर्थः प्रवृत्तिर्निषेधार्थो निवृत्तिस्तद्विषयस्येत्यनेन

फलाध्यारोपणलक्षणस्य स्वाभाविकस्याज्ञानस्य संसारबीजस्य निवृत्त्यर्थं तद्विपरीतब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं क्रियाकारकफलाध्यारोपणलक्षणशून्यमात्यन्तिकनिःश्रेयसप्रयोजनं वक्तव्यमित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तमेतमर्थं द्वितीयवरप्राप्त्याऽप्यकृतार्थत्वं तृतीयवरगोचरमात्मज्ञानमन्तरेणेत्याख्यायिकया प्रपञ्चयति—

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥२०॥

यतः पूर्वस्मात्कर्मगोचरात्साध्यसाधनलक्षणादनित्याद्विरक्तस्याऽऽत्मज्ञानेऽधिकार इति तन्निन्दार्थं पुत्राद्युपन्यासेन प्रलोभनं क्रियते । नचिकेता उवाच तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्वेत्युक्तः सन् । येयं विचिकित्सा संशयः प्रेते मृते मनुष्येऽस्तीत्येकेऽस्ति शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तो देहान्तरसम्बन्ध्यात्मेत्येके नायमस्तीति चैके नायमेवंविधोऽस्तीति चैकेऽ-

---

ख्यायिकाया अवान्तरसम्बन्धमाह-तमेतमर्थमिति । देहव्यतिरिक्तात्मास्तिवादिविप्रतिपत्तेः संशयश्चेत्तर्हि प्रत्यक्षादिना स्वस्यैव निर्णयज्ञानसंभवात्तन्निर्णयस्य निष्प्रयोजनत्वाच्च न तदर्थः प्रश्नः कर्तव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—

प्रमाणोपन्यासः । स्वरूपमाह—आत्मनि क्रियेति । आदिशब्देन प्रमातृप्रमेयादिसङ्ग्रहः । हेतुमाह—स्वाभाविकस्येति । अस्य व्याख्याऽज्ञानस्येति । तस्यानर्थहेतुत्वं स्फुटयति—संसारबीजस्येति । तस्माद्विपरीतं संसारभिन्नं ब्रह्मात्मैकत्वमेव वृत्त्यारूढविज्ञानम् । तद्विपरीतं स्फुटयति—क्रियेति । आत्यन्तिकनिःश्रेयसं सवासनाविद्यानिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च तदेव प्रयोजनं यस्य तत्तथा । प्रथमवल्लीसमाप्तिपर्यन्ताख्यायिकाया अवान्तरतात्पर्यमाह—तमेतमिति । तं श्रुत्यादिप्रसिद्धमेतं विद्वदनुभवप्रसिद्धम् । आत्मज्ञानमन्तरेण द्वितीयवरं प्राप्याप्यकृतार्थत्वमित्याख्यायिकया प्रपञ्चयतीत्यन्वयः । कामादिप्रलोभनाख्यायिकाया विशेषमाह—यत इति । पूर्वस्मात्पूर्वकाण्डोदितात्कर्मगोचरः कर्मसाध्यः । तस्मादत एवानित्यत्वसातिशयत्वदोषेण दुष्टत्वात्तस्माद्विरक्तस्य । इति तस्मादित्यर्थे । तन्निन्दार्थं कर्मनिन्दार्थं, निन्दा च निवृत्तावुपयुज्यते । आदिशब्दः पौत्रादिपरिग्रहार्थः । प्रलोभनं रागानुकूलो व्यापारः । अपेक्षितं समर्पयन्नुत्तरमवतारयति—नचिकेता इति । उक्तः सन्नुवाचेत्यन्वयः । या सर्वसाधारणा । इयं प्रत्यक्षसिद्धा । मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षणार्थम् । शरीरे पतित आत्माऽस्ति वा न वेति संशयो यः प्रसिद्धस्तद्विषयात्मास्तित्वं विद्यामित्यन्वयः । संशयस्य वादिविप्रतिपत्तिहेतुत्वात्तामाह—अस्तीति । शरीरव्यतिरिक्तो नेत्येका विप्रतिपत्तिः । इन्द्रियव्यतिरिक्तो नेत्यपरा । मनोव्यतिरिक्तो नेत्यन्या । बुद्धिव्यतिरिक्तो नेत्यधिका । कर्ता भोक्ता वा न वेतिविप्रतिपत्तिमूलकोऽशनायाद्यतीतब्रह्माभेदविषयः संशयोऽन्यत्र धर्मादित्यत्र द्रष्टव्यः । वादिविप्रतिपत्तिमूलकः संशयश्चेत्तर्हि प्रत्यक्षा-

किमयमेकान्ततो निःश्रेयससाधनात्मज्ञानार्हो न वेत्येतत्परीक्षणार्थमाह—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेष धर्मः।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥२१॥

एवमुक्तो नचिकेता आह—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ।

तश्चास्माकं न प्रत्यक्षेण नापि वाऽनुमानेन निर्णयविज्ञानमेतद्विज्ञानाधीनो हि परः पुरुषार्थ इत्यत एतद्विद्यां विजानीयामहमनुशिष्टो ज्ञापितस्त्वया। वराणामेष वरस्तृतीयोऽवशिष्टः ॥ २० ॥

देवैरप्यत्रैतस्मिन्वस्तुनि विचिकित्सितं संशयितं पुरा पूर्वं न हि सुज्ञेयं सुष्ठु ज्ञेयं श्रुतमपि प्राकृतैर्जनैर्यतोऽणु सूक्ष्म एष आत्माख्यो धर्मोऽतोऽन्यमसंदिग्धफलं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मां मोपरोत्सीरुपरोधं मा कार्षीरधमर्णमिवोत्तमर्णः। अतिसृज विमुञ्चैनं वरं मा मां प्रति ॥ २१ ॥

अतश्चास्माकमिति। प्रत्यक्षेण स्थाणौ निर्णीते पुरुषो न वेति संदेहादर्शनाद्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वे च संदेहदर्शनान्न प्रत्यक्षेण निर्णयः परलोकसम्बन्ध्यात्मना च कस्यचिल्लिङ्गस्याविनाभावादर्शनान्नानुमानेनापि निर्णय इत्यर्थः।२०।२१।२२।२३॥

दिना स्वस्यैव निर्णयसम्भवात्तन्निर्णयार्थं प्रश्नोऽनर्थक इत्यत आह—अतश्चेति। स्थाणौ निर्णीते पुरुषो न वेतिसंदेहादर्शनाद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्वे च संशयदर्शनान्न प्रत्यक्षेण तन्निर्णयः। परलोकसंबन्ध्यात्मव्याप्यलिङ्गाभावान्नानुमानेन निश्चय इत्यर्थः। ननु तद्विज्ञानं निष्फलमित्याशङ्क्याऽऽह—एतद्विज्ञानेति। यस्मात्तदधीनपरमपुरुषार्थोऽत इत्यर्थः। एतदात्मास्तित्वम्। ननु पितुः सौमनस्यमप्यग्न्यात्मविद्यापेक्षया तृतीयं तत्कथमेषवरस्तृतीय इत्याशङ्क्य पाठक्रमापेक्षयाऽवशिष्टार्थकस्तृतीयशब्द इत्याह-अवशिष्ट इति ॥ २० ॥

नन्वात्मास्तित्वे पृष्टे तद्वक्तव्यं तत्कथमन्यदुच्यत इत्याशङ्क्याऽऽशयमाह—किमयमिति। एकान्ततो नियमेनार्थित्वेन विवेकादिकं सङ्गृहीतम्। विवेकादिशालिन एव ज्ञानयोग्यतेति परीक्षणार्थमुत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः। अपिशब्दं भिन्नक्रमेण योजयति—देवैरपीति। देवा अप्येतद्विषयसंशयवन्त इत्यर्थः। नन्वप्रतिहतज्ञाना देवा इति प्रसिद्धेः कथं संशयस्तत्राऽऽह—पुरेति। सृष्टिकाले। अपिशब्दादन्येषां संशयः सुप्रसिद्ध इति गम्यते। तैः श्रुतमपि दुर्ज्ञेयमित्याह—नहीति। तत्र हेतुमाह—यत इति। ननु नाणुपरिमाणस्तत्कथमणुरात्माऽत आह—सूक्ष्म इति। दुर्विज्ञेय इत्यर्थः। पूर्वं सुविज्ञेयमिति वस्तुशब्देन निर्देश इहाऽऽत्मशब्देनेति पुंलिङ्गनिर्देशः। अत इति। आत्मज्ञानादित्यर्थः। असंदिग्धफलं पशुपुत्रादि। उपरोधं निर्बन्धम्। तत्र दृष्टान्तमाह—अधमर्णमिवेति। उत्तमर्णो धनदाता। अधमर्णः प्रतिग्रहीता ॥२१॥

वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२॥

एवमुक्तोऽपि पुनः प्रलोभयन्नुवाच मृत्युः—

शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥२३॥
एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।

देवैरत्राप्येतस्मिन्वस्तुनि विचिकित्सितं किलेति भवत एव नः श्रुतम् । त्वं च मृत्यो यद्यस्मान्न सुज्ञेयमात्मतत्त्वमात्थ कथयस्यतः पण्डितैरप्यवेदनीयत्वाद्वक्ता चास्य धर्मस्य त्वादृक्त्वत्तुल्योऽन्यः पण्डितश्च न लभ्योऽन्विष्यमाणोऽपि । अयं तु वरो निःश्रेयसप्राप्तिहेतुरतो नान्यो वरस्तुल्यः सदृशोऽस्त्येतस्य कश्चिदप्यनित्यफलत्वादन्यस्य सर्वस्यैवेत्यभिप्रायः ॥ २२॥

शतायुषः शतं वर्षाण्यायूंषि येषां ताञ्शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व । किञ्च गवादिलक्षणान्बहून्पशून् । हस्तिहिरण्यं हस्ती च हिरण्यं च हस्तिहिरण्यम्, अश्वांश्च । किञ्च भूमेः पृथिव्या महद्विस्तीर्णमायतनमाश्रयं मण्डलं राज्यं वृणीष्व । किञ्च सर्वमप्येतदनर्थकं स्वयं चेदल्पायुरित्यत आह—स्वयं च जीव त्वं जीव धारय शरीरं समग्रेन्द्रियकलापं शरदो वर्षाणि यावदिच्छसि जीवितुम् ॥ २३ ॥

एतत्तुल्यमेतेन यथोपदिष्टेन सदृशमन्यमपि यदि मन्यसे वरं तमपि

एकैकं पुत्रधनादीनां वरत्वेनोपन्यस्य समुच्चितमिदानीमुपन्यस्यति—

उपदेशनीयत्वादित्यनन्तरं त्वमुपदिशेति शेषो द्रष्टव्यः । ननु पण्डितैरुपदेशनीयत्वेऽन्ये पण्डिताः सन्ति तत्र याहीत्यत आह—वक्तेति । धर्मस्याऽऽत्माख्यस्य । न लभ्य इति कथमन्विष्यता तत्राऽऽह—अन्विष्यमाणोऽपीति । यद्यपि लोके यमादन्ये ब्रह्मविदः सन्ति तथाऽपि यमस्य सन्निहितत्वादन्यत्र गमनमाशङ्क्यैवमुक्तम् । एतस्य कश्चिदपि तुल्यो वरो नेत्यन्वयः । तात्पर्यार्थमाह—अनित्येति ॥ २२ ॥

शिष्याय सम्यक् शोधिताय विद्या देयत्यभिप्रायेण यमस्य पुनरुक्तिरित्याह—एवमित्यादिना । बहूनिति हस्त्यादिष्वप्यन्वेति । हस्ती चेति जात्येकवचनं हिरण्यमित्यपि । आयतनशब्दो जनपदरक्षणे लक्षणया वर्तत इत्याह—मण्डलेति । चत्वारिंशद्योजनमिते देशे सम्राजः कर्म साम्राज्यं जनपदरक्षणमित्यर्थः । धारणकर्म दर्शयति—शरीरमिति । इन्द्रियपाटवादिशून्यजीवनस्याप्रयोजनत्वादाह—समग्र इति । समग्राः सम्पूर्णा अविकला इति यावत् । जीवितुं यावदिच्छसि तावद्धारयेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

सदृशमित्यधिकोपलक्षणार्थम् । प्रथमोऽपिशब्दः पुत्रादिसमुच्चयार्थो द्वितीयो वरसमुच्चयार्थः ।

महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥२४॥
ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामाꣳश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं माऽनुप्राक्षीः ॥२५॥

वृणीष्व । किञ्च वित्तं प्रभूतं हिरण्यरत्नादि चिरजीविकां च सह वित्तेन वृणीष्वेत्येतत् । किं बहुना महत्यां भूमौ राजा नचिकेतस्त्वमेधि भव । किञ्चान्यत्कामानां दिव्यानां मानुषाणां च त्वा त्वां कामभाजं कामभागिनं कामार्हं करोमि सत्यसंकल्पो ह्यहं देवः ॥ २४ ॥

ये ये कामाः प्रार्थनीया दुर्लभाश्च मर्त्यलोके सर्वांस्तान्कामांश्छन्दत इच्छातः प्रार्थयस्व । किञ्चेमा दिव्या अप्सरसो रमयन्ति पुरुषानिति रामाः, सह रथैर्वर्तन्त इति सरथाः, सतूर्याः सवादित्रास्ताश्च न हि लम्भनीयाः प्रापणीया ईदृशा एवंविधा मनुष्यैर्मर्त्यैरस्मदादिप्रसादमन्तरेण । आभिर्मत्प्रत्ताभिर्मया दत्ताभिः परिचारिणीभिः परिचारयस्वाऽऽत्मानं पादप्रक्षालनादिशुश्रूषां कारयाऽऽत्मन इत्यर्थः । नचिकेतो मरणं मरणसंबद्धं प्रश्नं प्रेतेऽस्ति नास्तीति काकदन्तपरीक्षारूपं माऽनुप्राक्षीर्मैवं प्रष्टुमर्हसि ॥ २५ ॥

किञ्च वित्तं प्रभूतमिति । अस् भुवीतिधातोर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तस्य निपात एधीति ततो भवेति व्याख्यातम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अथ पुत्रधनादीनामेकैकपरत्वेनोपन्यस्य समुच्चितमिदानीमुपन्यस्यति-किञ्च वित्तं प्रभूतमिति । प्रभूतमधिकं हिरण्यं रत्नमादिर्यस्य तत्तथा । चशब्दार्थमाह-सहेति । क्रियापदानुषङ्गमाह-वृणीष्वेति । भवनक्रियायाः कर्तारमध्याहरति-राजेति । अस् भुवीति धातोर्लोण्मध्यमैकवचनान्तस्यैधीति । दिव्यानां दिवि भवा दिव्या रम्भोर्वशीकल्पवृक्षकामधेन्वादयस्तेषां मानुषाणां मनुष्यसम्बन्धिनो मानुषाः स्रक्चन्दनवनितादयस्तेषां च । कामार्हं कामयोग्यमित्यर्थः । नन्वकृतकर्मणः पुंस इष्टप्रदाने तव सामर्थ्यं कुत इत्याशङ्क्याऽऽह-सत्यसङ्कल्प इति । हि यस्मादहं देवोऽप्रतिहतज्ञानैश्वर्यतेजोबलवांस्तस्मात्सत्यसङ्कल्पः । तस्मात्सामर्थ्यं यमस्येत्यर्थः ॥२४॥

कामा इत्यस्य व्याख्या प्रार्थनीया इति । दिवि भवाः पुरुषा अननुकूला न भोग्या इत्याशङ्क्याऽऽह-रमयन्तीति । ननु पुरुषरमयितृत्वं भूलोकस्थानामपीत्याशङ्क्य भौमस्त्रीवैलक्षण्यमाह-सहेत्यादिना । तूर्यं वाद्यविशेषो वादित्रं हस्तवाद्यम् । ननु देवप्रसादादीदृशा अपि प्रापणीया इत्याह-अस्मदादीति । आभिः पूर्वोक्ताभिरात्मानं परिचारयस्वेत्यन्वयः । तात्पर्यार्थमाह-पादेति । मरणशब्दस्य तत्सम्बन्धिनि प्रश्ने लक्षणामभिप्रेत्या-

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता महाहृदवदक्षोभ्य आह—

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥२६॥

किञ्च—

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।

श्वो भविष्यन्ति न भविष्यन्ति वेति संदिह्यमान एव येषां भावो भवनं त्वयोपन्यस्तानां भोगानां ते श्वोभावाः । किञ्च मर्त्यस्य मनुष्यस्यान्तक हे मृत्यो यदेतत्सर्वेन्द्रियाणां तेजस्तज्जरयन्त्यपक्षयन्त्यप्सरःप्रभृतयो भोगा अनर्थायैवैते, धर्मवीर्यप्रज्ञातेजोयशःप्रभृतीनां क्षपयितृत्वात् । यां चापि दीर्घजीविकां त्वं दित्ससि तत्रापि शृणु । सर्वं यद्ब्रह्मणोऽपि जीवितमायुरल्पमेव किमुतास्मदादिदीर्घजीविका । अतस्तवैव तिष्ठन्तु वाहा रथादयस्तथा नृत्यगीते च ॥ २६ ॥

न प्रभूतेन वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि लोके वित्तलाभः

ऽऽह–मरणसम्बद्धमिति । काकदन्तपरीक्षारूपं प्रश्नं माऽनुप्राक्षीर्मा कार्षीरित्यर्थः । मानुप्रयोगस्यार्थमाह–मैवमिति ॥ २५ ॥

सर्वतो विरक्तस्य शमादिमतो ज्ञानाधिकार इत्याख्यायिकया सूचयन्नुत्तरमवतारयति-मृत्युनेति । एवं पुत्रादिना प्रकारेण त्वया यमेनोपन्यस्तानामुदाहृतानां येषां भवनं संदिह्यमानमेव त इत्यन्वयः । अपि च न ते पुरुषोपकारिण इति निन्दायामतिशयमाह–किञ्चेत्यादिना । अपक्षयं नाशं कुर्वन्ति । क इत्यपेक्षायामाह–अप्सरःप्रभृतय इति । हिशब्देन प्रत्यक्षानुमानाभ्यां विषयाणां तेजःक्षपयितृत्वं प्रसिद्धमेव द्योत्यते । अथवा हि यस्मादप्सरःप्रभृतयः क्षपयन्ति तस्मादेतेऽनर्थायैवेत्युत्तरेणान्वयः । तत्र पूर्वोक्तं तेजःक्षपयितृत्वमुपलक्षणीकृत्य हेतुमाह–धर्मेति । धर्म इष्टापूर्तादि, वीर्यं सामर्थ्यं, प्रज्ञा शास्त्रार्थावगाहनशक्तिस्तेजः प्रागल्भ्यं त्वग्गता वा दीप्तिर्यशः कीर्तिः । ननु त्वयोक्तं सत्यं तथाऽपि चिरजीविने विषयोपभोगः पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य तत्रापि दोषं शृण्वित्याह–यां चापीति । चकारापिकारौ विषयदोषसमुच्चयार्थौ । दित्ससि दातुमिच्छसि । श्रुतिस्थापिशब्दापेक्षितं पूरयित्वा क्रियापदमध्याहरति–शृण्विति । सर्वशब्दप्रयोगाद्धिरण्यगर्भायुर्गृह्यते, सर्वायुषां तत्रान्तर्भावात् । एवकारद्योतितकैमुतिकन्यायमाह—किमुतेति । जीविका यत एवं जाताऽतस्तदधीनविषयभोगस्तुच्छ इत्याह–अत इति ॥ २६ ॥

दृढवैराग्यार्थं पूर्वोक्तं सर्वं निन्दनीयमित्याह–किञ्चेति । प्रभूतेनाधिकेन तर्पणीयः प्रीणनीयः । ननु वित्तं चेत्प्रीतिकरं भवत्येवेति चेन्नेत्याह—न हीति । हिशब्देन तृप्तिकरत्वाभावो लोके प्रसिद्ध इति द्योत्यते, अर्थानामर्जने दुःखमिति न्यायात् । किंचातृप्तिकरे वित्ते

जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥२७॥

यतश्च—

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् ।

कस्यचित्तृप्तिकरो दृष्टः । यदि नामास्माकं वित्ततृष्णा स्याल्लप्स्यामहे प्राप्स्यामह इत्येतद्वित्तमद्राक्ष्म दृष्टवन्तो वयं चेत्त्वा त्वाम् । जीवितमपि तथैव जीविष्यामो यावद्याम्ये पदे त्वमीशिष्यसी शिष्यसे प्रभुः स्याः । कथं हि मर्त्यस्त्वया समेत्याल्पधनायुर्भवेत् । वरस्तु मे वरणीयः स एव यदात्मविज्ञानम् ॥ २७ ॥

अजीर्यतां वयोहानिमप्राप्नुवताममृतानां सकाशमुपेत्योपगम्याऽऽत्मन उत्कृष्टं प्रयोजनान्तरं प्राप्तव्यं तेभ्यः प्रजानन्नुपलभमानः स्वयं तु जीर्यन्मर्त्यो जरामरणवान्क्वधःस्थः कुः पृथिव्यधश्चान्तरिक्षादिलोकापेक्षया तस्यां तिष्ठतीति क्वधःस्थः सन्कथमेवमविवेकिभिः प्रार्थनीयं पुत्रवित्तहिरण्याद्यस्थिरं वृणीते । क्व तदास्थ इति वा पाठान्तरम् । अस्मिन्पक्षे चाक्षरयोजना तेषु पुत्रादिष्वास्थाऽऽस्थितिस्तात्पर्येण वर्तनं यस्य स

किञ्चोत्कृष्टपुरुषार्थलाभे सम्भवत्यधमं कामयमानो मूर्ख एवाहं स्यां ततोऽपि मम स एव वर इत्याह—यतश्चाजीर्यतामित्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥

तृष्णैव नास्ति । अथापि नामास्तु तथाऽपि वरं विनैव लप्स्यामह इत्याह—यदि नामेति । त्वां वयं दृष्टवन्तश्चेद्वित्तं लप्स्यामहे प्राप्स्यामह इत्यन्वयः । वित्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—जीवितेऽपीति । याम्ये यमस्य स्थानं याम्यं तस्मिन्स्थित्वेति शेषः । ईशिष्यसीति परस्मैपदं छान्दसमित्याह—ईशिष्यस इति । प्रभुरिति । पुण्यपापवतां नियामकः स्याः । यावत्कालं प्रभुः स्यास्तावत्कालं त्वद्दर्शनेन जीविष्याम इत्यन्वयः । त्वद्दर्शनेनैव सर्वं लप्स्यामहे किमुत त्वया समेत्य त्वत्समीपं प्राप्य सम्भाषणादिकं कृत्वेति कैमुतिकन्यायं मनसि निधायाऽऽह—कथं हीति । हिशब्देन देवतासमागमादिनाऽभीप्सितप्राप्तिः श्रुतिस्मृतिलोकसिद्धेत्युच्यते । अल्पेति धनायुषोर्विशेषणम् । किं तवेप्सितं तदाह—वर इति । किं तदाह—यदिति ॥२७॥

किञ्चोत्कृष्टपुरुषार्थलाभे सम्भवत्यधमं कामयमानो मूर्ख एव स्यात्ततो मम स एव वर इत्याह—यतश्चाजीर्यतामित्यादिना । सकाशं निकटं तेभ्यो वित्तादिभ्यो देवेभ्यो वा प्रयोजनान्तरं प्राप्तव्यमित्यन्वयः । ननु सर्वे किमिति प्रार्थयन्ते वित्तादि दोषं पश्यन्त इत्याशङ्क्याऽविवेकित्वात्तेषां विवेकिनो मम न प्रार्थनेत्याह—प्रजानन्निति । तेभ्यः प्राप्तव्यं प्रयोजनं प्रजानन्नित्यन्वयः । एवमविवेकिवद्वृणीत इत्यन्वयः । प्रजानन्प्रयोजनमुपलभमानः क्व तदास्थ इत्यन्वयं मनसि निधाय पाठान्तरं व्याचष्टे—अस्मिन्पक्ष इति । नन्वधिकतरपुरुषार्थानवगमे

अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥२८॥

अतो विहायानित्यैः कामैः प्रलोभनं यन्मया प्रार्थितम्—

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥२९॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये प्रथमा वल्ली समाप्ता ॥ १ ॥

तदास्थस्ततोऽधिकतरं पुरुषार्थं दुष्प्रापमपि प्रापिपयिषुः क्व तदास्थो भवेन्न कश्चित्तदसारज्ञस्तदर्थी स्यादित्यर्थः । सर्वो ह्युपर्युपर्येव बुभूषति लोकस्तस्मान्न पुत्रवित्तादिलोभैः प्रलोभ्योऽहम् । किञ्चाप्सरःप्रमुखान्वर्णरतिप्रमोदाननवस्थितरूपतयाऽभिध्यायन्निरूपयन्यथावदतिदीर्घे जीविते को विवेकी रमेत ॥ २८ ॥

यस्मिन्प्रेत इदं विचिकित्सनं विचिकित्सन्त्यस्ति नास्तीत्येवंप्रकारं हे मृत्यो साम्पराये परलोकविषये महति महत्प्रयोजननिमित्त आत्मनो निर्णयविज्ञानं यत्तद्ब्रूहि कथय नोऽस्मभ्यम् । किं बहुना योऽयं प्रकृत आत्मविषयो वरो गूढं गहनं दुर्विवेचनं प्राप्तोऽनुप्रविष्टस्तस्माद्वरादन्यमविवेकिभिः प्रार्थनीयमनित्यविषयं वरं नचिकेता न वृणीते मनसाऽपीति श्रुतेर्वचनमिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः कृतौ काठकोपनिषद्भाष्ये प्रथमाध्याये प्रथमवल्लीभाष्यं समाप्तम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्याने प्रथमा वल्ली समाप्ता ॥ १ ॥

तेषु पुत्रादिष्वास्था स्यादित्याशङ्क्यापेक्षितं पूरयति—तत इति । दुष्प्रापमपीतरजनैरिति शेषः । दुष्प्रापमप्यधिकतरं पुरुषार्थं प्रापिपयिषुः क्व तदास्थो भवेदित्यन्वयः । तात्पर्यार्थमाह—न कश्चिदिति । तत्र हेतुमाह—सर्व इति । बुभूषति भवितुमिच्छति । इयता प्रबन्धेनोक्तस्य प्रयोजनमाह—तस्मादिति । यस्मादहं विवेकादिमांस्तस्मादित्यर्थः । वर्णो गीतीः रतिः क्रीडा प्रमोदस्तज्जं सुखं निरूपयन्यथावदुत्पत्तिस्थितिनाशैर्विचारयन्नित्यन्वयः । अतिदीर्घे बहुसंवत्सरपरिमिते जीविते जीवने प्राणधारणे ॥ २८ ॥

यतो जीवितेऽप्याशाऽपगताऽतो मम प्रलोभनां विहाय प्रार्थितं वरं प्रदेहीत्याह—यत इति । परलोकविषयेऽस्ति नास्तीत्येवं प्रकारं यस्मिन्विचिकित्सनं विचिकित्सन्ति

परीक्ष्य शिष्यं विद्यायोग्यतां चावगम्याऽऽह—

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषꣳ सिनीतः ।

अन्यत्पृथगेव श्रेयो निःश्रेयसं तथाऽन्यदुताप्येव प्रेयः प्रियतरमपि ते प्रेयःश्रेयसी उभे नानार्थे भिन्नप्रयोजने सती पुरुषमधिकृतं वर्णाश्रमादिविशिष्टं सिनीतो बध्नीतस्ताभ्यामात्मकर्तव्यतया प्रयुज्यते सर्वः पुरुषः । श्रेयःप्रेयसोर्ह्यभ्युदयामृतत्वार्थी पुरुषः प्रवर्तते । अतः श्रेयः-

अभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याऽविद्याविभागप्रदर्शनेन च केवलविद्यार्थितया शिष्यं प्रथमं स्तौतीत्याह—परीक्ष्येति । श्रेयःप्रेयसोरन्यतर-

तस्याऽऽत्मनो निर्णयविज्ञानं यन्महत्प्रयोजननिमित्तं मोक्षार्थे तद्ब्रूहीत्यन्वयः । नचिकेतसं विषयीकृत्यान्यस्याप्यधिकारनिर्णयार्थं संवादरहितं श्रुतेर्वचनमित्याह—किं बहुनेति ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमद्बालगोपालेन्द्रयतीश्वरविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यविवरणे प्रथमाध्याये प्रथमा वल्ली समाप्ता ॥ १ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याऽविद्याविभागदर्शनेन च केवलविद्याप्रार्थितया शिष्यं प्रथमं स्तौतीत्याह—परीक्ष्येति । अवगम्य तस्मिन्निति शेषः । पृथगेव प्रेयसः सकाशादित्यर्थः । निःश्रेयसं मोक्षस्तत्साधनत्वाज्ज्ञानमत्र निःश्रेयसम् । तथेति । यथा श्रेयः पृथक्तथेत्यर्थः । प्रियतरमप्यभ्युदयसाधनं ज्योतिष्टोमादन्यदित्यन्वयः । भिन्ने प्रयोजने अधिकृतमित्यस्य विशेषणम्—वर्णाश्रमादीति । आदिपदेन वयोऽवस्थादिपरिग्रहः । वर्णविशिष्टस्याधिकारे—"ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत" इत्यादि शास्त्रं प्रमाणम् । आश्रमविशिष्टस्याधिकारे—"गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयात्" इत्यादि । वयोविशिष्टस्याधिकारे—"अविचकित्सितव्याधेरपां प्रवेशो वा" इत्यादि प्रमाणम् । षिञ् बन्धन इति धात्वर्थमादाय व्याचष्टे—सिनीत इति । ननु विद्याविद्ययोः कथं बन्धकत्वमित्यत आह—ताभ्यामिति । सर्वः कर्मणि वर्णाश्रमादिविशिष्टोऽधिकृतो विद्यायां साधनचतुष्टयसम्पन्नस्ताभ्यां प्रयुज्यते । तयोः प्रेरकत्वं वा कथमित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मकर्तव्यतयेति । आत्मनि विद्याविद्ययोः कर्तव्यता वृत्तिसाध्यता तया । विधितस्तद्विषयज्ञानेनेत्यर्थः । ननु वैधकर्तव्यताज्ञानद्वारा विद्याविद्याभ्यां पुरुषः प्रेर्यत इत्ययुक्तं विधेर्विशेषकर्तव्यताबोधित्वात्सामान्यतः सिद्धे केनचित्कर्तव्यताज्ञाने तत्स्यात्तदेव नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—श्रेयःप्रेयसोरिति । अभ्युदयार्थी प्रेयसि कर्मण्यमृतत्वार्थी श्रेयसि मोक्षसाधने प्रवर्तत इति यथासंख्यमन्वयः । एवं फलकामनया सामान्यतस्तत्साधनं कार्यमिति ज्ञानमभूदिति भावः । हिशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । यद्वोत्तरत्रान्वेति । हि यस्मात्सामान्येन कामनया कर्तव्यताज्ञानं सिद्धमत इत्युपसंहारेणान्वयः । श्रेयसे प्रेयसे च कर्तव्ये विद्याविद्ये तयोर्भावः कर्तव्यता तयेत्यर्थः । ताभ्यां विद्याविद्याभ्याम् । ननु कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन बन्ध-

तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥१॥

यद्युभे अपि कर्तुं स्वायत्ते पुरुषेण किमर्थं प्रेय एवाऽऽदत्ते बाहुल्येन लोक इत्युच्यते—

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।

प्रेयःप्रयोजनकर्तव्यतया ताभ्यां बद्ध इत्युच्यते सर्वः पुरुषः । ते यद्यप्येकैकपुरुषार्थसंबन्धिनी विद्याविद्यारूपत्वाद्विरुद्धे, इत्यन्यतरापरित्यागेनैकेन पुरुषेण सहानुष्ठातुमशक्यत्वात्तयोर्हित्वाऽविद्यारूपं प्रेयः श्रेय एव केवलमाददानस्योपादानं कुर्वतः साधु शोभनं शिवं भवति । यस्त्वदूरदर्शी विमूढो हीयते वियुज्यतेऽस्मादर्थात्पुरुषार्थात्पारमार्थिकात्प्रयोजनान्नित्यात्प्रच्यवत इत्यर्थः । कोऽसौ य उ प्रेयो वृणीत उपादत्त इत्येतत् ॥१॥

सत्यं स्वायत्ते तथाऽपि साधनतः फलतश्च मन्दबुद्धीनां दुर्विवेकरूपे सती व्यामिश्रीभूते इव मनुष्यमेतः पुरुषमा इतः प्राप्नुतः श्रेयश्च

परित्यागेनैवान्यतरोपादाने हेतुमाह—ते यद्यपीति । ते यद्यप्येकैकपुरुषसम्बन्धिनी तथाऽपि विरुद्धे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

कत्वेऽपि विद्यायास्तन्निवर्तकत्वात्कथं बन्धकत्वमिति चेत्कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेनालाभेन च विद्याया बन्धकत्वमिति भावः । तयोरन्यतरत्यागेनान्यतरपरिग्रहे हेतुमाह–ते यद्यपीति । तथाऽपि विरुद्धे । तत्र हेतुः–विद्येति । इति यस्मादर्थे । यस्माद्विद्याविद्ये विरुद्धे तस्मादन्यतरापरित्यागेनानुष्ठातुमशक्यत्वादित्यन्वयः । नन्वेकेनैका परेणापरा कर्तुं शक्येत्यत आह–एकेनेति । ननु क्रमेणानुष्ठातुं शक्येत्यत आह–सहेति । हेतुमुपन्यस्याक्षराणि गृहीत्वा व्याचष्टे–तयोरिति । निर्धारणे षष्ठी । अविद्यारूपं कर्मप्रेयो हित्वेत्यन्वयः । अपेक्षिताध्याहारेण सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेनाऽऽह–श्रेय एवेति । शिवमानन्दरूपम् । विद्योपादातुः श्रेय इत्युक्त्वा तद्विपरीतस्यानर्थप्राप्तिमाह–यस्त्विति । तुशब्दोऽविद्योपादातुर्वैलक्षण्यार्थः । अदूरदर्शीत्यस्य व्याख्या विमूढ इत्यविवेकीत्यर्थः । ननु कर्मकर्तुः फलं स्यादिति शङ्कते–कस्मादिति । नन्वर्थान्न हीयत इत्युक्तमत आह–पारमार्थिकादिति । मोक्षादित्यर्थः । ननु मोक्षः स्वर्गाद्यन्यतम इत्यत आह–नित्यादिति । विमूढत्वमक्षरव्याख्यानेन दर्शयति–कोऽसाविति । उ एवोपादत्तेऽनुतिष्ठतीत्यर्थः । इत्येतदुपादत्त इत्युक्ते यावानर्थस्तावान्वृणीत इत्यर्थः ॥१॥

नन्वधिकृतेन पुरुषेणोभे अपि विद्याविद्ये कर्तुमन्वायत्ते यदि तर्हि किमर्थं पुरुषो बाहुल्येन श्रेय एव न गृह्णातीत्याशङ्क्य सत्यं द्वे अपि स्वाधीने तथाऽपि फलतः साधनतो मन्दमतीनामशक्ये मिलिते इव प्रेयःश्रेयसी पुरुषमधिकृतं प्राप्नुत इत्याह—यद्युभे इत्यादिना । एत इत्याङ्पूर्वकेण्गताविति धातो रूपमित्याह–आ इत इति । तस्य व्याख्याऽऽप्नुत इति । तद्व्याचष्टे–प्राप्नुत इति । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ व्यामिश्रद्योतकौ । यतः श्रेयःप्रेयसोः

श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥२॥
स त्वं प्रियान्प्रियरूपाꣳश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ।
नैताꣳ सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥३॥

प्रेयश्च । अतो हंस इवाम्भसः पयस्तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ सम्परीत्य सम्यक्परिगम्य मनसाऽऽलोच्य गुरुलाघवं विविनक्ति पृथक्करोति धीरो धीमान् । विविच्य च श्रेयो हि श्रेय एवाभिवृणीते प्रेयसोऽभ्यर्हितत्वात् । कोऽसौ ? धीरः । यस्तु मन्दोऽल्पबुद्धिः स विवेकासामर्थ्याद्योगक्षेमाद्योगक्षेमनिमित्तं शरीराद्युपचयरक्षणनिमित्तमित्येतत्प्रेयः पशुपुत्रादिलक्षणं वृणीते ॥ २ ॥

स त्वं पुनः पुनर्मया प्रलोभ्यमानोऽपि प्रियान्पुत्रादीन्प्रियरूपांश्चाप्सरःप्रभृतिलक्षणान्कामानभिध्यायंश्चिन्तयंस्तेषामनित्यत्वासारत्वादिदोषान्हे नचिकेतोऽत्यस्राक्षीरतिसृष्टवान्परित्यक्तवानस्यहो बुद्धिमत्ता तव । नैतामवाप्तवानसि सृङ्कां सृतिं कुत्सितां मूढजनप्रवृत्तां वित्तमयीं धनप्रायाम् । यस्यां सृतौ मज्जन्ति सीदन्ति बहवोऽनेके मूढा मनुष्याः ॥ ३ ॥

स्वरूपतः फलतश्च विवेकाभावाल्लोकः प्रेय एवाऽऽदत्तेऽतो बुद्धिमान्हंसो यथाऽम्भसः सकाशात्क्षीरं विविच्य भुङ्क्ते तथा प्रेयसः सकाशाद्विविच्य श्रेयो ज्ञात्वा तदेव साधनैः सम्पादनीयमित्याह–अत इत्यादिना । गुरुलाघवमिति । कर्मणोऽनुष्ठाने महानायसः फलमपि दुःखसंवलितं विद्याप्राप्तावन्वयव्यतिरेकदृष्टानर्थनिवृत्तिरानन्दावाप्तिर्यत्नाभाव इति विविनक्ति विवेचयति गुरुलाघवमित्यर्थः । नियुक्तं दर्शयति–धीर इति । संस्कृतमतिरिति यावत् । गुरुलाघवविचारस्य फलमाह–श्रेय इति । हिरेवार्थः । छन्दसि प्रादयो व्यवहिताश्चेत्याशयेनाऽऽह–अभिवृणीत इति । तत्र हेतुमाह–प्रेयस इति । कर्तृपदं साकाङ्क्षमाह–कोऽसाविति । यत्पदाध्याहारेण प्रेय इति व्याचष्टे–यस्त्विति । तुशब्दो बुद्धिमद्वैलक्षण्यार्थः । अल्पबुद्धिरल्पाऽसंस्कृता बुद्धिर्यस्य सः । प्रेय एव वृणीत इत्यत्र हेतुमाह–विवेकेति । योगस्य प्राप्तस्य क्षेमो रक्षणं तन्निमित्तं तदाह–शरीरेत्यादिना । शरीरेत्यादिशब्देनेन्द्रियादिपरिग्रहः । उपचयो वृद्धिः । तल्लक्षणनिमित्तं तत्स्वरूपनिमित्तम् । प्रेयःशब्दार्थमाह–पश्विति । अत्र श्रेयःशब्दः फलपरः ॥ २ ॥

पुत्रादीनां गौणात्मत्वात्प्रियत्वम् । प्रियरूपान्प्रियं रूप्यते जन्यते यैस्तेऽप्सरःप्रभृतिलक्षणास्तदादिस्वरूपान् । चिन्तयन्नित्यपेक्षितं पूरयति–तेषामिति । वृतयमोक्तेस्तात्पर्यं दर्शयति–अहो इति । अनेन शिष्यस्तुतिः कृता । मूढजनेषु प्रवृत्ता मूढजनप्रवृत्ता तां धनप्रायां धनप्रचुरामित्यर्थः । सृतौ मार्गे । बहुशब्दस्य त्रित्वे न पर्यवसानमित्याह–अनेक इति ॥ ३ ॥

तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीत इत्युक्तं तत्कस्मादयतः—

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥४॥
अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।

दूरं दूरेण महताऽन्तरेणैते विपरीते अन्योन्यव्यावृत्तरूपे विवेकाविवेकात्मकत्वात्तमःप्रकाशाविव। विषूची विषूच्यौ नानागती भिन्नफले संसारमोक्षहेतुत्वेनेत्येतत् । के ते इत्युच्यते—या चाविद्या प्रेयोविषया विद्येति च श्रेयोविषया ज्ञाता निर्ज्ञाताऽवगता पण्डितैः। तत्र विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं नचिकेतसं त्वामहं मन्ये। कस्माद्यस्मादविद्वद्बुद्धिप्रलोभिनः कामा अप्सरःप्रभृतयो बहवोऽपि त्वा त्वां नालोलुपन्त न विच्छेदं कृतवन्तः श्रेयोमार्गादात्मोपभोगाभिवाञ्छासम्पादनेन। अतो विद्यार्थिनं श्रेयोभाजनं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

ये तु संसारभाजना अविद्यायामन्तरे मध्ये घनीभूत इव तमसि वर्तमाना वेष्ट्यमानाः पुत्रपश्वादितृष्णापाशशतैः स्वयं वयं धीराः प्रज्ञावन्तः

पौनरुक्त्यमाशङ्क्य दूरमेते इति वाक्यस्य व्यावर्त्यां शङ्कामाह—तयोरिति। विशेषो न दृश्यत इति भावः। परिहारमवतारयति—यत इति। दूरमित्यस्य व्याख्या-दूरेणेत्यादि। अन्तरेण भेदेन। एते वक्ष्यमाणे। परस्परभिन्नत्वे हेतुमाह—विवेकेति। तत्र दृष्टान्तः—तम इति। सुब्लोपश्छान्दस इत्याह—विषूच्याविति। भिन्नफलत्वं व्याचष्टे—संसारेति। संसारहेतुरविद्या मोक्षहेतुर्विद्येत्याकाङ्क्षापूर्वकं व्याचष्टे—के ते इति। या कर्मकाण्डे प्रसिद्धा प्रेयोविषया। इतिशब्दो वेदान्तप्रसिद्ध्यर्थः। परस्परसमुच्चयार्थश्चकारः। श्रेयो मोक्षो विषयः साध्यं यस्याः सा तथा। प्रसिद्धत्वात्कर्तृपदमाह—पण्डितैरिति। तत्र विद्याविद्ययोर्मध्ये किमतोऽन्यं नचिकेतसं जानाति नेत्याह—त्वामिति। नचिकेतसो विद्यायोग्यतायामाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यं हेतुपरत्वेन व्याचष्टे—कस्मादित्यादि। अविद्वद्बुद्धिप्रलोभिनोऽविवेकबुद्धिवशीकरणसमर्थाः। काम्यन्त इति कामाः। श्रेयोमार्गाज्ज्ञानमार्गान्न विच्छेदं कृतवन्तो विच्छिन्नसम्बन्धं न कृतवन्तः। सम्बन्धविच्छेदे हेतुमाह—आत्मेति। आत्मनाऽप्सरःप्रभृतिकामेन जनितो य उपभोगः सुखं तस्य वाञ्छेच्छा तस्या उत्पादनद्वारा न विच्छेदं कृतवन्त इत्यन्वयः। तात्पर्यमाह—अत इति। यतस्तैर्न वशं नीतोऽत इत्यर्थः। भाजनं पात्रं योग्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

विद्याभिनिवेशायाविद्याधिकारिणो दर्शयति—ये त्वित्यादिना। संसारभाजनाः संसारयोग्याः। अन्तरं कार्यकरणसङ्घातसारभूतो मध्यमो देशस्तत्र वर्तमानस्तादात्म्याभिमानवन्तः। वेष्ट्यमाना बध्यमानाः। कैरित्याकाङ्क्षायामाह—पुत्रेति। पुत्रादितृष्णा एव पाश-

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥५॥

अत एव मूढत्वात्—

न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

पण्डिताः शास्त्रकुशलाश्चेति मन्यमानास्ते दन्द्रम्यमाणा अत्यर्थं कुटिलामनेकरूपां गतिं गच्छन्तो जरामरणरोगादिदुःखैः परियन्ति परिगच्छन्ति मूढा अविवेकिनोऽन्धेनैव दृष्टिविहीनेनैव नीयमाना विषमे पथि यथा बहवोऽन्धा महान्तमनर्थमृच्छन्ति तद्वत् ॥ ५ ॥

न साम्परायः प्रतिभाति । सम्परेयत इति सम्परायः परलोकस्तत्प्राप्तिप्रयोजनः साधनविशेषः शास्त्रीयः साम्परायः । स च बालमविवेकिनं प्रति न प्रतिभाति न प्रकाशते नोपतिष्ठत इत्येतत् । प्रमाद्यन्तं प्रमादं कुर्वन्तं पुत्रपश्वादिप्रयोजनेष्वासक्तमनसं तथा वित्तमोहेन वित्तनिमित्तेनाविवेकेन मूढं तमसाऽऽच्छन्नं सन्तंनत्वयमेव लोको योऽयं दृश्यमानः स्त्र्यन्नपानादिविशिष्टो नास्ति परोऽदृष्टो लोक इत्येवं मननशीलो

शतानि तैरित्यर्थः । अत एव स्वयं धीराः प्रज्ञावन्तो वयमेव लौकिके प्रज्ञाशालिनः शास्त्रीयप्रज्ञाशालिन इति मन्यमाना इत्यर्थः । कार्यकारणाद्यभिमानशालिनां गतिमाह–त इति । यङन्तद्रम गताविति धात्वर्थमादाय दन्द्रम्यमाणा इति पदं व्याचष्टे–कुटिलामित्यादिना । अनेकरूपामुत्तरायणादिरूपां गतिं मार्गमिच्छन्तः प्रार्थयन्तः । जराशब्दो दुःखहेत्ववस्थोपलक्षणार्थः । रोगो धातुवैषम्यम् । आदिशब्देन मनःपीडादिपरिग्रहः । तैर्जनितैर्दुःखैः परिगच्छन्ति परितः स्वर्गादिषु भ्रमन्तीत्यर्थः । अविवेकिनः संसारावध्यदर्शिनः । तत्र दृष्टान्तमाह–अन्धेनैवेति । नयनस्थानमाह–विषय इति । कण्टकपाषाणादिगर्तादिसहित इत्यर्थः । यथाऽन्धा इति श्रुतिपदं व्याचष्टे–बहव इति । महान्तमनर्थं कण्टकतोदनपङ्कुत्वदेशविशीर्णत्वादिरूपमृच्छन्ति प्राप्नुवन्ति यथा तद्वद् भ्रमन्त्यविवेकिन इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तार्थं हेतुत्वेनाऽऽदायोत्तरं व्याचष्टे–अत एवेति । अतःशब्दार्थमाह–मूढत्वादिति । परे काले देहपतनादूर्ध्वं सम्यगीयते गम्यत इति सम्परायः । अथवा सम्यक्पर इत्युपलक्षणम् । परापरब्रह्मप्राप्तिकाले प्रारब्धविगमानन्तरमित्यर्थः । तत्प्राप्तिप्रयोजनः परापरब्रह्मप्राप्तिः प्रयोजनं यस्य स तथा । साधनविशेषश्चोंकारध्यानादिः शास्त्रीयः प्रसिद्धो यः स बालं पुत्रपश्वादिष्वासक्तत्वादविवेकिनं प्रति नोपतिष्ठते बालो नानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रमादं कुर्वन्तं व्याचष्टे—पुत्रेति । पुत्रादिसाध्यप्रयोजनेषु न केवलमासक्तमनसं भाति किन्त्वन्यथाऽपीत्याह–तथेति । मूढमिति । वित्तातिरिक्तपुरुषार्थमपश्यन्तं तदर्जनादौ व्यासक्तचित्तमित्यर्थः । अत एव तमसाऽऽच्छन्नमित्याह–तमसेति । अविवेकेनेत्यर्थः । तमसा साम्परायो न भातीत्यन्वयः । ननु द्रव्यासक्ततयाऽयं लोको न भायात्परस्तु भातीत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेनाऽऽह–न त्वयमे-

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥६॥

यस्तु श्रेयोर्थी सहस्रेषु कश्चिदेवाऽऽत्मविद्भवति त्वद्विधो यस्मात्—

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥७॥

मानी पुनः पुनर्जनित्वा वशं मदधीनतामापद्यते मे मृत्योर्मम जननमरणादिलक्षणदुःखप्रबन्धारूढ एव भवतीत्यर्थः । प्रायेण ह्येवंविध एव लोकः ॥ ६ ॥

श्रवणायापि श्रवणार्थं श्रोतुमपि यो न लभ्य आत्मा बहुभिरनेकैः शृण्वन्तोऽपि बहवोऽनेकेऽन्ये यमात्मानं न विद्युर्न विदन्त्यभागिनोऽसंस्कृतात्मानो न विजानीयुः । किञ्चास्य वक्ताऽप्याश्चर्योऽद्भुतवदेवानेकेषु कश्चिदेव भवति । तथा श्रुत्वाऽप्यस्याऽऽत्मनः कुशलो निपुण एवानेकेषु

सम्यक्पराकाले देहपातादूर्ध्वमेवेयते गम्यत इति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

चेति । लोकं विशिनष्टि—त्र्यत्रेति । इतिशब्द उक्तपरामर्शी । मानीति । वित्ततृष्णयाऽभिमानवानित्यर्थः । सकृदुत्पन्नस्य पुनःपुनर्यमवश्यताऽनुपपन्नेत्यत आह—जनित्वेति । प्रबन्धः प्रवाहः । ननु धर्मार्थकामेषु सर्व एव लोक आसक्तश्चेद्विद्याधिकारिणोऽभावादुपनिषदां व्यर्थतेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रायेणेति । उत्सर्गतः कामाद्यासक्त एव जन इत्यर्थः । हिशब्दः प्रसिद्धार्थकः ॥ ६ ॥

यस्त्वनेकजन्मार्जितसुकृतप्रसादासादितशुद्धबुद्धिः कामादिविमुखो निरतिशयपुरुषार्थं ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन जानाति सहस्रेषु नचिकेतःसदृशः कश्चिदेव भवतीत्याह—यस्त्विति । तत्र हेतुपरमुत्तरमाह—यस्मादिति । ननु मेघसंदेशाद्यसन्नप्यर्थः श्रूयत इत्याशङ्क्याऽऽह—श्रवणार्थमिति । तस्य व्याख्या—श्रोतुमपीति । अनेकैः श्रोतुमपि यो न लभ्य इत्यन्वयः । अयमाशयः—श्रवणस्य—दृष्टफलत्वान्निर्विषयस्य च साक्षात्काराजनकत्वाज्जनितस्यापि प्रतिभाप्रत्ययवद्भ्रान्तित्वादात्माऽविषय एवैष्टव्य इति । केषाञ्चिच्छ्रोतुं दुर्लभोऽन्येषां ज्ञातुं दुर्लभ इत्याह—शृण्वन्तोऽपीति । अन्य इति पूर्वोक्ताधिकारिभ्य इत्यर्थः । न विदन्तीत्येतद्धेतुपूर्वकं व्याचष्टे—अभागिन इति । तद्व्याचष्टे—असंस्कृतेति । नित्यनैमित्तिकैरसंस्कृत आत्माऽन्तःकरणं येषां ते तथोक्ताः । यस्माच्छ्रोतारश्च ज्ञातारश्च दुर्लभास्तस्मात्कश्चिदेवाधिकारी भवतीति पूर्वेणान्वयः । एवं श्रोतारं महीकृत्य वक्तारं महीकरोति—किञ्चेति । न केवलं श्रोता दुर्लभो वक्ताऽपीत्यर्थः । अस्याऽऽत्मनः । आश्चर्यशब्दोऽद्भुतवाचीति तत्सदृशे लक्षणेत्याह—अद्भुतवदेवेति । यथाऽनेकेषु पदार्थेषु कश्चिदेव पदार्थ आश्चर्यकर एवं वक्ताऽपि कश्चिदेव भवतीत्यर्थः । वक्तृत्वदौर्लभ्यानन्तरं श्रोतृष्वनेकेषु लब्धाऽप्यात्मनः कुशल एव कश्चिदेव भवती-

कस्मात्—

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।

लब्धा कश्चिदेव भवति । यस्मादाश्चर्यो ज्ञाता कश्चिदेव कुशलानुशिष्टः कुशलेन निपुणेनाऽऽचार्येणानुशिष्टः सन् ॥ ७ ॥

नहि नरेण मनुष्येणावरेण प्रोक्तोऽवरेण हीनेन प्राकृतबुद्धिनेत्येतदुक्त एष आत्मा यं त्वं मां पृच्छसि । न हि सुष्ठु सम्यग्विज्ञेयो विज्ञातुं शक्यो यस्माद्बहुधाऽस्ति नास्ति कर्ताऽकर्ता शुद्धोऽशुद्ध इत्याद्यनेकधा चिन्त्यमानो वादिभिः । कथं पुनः सुविज्ञेय इत्युच्यते—अनन्यप्रोक्तेऽनन्येनापृथग्दर्शिनाऽऽचार्येण प्रतिपाद्यब्रह्मात्मभूतेन प्रोक्त उक्त आत्मनि गतिरनेकधाऽस्तिनास्तीत्यादिलक्षणा चिन्ता गतिरत्रास्मिन्नात्मनि नास्ति न विद्यते सर्वविकल्पगतिप्रत्यस्तमितत्वादात्मनः । अथवा स्वात्मभूतेऽनन्यस्मिन्ना-

---

त्याह—तथेति । यथा वक्ता दुर्लभस्तथेत्यर्थः । कुशल एव युक्त्यनुभवसमर्थ एव । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति । निपुणेन साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वेनाऽऽचार्येणानुशिष्टो वेदान्तैः शिक्षितः सञ्ज्ञाता साक्षात्कारवान्कश्चिदेव भवति यस्मात्तस्मात्कश्चिदेवाऽऽत्मनो लब्धेत्यन्वयः ॥ ७ ॥

ननु वाक्यार्थव्युत्पत्तिमताऽप्याचार्येणानुशिष्टोऽधिकारी स्वाधिकारसामर्थ्याज्ज्ञास्यति लब्धा च भविष्यतीत्याशङ्कते—कस्मादिति । श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमितिश्रुत्यन्तरे व्युत्पत्तिव्यतिरेकेण ब्रह्मनिष्ठताया आचार्यविशेषणत्वेन श्रुतत्वात्तादृगाचार्योक्त आत्मा ज्ञातुं लब्धुं च शक्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—न नरेणेत्यादिना । मनुष्येण मनुष्यत्वाभिमानवताऽत एवावरेण । अवरपदार्थमाह—हीनेनेति । प्राकृतबुद्धिना प्रकृतित आगतेषु पश्वादिष्वभिमानरूपा बुद्धिर्यस्य स प्राकृतबुद्धिस्तेनेत्यर्थः । यं पृच्छसि येयमित्यादिनेति शेषः । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति । शून्यवादिव्यतिरिक्तवादिभिरस्तीति चिन्त्यमानस्तैर्नास्तीति चिन्त्यमानोऽस्तीति पक्षे साङ्ख्यव्यतिरिक्तैः कर्ताऽशुद्ध इत्यकर्ता शुद्ध इति वेदान्तिभिश्च स एव ब्रह्माभिन्न इति चिन्त्यमानो यस्मात्तस्माद्विप्रतिपत्तिमता ह्युपदिष्टोऽर्थो न लब्धुं शक्य इति भावः । केनाऽऽचार्येणोपदिष्ट आत्मा ज्ञातव्य इति पृच्छति—कथमिति । प्रतिपाद्यब्रह्मात्मभूतेन जीवन्मुक्तेन शिष्यबुद्धिपरिपाकप्रेरणावता ह्युपदिष्ट आत्मा लब्धुं शक्य इत्याह—उच्यत इति । नान्योऽनन्यस्तेन । ब्रह्मणः सकाशादिति शेषः । विषयेण विषयी लक्ष्यत इत्याह—अपृथग्दर्शिनेति । अभेददर्शिनेत्यर्थः । तदेव विवृणोति—प्रतिपाद्येति । वेदान्तैः प्रतिपाद्यो ज्ञेयो योऽभिन्नात्मा तत्स्वरूपेणेत्यर्थः । आत्मन्युक्ते सतीत्यन्वयः । गतिशब्दस्य पूर्वोक्तविकल्पविषयचिन्तापरत्वमादाय व्याचष्टे—गतिरिति । सर्वे च ते विकल्पाश्च सर्वविकल्पास्तद्विषया गतयश्चिन्ता प्रत्यस्तमिता लीना यस्मिंस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । आचार्यपदाध्याहारेणार्थान्तरमाह—अथवेति । स्वात्मभूते ब्रह्मात्मभूतेऽनन्य इत्येवंरूपेणाऽऽत्मनि प्रोक्ते प्रकृ-

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान्ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥

त्मनि प्रोक्तेऽनन्यप्रोक्ते गतिरत्रान्याऽवगतिर्नास्ति ज्ञेयस्यान्यस्याभावात् । ज्ञानस्य ह्येषा परा निष्ठा यदात्मैकत्वविज्ञानम् । अतोऽवगन्तव्याभावान्न गतिरत्रावशिष्यते । संसारगतिर्वाऽत्र नास्त्यनन्य आत्मनि प्रोक्ते नान्तरीयकत्वात्तद्विज्ञानफलस्य मोक्षस्य । अथवा प्रोच्यमानब्रह्मात्मभूतेनाऽऽचार्येण प्रोक्त आत्मन्यगतिरनवबोधोऽपरिज्ञानमत्र नास्ति । भवत्येवावगतिस्तद्विषया श्रोतुस्तदस्म्यहमित्याचार्यस्येवेत्यर्थः । एवं सुविज्ञेय आत्माऽऽगमवताऽऽचार्येणानन्यतया प्रोक्तः । इतरथाह्यणीयानणुप्रमाणादपि सम्पद्यत आत्मा । अतर्क्यमतर्क्यः स्वबुद्ध्याऽभ्यूहेन केवलेन तर्केण ।

अणुत्वं परोक्षत्वम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

र्येणोपदिष्टे सतीत्यन्वयः । अत्राऽऽत्मनि ब्रह्माहमस्मीत्यवगतेरन्येति शेषः । ज्ञेयस्यान्यस्याभावादिति । ब्रह्मात्मैक्याद्भिन्नस्याभावादित्यर्थः । आत्मैकत्वेन विज्ञप्तिरभिव्यक्तिरात्मैकत्वविज्ञानम् । फलितमाह—अत इति । यतो ब्रह्मात्मैकत्वमेव ज्ञेयं तज्ज्ञानं गतिरत इत्यर्थः । गन्तव्याभावाद्गन्तव्यान्तराभावाद्यतो न प्राप्तव्यान्तरमतो गतिर्ज्ञानान्तरं नावशिष्यत इत्यर्थः । गतिरत्र नास्तीत्यंशस्यार्थान्तरमाह—संसारगतिर्वेति । अनन्य आत्मनि गुरुणा प्रोक्त आत्मनि संसारगतिः संसारप्रतिभासः सत्यत्वेन नास्ति कर्तृत्वादेः संसारस्याभास एव प्रत्यय इति भावः । ननु विज्ञानस्य न संसारनिवृत्तिर्मुख्यं फलं तत्कथं संसारावगतिनिषेध इति नेत्याह—नान्तरीयकत्वादिति । विज्ञानफलस्य मोक्षस्याऽऽनन्दावाप्तेः संसारनिवृत्तिर्नो(ना)-न्तरीयकत्वादित्यर्थः । अगतिरिति परिच्छेदेनार्थान्तरमाह—अथवेति । प्रोच्यमानं यद्ब्रह्म तदात्मभूतेनाऽऽचार्येण शिष्यबुद्ध्या बिम्बेश्वरभूतेनोपदिष्ट आत्मनि शिष्यस्याधिकारिणोऽनवबोध आत्मविषये नास्त्येव, बोधो भवत्येवेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं प्रतिबद्धबोधस्यापि । बोधे प्रतिबन्धो न भवतीति भावः । श्रोतुर्बोधमभिनीय दर्शयति—तदस्म्यहमिति । तत्प्रत्यगभिन्नमहमस्मीत्यर्थः । तदनन्योऽहमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । तत्रोपमानमाह—आचार्यस्येवेति । वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरवाक्यमवतारयति—एवमिति । अनन्यतया स्थितेनाऽऽचार्येण प्रोक्त आत्मा सुविज्ञेय इति प्रथमव्याख्यानुवादः । न केवलमाचार्येणोपदिष्ट आत्माऽपि त्वागमेनापीत्याह—आगमवतेति । अवगमवतेति पाठः सुगमः । द्वितीयव्याख्यान आचार्येणानन्यतयाऽनन्य इत्येवंरूपेण प्रोक्त आत्मा सुविज्ञेय इत्यनुवादः । तृतीये समः । चतुर्थ आचार्येणैव प्रोक्त आत्मा सुविज्ञेय इत्येवकाराध्याहारेणानुवादो व्याख्येयः । पृथग्दर्शिना तूपदिष्ट आत्मा परोक्ष एवेत्याह—इतरथेति । पृथग्दर्शिनोपदिष्ट आत्माऽणुः परोक्षः परोक्षादपि परोक्षोऽणीयानणुप्रमाणादप्यल्पपरिमाणादप्यणीयान्सम्पद्यत इत्यर्थः । हिरप्यर्थः । अल्पपरिमाणादप्यणुतरः सम्पद्यत आत्मेत्यत्र हेतुमाह—अतर्क्यमिति । अणीयानित्युपक्रमे पुंलिङ्गनिर्देशादतर्क्यमिति नपुंसक-

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।

तर्क्यमाणेऽणुपरिमाणे केनचित्स्थापित आत्मनि ततो ह्यणुतरमन्योऽभ्यूहति ततोऽप्यन्योऽणुतममिति न हि कुतर्कस्य निष्ठा क्वचिद्विद्यते ॥ ८ ॥

अतोऽनन्यप्रोक्त आत्मन्युत्पन्ना येयमागमप्रतिपाद्याऽऽत्ममतिर्नैषा तर्केण स्वबुद्ध्यभ्यूहमात्रेणाऽऽपनेया न प्रापणीयेत्यर्थः । नापनेतव्या वा न हातव्या । तार्किको ह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किंचिदेव कथयति । अत एव च येयमागमप्रभूता मतिरन्येनैवाऽऽगमाभिज्ञेनाऽऽचार्येणैव तार्किकात्प्रोक्ता सती सुज्ञानाय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतम । का पुनः सा

पुंलिङ्गत्वेन विपरिणेय इत्याह—अतर्क्यं इति । तर्केण ज्ञेयस्तर्क्यो न तर्क्योऽतर्क्यः । ननु तर्कस्यानुमानत्वेन प्रमाणत्वाच्छ्रुतिवद्वस्त्ववबोधकत्वात्कथं तर्कागम्य आत्मेत्यत आह—स्वबुद्ध्याऽभ्यूहेनेति । स्वाधीना बुद्धिः स्वबुद्धिर्न गुर्वाद्युपदेशेन संस्कृता तयाऽभ्यूह आरोपस्तेन तर्केणेत्यर्थः । तथा सत्यनुमानस्य मन्तव्य इति श्रुत्या वेदान्तसहायत्वमुक्तं बाधितं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—केवलेति । श्रुत्यसहायेनेत्यर्थः । तथा च श्रुत्यनुकूलतर्कस्य समूलत्वात्प्रामाण्येऽपि केवलस्य नार्थनिश्चायकतेति भावः । केवलेन तर्केणातर्क्य इत्यन्वयः । विपक्षे दण्डमाह—तर्क्यमाण इति । तर्क्यमाण आत्मनि केनचित्तार्किकेणाणुपरिमाणे स्थापित इत्यन्वयः । एकेनाणुत्वेन स्थापित आत्मन्यन्योऽपि तार्किकम्मन्योऽन्यथाऽभ्यूहतीत्याह—तत इति । ततः पूर्वस्मात्परिमाणादणुतां ततोऽपि परोक्षतामन्यस्तार्किक ऊहति । हि प्रसिद्धमेतत् । ततोऽपीति । पूर्ववत् । ननु कश्चित्तार्किकाग्रणीः परिमाणस्य निष्ठां वेत्स्यतीति नेत्याह—न हीति । कुत्सिततर्कः कुतर्क उत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनस्तस्य निष्ठा कस्मिंश्चिद्विषये परिसमाप्तिः क्वचिदपि न विद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

फलितमाह—अत इति । यतस्तर्कानधीनोऽत इत्यर्थः । अनन्येनापृथग्दर्शिना प्रोक्ता आत्मनि विषय आगमप्रतिपाद्या तरति शोकमात्मविदित्यागमेन फलत्वेन प्रतिपाद्या येयं मतिरेषा तर्केण न प्रापणीया न परिणेयेत्यर्थः । पुनर्नकारग्रहणमन्वयार्थम् । अर्थान्तरमाह—नापनेतव्येति । न हतव्या न बाधनीया । वाशब्दः पक्षान्तरद्योती । प्रथमपक्षे ह्यात्मविषया मतिर्न तर्केण जननीयेत्यर्थः । द्वितीये कुतर्कादिनाऽऽगमजनितमतिर्न बाधनीयेत्यर्थः । नन्वागमानुकूलतर्कस्यापि निषेधः स्यादित्याशङ्क्य कुतर्कस्यैव निषेध इत्याह—तार्किक इति । यत्किञ्चिदेव कथयतीत्यन्वयः । यत्किञ्चित्प्रत्यगभिन्नस्य तटस्थत्वादिकम् । तदपि प्रमाणमूलमिति चेन्नेत्याह—स्वबुद्धिपरिकल्पितमिति । तत्र हेतुः—अनागमज्ञ इति । हि यस्मादागमार्थानभिज्ञस्तार्किकस्तस्मात्स्वबुद्धिपरिकल्पितमेव यत्किञ्चित्कथयतीत्यन्वयः । अपृथग्दर्शिनाऽऽचार्येणोपदिष्ट आत्मा ज्ञातुं शक्य इत्युक्तमर्थं श्रुतिर्निगमयतीत्याह—अत एवेति । यतस्तर्कजन्या न भवतीत्यत इत्यर्थः । कस्मादन्येनेत्यपेक्षायां पूरयति—तार्किकादिति । प्रोक्ता प्रकर्षेणोपदिष्टेत्यर्थः । सुज्ञानाय

यां त्वमापः सत्यधृतिर्वतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥९॥

पुनरपि तुष्ट आह—

जानाम्यहꣳ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्।
ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥१०॥

तर्कागम्या मतिरित्युच्यते। यां त्वं मतिं मद्वरप्रदानेनाऽऽपः प्राप्तवानसि। सत्याऽवितथविषया धृतिर्यस्य तव स त्वं सत्यधृतिर्वतासीत्यनुकम्पयन्नाह मृत्युर्नचिकेतसं वक्ष्यमाणविज्ञानस्तुतये। त्वादृक्त्वत्तुल्यो नोऽस्मभ्यं भूयाद्भवत्वन्यः पुत्रः शिष्यो वा प्रष्टा कीदृग्यादृक्त्वं हे नचिकेतः प्रष्टा ॥९॥

जानाम्यहं शेवधिर्निधिः कर्मफललक्षणो निधिरिव प्रार्थ्यत इति। असावनित्यमनित्य इति जानामि। न हि यस्मादनित्यैरध्रुवैर्नित्यं ध्रुवं तत्प्राप्यते। परमात्माख्यः शेवधिः। यस्त्वनित्यसुखात्मकः शेवधिः स एवानित्यैर्द्रव्यैः प्राप्यते। हि यतस्ततस्तस्मान्मया जानताऽपि नित्यमनित्यसाधनैर्न प्राप्यत इति नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः पश्वादिभिः स्वर्गसुखसाधनभूतोऽग्निर्निर्वर्तित इत्यर्थः। तेनाहमधिकारापन्नो नित्यं

मया जनताऽपि बह्वायासं कर्म कृतं त्वं दीयमानमपि तत्फलं न गृह्णासि मत्तोऽधिकप्रज्ञोऽसीति सन्तोषात्स्तौतीत्याह–पुनरपि तुष्ट आहेति ॥१०॥११॥

साक्षात्काराय। प्रियतमेति सम्बोधनं नचिकेतसः। आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमवतारयति–का पुनरिति। मतेरुत्तरक्षणे प्राप्यमाणत्वात्प्राप्तवानसीति निर्देशः। वरप्रदानस्याग्निविद्यादिप्राप्तिपर्यन्तत्वाद्वाऽसीति निर्देशः। अवितथः परमार्थ आत्मा विषयो यस्याः सा तथा। अनुकम्पयन्दयां कुर्वन्नित्यर्थः। नचिकेतसमनुकम्पयन्वक्ष्यमाणविज्ञानस्तुतय आहेत्यन्वयः। हे नचिकेतो यादृक्त्वं प्रष्टा त्वत्तुल्योऽस्मभ्यं तादृक्पुत्रः शिष्यो वा भवत्वित्युत्तरवाक्यान्वयः॥ ९ ॥

मया जानताऽपि बह्वायासं कर्म कृतं तत्फलं दीयमानमपि न गृह्णासि ततो मत्तोऽप्यधिकतरप्रज्ञोऽसीति संतोषात्स्तौतीत्याह–पुनरपि तुष्ट आहेत्यादिना। शेवधिशब्देन निधिशब्दपर्यायेण कथं कर्मफलमुच्यते भूस्थापितहिरण्याद्यर्थकत्वान्निधिशब्दस्येत्याशङ्क्य कामनाविषयत्वगुणयोगाच्छेवधिशब्दः कर्मफले विद्यत इत्याह–निधिरिवेति। शेवधिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वादाह–अनित्यमनित्य इतीति। तत्र प्राप्यत इत्यन्वयः। ध्रुवशब्दार्थमाह–परमात्मेति। तर्ह्यनित्यसुखप्राप्तिः केनेत्यत आह–यस्त्विति। हे नचिकेतो नित्यमनित्यसाधनैर्न प्राप्यत इति जानताऽपि मयाऽग्निनश्चित इत्यन्वयः। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह–अनित्यैरिति। तेन चितेनाग्निनाऽधिकारापन्नो धर्माधर्मफलयोः प्रदानेन जन्तूनां नियन्तृत्वमापन्नः। याम्यमिति। यमयति नियच्छतीति यमस्तस्येदं याम्यं तेनाधिष्ठितमिति यावत्। ननु कर्मफलस्य

कामस्याऽऽप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारम् ।
स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥११॥

यं त्वं ज्ञातुमिच्छस्यात्मानं तमाह—

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

याम्यं स्थानं स्वर्गाख्यं नित्यमापेक्षिकं प्राप्तवानस्मि ॥ १० ॥

त्वं तु कामस्याऽऽप्तिं समाप्तिम् , अत्रैवेहैव सर्वे कामाः परिसमाप्ताः, जगतः साध्यात्माधिभूताधिदैवादेः प्रतिष्ठामाश्रयं सर्वात्मकत्वात् , क्रतोः फलं हैरण्यगर्भं पदमनन्त्यमानन्त्यम् । अभयस्य च पारं परां निष्ठाम् । स्तोमं स्तुत्यं महदणिमाद्यैश्वर्याद्यनेकगुणसंहतं, स्तोमं च तन्महच्च निरतिशयत्वात्स्तोममहत् । उरुगायं विस्तीर्णां गतिम् । प्रतिष्ठां स्थितिमात्मनोऽनुत्तमामपि दृष्ट्वा धृत्या धैर्येण धीरो धीमान्सन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः परमेवाऽऽकाङ्क्षन्नतिसृष्टवानसि सर्वमेतत्संसारभोगजातम् । अहो बतानुत्तमगुणोऽसि ॥ ११ ॥

यश्च त्वया देहव्यतिरिक्त आत्मा पृष्टस्तस्यैव परमार्थस्वरूपज्ञानं संसारनिवर्तकं परमानन्दप्राप्तिसाधनं धर्म्यं च नातःपरं श्रेयःसाधनमस्तीति पृष्टस्य वस्तुनः प्रशंसया च प्रष्टारं प्रशंसति–यं त्वं ज्ञातुमिच्छसीत्यादिना ॥१२॥

तद्यथेहेत्यादिश्रुत्याऽनित्यत्वश्रवणात्कथं नित्यत्वं तत्राऽऽह–आपेक्षिकमिति । किंचित्कालावस्थायीत्यर्थः ॥ १० ॥

आहिरण्यगर्भपदाद्विरक्तस्य ब्रह्मविद्याधिकार इत्येतद्दर्शयितुं प्रष्टारं स्तौति–त्वं त्विति । अत्रैवेति पदं व्याचष्टे–इहैवेति । हिरण्यगर्भपद इत्यर्थः । हिरण्यगर्भपदस्याध्यात्माधिभूतादिसहितसर्वजगदाश्रयत्वे हेतुमाह–सर्वात्मकत्वादिति । आनन्त्यपदापेक्षितक्रतुफलं हिरण्यगर्भपदमित्याह–क्रतोः फलमित्यादिना । क्रतुर्हिरण्यगर्भोपासना । आनन्त्यमापेक्षिकम् । एवमुत्तरपदेष्वपि द्रष्टव्यम् । भाष्ये प्रथमचकार आनन्त्याऽभयसमुच्चयार्थः । द्वितीयः स्तोममहत्त्वगुणसमुच्चयार्थः । संहतमिति । विशिष्टमित्यर्थः । पदार्थमभिधाय तदनुवादेन हेतुं दर्शयति–स्तोमं चेत्यादिना । अनेककालावस्थायि हिरण्यगर्भपदं गम्यत इति व्युत्पत्त्या विस्तीर्णगतिरित्युच्यते । हे नचिकेत इति संबोधनमत्यस्राक्षीरित्यत्र द्रष्टव्यम् । किं त्यक्तवानसीत्यपेक्षायां प्रोक्तहिरण्यगर्भपर्यन्तसंसारभोगजातमित्याह–सर्वमेतदिति । उपक्रान्तश्रोतृप्रशंसामुपसंहरति–अहो बतेति ॥ ११ ॥

यश्च त्वया देहव्यतिरिक्त आत्मा पृष्टस्तस्यैव परमार्थस्वरूपविज्ञानं सनिदानसंसारनिवर्तकं परमानन्दप्राप्तिसाधनमतः परं श्रेयःसाधनं धर्मश्च नास्तीति पृष्टस्य वस्तुनः प्रशंसया

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥१२॥

किञ्च

एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

तं दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दर्शोऽतिसूक्ष्मत्वात् । गूढं गहनमनुप्रविष्टं प्राकृतविषयविकारविज्ञानैः प्रच्छन्नमित्येतत् । गुहाहितं गुहायां बुद्धौ स्थितं तत्रोपलभ्यमानत्वात् । गह्वरेष्ठं गह्वरे विषमेऽनेकानर्थसङ्कटे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठम् । यत एवं गूढमनुप्रविष्टो गुहाहितश्चातो गह्वरेष्ठः, अतो दुर्दर्शः । तं पुराणं पुरातनमध्यात्मयोगाधिगमेन विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य चेतस आत्मनि समाधानमध्यात्मयोगस्तस्याधिगमस्तेन मत्वा देवमात्मानं धीरो हर्षशोकावात्मन उत्कर्षापकर्षयोरभावाज्जहाति ॥ १२ ॥

एतदात्मतत्त्वं यदहं वक्ष्यामि तच्छ्रुत्वाऽऽचार्यप्रसादात्सम्यगात्म-

---

यदि देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः प्रथमं पृष्टस्य परमार्थस्वरूपज्ञानमेव श्रेयःसाधनं तर्हि तदेव ब्रूहीत्याह—यद्यहं योग्य इत्यादिना । अत एव वरदानव्यतिरे-

---

च प्रष्टारं प्रशंसते(ति)-यं त्वं ज्ञातुमिच्छसीत्यादिना । यमात्मानं ज्ञातुमिच्छसि तमित्यन्वयः । यं च त्वमिति क्वचित्पाठः । दुःखेनेति । अत्यन्तायासेनेत्यर्थः । तदुक्तं कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत इति तत्र हेतुमाह-अतिसूक्ष्मत्वादिति । तमिति । परमसूक्ष्माकाशादेरपि कारणत्वादतिसूक्ष्ममतो दुर्दर्शमित्यर्थः । गूढमनुप्रविष्टमित्यस्य तात्पर्यार्थमाह-प्राकृतेति । विषयाः शब्दादयः । नन्वनन्तायामविस्तारस्य न बुद्धौ स्थितत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-तत्रेति । बुद्धावित्यर्थः । अनर्था रागद्वेषादयस्तैः सङ्कटेऽत्यन्तायामजनके कार्यकारणसङ्घात इत्यर्थः । गूढमनुप्रविष्टत्वं गुहाहितत्वं च गह्वरेष्ठत्वे हेतुस्तच्च दुर्दर्शत्वे हेतुरित्याह-यत एवमित्यादिना । यतो गह्वरेष्ठोऽत इत्यर्थः । पुरातनं सनातनमित्यर्थः । अधिगमेनेति । प्राप्त्येत्यर्थः । धीरोऽध्यात्माधिगमेन देवमात्मानं मत्वा हर्षशोकौ जहातीत्यन्वयः । हर्षशोकोपलक्षितसंसारनिवृत्तौ हेतुमाह-आत्मन इति । स्वोत्कर्षप्रयुक्तं सुखादि परोत्कर्षप्रयुक्तं दुःखादि स्वापकर्षप्रयुक्तं दुःखादि परापकर्षप्रयुक्तं सुखादि तयोरभावस्तस्मादपगच्छत इत्यर्थः। अत्र धीरो बुद्धिमानिति श्रवणमननसत्त्वमुच्यते । अध्यात्मयोगशब्देन निदिध्यासनमुच्यते । मत्वेति साक्षात्कार उच्यते ॥ १२ ॥

आत्मतत्त्वज्ञानस्य सनिदानसंसारनिवर्तकत्वमादर्याऽऽनन्दावाप्तिसाधनतामाह—किञ्चेति । वक्ष्यामीति । न जायत इत्यारभ्येति द्रष्टव्यम् । स्वाधीनश्रवणं व्यावर्तयति-आचार्यप्रसादादिति । अथवाऽऽचार्यप्रसादात्परिगृह्येति योजना । आत्मभावेन परिगृह्येति मन-

स मोदते मोदनीयꣳ हि लब्ध्वा विवृतꣳ सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥

यद्यहं योग्यः प्रसन्नश्चासि भगवन्मां प्रति वाच्यम्—

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

भावेन परिगृह्योपादाय मर्त्यो मरणधर्मा धर्मादनपेतं धर्म्यं प्रवृह्योद्यम्य पृथक्कृत्य शरीरादेरणुं सूक्ष्ममेतमात्मानमाप्य प्राप्य स मर्त्यो विद्वान्मोदते मोदनीयं हर्षणीयमात्मानं लब्ध्वा । तदेतदेवंविधं ब्रह्मसद्म भवनं नचिकेतसं त्वां प्रत्यपावृतद्वारं विवृतमभिमुखीभूतं मन्ये मोक्षार्हं त्वां मन्य इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

अन्यत्र धर्माच्छास्त्रीयाद्धर्मानुष्ठानात्तत्फलात्तत्कारकेभ्यश्च पृथग्भूतमित्यर्थः । तथाऽन्यत्राधर्मात्तथाऽन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । कृतं कार्यमकृतं कारणमस्मादन्यत्र । किञ्चान्यत्र भूताच्चातिक्रान्तात्कालाद्भव्याच्च

केणापूर्वोऽयं प्रश्न इति नाऽऽशङ्कनीयं पूर्वपृष्टस्यैव याथातथ्यप्रश्नः, पृष्टस्य वस्तुनो विशेषणान्तरज्ञानसाधनं वक्तुमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

नेन ब्रह्मतत्त्वं श्रुतं प्रत्यगात्मत्वेन निश्चित्येत्यर्थः । प्रायेण मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति मर्त्यग्रहणम् । तत्त्वज्ञानस्योक्तधर्मत्वमाह—धर्मादिति । कस्मात्पृथक्कृत्येत्यपेक्षायामाह—शरीरादेरिति । पृथक्करणं निदिध्यासनम् । प्राप्तिः साक्षात्कारः । मोदनीयमात्मानं लब्ध्वा स विद्वान्मोदत इत्यनेनाऽऽनन्दावाप्तिरुक्ता । एवं वस्तुप्रशंसां कृत्वा प्रष्टारं प्रशंसतीत्याह—तदेवमित्यादिना । तदिति । तस्मादित्यर्थः । यस्माद्विद्वान्साक्षात्कारान्निरतिशयब्रह्म प्राप्नोति तस्मादित्यर्थः । एवंविधमिति । निरतिशयानन्दस्वरूपमित्यर्थः । ब्रह्मैव सद्म ब्रह्मसद्म भवनं गृहं प्राप्य स्थातव्यमित्यर्थः । अभिमुखीभूतमिति । प्रसन्नमित्यर्थः । यमेवैष वृणुत इति श्रुतेः । पदार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—मोक्षार्हमिति ॥ १३ ॥

यद्यादौ पृष्टस्य देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः पारमार्थिकस्वरूपज्ञानमेव श्रेयःसाधनं तर्हि तदेव ब्रूहीति नचिकेता आह—यद्यहं योग्य इत्यादिना । अत एव वरदानव्यतिरेकेणापूर्वोऽयं प्रश्न इति नाऽऽशङ्कनीयम् । येयं प्रेत इत्यादिना पृष्टस्यैव देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनो याथात्म्यप्रश्नोऽयं पृष्टस्य वस्तुन ओंकारोपासनादिरूपविशेषणान्तरं ज्ञानसाधनं वक्तुमित्यर्थः । मां प्रति यदि प्रसन्नश्चासि मह्यं तद्वदेत्यन्वयः । किं तदित्यपेक्षायामाह—अन्यत्रेत्यादिना । धर्मत्वेन प्रसिद्धचैत्यवन्दनादेरधर्मत्वख्यापनाय शास्त्रीयादिति विशेषणम् । ननु धर्मानुष्ठानादन्यदित्युक्ते तत्फलं तत्कारकं चाऽऽत्मा स्यादित्याशङ्क्य धर्मग्रहणस्योपलक्षणत्वान्न दोष इत्याह—तत्फलादित्यादिना । अधर्मादन्यदित्यत्राप्युपलक्षणं तुल्यम् । अन्यत्रेति । अन्यदित्यर्थः । कार्यकारणपरिच्छेदकात्कालादप्यन्यदित्याह—किञ्चेति । प्रथमश्चकारोऽति-

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥१४॥

इत्येवं पृष्टवते मृत्युरुवाच पृष्टं वस्तु विशेषणान्तरं च विवक्षन्—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाꣳसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदꣳ संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥१५॥

भविष्यतश्च तथा वर्तमानात् । कालत्रयेण यन्न परिच्छिद्यत इत्यर्थः । यदीदृशं वस्तु सर्वव्यवहारगोचरातीतं पश्यसि जानासि तद्वद मह्यम् ॥ १४ ॥

सर्वे वेदा यत्पदं पदनीयं गमनीयमविभागेनाऽऽमनन्ति प्रतिपादयन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यत्प्राप्त्यर्थानीत्यर्थः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासलक्षणमन्यद्वा ब्रह्मप्राप्त्यर्थं चरन्ति तत्ते तुभ्यं पदं यज्ज्ञातुमिच्छसि सङ्ग्रहेण सङ्क्षेपतो ब्रवीमि, ओमित्येतत् । तदेतत्पदं यद् बुभुत्सितं त्वया । यदेतदोमित्योंशब्दवाच्यमोंशब्दप्रतीकं च ॥ १५ ॥

सर्वे वेदा इति । वेदैकदेशा उपनिषदः । अनेनोपनिषदो ज्ञानसाधनत्वेन साक्षाद्विनियुक्तास्तपांसि तेषां कर्माणि शुद्धिद्वारेणावगतिसाधनानि । मन्दाधिकारिणो विचारासमर्थस्य क्रमेणावगतिसाधनं सङ्क्षिप्याऽऽह—संग्रहेणेति । यस्य शब्दस्योच्चारणे यत्स्फुरति तत्तस्य वाच्यं प्रसिद्धं समाहितचित्तस्योंकारोच्चारणे यद्विषयानुपरक्तं संवेदनं स्फुरति तदोङ्कारमवलम्ब्य तद्वाच्यं ब्रह्मास्मीति

क्रान्तवस्त्वन्यत्वसमुच्चयार्थः । भविष्यतश्च कालादित्यनुवर्तते । द्वितीयश्चकारो भविष्यत्कालपरिच्छिन्नवस्त्वन्यत्वसमुच्चयार्थो वर्तमानकालान्यत्वतत्परिच्छिन्नवस्त्वन्यत्वसमुच्चयोपलक्षणार्थश्च । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—कालेति । ईदृशं वस्त्विति व्याचष्टे—सर्वेति ॥१४॥

उत्तरमवतारयति—एवमिति । विशेषणान्तरं चेति । ओंकारोपासनमित्यर्थः । सर्वे वेदा इति तदेकदेशा उपनिषद उच्यन्ते तं त्वौपनिषदमित्यादिश्रुत्या साक्षाज्ज्ञानसाधनत्वेन विनियुक्ताः । गमनीयमिति । प्राप्तव्यमित्यर्थः । अविभागेनाविप्रतिपेधेनैकवाक्येनेत्यर्थः । तपांसि कर्माणि । ननु कर्मणां शुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधनत्वात्प्रमाणत्वाभावाद्वदन्तीत्येतदनुपपन्नमित्याशङ्क्य वदन्तिरत्र लक्षणयेत्याह—यत्प्राप्त्यर्थानीति । यदिति । गुरुकुलवासलक्षणमिति । नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यमित्यर्थः । अन्यदिति । इन्द्रविरोचनाख्यायिकाभिहितब्रह्मविद्याङ्गं ब्रह्मचर्यमित्यर्थः । मन्दाधिकारिणोऽवगतिसाधनं सङ्क्षिप्याऽऽह—सङ्ग्रहेणेति । यस्य शब्दस्योच्चारणे यत्स्फुरति तत्तस्य वाच्यम् । समाहितचित्तस्योंकारोच्चारणे यत्साक्षिसंवेदनं स्फुरति तदोंकारमवलम्ब्योंकारवाच्यं सत्त्वप्रधानमायावच्छिन्नमोंकारोपाधिकं ब्रह्माहमस्मीति ध्यायेदित्यर्थः । यदि तत्राप्यसमर्थस्तर्हि प्रणवे ब्रह्मदृष्टिं कुर्यादित्याह—ओंशब्दप्रतीकं चेति ॥ १५ ॥

अतः—

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

यत एवमतः—

एतदालम्बनꣳ श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्मापरमेतद्ध्येवाक्षरं परं च । तयोर्हि प्रतीकमेतदक्षरम्, एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वोपास्य ब्रह्मेति यो यदिच्छति परमपरं वा तस्य तद्भवति । परं चेज्ज्ञातव्यमपरं चेत्प्राप्तव्यम् ॥ १६ ॥

एतदालम्बनमेतद्ब्रह्म प्राप्त्यालम्बनानां श्रेष्ठं प्रशस्यतमम् । एतदालम्बनं परमपरं च परापरब्रह्मविषयत्वात् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते । परस्मिन्ब्रह्मण्यपरस्मिंश्च ब्रह्मभूतो ब्रह्मवदुपास्यो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ध्यायेत्तत्राप्यसमर्थ ओंशब्द एव ब्रह्मदृष्टिं कुर्यादित्यर्थः ॥१५॥१६॥१७॥

तत्त्वविचारानधिकृतानामोंकारोपासनं विधाय तत्फलं दर्शयन्नोंकारं स्तौतीत्याह—अत इति । यत ओंकारो ब्रह्मवाचको ब्रह्मप्रतीकोऽत इत्यर्थः । एतदक्षरमपरं ब्रह्मैवेत्यन्वयः । हिद्वयमत इत्यर्थे । एतदक्षरं परं ब्रह्मैव । चकारः परापरात्मकत्वसमुच्चयार्थः । हिद्वयार्थं स्फुटयति–तयोर्हीति । हिशब्दो वाचकत्वसमुच्चयार्थः । अथवा प्रतीकपदेनैव वाचकत्वमुपलक्ष्य हि वेदान्तेषु प्रणवस्य वाचकत्वप्रतीकत्वप्रसिद्ध्यर्थो व्याख्येयः । फलवचनं व्याचष्टे–एतदिति । हिशब्दो भवतीत्यत्रान्वेति । एतदक्षरमुपास्यं परमपरं ब्रह्मेति ज्ञात्वोपास्य योऽधिकारी यत्परमपरं वेच्छति तद्भवति हीत्यर्थः । ननु परापरोपासनयोस्तत्प्राप्तिः फलमित्युक्तं चेत्सम्यग्ज्ञानं व्यर्थमित्याशङ्क्योपासनाद्वयस्य फलविभागमाह—परं चेदिति । परं चेत्तदालम्बनत्वेनोपास्यं स्थितमिति वा तदा ज्ञातव्यं सत्प्राप्तव्यम् । अपरं चेत्तदा प्राप्तव्यमेवेत्यध्याहारेण योज्यम् । अथवा तदालम्बनत्वेन स्थितं परं चेदिच्छति तदा तज्ज्ञातव्यं भवत्यपरं चेत्तदालम्बनत्वेन स्थितमिच्छति तदा तत्प्राप्तव्यमेव भवतीत्यन्वयः ॥१६॥

अत इति । परापरप्राप्तिसाधनत्वादित्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेण । एतच्छ्रेष्ठमित्यन्वयः । केषां मध्य इत्यपेक्षायामाह–ब्रह्मेति । प्राप्त्यालम्बनानामिति । गायत्र्यादीनां मध्य इत्यर्थः । परशब्दोऽपरस्याप्युपलक्षणार्थ इत्याह—अपरं चेति । तत्र हेतुमाह–परापरेति । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तस्मिन्महीयते पूज्यो भवतीत्यर्थमाह—परस्मिन्नित्यादिना ॥ १७ ॥

अन्यत्र धर्मादित्यादिना पृष्टस्याऽऽत्मनोऽशेषविशेषरहितस्याऽऽलम्बनत्वेन प्रतीकत्वेन चोङ्कारो निर्दिष्टः, अपरस्य च ब्रह्मणो मन्दमध्यमप्रतिपत्तृन्प्रति । अथेदानीं तस्योङ्कारालम्बनस्याऽऽत्मनः साक्षात्स्वरूपनिर्दिधारयिषयेदमुच्यते—

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

न जायते नोत्पद्यते म्रियते वा न म्रियते चोत्पत्तिमतो वस्तुनोऽनित्यस्यानेकविक्रियास्तासामाद्यन्ते जन्मविनाशलक्षणे विक्रिये इहाऽऽत्मनि प्रतिषिध्येते प्रथमं सर्वविक्रियाप्रतिषेधार्थं न जायते म्रियते वेति । विपश्चिन्मेधावी, अविपरिप्लुतचैतन्यस्वभावात् । किञ्च नायमात्मा कुतश्चित्कारणान्तराद्बभूव । स्वस्माच्चाऽऽत्मनो न बभूव कश्चिदर्थान्तरभूतः । अतो-

---

साधनहीनायोपदेशोऽनर्थक इति मत्वोच्चावचमवगतिसाधनमुक्त्वा वक्तव्यस्वरूपं यत्पृष्टं तदभिधानायोपक्रमत इत्याह—अन्यत्र धर्मादित्यादिनेति । यद्यात्मनोऽन्यद्ब्रह्म स्यात्तत्र जन्मादिप्राप्त्यभावादप्राप्तनिषेधः स्यादतो जन्मा-

---

साधनहीनायोपदेशोऽनर्थक इति मत्वा मन्दमध्यमाधिकारभेदेनोत्कृष्टापकृष्टसाधनमभिधायान्ते यत्स्वरूपं पृष्टं तदभिधानायोपक्रमत इत्याह—अन्यत्र धर्मादित्यादिनेति । परमार्थतः सर्वधर्मविनिर्मुक्तस्योपाधिमन्तर्भाव्य मन्दमध्यं प्रत्यालम्बनत्वेन प्रतीकत्वेन वोंकारो निर्दिष्ट इत्यर्थः । अपरस्य च ब्रह्मण आलम्बनत्वेन प्रतीकत्वेन वोंकारो निर्दिष्ट इत्यन्वयः । अथ साधननिरूपणानन्तरम् । इदानीमिति प्राप्तावसरत्वमुच्यते । तस्येति । उपासनार्थं सोपाधिकस्येत्यर्थः । ओंकारालम्बनस्योंकारोपाधिकस्याऽऽत्मन इत्यर्थः । साक्षादित्युपाध्यनन्तर्भावेनेत्यर्थः । निर्दिधारयिषया निर्धारयितुमिच्छयेदमुत्तरम् । ननु यद्यन्यत्र धर्मादित्यादिना पृष्टस्योत्तरं तर्ह्यस्तित्वप्रश्नस्य किमुत्तरं न चेदमेवेति चेद्भिन्नात्मनोरेकोत्तरासम्भवादिति चेन्नाऽऽत्मभेदासिद्धेर्यदि परमात्मनः सकाशाज्जीवो भिन्नस्तर्हि परमात्मप्रश्नस्य न जायत इत्युत्तरं न स्याज्जन्मादिसम्बन्धस्य परमात्मन्यप्रसक्तात्तयोरैक्ये जीवांशप्रसक्तिमादाय निषेध उपपद्यत इति तयोरेकमेवोत्तरमिति भावः । नन्वन्येऽपि विकाराः सन्ति ते किमिति प्रथमं न निषिध्यन्त इति तत्राऽऽह—उत्पत्तिमत इत्यादिना । अनित्यस्य विनाशिन इत्यर्थः । विक्रियाः सन्तीति शेषः । समापद्यन्त इति पाठः कादाचित्कः । प्रथमं जन्मविनाशलक्षणे विक्रिये न जायते म्रियते वेतीहाऽऽत्मनि प्रतिषिध्येते इत्यन्वयः । प्रथमप्रतिषेधे प्रयोजनमाह—सर्वेति । क्रमेणेति द्रष्टव्यम् मेधावीत्यनेन गुणगुणिसम्बन्धे प्राप्ते प्रत्याह—अविपरिप्लुतेति । हेतुं पृच्छति—कुत इति । अथवा देवदत्तो जातो नष्ट इति प्रतीतेः कथं तत्प्रतिषेध इति शङ्कते—कुत इति । न बभूवेत्यन्वयः । न बभूवेत्यत्र हेत्वन्तरानुपादानात्स्वस्मादिति लभ्यत इत्याह—स्वस्माच्चाऽऽत्मन इति । तत्र हेतुमाह—अर्थान्तरेति । देहादिभ्यो भिन्न इत्यर्थः । तथा च पूर्वोक्तप्रतीतेर्देहादिविषयक-

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥१८॥
हन्ता चेन्मन्यते हन्तुँ हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

ऽयमात्माऽजो नित्यः शाश्वतोऽपक्षयविवर्जितः। यो ह्यशाश्वतः सोऽपक्षीयते। अयं तु शाश्वतोऽत एव पुराणः पुराऽपि नव एवेति। यो ह्यवयवोपचयद्वारेणाभिनिर्वर्त्यते स इदानीं नवो यथा कुम्भादिस्तद्विपरीतस्त्वात्मा पुराणो वृद्धिविवर्जित इत्यर्थः। यत एवमतो न हन्यते न हिंस्यते हन्यमाने शस्त्रादिभिः शरीरे। तत्स्थोऽप्याकाशवदेव ॥ १८ ॥

एवम्भूतमप्यात्मानं शरीरमात्रात्मदृष्टिर्हन्ता चेद्यदि मन्यते चिन्तयति हन्तुं हनिष्याम्येनमिति योऽप्यन्यो हतः सोऽपि चेन्मन्यते हतमात्मानं हतोऽहमित्युभावपि तौ न विजानीतः स्वमात्मानं यतो नायं हन्ति, अविक्रियत्वादात्मनस्तथा न हन्यत आकाशवदविक्रियत्वादेव। अतोऽ-

दिप्रतिषेधेन ब्रह्मोपदिशन्नात्मस्वरूपमेवोपदिशतीति गम्यते। मरणनिमित्ता च नास्तित्वाशङ्काऽऽत्मनो मरणाभावेऽस्तित्वविषयप्रश्नस्याप्येतदेव वचनं भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

यद्यविक्रिय एवाऽऽत्मा तर्हि धर्माद्यधिकार्यभावात्तदसिद्धौ संसारोपलम्भ एव न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-अनात्मज्ञविषय एवेति। "यदज्ञानात्प्रवृत्तिः स्यात्तज्ज्ञानात्सा कुतो भवेदि"ति न्यायाच्चाऽऽत्मज्ञस्य धर्मादिनोपपद्यतेऽत आत्मज्ञः

त्वान्नाऽऽत्मन उत्पत्तिविनाशाविति फलमाह—अजो नित्य इति। शाश्वतत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति-यो हीति। अत एवेति। शाश्वतत्वादित्यर्थः। पुराणत्वमुपपादयति-यो हीति। अभिनिर्वर्त्यत इति। निष्पाद्यत इत्यर्थः। यत इति। एते धर्मा शरीरस्य नाऽऽत्मनो यस्मादत इत्यर्थः। ननु शरीरसंश्लिष्टगर्भवच्छरीरे हन्यमान आत्माऽपि हन्यत इत्यत आह-तत्स्थोऽप्याकाशवदिति। यथाऽऽकाशः शस्त्रघातादिभिर्न व्यथामश्नुतेऽसङ्गस्वभावत्वादेवमात्मा शरीरस्थोऽपि शस्त्रादिभिः शरीरे हन्यमाने न हिंस्यत इत्यर्थः॥१८॥

एवम्भूतमिति। असङ्गस्वभावमित्यर्थः। शरीरमेव शरीरमात्रं तस्मिन्नात्मत्वेन दृष्टिर्यस्य स तथोक्तः। इच्छामभिनीय दर्शयति-हनिष्याम्येनमितीति। मननं विज्ञानं तस्याऽऽकारं दर्शयति—हतोऽहमितीति। स्वमात्मानं न विजानीतः शरीरमात्रदृष्टित्वादिति शेषः। तत्र हेतुमाह-यत इति। न हन्ति हननरूपाधर्मेण न संयुज्यते। तत्र हेतुमाह-अविक्रियत्वा!दति। तथा धर्मविषयत्वमप्यात्मनो नेत्याह-तथा न हन्यत इति। पूर्वोक्तहेतुमाह-अविक्रियत्वादिति। यद्यविक्रिय एवाऽऽत्मा तर्हि धर्माद्यधिकार्यभावात्तदसिद्धौ संसारोपलम्भ एव न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-अतोऽनात्मज्ञविषय इति। देहादौ तादा-

उभौ तौ न विजानीतो नायꣳ हन्ति न हन्यते ॥१९॥

कथं पुनरात्मानं जानातीत्युच्यते--

अणोरणीयान्महतो महीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

नात्मज्ञविषय एव धर्माधर्मादिलक्षणः संसारो न ब्रह्मज्ञस्य । श्रुतिप्रामाण्यान्न्यायाच्च धर्माधर्माद्यनुपपत्तेः ॥ १९ ॥

अणोः सूक्ष्माच्छ्यामाकादेरणुतरः । महतो महत्परिमाणान्महीयान्महत्तरः पृथिव्यादेः । अणु महद्वा यदस्ति लोके वस्तु तत्तेनैवाऽऽत्मना नित्येनाऽऽत्मवत्संभवति । तदात्मना विनिर्मुक्तमसत्संपद्यते । तस्मादसावेवाऽऽत्माऽणोरणीयान्महतो महीयान्सर्वनामरूपवस्तूपाधिकत्वात् । स चाऽऽत्माऽस्य जन्तोर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य प्राणिजातस्य

सदा मुक्त एवेत्याह—न्यायाच्चेति । तदुक्तम्—

विवेकी सर्वदा मुक्तः कुर्वतो नास्ति कर्तृता ।
अलेपपदमाश्रित्य श्रीकृष्णजनकौ यथा ॥ इति ॥ १९ ॥

अकामत्वादिसाधनान्तरविधानार्थमुत्तरवाक्यमवतारयति—कथं पुनरिति । एकस्याणुत्वं महत्त्वं च विरुद्धं कथमनूद्यत इत्याशङ्क्याणुत्वाद्यध्यासाधिष्ठानत्वादणुत्वादिव्यवहारो न तत्त्वत इत्यविरोधमाह—अणु महद्वेति ॥ २० ॥

त्म्याद्यभिमानविषय इत्यर्थः । इति तु कामयमान इत्यनाऽऽत्मज्ञस्य संसारमनुवदति । अथाकामयमान इत्यात्मज्ञस्य तदभावं दर्शयति—श्रुतिप्रामाण्यादिति । स्मृतिरप्यथ वर्णाश्रमा इत्याद्या संसारमज्ञस्यानुवदति । स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्याद्या तदभावं दर्शयति । "यदज्ञानात्प्रवृत्तिर्या तज्ज्ञानात्सा कुतो भवेदि"ति न्यायाच्चाऽऽत्मज्ञस्य धर्मादिनोपपद्यते स मुक्त एवेत्याह—न्यायाच्चेति । तदुक्तम्—

विवेकी सर्वदा मुक्तः कुर्वतो नास्ति कर्तृता ।
अलेपपदमाश्रित्य श्रीकृष्णजनकौ यथा ॥ इति ॥ १९ ॥

कामवर्जितत्वादिसाधनविधानार्थमुत्तरवाक्यमवतारयति—कथं पुनरिति । पृथिव्यादेर्महत्परिमाणादित्यन्वयः । नन्वेकस्याणुत्वं महत्त्वं च कथं विरुद्धमनूद्यत इत्याशङ्क्याणुत्वाद्यध्यासाधिष्ठानत्वादणुत्वादिव्यवहारो न तत्त्वत इत्याह—अणु महद्वेति । नित्येन तेनैवेत्यन्वयः । आत्मस्वरूपवत्सत्प्रत्ययविषय इत्यर्थः । यस्मात्तदात्मनैवाऽऽत्मवत्तद्विनिर्मोको न भवति तस्मादित्यर्थः । सर्वात्मकत्वे सर्वाधिष्ठानत्वं हेतुमाह—सर्वेति । वस्तुशब्देन कर्मोच्यते । तेषामुपाधित्वादाश्रयत्वादित्यर्थः । तस्य सर्वाधिष्ठानत्वेन सर्वरूपत्वं सहेतुकमाह—स चेति ।

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः॥२०॥

अन्यथा दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा कामिभिः प्राकृतपुरुषैः, यस्मात्—

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।

गुहायां हृदये निहित आत्मभूतः स्थित इत्यर्थः । तमात्मानं दर्शनश्रवणमननविज्ञानलिङ्गमक्रतुरकामो दृष्टादृष्टबाह्यविषयोपरतबुद्धिरित्यर्थः । यदा चैवं तदा मनआदीनि करणानि धातवः शरीरस्य धारणात्प्रसीदन्तीत्येषां धातूनां प्रसादादात्मनो महिमानं कर्मनिमित्तवृद्धिक्षयरहितं पश्यत्ययमहमस्मीति साक्षाद्विजानाति । ततो वीतशोको भवति ॥ २० ॥

आसीनोऽवस्थितोऽचल एव सन्दूरं व्रजति शयानो याति सर्वत एवमसावात्मा देवो मदामदः समदोऽमदश्च सहर्षोऽहर्षश्च विरुद्धधर्मवान-

---

विरुद्धानेकधर्मवत्त्वाद्दुर्विज्ञेयश्चेदात्मा कथं तर्हि पण्डितस्यापि सुज्ञेयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—स्थितिगतीति। विश्वरूपो मणिर्यथा नानारूपोऽवभासते परं नानाविधोपाधिसन्निधानान्न स्वतो नानारूपः, चिन्तामणौ वा यद्यच्चिन्त्यते तत्तच्चिन्तोपाधिकमेवावभासते न तत्त्वतः, तथा स्थितिगतिनित्यानित्या-

---

हेतुमाह—गुहायामिति । आत्मभूतः प्रत्यक्त्वेन स्थित इत्यर्थः । प्रत्यग्ब्रह्मदर्शनसाधनं विदधाति—तमित्यादिना । तं पश्यतीत्यन्वयः । ननु दर्शने कामराहित्यमात्रं न कारणमत आह—दर्शनेति । दर्शनोद्देशेन विहितं यच्छ्रवणं मननं विज्ञानं निदिध्यासनं लिङ्गं साधनं प्रतिबन्धकनिरासद्वारा यस्य स तथा तम् । दृष्टा ऐहिका अदृष्टा आमुष्मिका विषयास्तेभ्य उपरतबुद्धिरित्यर्थः । कामराहित्यमिन्द्रियप्रसादे हेतुरित्याह—यदा चैवमिति । एवमुपरतबुद्धित्वम् । ननु धातुशब्दः कथमिन्द्रियवाची शिरा(शुक्रा)दिवाचित्वादित्याशङ्क्य योगवृत्त्येत्याह—शरीरस्येति । धारणादिन्द्रियैरितिशेषः । कर्मनिमित्तौ वृद्धिक्षयौ शरीरादेर्नाऽऽत्मनोऽतस्तद्रहितम् । अक्रतुर्धातुप्रसादात्तमात्मनो महिमानं पश्यतीन्यन्वयः । दर्शनप्रकारमभिनीय दर्शयति—अयमहमस्मीति । दर्शनफलमाह—ततो वीतशोक इति ॥ २० ॥

कामराहित्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुरित्याह—अन्यथेति । मोक्षकामिणो वारयति—प्राकृतेति । दुर्विज्ञेयत्वे विरुद्धधर्मवत्त्वेन प्रतिभासमानत्वं हेतुमाह—यस्मादिति । अचल एव सन्निति । जाग्रत्स्वप्नयोर्मनआदिव्यापारसाक्षित्वेन कूटस्थः सन्स्थित एवेत्यर्थः । दूरं व्रजतीति । मनआदिव्यापारेषु विषयदेशं गच्छत्सु तत्प्रतिबिम्बरूपेण गच्छतीत्यर्थः । शयान इति । करणेषूपरतेषु विशेषविज्ञानरूपाभावाच्छयानो यातीति । सर्वत इति । विज्ञप्तिसामान्यरूपेणावस्थानात्सर्वतो यातीत्युच्यते । एवमसाविति । विरुद्धधर्मवानित्यर्थः । इतश्च विरुद्धधर्मवानित्याह—देव इति । अतो विरुद्धधर्मत्वादित्यर्थः । अतो ज्ञातुमश-

कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

तोऽशक्यत्वाज्ज्ञातुं कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । अस्मदादेरेव सूक्ष्मबुद्धेः पण्डितस्य सुविज्ञेयोऽयमात्मा स्थितिगतिनित्यानित्यादिविरुद्धानेकधर्मोपाधिकत्वाद्विरुद्धधर्मवत्त्वाद्विश्वरूप इव चिन्तामणिवदवभासते । अतो दुर्विज्ञेयत्वं दर्शयति—कस्तं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति । करणानामुपशमः शयनं करणजनितस्यैकदेशविज्ञानस्योपशमः शयानस्य भवति । यदा चैवं केवलसामान्यविज्ञानत्वात्सर्वतो यातीव यदा विशेषविज्ञानस्थः स्वेन रूपेण स्थित एव सन्मनआदिगतिषु तदुपाधिकत्वाद् दूरं व्रजतीव । स चेहैव वर्तते ॥ २१ ॥

दयो विरुद्धानेकधर्मा येषां तदुपाधिवशादात्माऽपि विरुद्धधर्मवानिवावभासत इति योजना इति । तस्य सुविज्ञेयो भवति । उपाध्यविविक्तदर्शिनस्तु दुर्विज्ञेय एवेत्यर्थः । स्वतो विरुद्धधर्मवत्त्वं नास्तीत्येतदेव श्रुतियोजनया दर्शयति—करणानामित्यादिना । एकदेशविज्ञानस्येति । मनुष्योऽहं नीलं पश्यामीत्यादिपरिच्छिन्नविज्ञानस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

क्यत्वात् मदन्यः को ज्ञातुमर्हतीत्यन्वयः । अनधिकारिणो ज्ञातुमशक्य इति तात्पर्यार्थमाह—अस्मदादेरेवेति । सूक्ष्मबुद्धित्वमन्वयव्यतिरेककुशलत्वं पाण्डित्यं श्रवणादिपरत्वम् । कस्यचिदिति । पुरुषधौरेयस्येत्यर्थः मनुष्याणां सहस्रेष्विति स्मृतेः । नन्वनेकधर्मवत्त्वाद् दुर्विज्ञेयश्चेदात्मा कथं पण्डितस्यापि सुविज्ञेय इत्याशङ्क्याऽऽह—स्थितिगतीति । यथा विश्वरूपो मणिर्नानारूपोऽवभासते तथा परोऽपि नानाविधोपाधिसंनिधानान्नानारूपो मणिर्नानारूपोऽवभासते तथा परोऽपि नानाविधोपाधिसंनिधानान्नानारूपो भासते न स्वतो नानारूपता चिन्तामणिर्वा यद्यच्चिन्त्यते तत्तच्चिन्त्योपाधिकमेवावभासते न तत्त्वतस्तथा स्थितिगतिनित्यानित्यादयो विरुद्धानेकधर्मा येषां 'तदुपाधिकत्वादात्माऽपि विरुद्धधर्मवानिवावभासत इति योजना । तस्य सुविज्ञयो भवतीत्यर्थः । वस्तूपाध्यविवेकदर्शी स तु न जानातीत्याह—अतो दुर्विज्ञेयत्वमिति । अत उपाध्यविवेकदर्शनादित्यर्थः । आत्मनो न स्वतो विरुद्धधर्मत्वं किन्तूपाधित इत्येतच्छ्रुतियोजनया दर्शयति—करणानामिति । एकदेशविज्ञानस्येति । मनुष्योऽहमिदं पश्यामीत्यादिपरिच्छिन्नविज्ञानस्येत्यर्थः । एवमिति । उपरतविशेषविज्ञानमित्यर्थः । तदेति शेषः । केवलेति । केवलं यत्सामान्यं सर्वोपाध्यनुस्यूतस्वरूपं विज्ञानं तत्स्वरूपत्वादात्मन इत्यर्थः । केवलं विशेषोपाधिशून्यमित्यर्थः । इवशब्दान्न वस्तुत इति भावः । यदेति । स्वेन रूपेण प्रत्यङ्मात्रतया स्थित एव सन्विशेषविज्ञानस्थो यदा भवति तदेति पदद्वयमध्याहृत्य योजनीयम् । तदुपाधिकत्वान्मनआदिगत्युपाधित्वात् । दूरं व्रजतीव न वस्तुत इत्यर्थः । इवशब्दार्थं स्फुटयति—स चेति । इहेति देहोक्तिः ॥२१॥

तद्विज्ञानाच्च शोकात्यय इत्यपि दर्शयति—

अशरीरꣳ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

यद्यपि दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा तथाप्युपायेन सुविज्ञेय एवेत्याह—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

अशरीरं स्वेन रूपेणाऽऽकाशकल्प आत्मा तमशरीरं शरीरेषु देवपितृमनुष्यादिशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितिरहितेष्वनित्येष्ववस्थितं नित्यमविकृतमित्येतत् । महान्तं महत्त्वस्याऽऽपेक्षिकत्वशङ्कायामाह–विभुं व्यापिनमात्मानम् । आत्मग्रहणं स्वतोऽनन्यत्वप्रदर्शनार्थम् । आत्मशब्दः प्रत्यगात्मविषय एव मुख्यस्तमीदृशमात्मानं मत्वाऽयमहमिति धीरो धीमान्न शोचति । न ह्येवंविधस्याऽऽत्मविदः शोकोपपत्तिः ॥ २२ ॥

नायमात्मा प्रवचनेनानेकवेदस्वीकरणेन लभ्यो ज्ञेयो नापि मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन केवलेन । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव स्वात्मानमेष साधको वृणुते प्रार्थयते तेनैवाऽऽत्मना वरित्रा स्वय-

---

न बहुना श्रुतेनेति । आत्मप्रतिपादकोपनिषद्विचारातिरिक्तशास्त्रश्रवणेन न लभ्य उपनिषद्विचारेणापि । केवलेनेति । सिद्धोपदेशरहितेन न लभ्यत इत्यर्थः । परमेश्वराचार्यानुग्रहेण तु लभ्यत इत्याह—यमेवेति । स्वात्मानमेव साधकः श्रवणमननादिभिर्वृणुते सम्भजते श्रवणादिकालेऽपि सोऽहमित्यभेदेनैवानुसन्धत्त इत्यर्थः । तेनैवेति । लक्षणया परमात्मानुग्रहेणैव वरित्राऽभेदानुसन्धानवता

उत्तरवाक्यं व्याचिख्यासुर्भूमिकामारचयति–तद्विज्ञानादिति । आभिमानिकसशरीरत्वं व्यावर्तयति–स्वेनेति । ननु शरीराणां स्थितिमत्त्वात्कथमनवस्थितत्वमत आह–अनित्येष्वेति । संश्लेषं वारयति–नित्यमविकृतमिति। स्वत इति न क्रियासाध्यं किन्तु स्वाभाविकं प्रत्यग्ब्रह्मैक्यमिति दर्शयितुम् । आत्मशब्दः प्रत्यगात्मवाचको मुख्य इत्यर्थः । मत्वेति । अहमेव परं ब्रह्मेति साक्षात्कृत्येत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकसिद्धं विज्ञानफलमाह—न ह्येवमिति ॥ २२ ॥

ननूपायं विना पण्डितस्य सुज्ञेयश्चेदनात्मज्ञस्यापि तथा स्यादित्याशङ्क्योपायं विना न पण्डितस्यापि ज्ञेय इत्याह–यद्यपीति। दुर्विज्ञेयः पण्डितस्यापीति शेषः । न ज्ञेय इत्यन्वयः। न बहुनेति । आत्मप्रतिपादकोपनिषद्विचारातिरिक्तशास्त्रेण न लभ्य इत्यर्थः । केवलेनेति । गुरूपदेशरहितेनेत्यर्थः । ईश्वराचार्यानुग्रहेणाऽऽत्मा लभ्य इत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह–केनेत्यादिना । स्वात्मानमेव प्रत्यक्चैतन्यमेवेत्यर्थः । साधकोऽधिकारी प्रार्थयते भजते श्रवणादि-

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम् ॥२३॥

किञ्चान्यत्—

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

मात्मा लभ्यो ज्ञायत एवमित्येतत् । निष्कामस्याऽऽत्मानमेव प्रार्थयत आत्मनैवाऽऽत्मा लभ्यत इत्यर्थः । कथं लभ्यत इत्युच्यते—तस्याऽऽत्मकामस्यैष आत्मा विवृणुते प्रकाशयति पारमार्थिकीं तनूं स्वां स्वकीयां स्वयाथात्म्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

न दुश्चरितात्प्रतिषिद्धाच्छ्रुतिस्मृत्यविहितात्पापकर्मणोऽविरतोऽनुपरतः । नापीन्द्रियलौल्यादशान्तोऽनुपरतः । नाप्यसमाहितोऽनेकाग्रमना विक्षिप्तचित्तः । समाहितचित्तोऽपि सन्समाधानफलार्थित्वान्नाप्यशान्तमानसो व्यापृतचित्तः । प्रज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानेनैनं प्रकृतमात्मानमाप्नुयात् । यस्तु दुश्चरिताद्विरत इन्द्रियलौल्याच्च समाहितचित्तः समाधानफलादप्युपशान्तमानसश्चाऽऽचार्यवान्प्रज्ञानेन यथोक्तमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥२४॥

यथानुसन्धानमात्मतयैव परमात्मा लभ्यो भवतीत्यर्थः । वैपरीत्येन वा योजना । आत्मा त्वेष प्रकरणी परमात्माऽन्तर्यामिरूपेणाऽऽचार्यरूपेण वा व्यवस्थितो यमेव मुमुक्षुं वृणुते भजतेऽनुगृह्णाति तेनैव परमेश्वरानुगृहीतेनाभेदानुसन्धानवता लभ्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

दुश्चरितं कायिकं पापम् ॥ २४ ॥

कालेऽपि प्रत्यग्ब्रह्मैवाहमित्यनुसन्धत्ते । तेनैवाऽऽत्मना तदनुग्रहेण वरित्रा संपरिज्ञात्रा पूर्वोक्तानुसन्धानवता यथानुसन्धानं स्वयं प्रत्यगात्मतयाऽऽत्मा परमात्मा लभ्य इत्यर्थः । अथवैष प्रकरणी परमात्माऽन्तर्यामिरूपेणाऽऽचार्यरूपेण वा व्यवस्थितो यमेव साधकं वृणुतेऽनुगृह्णाति तेन परमेश्वरानुग्रहलब्धप्रत्यग्ब्रह्मैक्यानुसन्धानवता मुमुक्षुणा लभ्य इत्यर्थः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह-एवमिति । तेन लभ्यत इतिवाक्यविवरणत्वेनोत्तरमवतारयति-कथमित्यादिना । अधिकारिणः परमं तत्त्वमीश्वरानुग्रहात्प्रकाशत इत्यर्थः ॥२३॥

इतश्चेश्वरानुग्रहलब्धप्रसादवताऽनेकसाधनवता च ज्ञातव्य आत्मेत्याह-किञ्चान्यदिति । दुश्चरितं कायनिर्वर्त्यं पापम् । अनुपरतः प्रज्ञानेनैनमाप्नुयादिति सम्बन्धः । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् । इन्द्रियाणां लौल्यं विषयप्रवणता । तद्विपरीत एव प्राप्नुयादित्याह-यस्त्विति । विषयेभ्य इन्द्रियसमाधाने पुण्यलोकः श्रूयते तस्मादपि समाहितचित्त इत्याह-समाहितेति ॥ २४ ॥

यस्त्वनेवंभूतः—

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये द्वितीया वल्ली समाप्ता ॥ २ ॥

यस्याऽऽत्मनो ब्रह्मक्षत्रे सर्वधर्मविधारके अपि सर्वत्राणभूते उभे ओदनोऽशनं भवतः स्याताम् । सर्वहरोऽपि मृत्युर्यस्योपसेचनमेवौदनस्याशनत्वेऽप्यपर्याप्तस्तं प्राकृतबुद्धिर्यथोक्तसाधनरहितः सन्क इत्था इत्थमेवं यथोक्तसाधनवानिवेत्यर्थः । वेद विजानाति यत्र स आत्मेति ॥२५॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः कृतौ काठकोपनिषद्भाष्ये प्रथमाध्याये द्वितीयवल्लीभाष्यं समाप्तम् ॥२॥

यस्त्वनेवम्भूत उक्तसाधनसम्पन्नो न भवति स कथं वेदेति सम्बन्धः । अशनत्वेऽप्यपर्याप्त इति । अन्नत्वेऽप्यसमर्थः शाकस्थानीय इत्यर्थः । यत्र स्वे महिम्नि स विश्वोपसंहर्ता तथाभूतं तं को वेदेति सम्बन्धः ॥ २५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्याने द्वितीया वल्ली समाप्ता ॥ २ ॥

यस्त्वनेवम्भूत इति । उक्तसाधनसम्पन्नो न भवति स कथं वेदेति सम्बन्धः । यद्ब्रह्म साधनवता विज्ञेयं तन्निर्दिशति—यस्येति । सर्वधर्मविधारकत्वं सर्वत्राणे हेतुः । सर्वत्राणभूते अपीत्यन्वयः । अशनत्वेऽप्यपर्याप्त इत्यन्नत्वेऽप्यपर्याप्तः शाकस्थानीय इत्यर्थः । क इति शब्दार्थमाह—प्राकृतबुद्धिरिति । इत्थाशब्दार्थमाह—एवमिति । यत्र स्वमहिम्नि सोऽत्ता वर्तते तथाभूतं को वेदेत्यन्वयः ॥ २५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमद्बालगोपालेन्द्रयतीश्वरविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यविवरणे प्रथमाध्याये द्वितीया वल्ली समाप्ता ॥ २ ॥

ऋतं पिबन्तावित्यस्या वल्ल्याः सम्बन्धः । विद्याविद्ये नानाविरुद्धफले इत्युपन्यस्ते न तु सफले ते यथावन्निर्णीते । तन्निर्णयार्था रथरूपककल्पना, तथा च प्रतिपत्तिसौकर्यम् । एवं च प्राप्तृप्राप्यगन्तृगन्तव्यविवेकार्थं द्वावात्मानावुपन्यस्येते—

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।

ऋतं सत्यमवश्यंभावित्वात्कर्मफलं पिबन्तौ । एकस्तत्र कर्मफलं पिबति भुङ्क्ते नेतरस्तथाऽपि पातृसंबन्धात्पिबन्तावित्युच्यते छत्रिन्यायेन । सुकृतस्य स्वयङ्कृतस्य कर्मण ऋतमिति पूर्वेण सम्बन्धः । लोकेऽस्मिञ्शरीरे गुहां गुहायां बुद्धौ प्रविष्टौ परमे बाह्यपुरुषाकाशसंस्थाना-

---

रथरूपककल्पनेति । प्रसिद्धरथसादृश्यकल्पनेत्यर्थः । ऋतपानकर्ता जीवस्तावदेकश्चेतनः सिद्धो द्वितीयान्वेषणायां लोके संख्याश्रवणे समानस्वभावे प्रथमप्रतीतिदर्शनाच्चेतनतया समानस्वभावः परमात्मैव द्वितीयः प्रतीयते । तस्य

पूर्वोत्तरवल्लीनां सम्बन्धं दर्शयन्नुत्तरवल्ल्या अगतार्थत्वमाह—ऋतमित्यादिना । सम्बन्ध इति । पूर्वाभ्यामभिधीयत इति शेषः । नानाफले इत्युक्ते पशुब्रह्मवर्चसादिवदविरुद्धत्वं स्यात्तद्वारयति—विरुद्धेति । इतिरुक्तपरामर्शी । उपन्यस्ते इति । पूर्वयोर्वल्ल्योरिति शेषः । न त्विति । सफले ते विद्याविद्ये यथावत्स्वरूपतः साधनतः फलतश्च न निर्णीते इत्यर्थः । ननु ते एव निर्णी[र्णे] तव्ये किमिति रथिरथादिकल्पनेत्यत आह—तन्निर्णयार्थेति । यद्यपि स्वरूपतो निरूप्येते तथाऽपि ज्ञाने सौकर्यमित्याह—तथा चेति । ननु रूपकेण विद्याविद्ये निरूप्ये किमिति द्वावृतपानकर्तारावभिधीयेते इत्यत आह—एवं चेति । रूपके रथी प्राप्ता प्राप्यं पदं गन्ता ज्ञाता गन्तव्यं विष्णोः पदम् । कश्च गन्ता किञ्च पदं गन्तव्यमिति विवेकार्थं द्वावात्मानावुपन्यस्येते इत्यर्थः । नन्वात्मशब्दश्चेतनावाची न च द्वौ चेतनौ प्रतीयेते ऋतपानकर्तृमात्रप्रतीतेस्तत्कथमात्मानावित्युच्येते इति चेन्न । एकस्तावत्कर्मफलभोक्ता जीवश्चेतनः सिद्धो द्वितीयान्वेषणायां सत्यां संख्याश्रवणेऽस्य गौर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्वो लोक एवं चेतन एव द्वितीयो ऋतपानकर्ता प्रतीयत इति नाऽऽत्मशब्दे विरोध इति भावः । अत्रर्तशब्दः सत्यवचनोऽपि गुणयोगात्कर्मफलवाचीत्याह—ऋतमित्यादिना । नन्वस्मिन्वाक्ये जीवेश्वरावेव चेतनावुपन्यस्येते न च द्वयोः कर्मफलसम्बन्ध ईश्वरस्य तदसम्भवात्कथं पिबन्तावित्यत आह—एक इति । जीव इत्यर्थः । इतर ईश्वर इत्यर्थः । कथं पिबन्तावित्यत आह—तथाऽपीति । पातृसम्बन्धादिति । पाता जीवस्तत्सम्बन्धादित्यर्थः । छत्रिन्यायेनेति । यथा लोके छत्रिणो गच्छन्तीति प्रयोगे सपरिवारे राज्ञि गच्छति छत्र्यच्छत्रिसमुदाये छत्रिशब्दो वर्तत एकसमूहवाचित्वेनैवं पिबदपिबत्समुदाये पिबतिर्वर्तत इत्यर्थः । सुकृतस्य लोक इत्यन्वयभ्रमं वारयति—ऋतमितीति । बाह्यपुरुषा-

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥१॥
यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।

पेक्षया परमम् । परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानं परार्धं तस्मिन्हि परं ब्रह्मोपलभ्यते । अतस्तस्मिन्परमे परार्धे हार्दाकाशे प्रविष्टावित्यर्थः । तौ च च्छायातपाविव विलक्षणौ संसारित्वासंसारित्वेन ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलमकर्मिण एव वदन्ति । पञ्चाग्नयो गृहस्थाः ये च त्रिणाचिकेताः, त्रिःकृत्वो नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः ॥१॥

यः सेतुरिव सेतुरीजानानां यजमानानां कर्मिणां दुःखसंतरणार्थत्वान्नाचिकेतोऽग्निस्तं वयं ज्ञातुं जेतुं च शकेमहि शक्नुवन्तः । किञ्च यच्चाभयं भयशून्यं संसारपारं तितीर्षतां तर्तुमिच्छतां ब्रह्मविदां यत्पर-

चोपचाराहतपातृत्वमित्यर्थः । बाह्यपुरुषाकाशसंस्थानं देहाश्रय आकाशप्रदेशः । पञ्चाग्नय इति । गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयः सभ्य आवसथ्यश्चेत्येते पञ्चाग्नयो येषां ते यथोक्ताः । द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्स्वग्निदृष्टिं ये कुर्वन्ति तेऽग्निहोत्रादिकारिणस्ते वा पञ्चाग्नय इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु न सन्ति ब्रह्मविदः पञ्चाग्निविदश्च साम्प्रतमनुपलम्भादित्याशङ्क्य पूर्वविद्वदनुभवविरोधमाह—यः सेतुरिवेत्यादिना । पूर्वेषां यद्यपि ब्रह्मवित्त्वादि

काशसंस्थानं देहाश्रय आकाशप्रदेशः । स्थानमित्यनन्तरमर्हतीति द्रष्टव्यम् । परार्ध इति क्वाचित्कः श्रुतिपाठस्तस्मिन्पक्षे सुगमम् । परार्धत्वमुपपादयति—तस्मिन्निति । अत इति । यतः परब्रह्मोपलब्धिस्थानमत इत्यर्थः । गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयः सभ्य आवसथ्यश्चैते पञ्चाग्नयो येषां ते पञ्चाग्नयः । द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु येऽग्निदृष्टिं कुर्वन्ति ते वा पञ्चाग्नयः । पञ्चाग्नयस्त्रिणाचिकेतलक्षणा वदन्तीति सम्बन्धः ॥ १ ॥

ननु न सन्त्येव ब्रह्मविदः पञ्चाग्निविदश्चानुपलम्भादित्याशङ्क्य पूर्वविद्वदनुभवविरोधमाह—यः सेतुरिति । कर्मिणामिति । कर्मानुष्ठानवतामित्यर्थः । विराड्रूपाग्नेः सेतुत्वं व्युत्पादयति–दुःखेति । दुःखस्य सन्तरणं निवृत्तिः सैवार्थः प्रयोजनं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । नाचिकेतोऽग्निरुक्तहेतोः सेतुरिव सेतुर्य इति पूर्वेण सम्बन्धः । तं नाचिकेताग्निं न केवलं ज्ञातुं किन्तु कर्तुमपीत्याह-जेतुमिति । सङ्कोचकप्रमाणाभावात्सर्वभयातीतमित्याह—संसारपारमिति । संसारातीतमित्यर्थः । तर्तुमिच्छतां प्राप्तुमिच्छताम् । आश्रयमवलम्बनम् । न क्षरतीत्यक्षरं षड्भावविकारशून्यं न परोक्षं किन्तु प्रत्यग्भूतमित्यर्थः । चकारादपरब्रह्मात्मकाग्निं ज्ञातुं जेतुं परब्रह्म ज्ञातुमेव शक्नुवन्त इत्येतत्समुच्चयोऽवगम्यते । ननु यद्यपि पूर्वेषां ब्रह्मवित्त्वं सम्भवति महामहिमत्वात्तथाऽपि नाऽऽधुनिकानामल्पप्रज्ञानामि-

अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतꣳ शकेमहि ॥ २ ॥

तत्र य उपाधिकृतः संसारी विद्याविद्ययोरधिकृतो मोक्षगमनाय संसारगमनाय च तस्य तदुभयगमने साधनो रथः कल्प्यते—

आत्मानꣳ रथिनं विद्धि शरीरꣳ रथमेव तु ।

माश्रयमक्षरमात्माख्यं ब्रह्म तच्च ज्ञातुं शकेमहि शक्नुवन्तः । परापरे ब्रह्मणी कर्मब्रह्मविदाश्रये वेदितव्ये इति वाक्यार्थः । एतयोरेव ह्युपन्यासः कृत ऋतं पिबन्ताविति ॥ २ ॥

तत्र तमात्मानमृतपं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि जानीहि । शरीरं रथमेव तु रथबद्धहयस्थानीयैरिन्द्रियैराकृष्यमाणत्वाच्छरीरस्य । बुद्धिं तु अध्यवसायलक्षणां सारथिं विद्धि बुद्धिनेतृप्रधानत्वाच्छरीरस्य ।

सम्भवति प्रभावातिशयात्तथाऽपि नाऽऽधुनिकानामल्पप्रज्ञानां सम्भवतीत्याशङ्क्य चेतनत्वात्स्वाभाविकी ज्ञातृत्वयोग्यताऽस्तीत्यभिप्रेत्य तात्पर्यमाह—परापरे इति ॥ २ ॥

तत्रेति । तयोः प्रथमग्रन्थोक्तयोरात्मनोर्मध्ये ॥ ३ ॥

त्याशङ्क्य प्रमातृमात्रस्य चेतनत्वेन ज्ञातृत्वशक्तियोग्यतेश्वरानुग्रहादिना संभवतीत्यभिप्रेत्य तात्पर्यमाह-परापरे इति । कर्मविदाश्रयोऽपरं ब्रह्म ब्रह्मविदाश्रयः परं ब्रह्मेति विभागः । ननु नर्तपानकर्त्रोर्ब्रह्मवित्प्रसिद्धत्वमन्ययोरेवेत्याशङ्क्याऽऽह–एतयोरिति । कर्मब्रह्मविदाश्रययोः परापरब्रह्मणोर्ऋतं पिबन्तावित्यत्रोपन्यासो हि यस्मात्कृतस्तस्मान्नान्यत्वाशङ्केत्यर्थः ॥ २ ॥

रथरूपकवाक्यमवतारयति–तत्रेति । जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये । उपाधिकृत उपाधिपरिच्छिन्न इत्यर्थः । ईश्वरं व्यावर्तयति--संसारीति । मुक्तजीवं व्यावर्तयति–विद्येत्यादिना । साक्षात्कारकर्मणोरित्यर्थः । कस्मै प्रयोजनायेत्याकाङ्क्षायामाह–मोक्षेति । विद्यायामधिकृतो मोक्षगमनायाविद्यायामधिकृतः संसारगमनायेति विभागः । तस्येति । विद्याविद्ययोरधिकृतस्य । तदुभयगमनसाधनः संसारमोक्षगमनसाधनः । रथगमनागमनजन्मफलभोक्तृस्वामिसाम्यं विवक्षित्वा तमाह–तमिति । शुद्धचैतन्यं व्यावर्तयति–ऋतपमिति । ईश्वरं व्यावर्तयति–संसारिणमिति । रथस्वामिनमिति । रथतादात्म्याभिमानिनमित्यर्थः । शरीरस्य रथत्वसाम्ये हेतुमाह–रथवदिति । अन्तःकरणस्यैक्येऽपि वृत्तिभेदेन भेदं विवक्षित्वा सारथिप्रग्रहकल्पनेत्याह–बुद्धिं त्विति । अध्यवसायलक्षणाम् । अध्यवसायो निश्चयो लक्षणं स्वरूपं यस्याः सा तामित्यर्थः । पूर्ववत्साम्ये हेतुमाह–बुद्धीति । बुद्धिर्नेत्री प्रापयित्री प्रधानं स्वतन्त्रभूता यस्य शरीरस्य तत्तथा तस्य

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाꣳस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

सारथिनेतृप्रधान इव रथः सर्वं हि देहगतं कार्यं बुद्धिकर्तव्यमेव प्रायेण । मनः सङ्कल्पविकल्पादिलक्षणं प्रग्रहं रशनां विद्धि । मनसा हि प्रगृहीतानि श्रोत्रादीनि करणानि प्रवर्तन्ते रशनयेवाश्वाः ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि हयानाहू रथकल्पनाकुशलाः शरीररथाकर्षण-सामान्यात् । तेष्वेवेन्द्रियेषु हयत्वेन परिकल्पितेषु गोचरान्मार्गान्रूपादी-न्विषयान्विद्धि । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं शरीरेन्द्रियमनोभिः सहितं संयुक्त-मात्मानं भोक्तेति संसारीत्याहुर्मनीषिणो विवेकिनः । न हि केवलस्या-

---

आत्मा रथस्वामी यः कल्पितस्तस्य भोक्तृत्वं च न स्वाभाविकमित्याह—आत्मेन्द्रियमनोयुक्तमिति । औपाधिके भोक्तृत्वेऽन्वयव्यतिरेकौ शास्त्रं च प्रमाण-मित्याह—न हि केवलस्येति । वैष्णवपदप्राप्तिश्रुत्यनुपपत्त्याऽपि न स्वाभाविकं

भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—सारथिनेतृप्रधान इव रथ इति । सारथिर्नेता प्रापयिता प्रधानः स्वतन्त्रो यस्य स इवेत्यर्थः । ननु मनआदीन्यपि शरीरनेतॄणि तत्कथं बुद्धेरेव नेतृत्वेन सारथित्वमत आह—सर्वं हीति । देहगतं सर्वं कार्यं गमनागमनादि प्रायेण बुद्ध्या कर्तव्यं हि यस्मात्तस्मात्प्रायिकाभिप्रायेण बुद्धेरेव नेतृत्वात्सारथित्वं युक्तमित्यर्थः । सारथिहस्ते विद्यमानं हयाकर्षणसूत्रं प्रग्रहशब्दितं मन इत्याह—मन इति । सङ्कल्प इदमेवं करिष्य इति वृत्तिः । आदिशब्देन विकल्पो गृह्यते । स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिस्तत्स्वरूपमि-त्यर्थः । तस्य रशनात्वं प्रसिद्धरशनासाम्येनोपपादयति—मनसेत्यादिना । प्रगृहीतान्या-कृष्टानि । रशनयेति । यथा सूत्रेणाश्वा आकृष्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रग्रहवत्सारथिस्वाम्यधिष्ठितरथाकर्षकहयतुल्यानीन्द्रियाणीत्याह—इन्द्रियाणीति । क इत्याकाङ्क्षायामाह—रथेति । रथत्वेन शरीरं कल्पयन्ति निरूपयन्ति येऽध्यात्मविदस्त इत्यर्थः । पूर्ववत्साम्ये हेतुमाह—शरीरेति । आकर्षणं हयधर्मस्तत्साम्यादित्यर्थः । यथा भद्रसेनस्य राज्ञो रथिनो ' रथहयगन्तव्यमार्गाः कुरव एवमिन्द्रियहयगन्तव्य-[मार्गा]विषया इत्याह—तेष्विति । तच्छब्दं व्याचष्टे—इन्द्रियेष्वित्यादिना । आदिशब्देन स्पर्शशब्दरसगन्धा गृह्यन्ते । रथस्वामित्वेन य आत्मा कल्पितस्तस्य भोक्तृत्वं च न स्वा-भाविकमित्याह—आत्मेन्द्रियमनोयुक्तमिति । औपाधिकभोक्तृत्वेऽन्वयव्यतिरेकौ शास्त्रं च प्रमाणमित्याह—न हि केवलस्येति । उपाध्यपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः । शास्त्रमुदाहरति—तथा चेति । ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुत्यन्तरमुपाध्यनवच्छिन्नस्यासंसारित्वमेव दर्शयति

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥
यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ।

ऽऽत्मनो भोक्तृत्वमस्ति; बुद्ध्याद्युपाधिकृतमेव तस्य भोक्तृत्वम् । तथा च श्रुत्यन्तरं केवलस्याभोक्तृत्वमेव दर्शयति–ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि । एवं च सति वक्ष्यमाणरथकल्पनया वैष्णवस्य पदस्याऽऽत्मतया प्रतिपत्तिरुपपद्यते नान्यथा, स्वभावानतिक्रमात् ॥ ४ ॥

तत्रैवं सति यस्तु बुद्ध्याख्यः सारथिरविज्ञानवाननिपुणोऽविवेकी प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च भवति यथेतरो रथचर्यायामयुक्तेनाप्रगृहीतेनासमाहितेन मनसा प्रग्रहस्थानीयेन सदा युक्तो भवति तस्याकुशलस्य बुद्धिसारथेरिन्द्रियाण्यश्वस्थानीयान्यवश्यान्यशक्यनिवारणीयानि दुष्टाश्वा अदान्ताश्वा इवेतरसारथेर्भवन्ति ॥ ५ ॥

यस्तु पुनः पूर्वोक्तविपरीतः सारथिर्भवति विज्ञानवान्प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः सदा तस्याश्वस्थानीयानीन्द्रियाणि प्रवर्तयितुं निवर्त-

भोक्तृत्वं वाच्यमित्याह—एवं च सतीति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

न संसारित्वमित्यर्थः । वैष्णवपदप्राप्तिश्रुत्यनुपपत्त्याऽपि न स्वाभाविकसंसारित्वमित्याह–एवं च सतीति । औपाधिके भोक्तृत्वे सतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणा या रथकल्पना विज्ञानसारथिर्यस्त्वित्यादिना तया वैष्णवस्य पदस्य व्यापकस्वरूपस्याऽऽत्मतया प्रत्यगभिन्नत्वेन प्रतिपत्तिः प्राप्तिरवस्थानमुपपद्यत इत्यर्थः । नान्यथेति । अन्यथा संसारित्वस्य स्वाभाविकत्वेन प्रतिपत्तिर्नोपपद्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह–स्वभावानतिक्रमादिति । स्वभावस्य पारमार्थिकस्य संसारित्वस्यानतिक्रमादतिक्रमाभावात्त्यागाभावादसंसारिवैष्णवपदप्राप्तिर्नेत्यर्थः ॥ ४ ॥

पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकावुपसंहरति–तत्रेति । तत्र संसारित्वस्यास्वाभाविकत्वे । एवम् उक्तप्रकारेण । यस्त्विवति । यथा येन प्रकारेणेतरः सारथी रथगमने प्रग्रहेणायुक्तस्तथाऽसमाहितेन प्रग्रहस्थानीयेन मनसा युक्तो यस्तु, कर्तव्याकर्तव्ययोरनिपुणो भवतीत्यर्थः । अविज्ञानवत्त्वेन न विज्ञानसामान्याभावः किन्तु बुद्धिगतातिशयाभावः । सोऽप्यविवेकरूप इत्यर्थः । बुद्धिसारथेरविवेकसारथेः । अशक्यनिवारणीयानीति । विषयेभ्य इति शेषः । इतरसारथेर्लौकिकस्यादान्ताश्वाः कुमार्गाद्यथा निवर्तयितुं न शक्यन्ते तथा बुद्धिसारथेरसमाहितानीन्द्रियाण्यशक्यनिवारणानि भवन्तीत्यन्वयः ॥५॥

पूर्वोक्तविपरीत इति । अविवेकसारथेर्भिन्न इत्यर्थः । मनोनियतौ हेतुमाह–समाहितेति । विषयस्मरणवच्चित्तनिग्रहे विषयविकल्पात्मकं मनो निगृहीतं भवतीति

तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

तस्य पूर्वोक्तस्याविज्ञानवतो बुद्धिसारथेरिदं फलमाह—

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति सꣳसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥
यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

किं तत्पदमित्याह—

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।

यितुं वा शक्यानि वश्यानि दान्ताः सदश्वा इवेतरसारथेः ॥ ६ ॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवति अमनस्कोऽप्रगृहीतमनस्कः स तत एवाशुचिः सदैव । न स रथी तत्पूर्वोक्तमक्षरं यत्परं पदमाप्नोति तेन सारथिना । न केवलं कैवल्यं नाऽऽप्नोति संसारं च जन्ममरणलक्षणमधिगच्छति ॥ ७ ॥

यस्तु द्वितीयो विज्ञानवान्विज्ञानवत्सारथ्युपेतो रथी विद्वानित्येतत् । युक्तमनाः समनस्कः स तत एव सदा शुचिः स तु तत्पदमाप्नोति यस्मादाप्तात्पदादप्रच्युतः सन्भूयः पुनर्न जायते संसारे ॥ ८ ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु यो विवेकबुद्धिसारथिः पूर्वोक्तो मनःप्रग्रहवान्प्र-

---

भावः । शक्यानि कर्तव्याकर्तव्ययोरिति शेषः । सत्पदस्यार्थमाह—दान्ता इति । लौकिकसारथिशिक्षिताश्वा इव समाहितचित्ततया प्रगृहीतमनसः शक्यानीन्द्रियाणि कर्तव्याकर्तव्ययोर्निग्रहीतुमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अविवेकबुद्धेरनियतेन्द्रियस्य फलपरत्वेनोत्तरं वाक्यमवतारयति—तस्येत्यादिना । मनोनिग्रहाभावेऽविवेकित्वादिन्द्रियपारवश्येन पाप्मोपचये दूषितान्तःकरणोऽशुचिरित्याह—तत एवेति । कार्यब्रह्मव्यावृत्त्यर्थमाह—परमिति । ननु चेतनस्य बन्धो यस्य बन्धस्तस्य मोक्षः; बुद्धेश्च बन्धाभावाद्यत्परं पदं तदक्षराख्यं सारथिर्नाऽऽप्नोतीति कथमुच्यते तत्राऽऽह—तेनेति । चेतन इति शेषः । कैवल्यं राजपुरप्रवेशस्थानीयमित्यर्थः । जन्ममरणादिलक्षणं कण्टकपाषाणाद्युपप्लुतदेशतुल्यम् ॥ ७ ॥

तद्विपरीतस्य पदप्राप्तिरित्याह—यस्त्विति । कर्तव्याकर्तव्यविवेको विज्ञानं तद्वान्यः सारथिर्बुद्धिरूपस्तेनोपेत इत्यर्थः । विद्वानिति । क्रमेणेति शेषः । तत एव निगृहीतमनस्कत्वादेव । सदा शुचिरिति । स्वच्छान्तःकरण इत्यर्थः । तच्च पदं न सातिशयमित्याह—यस्मादिति ॥ ८ ॥

तत्र हेतुत्वेन पदस्वरूपमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति—किमित्यादिना । निगृहीतमना-

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

अधुना यत्पदं गन्तव्यं तस्येन्द्रियाणि स्थूलान्यारभ्य सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्रत्यगात्मतयाऽधिगमः कर्तव्य इत्येवमर्थमिदमारभ्यते—

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

गृहीतमनाः समाहितचित्तः सञ्शुचिर्नरो विद्वान्सोऽध्वनः संसारगतेः पारं परमेवाधिगन्तव्यमित्येतदाप्नोति मुच्यते सर्वसंसारबन्धनैः । तद्विष्णोर्व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः परमात्मनो वासुदेवाख्यस्य परमं प्रकृष्टं पदं स्थानं सतत्त्वमित्येतद्यदसावाप्नोति विद्वान् ॥ ९ ॥

स्थूलानि तावदिन्द्रियाणि तानि यैरर्थैरात्मप्रकाशनायाऽऽरब्धानि तेभ्य इन्द्रियेभ्यः स्वकार्येभ्यस्ते परा ह्यर्थाः सूक्ष्मा महान्तश्च प्रत्यगात्म-

---

प्रत्यगात्मभूताश्चेति। प्रत्यगनपायिस्वरूपभूता इत्यर्थः। नन्वर्थेभ्यो मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं परम् । तस्माद्बुद्ध्यारम्भकं भूतसूक्ष्मं परमिति न युक्तम्। कार्यापेक्षया ह्युपादानमुपचितावयवं व्यापकमनपायिस्वरूपं च प्रसिद्धम्। यथा घटादेर्मृदादिः । न चेह भूतसूक्ष्माणां परस्परकार्यकारणभावे मानमस्ति । सत्यम् । तथाऽपि विषयेन्द्रियव्यवहारस्य मनोधीनतादर्शनान्मनस्तावद्व्यापकं कल्प्यते। तच्च परमार्थत एवाऽऽत्मभूतमिति केषाञ्चिद् भ्रमस्तन्निरासायोक्तं मनः-

---

स्तत्त्वंपदार्थविवेकवानात्मनि समाहितचित्तः सन्निदिध्यासनवांस्तेन गतप्रतिबन्धः शुचिर्नरो विद्वानप्रतिबन्धेन साक्षात्कारवान्यः सोऽध्वनः संसारान्तर्भूतदेवयानदक्षिणायनाधोगतिरूपाया गतेः पारं तदप्राप्यं तदाप्नोतीत्यर्थः । नन्वात्मस्वरूपस्य नित्याप्तत्वादाप्नोतीति कथं तत्राऽऽह—मुच्यत इति । प्रत्यगितरयोरावरकज्ञाननिवृत्तावाप्नोतीत्यौपचारिकमिति भावः । आकाशं व्यावर्तयति—ब्रह्मण इति । हिरण्यगर्भं व्यावर्तयति—वासुदेवाख्यस्येति । वासुदेव इत्याख्या यस्य सः । वासयति भूतानि स्वस्मिन्निति वासुः, स चासौ देवश्च दीव्यत इति स्वप्रकाशः स वासुदेव इत्यर्थः । अनेन तत्पदवाच्यमभिहितम् । तस्य लक्ष्यमाह—परममिति । अथवा षष्ठी राहोः शिर इतिवदौपचारिकी । व्यापकं प्रकृष्टं पदमित्यर्थः । सतत्त्वं स्वरूपम् ॥९ ॥

ननु तत्पदलक्ष्यविष्णोः प्रकृष्टं पदमाप्तव्यमित्युक्तं तत्किं केनचिन्मार्गेण देशविशेषे गन्तव्यं तदपि भिन्नतया ग्रामाधिगमनवद्गन्तव्यं तथात्वे मोक्षस्यानित्यत्वापत्तिस्तस्य प्रकृष्टत्वं च कथमित्याशङ्क्याऽऽह—अधुनेत्यादिना । असावधिकारी यदाप्नोतीत्येतद्व्याचष्टे—यत्पदमिति । तस्य पदस्याधिगमः कर्तव्य इत्यन्वयः । कथं प्रकृष्टत्वमित्यस्योत्तरमाह—इन्द्रियाणीति । सूक्ष्मेति । विषयमनोबुद्ध्यादिक्रमेणेत्यर्थः । तत्किं केनचिन्मार्गेण देशविशेषे भिन्नतया प्राप्तव्यं तथा चानित्यत्वापत्तिः स्वर्गादिवदित्यस्योत्तरमाह—प्रत्यगात्मत-

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १० ॥

भूताश्च। तेभ्योऽप्यर्थेभ्यश्च परं सूक्ष्मतरं महत्प्रत्यगात्मभूतं च मनः। मनःशब्दवाच्यं मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं, सङ्कल्पविकल्पाद्यारम्भकत्वात्। मनसोऽपि परा सूक्ष्मतरा महत्तरा प्रत्यगात्मभूता च बुद्धिः। बुद्धिशब्द-

शब्दवाच्यं भूतसूक्ष्ममिति। अन्नमयं हि सोम्यं मन इत्यादिश्रुतेर्भौतिकत्वावगमादन्नभावाभावाभ्यामुपचयापचयदर्शनाद्भौतिकमेव तत्। तस्य च सङ्कल्पादिलक्षणस्याध्यवसायनियम्यत्वाद्बुद्धेस्ततः परत्वमिति। बुद्धिश्चाऽऽत्मेति केषाञ्चिदभिमानस्तदपनयार्थमाह—बुद्धिशब्दवाच्यमिति। करणत्वादि-

येति। न देशपरिच्छिन्नं फलं किन्तु मोहव्यवहितं तदपगमे प्रत्यग्रूपेणावस्थानमिति तद्रूपेण साक्षात्कारः सम्पद्यत इत्येवमर्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यत इत्यर्थः। तावच्छब्दः क्रमेणोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्य स्थूलत्वज्ञापनपरः। इन्द्रियेभ्योऽर्थपरत्वे कारणत्वं सम्भावितहेतुमाह—यैरिति। आत्मप्रकाशनाय विषयज्ञानाय यैरर्थैरारब्धानि तानीन्द्रियाणि तेऽर्थाः परा इत्यन्वयः। केभ्य इत्याकाङ्क्षायां विषयकार्यभूतप्रकृतेन्द्रियेभ्य इत्याह—तेभ्य इति। त्रिधा परशब्दार्थं हिशब्दद्योतितमाह—सूक्ष्मा इत्यादिना। इन्द्रियानुस्यूतत्वात्ततः सूक्ष्मा महान्तश्च व्यापकाः। अत्र परस्परसमुच्चितत्वं परत्वे विवक्षितमिति चशब्दद्वयम्। ननु विषयाणामनात्मत्वात्प्रत्यगात्मभूताश्चेति कथमिति चेद्यथा प्रत्यगवस्थाऽनपायिन्येवं विषया इन्द्रियेष्वनपायिन इति प्रत्यगात्मभूता इत्युच्यन्त इति भावः। तेभ्योऽपीति। इन्द्रियेभ्यः परत्वेनोक्तेभ्योऽपीत्यर्थः। ननु देहपरिच्छिन्नस्य मनसो न व्यापकत्वादिविषयान्प्रति सूक्ष्मत्वादिकमुपपद्यतेऽकारणत्वात्कारणस्य हि कार्यापेक्षयोक्तत्रितयरूपत्वं यथेन्द्रियापेक्षया विषयाणां तथा च मनसः कथं सूक्ष्मत्वादिकमित्याशङ्क्य मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं मनःशब्दवाच्यमेकदेशेन मनोरूपेण परिणामिविषयान्प्रति भूताकारेण कारणमतो मनसः परत्वं विषयेभ्यो युज्यत इत्याह—मनःशब्दवाच्यमित्यादिना। बुद्धेर्मनसः सकाशात्परत्वे हेतुं वदन्वाक्यमवतारयति—सङ्कल्पेति। तादृशस्य मनसोऽध्यवसायनियम्यत्वात्ततः परा बुद्धिरित्याह—मनसोऽपीति। अर्थेभ्यः परादपीत्यपेरर्थः। मनःकारणत्वाभावाद्बुद्धेः कथं परत्वमित्याशङ्क्य परशब्दार्थकथनपूर्वकं बुद्धिशब्दार्थमाह—सूक्ष्मेत्यादिना। आदिशब्देन बुद्धिवृत्त्यवान्तरविशेषा गृह्यन्ते। ननु मनस आरम्भकभूतसूक्ष्मं प्रति कथं बुद्ध्यारम्भकभूतसूक्ष्मस्य कारणता मानाभावाद्भेदाभावाच्च विज्ञानशक्तिमदन्तःकरणस्यापञ्चीकृतभूतसूक्ष्मस्य सात्त्विकांशसमष्टितो विशेषेण जन्माङ्गीकारात्तदारम्भकाणामैकात्म्येन भेदाभावादिति चेदत्र न भूतसूक्ष्मशब्देनापञ्चीकृतानां ग्रहः किन्तु पञ्चीकृतान्नरूपभूतसूक्ष्माणामिह ग्रहणं तेषामन्नमशितमित्यादिनाऽणिष्ठभागस्य प्रसिद्धेस्तस्य मनःशब्दवाच्यान्तःकरणोपचयहेतुत्वेनोपचितान्तःकरणकारणत्वादन्तःकरणस्य च निश्चयसङ्कल्पशक्तिद्वयशालित्वेन निश्चयशक्तिमत्त्वात्साध्यत्वादितरस्यैतदारम्भकभूतसूक्ष्म-

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

वाच्यमध्यवसायाद्यारम्भकं भूतसूक्ष्मम् । बुद्धेरात्मा सर्वप्राणिबुद्धीनां प्रत्यगात्मभूतत्वादात्मा महान्सर्वमहत्त्वादव्यक्ताद्यत्प्रथमं जातं हैरण्यगर्भं तत्त्वं बोधाबोधात्मकं महानात्मा बुद्धेः पर इत्युच्यते ॥ १० ॥

महतोऽपि परं सूक्ष्मतरं प्रत्यगात्मभूतं सर्वमहत्तरं चाव्यक्तं सर्वस्य

न्द्रियबुद्धेर्भौतिकत्वं सिद्धम् । करणत्वं च स्वबुद्ध्याऽहमुपलभ्य इत्यनुभवात्सिद्धम् । ततो भूतावयवसंस्थानेष्वेवार्थादिपूत्तरोत्तरं परापरत्वं कल्प्यं परमपुरुषार्थदिदर्शयिषया । न त्वर्थादीनां परत्वं प्रतिपिपादयिषितं प्रयोजनाभावाद्वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चेति । सुरनरतिर्यगादिबुद्धीनां विधारकत्वात्सातत्यगमनादात्मोच्यते । सूत्रसंज्ञकं हैरण्यगर्भतत्त्वमित्यर्थः । बोधाबोधात्मकमिति । ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकमित्यर्थः । अथवाऽधिकारिपुरुषाभिप्रायेण बोधात्मकत्वमव्यक्तस्याऽऽद्यः परिणाम उपाधिरपञ्चीकृतभूतात्मकस्तेन रूपेणाबोधात्मकत्वं हिरण्यगर्भस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रलये सर्वकार्यकारणशक्तीनामवस्थानमभ्युपगन्तव्यं शब्दार्थसम्बन्ध-

योः कार्यकारणभावसम्भवान्मनःशब्दवाच्याणिष्ठभागस्य कारणत्वसम्भवात्परतत्त्वमुपपद्यते । तर्हि बुद्धिमनसोरेव ग्रहे सम्भवति भूतसूक्ष्मपर्यन्तधावनं किमर्थमिति चेत्तद्ग्रहस्य तदारम्भकभूतसूक्ष्माधीनत्वात्तावत्पर्यन्तधावनमिति भावः । अथवा नन्वर्थेभ्यो मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं परं तस्माद् बुद्ध्यारम्भकं भूतसूक्ष्मं परमिति न युक्तं कार्यापेक्षया हि कारणमुपचितावयवं व्यापकमनपायस्वरूपं परं प्रसिद्धं यथा घटादेर्मृदादिः । न चेह भूतसूक्ष्माणां परस्पर[कार्य]कारणभावे मानमस्ति । सत्यम् । तथाऽपि विषयेन्द्रियव्यवहारस्य मनोधीनत्वात्ततो मनो व्यापकं कल्प्यते, अस्मिन्प्रकरणे यद्यदधीनं तत्तस्यापरमितरत्परमिति हि स्थितेः । ननु भाष्ये मनःशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परमितिकथमुक्तमिति चेत्केषाञ्चिन्मन आत्मेति भ्रमस्तन्निरासाय मनसो भौतिकत्वेनानात्मत्वं वक्तुं भूतसूक्ष्ममित्युक्तमेवं बुद्धिस्थलेऽपि द्रष्टव्यम् । तस्य मनसोऽध्यवसायनियम्यत्वाद्बुद्धिः परा । भूतोपचयापचयाभ्यां मनसो भौतिकत्वेनानात्मत्वं बुद्धेः करणत्वेनानात्मत्वं द्रष्टव्यम् । ततोऽर्थादिषु भूतसंस्थानेष्वेव परत्वं कल्प्यते परमपुरुषार्थदिदर्शयिषया न त्वर्थादीनां परत्वं प्रतिपिपादयिषितं प्रयोजनाभावाद्वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । आत्मशब्दस्य परशब्दार्थव्यापकत्वांशेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्यापुनरुक्तमर्थमाह—सर्वेति । सुरनरतिर्यगादिबुद्धीनां विधारकत्वात्सातत्यगमनादात्मोच्यत इत्यर्थः । आत्ममहच्छब्दयोः पौनरुक्त्ये सर्वबुद्धिव्यापकताऽऽत्मशब्दार्थः । बुद्धितदितरव्यापकता महच्छब्दार्थ इत्याह—सर्वेति । तत्र हेतुमाह—अव्यक्तादिति । हैरण्यगर्भं तत्त्वमिति । सूत्रसंज्ञितमित्यर्थः । बोधाबोधात्मकं ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकमित्यर्थः ॥ १० ॥

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

जगतो बीजभूतमव्याकृतनामरूपसतत्त्वं सर्वकार्यकारणशक्तिसमाहाररूपमव्यक्ताव्याकृताकाशादिनामवाच्यं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वटकणिकायामिव वटवृक्षशक्तिः। तस्मादव्यक्तात्परः सूक्ष्मतरः सर्वकारणकारणत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च महांश्च। अत एव पुरुषः सर्वपूरणात्। ततोऽन्यस्य परस्य प्रसङ्गं निवारयन्नाह—पुरुषान्न परं किञ्चिदिति। यस्मान्नास्ति पुरुषाच्चिन्मात्रघनात्परं किञ्चिदपि वस्त्वन्तरं तस्मात्सूक्ष्मत्वमहत्त्वप्रत्यगात्मत्वानां सा काष्ठा निष्ठा पर्यवसानम्। अत्र हीन्द्रियेभ्य

शक्तिलक्षणस्य नित्यत्वनिर्वाहाय। तासां शक्तीनां समाहारो मायातत्त्वं भवति ब्रह्मणोऽसङ्गत्वादिति शक्तिसमाहाररूपमव्यक्तमित्यर्थः। 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदेतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रतोश्च' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं चाव्यक्तम्। तस्य सांख्याभिमतप्रधानाद्वैलक्षण्यमाह—परमात्मनीति। शक्तित्वेनाद्वितीयत्वाविरोधित्वमाह—वटकणिकायामिवेति। भाविवटवृक्षशक्तिमद्वटबीजं स्वशक्त्या न सद्वितीयम्। सत्त्वादिरूपेण निरूप्यमाणे व्यक्तिरस्य नास्तीत्यव्यक्तम्। ततोऽव्यक्तशब्दादप्यद्वैताविरोधित्वं द्रष्टव्यम्। सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमव्यक्तम्। तस्य परमात्मपरतन्त्रत्वात्परमात्मन उपचारेण कारणत्वमुच्यते न त्वव्यक्तवद्विका-

परमव्यक्तमित्यन्वयः। हिरण्यगर्भतत्त्वमेव सूक्ष्ममतिशयेन सूक्ष्मं सूक्ष्मतरमव्यक्तं प्रत्यग्वदनपायि सर्वस्माद्व्यापकमित्यर्थः। हिरण्यगर्भाद्वैलक्षण्यमाह—सर्वेति। आरम्भवादं निराकरोति—अव्याकृतेति। अव्याकृतयोर्नामरूपयोः सतत्त्वं स्वरूपमित्यर्थः। ननु सृष्टेः प्रागव्याकृतव्यतिरेकेणाभावात्कथं सर्वेषां कार्याणां कारणानां च शक्तिसमुदायरूपमव्यक्तमिति चेत्प्रलये सर्वशक्तीनामवस्थानं वक्तव्यं शब्दार्थसम्बन्धस्य शक्तिलक्षणस्य निर्वाहाय, तासां च शक्तीनां मायातत्त्वे समाहारो भवति ब्रह्मणोऽसङ्गत्वादिति समुदायरूपमव्यक्तमित्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह— अव्याकृतेति। 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदेतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमित्यर्थः। सांख्याभिमतप्रधानाद्वैलक्षण्यमाह—परमात्मनीति। ननु शक्तिरेकाऽऽत्मा चैक इति सद्वितीयत्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽत्मव्यतिरेकेण तस्या असत्त्वं दृष्टान्तेनाऽऽह—वटेति। वटबीज इत्यर्थः। यदर्थं पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य परत्वं प्रतिपादितं तद्वैष्णवपदमवतारयति—तस्मादित्यादिना। पूर्वोक्तात्। नन्वात्मनः सूक्ष्मतरत्वं वक्तुं शक्यतेऽव्यक्तादपि दुर्विज्ञेयत्वात्कारणत्वरूपपरत्वं कथं? कारणत्वे वाऽव्यक्तवद्विकारित्वेनासत्त्वापत्तेरिति चेदधिष्ठानपरतन्त्रत्वादारोपस्याधिष्ठानस्योपचारेणाऽऽत्मनः कारणत्वमुच्यत इति न दोषः। पारतन्त्र्यं चाव्यक्तस्य पृथक्सत्त्वे प्रमाणाभावादात्मसत्तयैव सत्तावत्त्वाच्चेति भावः। प्रत्यगात्मेति। पूर्वत्र सापेक्षं

"तो ऽपमप्रत्यग्रूपो गच्छतीति अनात्मभूतं ... स्वरूपेण" इति पाठः

ननु गतिश्चेदागत्याऽपि भवितव्यम् । कथं यस्माद्भूयो न जायत इति ? नैष दोषः । सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वादवगतिरेव गतिरित्युपचर्यते । प्रत्यगात्मत्वं च दर्शितमिन्द्रियमनोबुद्धिपरत्वेन । यो हि गन्ता सोऽगतमप्रत्यग्रूपं गच्छत्यनात्मभूतं न विपर्ययेण । तथा च श्रुतिः—"अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः" इत्याद्या । तथा च दर्शयति प्रत्यगात्मत्वं सर्वस्य--

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।

आरभ्य सूक्ष्मत्वादिपरिसमाप्तिः । अत एव च गन्तॄणां सर्वगतिमतां संसारिणां परा प्रकृष्टा गतिः, यद्गत्वा न निवर्तन्त इति स्मृतेः ॥ ११ ॥
एष पुरुषः सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु भूतेषु गूढः संवृतो दर्शनश्रवणादिकर्माऽविद्यामायाच्छन्नोऽत एवाऽऽत्मा न प्रकाशत आत्मत्वेन कस्यचित् ।

रितयाऽनादित्वादव्यक्तस्य पारतन्त्र्यं च पृथक्सत्त्वे प्रमाणाभावादात्मसत्तयैव सत्तावत्त्वाच्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥

पारयिष्णव इति । संसारपारं गन्तार इत्यर्थः । न प्रकाशते चेत्तर्हि नास्त्येवेति न वाच्यं लिङ्गदर्शनादित्याह । दर्शनश्रवणादीनि कर्माण्यस्येति तथोक्तः । जीवस्य प्रकाशत्वे ब्रह्मात्मत्वे सत्यपि योऽयं ब्रह्मस्वरूपानवभासः स केनापि प्रतिबन्धेन कृत इति कल्प्यते । तच्च प्रतिबन्धकं न वस्तु, ज्ञानान्मुक्तिश्रुतेर्बाधप्रसङ्गात् । ततोऽविद्यैव प्रतिबन्धिकेत्याह—अविद्यामायाच्छन्न इति । निदिध्या-

---

प्रत्यक्त्वमत्र तु स्वाभाविकमेव दिदर्शयिषितं वस्तुत्वादिति भावः । अत एव निरतिशयमहत्त्वादेवेत्यर्थोऽवध्रियत इत्याह—तत इति । प्रसङ्गं सत्त्वस्येति शेषः । पुरुषात्परं किञ्चिन्नेत्यर्थं हेतूकृत्य सेत्यादिवाक्यं व्याचष्टे—यस्मान्नास्तीत्यादिना । पर्यवसानमुपपादयति—अत्र हीति । आत्मनीत्यर्थः । अत एव सूक्ष्मत्वादिपर्यवसानभूमित्वादेव । प्रकृष्टगतित्वे प्रमाणमाह—यदिति । तद्धाम परमं ममेति वाक्यशेषः ॥११॥

गतिशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा शङ्कते—नन्विति । परिहरति—नैष दोष इति । प्रत्यग्भिन्नस्य हि गत्याऽवाप्तिर्मुख्या तस्य तूपचारेणेत्यत्र पूर्वोक्तं हेतुमाह—प्रत्यगात्मत्वं चेति । तर्हि प्रतीचः प्राप्तत्वेन ज्ञानादिवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याविद्ययाऽनात्मरूपमापन्नो यः सोऽधिकारी तं प्रत्यगात्मानमनात्मव्युदासेन प्राप्नोतीत्याह—यो हीति । हिशब्दसूचितां श्रुतिमाह—तथा चेति । अनध्वगा मार्गरहिताः । पारयिष्णवः संसारपारं गन्तार इत्यर्थः । गतेरौपचारिकत्वे सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वं श्रुतिर्दर्शयतीत्यवतारयति—तथा चेति । संवृतो न प्रकाशत इत्यन्वयः । न प्रकाशते चेत्तर्हि नास्त्येवेति न वाच्यं लिङ्गदर्शनादित्याह—दर्शनेति । दर्शनश्रवणादीनि कर्माण्यस्येति तथा । ननु जीवस्य प्रकाशे ब्रह्मात्मत्वे कुतोऽनवभासस्तत्राऽऽह—अविद्यामायाच्छन्न इति । अविद्येति ज्ञाननिरस्यत्वमुच्यते । मायेति मिथ्यात्वमुच्यते । अत

दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

अहो अतिगम्भीरा दुरवगाह्या विचित्रा माया चेयं यदयं सर्वो जन्तुः परमार्थतः परमार्थसतत्त्वोऽप्येवं बोध्यमानोऽहं परमात्मेति न गृह्णात्यनात्मानं देहेन्द्रियादिसङ्घातमात्मनो दृश्यमानमपि घटादिवदात्मत्वेनाहममुष्य पुत्र इत्यनुच्यमानोऽपि गृह्णाति। नूनं परस्यैव मायया मोमुह्यमानः सर्वो लोको बम्भ्रमीति। तथा च स्मरणम्—"नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः" इत्यादि। ननु विरुद्धमिदमुच्यते मत्वा धीरो न शोचति न प्रकाशत इति च। नैतदेवम्। असंस्कृतबुद्धेरविज्ञेयत्वान्न प्रकाशत इत्युक्तम्। दृश्यते तु संस्कृतयाऽग्र्याऽग्रमिवाग्र्या तयैकाग्रतयोपेतयेत्येतत्सूक्ष्मया सूक्ष्मवस्तुनिरूपणपरया। कैः? सूक्ष्मदर्शिभिरिन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्या-

---

सनप्रचयेनैकाग्र्यमापन्नमन्तःकरणं यदा सहकारि सम्पाद्यते तदा तत्सहकृतान्महावाक्यादहं ब्रह्मास्मीति या बुद्धिवृत्तिरुत्पद्यते तस्यामभिव्यक्तो ब्रह्मभाव

एव यतश्छन्नः कस्यचिदप्यात्माऽऽत्मत्वेन न प्रकाशतेऽहं पर एवेति व्यवहारयोग्यो न भवतीत्यर्थः। एष इत्यादिश्रुतेरक्षरार्थमुक्त्वा प्राणिष्वनुकम्पां दर्शयञ्श्रुतेस्तात्पर्यार्थमाह–**अत इति**। यतः स्वप्रकाशप्रत्यक्चैतन्यावरिकाऽविद्याऽतोऽतिगम्भीरा नक्रादिसंवलितगङ्गाह्रद इवाविमर्शनीयस्वरूपा यत एवमतो दुरवगाह्या मायायां स्थित्वा मायाकृता विभूतिरियतीति निर्धारयितुं न शक्यते केनचिदतः सा। एवम्भूतमायायाः सविलासकत्वं प्रदर्श्य स्वरूपावरकत्वे हेतुमाह–**विचित्रा चेति**। इयमहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धा नानाशक्तियुक्ताऽघटनघटनापटीयसी। तत्र हेतुमाह–**यदिति**। यस्मादित्यर्थः। अयं संसरन्दृश्यमानः सर्वप्राणी वस्तुतः परमार्थस्वरूपोऽप्येवं बोध्यमानः पर एवाऽऽत्मा नास्ति संसारीत्यहं पर एवाऽऽत्मेति न गृह्णाति, घटादिवदात्मनो दृश्यमानमपि देहेन्द्रियादिसंघातमनात्मानं त्वं देवदत्तपुत्रो विष्णुमित्र इत्यनुच्यमानोऽप्यनुदिपद्यमानोऽप्यहममुष्य पुत्र इत्यात्मत्वेन गृह्णातीत्यन्वयः। स्वस्वरूपमखण्डाद्वितीयमुच्यमानमपि न गृह्णातीत्यनुक्तमप्यनात्मस्वरूपमात्मत्वेन गृह्णातीत्यत्र को हेतुरिति विचार इदं निश्चितमित्याह–**नूनमिति**। मोमुह्यमानः पुनः पुनरतिशयेन वा मोहमापद्यमानो बम्भ्रमीति पुनः पुनरतिशयेन भ्रमतीत्यर्थः। मायाधीनमोहादात्माप्रकाशे संसरणे च भगवतः स्मरणं प्रमाणयति–**तथा चेति**। योगमायासमावृत इति वाक्यशेषः। चोद्योत्तरवाक्यं व्याचष्टे–**नन्वित्यादिना**। एतद्विरुद्धत्वमेवं त्वदुक्तप्रकारेण न भवति श्रुत्योर्विषयभेदात्। न प्रकाशत इत्यस्यार्थं दर्शयति–**असंस्कृतेति**। निदिध्यासनप्रचयजन्यसंस्काररहिताया बुद्धेरित्यर्थः। मत्वा धीरो न शोचतीत्यस्याऽऽशयं श्रुतिः स्वयमेव दर्शयति–**दृश्यते त्विति**। संस्कृतया निदिध्यासनप्रचयजन्यसंस्कारयुक्तया। एकं ब्रह्मात्मैक्यमग्रं मुख्यं लक्ष्यं यस्यास्तस्या भाव एकाग्रता तया सहितयेत्येतत्। सूक्ष्मं दुर्विज्ञेयं वस्तु ब्रह्मा-

तत्प्रतिपत्त्युपायमाह—

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

दिप्रकारेण सूक्ष्मतापारम्पर्यदर्शनेन परं सूक्ष्मं द्रष्टुं शीलं येषां ते सूक्ष्मदर्शिनस्तैः सूक्ष्मदर्शिभिः पण्डितैरित्येतत् ॥ १२ ॥

यच्छेन्नियच्छेदुपसंहरेत्प्राज्ञो विवेकी । किम् ? वाग्वाचम् । वागत्रोपलक्षणार्था सर्वेषामिन्द्रियाणाम् । क्व ? मनसी । मनसीति च्छान्दसं दैर्घ्यम् । तच्च मनो यच्छेज्ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे बुद्धावात्मनि । बुद्धिर्हि मनआदिकरणान्याप्नोतीत्यात्मा प्रत्यक्तेषाम् । ज्ञानं बुद्धिमात्मनि महति प्रथमजे नियच्छेत् । प्रथमजवत्स्वच्छस्वभावकमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः । तं च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्वविशेषप्रत्यस्तमितरूपेऽविक्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणि मुख्य आत्मनि ॥ १३ ॥

इति स्वतोऽपरोक्षतया व्यवह्रियत इति दृश्यत्वमुपचर्यते । यो हि यत्प्रयुक्तव्यवहारः स तद्दृश्य इति प्रसिद्धम् ॥१२॥१३॥

त्मैक्यं तस्य निरूपणे निश्चये तात्पर्यवत्या । कर्तृपदमाकाङ्क्षापूर्वकं व्याचष्टे—कैरिति । सूक्ष्मदर्शिभिः पण्डितैः सूक्ष्मयाऽऽग्र्यया बुद्ध्याऽऽत्मा दृश्यते इति योजना ॥ १२ ॥

ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेनोत्तरं वाक्यं व्याचष्टे—तदिति । तस्याऽऽत्मनः प्राप्तिस्तत्साधनीभूतं ज्ञानं तदुपायमित्यर्थः । ननूपसंहारेऽपि वाच इतरेन्द्रियाणां सव्यापाराणामनुपसंहारे तन्मात्रं न ज्ञानसाधनमित्याशङ्क्याऽऽह—वागत्रोपलक्षणार्थेति । आकाङ्क्षापूर्वकमधिकरणं निर्दिशति—क्वेति । दैर्ध्यस्य गतिमाह—मनसीति । सङ्कल्पविकल्पात्मकमनसो बुद्धितन्त्रत्वात्तस्य तस्यां लयस्य कर्तव्यतया प्रकाशसामान्यं ज्ञानशब्देन मनआदिकरणव्याप्त्या तेषां प्रत्यगात्मा बुद्धिस्तच्छब्देनोच्यत इत्याह—ज्ञान इत्यादिना । हि यस्मादर्थे । नन्वात्ममहच्छब्दाभ्यां व्यापकप्रत्यगात्मनोऽभिधानात्कथं प्रथमजे हिरण्यगर्भे बुद्धौ व्यष्टिबुद्धेः प्रविलापनमित्याशङ्क्य तदुत्तरपर्याये शान्त आत्मेति विशेषणात्प्रत्यस्तमितसर्वविशेषणवत्येतस्य लयप्रतिपादनात्तस्य ग्रहणं न विरुध्यते । न च व्यष्टिबुद्धेः समष्टौ लयश्चेत्तस्याः परमकारणे लयो वाच्यस्तद्विना निर्विशेषे लयः कथमिति वाच्यम् , आत्ममहच्छब्दाभ्यां सकारणसूत्र- हैरण्यगर्भबुद्धेर्ग्रहान्न दोष इति भावः । समष्टिव्यष्टयोः साम्ये लयनिमित्तमाह—स्वच्छेति । स्वच्छस्वभावकं प्रथमजं विज्ञानं प्रत्यगात्मोपाधिभूतविज्ञानमापादयेदित्यर्थः । सर्वेति । सर्वे विशेषाः प्रत्यस्तमिता लीना यस्मिंस्तत्तच्च तद्रूपं च तस्मिन् । तत्र हेतुः—अविक्रिय इति । एवमुत्तरोत्तरं हेतुत्वेन व्याख्येयम् । मुख्य आत्मनि तं यच्छेदित्यन्वयः ॥ १३ ॥

एवं पुरुष आत्मनि सर्वं प्रविलाप्य नामरूपकर्मत्रयं यन्मिथ्याज्ञानविजृम्भितं क्रियाकारकफललक्षणं स्वात्मयाथात्म्यज्ञानेन मरीच्युदकरज्जुसर्पगगनमलानीव मरीचिरज्जुगगनस्वरूपदर्शनेनैव स्वस्थः प्रशान्तात्मा कृतकृत्यो भवति यतोऽतस्तद्दर्शनार्थम्—

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥१४॥

अनाद्यविद्याप्रसुप्ता उत्तिष्ठत हे जन्तव आत्मज्ञानाभिमुखा भवत, जाग्रताज्ञाननिद्राया घोररूपायाः सर्वानर्थबीजभूतायाः क्षयं कुरुत । कथम् ? प्राप्योपगम्य वरान्प्रकृष्टानाचार्यांस्तद्विदस्तदुपदिष्टं सर्वान्तरमात्मानमहमस्मीति निबोधतावगच्छत । न ह्युपेक्षितव्यमिति श्रुतिरनुकम्पयाऽऽह मातृवत् । अतिसूक्ष्मबुद्धिविषयत्वाज्ज्ञेयस्य । किमिव सूक्ष्मबुद्धिरित्युच्यते । क्षुरस्य धाराऽग्रं निशिता तीक्ष्णीकृता दुरत्यया

क्रमेणैवं विषयदोषदर्शनेनाभ्यासेन च बाह्यकरणान्तःकरणव्यापारप्रविलापने सति प्रविलापनं कर्तुः कः पुरुषार्थः सिध्यतीत्यत आह–एवं पुरुष इत्यादिना ॥१४॥

विषयदोषदर्शनेन बाह्यान्तःकरणव्यापारप्रविलापने तत्कर्तृकः कः पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह–एवं पुरुष इत्यादिना । एवं यच्छेदित्यादिक्रमेण प्रत्यगात्मस्वरूपसाक्षात्कारेण समस्तं प्रकर्षेण विलाप्य कृतकृत्यो भवतीत्यन्वयः । आत्मव्यावृत्त्यर्थं सर्वं विशिनष्टि–नामेति । शब्दार्थक्रियात्रयमित्यर्थः । तस्य सत्यत्वं व्यावर्तयति–यदिति । मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञाने तेन विजृम्भितं निष्पादितं यत्तत्सर्वमित्यन्वयः । ज्ञानफलं न कर्मसाध्यमिति ज्ञापयितुं कर्मफलं संसारान्तर्गतमेवेति दर्शयति–क्रियेति । सम्यग्ज्ञानेन सर्वविलापने कृतकृत्यतेत्यत्र दृष्टान्तमाह–मरीचीति । मरीच्यादिदर्शनेन तदुदकादि प्रविलाप्य लौकिकः पुमान्यथा स्वस्थस्तथा स्वस्थः सर्वबाह्येन्द्रियव्यापाररहितः प्रशान्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सर्वमनोव्यापाररहितः प्रशान्तात्मा कर्तव्याभावात्कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । उक्तमर्थं हेतूकृत्योत्तरं वाक्यमवतारयति–यतोऽत इति । तद्दर्शनार्थं कृतकृत्यताहेतुदर्शनार्थम् । अनाद्यविद्यायां प्रसुप्तास्तत्तन्त्राः । आत्मज्ञानाभिमुखा इति । ईश्वरार्पितकर्मतश्चित्तशुद्धिविविदिषाक्रमेण श्रवणादिपरा इत्यर्थः । घोरो दुःखबहुलः संसारदावो रूपं यस्याः सा । तस्या घोररूपत्वं विवृणोति—सर्वेति । क्षयं कुरुत साक्षात्कारेणेति शेषः । तत्साक्षात्कार आचार्याधीन इत्याकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति—कथमित्यादिना । तेषां वरत्वं व्याचष्टे—तद्विद इति । निबोधतेत्यस्यापेक्षितं कर्म पूरयति–तदित्यादिना । अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—न हीति । तदुपेक्षणेऽनर्थप्राप्तिसूचको हिशब्दः । इतिर्वक्ष्यमाणप्रकारार्थः । आदरेण श्रुत्यभिधाने हेतुः—अतिसूक्ष्मेति । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यं व्याचष्टे–किमिवेति । तीक्ष्णीकृता पाषाणादाविति शेषः । पदार्थमुक्त्वा विवक्षितं वाक्यार्थमाह–

तत्कथमतिसूक्ष्मत्वं ज्ञेयस्येत्युच्यते । स्थूला तावदियं मेदिनी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोपचिता सर्वेन्द्रियविषयभूता तथा शरीरम् । तत्रैकैकगुणापकर्षेण गन्धादीनां सूक्ष्मत्वमहत्त्वविशुद्धत्वनित्यत्वादितारतम्यं दृष्टमबादिषु यावदाकाशमिति ते गन्धादयः सर्व एव स्थूलत्वाद्विकाराः शब्दान्ता यत्र न सन्ति किमु तस्य सूक्ष्मत्वादिनिरतिशयत्वं वक्तव्यमित्येतद्दर्शयति श्रुतिः--

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

दुःखेनात्ययो यस्याः सा दुरत्यया । यथा सा पद्भ्यां दुर्गमनीया तथा दुर्गं दुःसम्पाद्यमित्येतत्पथः पन्थानं तत्त्वज्ञानलक्षणं मार्गं कवयो मेधाविनो वदन्ति । ज्ञेयस्यातिसूक्ष्मत्वात्तद्विषयस्य ज्ञानमार्गस्य दुःसम्पाद्यत्वं वदन्तीत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । एतद्व्याख्यातं ब्रह्माव्ययम् । यद्धि शब्दादिमत्तद्व्येतीदं त्वशब्दादिमत्वादव्ययं न व्येति न क्षीयते, अत एव च नित्यं यद्धि व्येति तदनित्यमिदं तु न

यावद्यावद्गुणापचयस्तावत्तावत्तारतम्येन सौक्ष्म्यं दृष्टं पृथिव्यादिषु, परमात्मनि तु गुणानामत्यन्ताभावान्निरतिशयं सौक्ष्म्यं दृष्टं सिध्यतीत्याह—स्थूला तावदित्यादिना ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

यथेति । छान्दसत्वाद्वचनव्यत्यय इत्याह—पन्थानमिति । ननु वस्तुनः सुज्ञेयत्वे ज्ञानस्यापि तथात्वाद्दुर्गमत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य कवयो वदन्तीत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—ज्ञेयस्येति ॥ १४ ॥

तदेवासिद्धमित्याशङ्कते—कथमिति । स्थूलसूक्ष्मतारतम्यविश्रान्तिस्थानत्वादतिसूक्ष्मं ज्ञेयं ब्रह्मेत्याह—उच्यत इति । यावद्यावद्गुणापचयस्तावत्तावत्तारतम्येन सौक्ष्म्यं पृथिव्यादिषु दृष्टं परमात्मनि गुणानामत्यन्तमभावान्निरतिशयं सौक्ष्म्यं सिध्यतीति पृथिव्यादिषु तारतम्येन सौक्ष्म्यमुपपादयति--स्थूलेत्यादिना । शब्दादिरूपेण वृद्धौ हेतुमाह--सर्वेति । पृथिव्युक्तं न्यायं पार्थिवे शरीरेऽतिदिशति—तथेति । तत्र पृथिवीतच्छरीरयोरपकर्षे अपगमेऽबादिषु सूक्ष्मत्वादितारतम्यं दृष्टमित्यन्वयः । तारतम्यदृष्टाववधिमाह—यावदाकाशमिति । यावच्छब्दोऽभिव्याप्तौ । आत्मनो निरतिशयं सूक्ष्मत्वादि कैमुतिकन्यायेनोपपादयति—त इति । ते गन्धादयः शब्दान्ताः स्थूलत्वादिकारणाः स्थूलत्वसूक्ष्मत्वसूक्ष्मतरत्वसूक्ष्मतमत्वादिकारणा ज्ञापकाः सर्व एव यत्र न सन्ति प्रतीचि तस्य सूक्ष्मत्वादेर्निरतिशयत्वं किमु वक्तव्यमित्यन्वयः । उक्तेऽर्थे श्रुतिं योजयति—एतदिति । शब्दादिराहित्यमव्ययत्वेऽव्ययत्वं नित्यत्वे हेतुरिति पाठक्रममविवक्षित्वाऽऽह—यद्धीति । नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह—इतश्चेति । उक्तमर्थमुपपादयति—यद्धीति । नन्वात्मनोऽपि लयोऽस्ति कारणसंसर्गलक्षण इत्याशङ्क्य 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इति श्रुत्यन्तरान्न कारणे लय इत्याह—

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥१५॥

प्रस्तुतविज्ञानस्तुत्यर्थमाह श्रुतिः—

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तꣳ सनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥
य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ।

व्येत्यतो नित्यम् । इतश्च नित्यमनाद्यविद्यमान आदिः कारणमस्य तदिद-मनादि । यद्ध्यादिमत्तत्कार्यत्वादनित्यं कारणे प्रलीयते । यथा पृथिव्यादि । इदं तु सर्वकारणत्वादकार्यमकार्यत्वान्नित्यं न तस्य कारणमस्ति यस्मिन्प्र-लीयेत । तथाऽनन्तमविद्यमानोऽन्तः कार्यमस्य तदनन्तम् । यथा कद-ल्यादेः फलादिकार्योत्पादनेनाप्यनित्यत्वं दृष्टं न च तथाऽप्यन्तवत्त्वं ब्रह्म-णोऽतोऽपि नित्यम् । महतो महत्तत्त्वाद् बुद्ध्याख्यात्परं विलक्षणं नित्यविज्ञ-प्तिस्वरूपत्वात्सर्वसाक्षि हि सर्वभूतात्मत्वाद्ब्रह्म । उक्तं ह्येष सर्वेषु भूते-ष्वित्यादि । ध्रुवं च कूटस्थं नित्यं न पृथिव्यादिवदापेक्षिकं नित्यत्वम् । तदेवम्भूतं ब्रह्मात्मानं निचाय्यावगम्य तमात्मानं मृत्युमुखान्मृत्युगोचरा-दविद्याकामकर्मलक्षणात्प्रमुच्यते विमुच्यते ॥ १५ ॥

नाचिकेतं नचिकेतसा प्राप्तं नाचिकेतं मृत्युना प्रोक्तं मृत्युप्रोक्तमि-दमाख्यानमुपाख्यानं वल्लीत्रयलक्षणं सनातनं चिरन्तनं वैदिकत्वादुक्त्वा ब्राह्मणेभ्यः श्रुत्वाऽऽचार्येभ्यो मेधावी ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तस्मि-न्महीयत आत्मभूत उपास्यो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

यः कश्चिदिमं ग्रन्थं परमं प्रकृष्टं गुह्यं गोप्यं श्रावयेद् ग्रन्थतोऽर्थतश्च

न तस्येति । स्वतो लयाभावेऽपि कार्यद्वारा लयमाशङ्क्याऽऽह–तथेति । कार्यद्वारा नाशे दृष्टान्तमाह–यथेति । फलितं दर्शयति–अतोऽपीति । विलक्षणत्वे हेतुमाह–नित्येति । तच्च नास्तीति वक्तुं न शक्यत इत्याह—सर्वभूतेति । न ह्यात्मनः प्रतिषेधः सम्भवतीति भावः । ब्रह्म निरतिशयमहदित्यर्थः । उक्तेऽर्थे श्रुतिं प्रमाणयति–उक्तं हीति । तच्च न पृथिव्यादिवत्परिणामि नित्यमित्याह–ध्रुवमिति । एवं ब्रह्मात्मनोऽतिसूक्ष्मत्वेन दुर्विज्ञेयत्वात्त-ज्ज्ञानस्यापि दुःसम्पाद्यतामुक्त्वा ब्रह्मात्मज्ञानं सफलमुपसंहरति-तमित्यादिना ॥ १५ ॥

ननु विज्ञानस्य सफलस्योक्तत्वादुत्तरग्रन्थः किमित्याह–प्रस्तुतेति । प्रकृतब्रह्मात्मविज्ञान-साधनस्तुत्यर्थमाख्यायिकामाह श्रुतिरित्यर्थः । चिरन्तनत्वे हेतुमाह—वैदिकत्वादिति । षष्ठीसमासभ्रमं व्यावर्तयति—ब्रह्मैवेति । वाक्यार्थमाह–आत्मेति ॥ १६ ॥

प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते
तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

ब्राह्मणानां संसदि ब्रह्मसंसदि प्रयतः शुचिर्भूत्वा श्राद्धकाले वा श्रावये-द्भुञ्जानानां तच्छ्राद्धमस्याऽऽनन्त्यायानन्तफलाय कल्पते सम्पद्यते । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्कर-भगवतः कृतौ काठकोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

इति काठकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

प्रयत इत्युभयत्रान्वेति । अनन्तफलाय क्रमेणेति शेषः ॥ १७ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमद्बालगोपालेन्द्रयतीश्वरविरचिते काठकोप-निषद्भाष्यविवरणे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

* श्रीगणेशाय नमः *

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया बुद्धयेत्युक्तम् । कः पुनः प्रतिबन्धोऽग्र्याया बुद्धेर्येन तदभावादात्मा न दृश्यत इति तद्दर्शनकारणप्रदर्शनार्था वल्ल्यारभ्यते । विज्ञाते हि श्रेयःप्रतिबन्धकारणे तदपनयनाय यत्न आरब्धुं शक्यते नान्यथेति—

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ।

* श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितं भाष्यम् *

पराञ्चि पराग‍ञ्चन्ति गच्छन्तीति खानि तदुपलक्षितानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि खानीत्युच्यन्ते । तानि पराञ्च्येव शब्दादिविषयप्रकाशनाय प्रवर्तन्ते । यस्मादेवं स्वाभाविकानि तानि व्यतृणद्धिंसितवान्हननं कृत-

* अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका *

अनादिरविद्याप्रतिबन्धः प्रागुक्तोऽधुनाऽऽगन्तुकप्रतिवन्धदर्शनायोत्तरवल्ल्यारम्भ इति सम्बन्धमाह—एष सर्वेष्वित्यादिना । यदीन्द्रियाण्यन्तर्मुखानि

* अथ गोपालयतीन्द्रविरचिता टीका *

अनाद्यविद्याप्रतिबन्धः प्रागुक्तोऽधुनाऽऽगन्तुकप्रतिवन्धप्रकाशनायोत्तरवल्ल्यारम्भ इति सम्बन्धमाह—एष इति । इत्युक्तमनेन वाक्येनानाद्यविद्याप्रतिवन्धस्वरूपमिति शेषः । कः पुनरिति । पुनः कीदृशोऽनाद्यविद्याया अन्यः प्रतिबन्धः, यस्य प्रतिबन्धस्य कादाचित्कस्याभावादात्माऽग्र्यया बुद्ध्या दृश्यते स प्रतिबन्धोऽग्र्याया बुद्धेः कः कीदृशः किंस्वरूपः किंकार्यक इत्यर्थः, इत्येवमाकाङ्क्षायां तद्दर्शयति— तद्दर्शनेति । कादाचित्कप्रतिबन्धस्य दर्शनं ज्ञानं तस्य कारणं लिङ्गं निमित्तं तस्य प्रदर्शनायेत्यर्थः । कादाचित्कप्रतिवन्धश्चाध्यास इति भावः । ननु प्रतिबन्धकतन्निमित्तनिरूपणमनर्थकं निवर्तकोपदेशात्तन्निवृत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह— विज्ञात इति । हि यस्मादध्यासनिमित्ते सम्यग्ज्ञाते निमित्तस्य निवृत्तये यत्न आस्थातुं शक्यत इत्यर्थः । नान्यथेत्यनन्तरं तस्मादध्यासनिमित्तनिरूपणमुचितमिति शेषः । अक्षराणि व्याचष्टे—पराञ्चीत्यादिना । खशब्दोपात्तश्रोत्रभेदशङ्कां वारयति—तदिति । खोपलक्षितानीत्यर्थः । खोपलक्षितानीत्यपि पाठः । तेषां पराक्त्वं विवृणोति—तानीति । पराञ्च्येव पराग्विषयप्रकाशनसमर्थान्येवेत्यर्थः । फलमाह—शब्दादीति । एवंस्वभावकानि पराग्विषयाभिमुखस्वभावानि तानीन्द्रियाणि हननं कृतवानिति कथम् ? तेषां हननं

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

वानित्यर्थः । कोऽसौ ? स्वयंभूः परमेश्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा न परतन्त्र इति । तस्मात्पराङ् पराग्रूपाननात्मभूताञ्शब्दादीन्पश्यत्युपलभत उपलब्धा नान्तरात्मन्नान्तरात्मानमित्यर्थः । एवंस्वभावेऽपि सति लोकस्य कश्चिन्नद्याः प्रतिस्रोतः प्रवर्तनमिव धीरो धीमान्विवेकी प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा । प्रतीच्येवाऽऽत्मशब्दो रूढो लोके नान्यस्मिन् । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवाऽऽत्मशब्दो वर्तते ।

यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ॥

(णि) स्युस्तदा तान्यात्मनिष्ठतयाऽमृतत्वमीयुरत इन्द्रियाणि बहिर्मुखानि(णि) सृष्टानीति यत्तत्तेषां हननमेव कृतमित्यर्थः । आप्लृ व्याप्ताविति धात्वर्थानुसारेण व्यापक आत्मशब्दार्थः । यद्यस्मादादत्ते संहरति स्वात्मन्येव सर्वमिति जगदुपादानं लभ्यते विषयानत्तीत्यात्मेति व्युत्पत्त्या स्वचैतन्याभासेनोपलब्धृत्वमात्मशब्दार्थः । येन कारणेनास्याऽऽत्मनः सन्ततो निरन्तरो

नाशो नष्टानां च न विषयोपनयनद्वाराऽनर्थहेतुतेति चेद्यदैवेन्द्रियाण्यन्तर्मुखाणि स्युस्तदा तान्यात्मनिष्ठतयाऽमृतत्वसाधनानीत्यत इन्द्रियाणि बहिर्मुखानि(णि) सृष्टानीति यत्तत्तेषां हननमेव कृतमिति भावः । कर्तृपदमाकाङ्क्षापूर्वकं व्याचष्टे-कोऽसाविति । हिरण्यगर्भशङ्कां प्रकरणेन वारयति-परमेश्वर इति । स्वयं भवति प्रभवतीति योगवृत्तिमर्थतस्तस्मिन्दर्शयति-स्वयमेवेति । एवकारव्यावर्त्यं दर्शयति-नेति । तस्मादिति । यस्मात्खानि पराञ्चि व्यतृणत्तस्मादित्यर्थः । उपलब्धोपलभत इन्द्रियैरिति शेषः । विभक्तिलोपश्छान्दस इत्याह-नेत्यादिना । नन्विन्द्रियाणां प्रत्यक्प्रावण्याभावादात्मदर्शनमेव न मृग्यमधिकार्यभावादित्याशङ्क्याऽऽह-एवमिति । अनात्मभूतशब्दादिविषयोपलब्धृस्वभावत्वेऽपीत्यर्थः । कश्चिदित्यधिकारिदौर्लभ्यं द्योतयति । यथा कश्चित्कार्तवीर्यादिर्नद्या नर्मदादिरूपायाः प्रतिस्रोतःप्रवर्तनं करोति, एवमनेकजन्मसंसिद्ध इन्द्रियप्रवृत्तिनदीप्रतिस्रोतः प्रवर्तनं कृत्वा गुरुमुपगतो विवेकी तत्त्वंपदार्थविवेकवान्प्रत्यगात्मानं स्वं स्वभावं पश्यतीति सम्बन्धः । प्रत्यगात्मपदं व्याचष्टे-प्रत्यक्चेति । नन्वात्मशब्दवाच्यः प्रत्यग्देहादिरपि भवतीत्याशङ्क्याऽऽह-प्रतीच्येवेति । अन्यस्मिन्देहादावात्मशब्दप्रयोगस्तु तादात्म्याभिमानादिति भावः । यौगिकी वृत्तिस्तत्रैवेत्याह-व्युत्पत्तीति । तत्रैव प्रत्यगात्मन्येव । आप्लृ व्याप्ताविति धात्वर्थानुगमादात्मा व्यापक इत्याह-यच्चाऽऽप्नोतीति । यच्छब्दाः सर्वे यस्मादर्थे द्रष्टव्याः । आदत्ते संहरति स्वात्मन्येव सर्वमिति लयाधिष्ठानमुच्यते । कार्यस्य च कारणे लय इत्यात्मनोऽन्यत्

यत्तावत्स्वाभाविकं परागेवानात्मदर्शनं तदात्मदर्शनस्य प्रतिबन्धकारणमविद्या तत्प्रतिकूलत्वाद्या च पराक्ष्वेवाविद्योपप्रदर्शितेषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु तृष्णा ताभ्यामविद्यातृष्णाभ्यां प्रतिबद्धात्मदर्शनाः—

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।

इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात् । तं प्रत्यगात्मानं स्वं स्वभावमैक्षदपश्यत्पश्यतीत्यर्थः, छन्दसि कालानियमात् । कथं पश्यतीत्युच्यते—आवृत्तचक्षुरावृत्तं व्यावृत्तं चक्षुः श्रोत्रादिकमिन्द्रियजातमशेषविषयाद्यस्य स आवृत्तचक्षुः । स एवं संस्कृतः प्रत्यगात्मानं पश्यति । न हि बाह्यविषयालोचनपरत्वं प्रत्यगात्मेक्षणं चैकस्य सम्भवति । किमर्थं पुनरित्थं महता प्रयासेन स्वभावप्रवृत्तिनिरोधं कृत्वा धीरः प्रत्यगात्मानं पश्यतीत्युच्यते—अमृतत्वममरणधर्मत्वं नित्यस्वभावतामिच्छन्नात्मन इत्यर्थः ॥१॥

भावः कल्पितस्तस्याधिष्ठानसत्तामन्तरेण सत्ताभावाद्यथा रज्ज्वामध्यस्ते सर्पे रज्ज्वाः सातत्यं तथा कल्पितं सर्वं येन स्वस्वरूपवत्स आत्मेत्यर्थः ॥१॥२॥

व्युत्पत्त्योपादानकारणत्वं लभ्यते । इह लोके । विषयानत्तीत्यनेन योगेनोपलब्धृत्वमात्मनो लभ्यते । अस्य जगतः सन्ततो निरन्तरो भावः सत्ता येनाधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यवादारोपितस्य रजतस्येव तस्मादात्मेत्यधिष्ठानत्वं लभ्यते । नन्वपश्यदिति भूतकालनिर्देशान्नाधुनातनानां दर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह—पश्यतीति । कथं भूतलकारो वर्तमानार्थक इति तत्राऽऽह—छन्दसीति । दर्शनप्रकारमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति—कथमित्यादिना । चक्षुर्ग्रहणमुपलक्षणमित्याह—श्रोत्रादिकमिति । व्यावृत्तत्वं कस्मादित्याकाङ्क्षायामपेक्षितं पूरयति—अशेषेति । सोऽधिकारी, एवं संस्कृतो विषयेभ्य इन्द्रियनियमनसंस्कारसंस्कृतान्तःकरण इत्यर्थः । ननु बाह्येषु विषयेषु शोभनाध्यासरूपालोचनपरस्यापि तत्त्वमसीति वाक्यादात्मेक्षणं सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । ननु विषयालोचनपरस्यापरोक्षभ्रमनिवर्तकज्ञानानुदयेऽपि तन्नियमनसंस्कृतस्योत्पन्नमपि ज्ञानं व्यर्थमित्याशङ्कते—किमर्थं पुनरिति । परिहरति—उच्यत इति । अमरणधर्मत्वं मरणादिसंसाराभावोपलक्षितस्वरूपत्वमत एव नित्यस्वभावत्वमात्मन इच्छन्नित्यन्वयः ॥ १ ॥

पराचः कामानिति व्याख्यातुं भूमिकामारचयति—यदिति । स्वाभाविकं शास्त्रानपेक्षम् । परागेवेत्यस्य व्याख्याऽनात्मदर्शनमिति । प्रतिबन्धस्य दुरदृष्टादेः कारणमनात्मदर्शनमित्यत्र हेतुमाह—प्रतिकूलत्वादिति । अविद्येति शेषः । तृष्णास्वरूपं दर्शयति—या चेति । पराक्ष्वेवेत्यस्य व्याख्या दृष्टेत्यादि । पराक्त्वे हेतुमाह—अविद्येति । भुज्यन्त इति भोगास्तेषु । ताभ्यामनात्मदर्शनभोगेच्छारूपाभ्याम् । प्रतिबद्धमात्मनः परात्मत्वेन दर्शनं येषां ते तथा । पराच इत्यस्य व्याख्याबहिरित्यादि । अल्पज्ञानानामनुगमनं नामानात्मदर्शनतृष्णाप्रेरिताः

अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥२॥

यद्विज्ञानान्न किञ्चिदन्यत्प्रार्थयन्ते ब्राह्मणाः कथं तदधिगम इत्युच्यते—

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान् ।

पराचो बहिर्गतानेव कामान्काम्यान्विषयाननुयन्ति अनुगच्छन्ति बाला अल्पप्रज्ञास्ते तेन कारणेन मृत्योरविद्याकामकर्मसमुदायस्य यन्ति गच्छन्ति विततस्य विस्तीर्णस्य सर्वतो व्याप्तस्य पाशं पाश्यते बध्यते येन तं पाशं देहेन्द्रियादिसंयोगवियोगलक्षणम् । अनवरतजन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थव्रातं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । यत एवमथ तस्माद्धीरा विवेकिनः प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणममृतत्वं ध्रुवं विदित्वा । देवाद्यमृतत्वं ह्यध्रुवमिदं तु प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं "न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्" इति ध्रुवम् । तदेवम्भूतं कूटस्थमविचाल्यममृतत्वं विदित्वाऽध्रुवेषु सर्वपदार्थेष्वनित्येषु निर्धार्य ब्राह्मणा इह संसारेऽनर्थप्राये न प्रार्थयन्ते किञ्चिदपि प्रत्यगात्मदर्शनप्रतिकूलत्वात् । पुत्रवित्तलोकैषणाभ्यो व्युत्तिष्ठन्त्येवेत्यर्थः ॥ २ ॥

येन विज्ञानस्वभावेनाऽऽत्मना रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान्मैथुननिमित्तान्सुखप्रत्ययान्विजानाति विस्पष्टं जानाति सर्वो लोकः ।

कथं तदधिगम इति किं वैदिकत्वाद्धर्मवत्परोक्षत्वेन किंवा घटादिवत्सिद्धत्वादपरोक्षत्वेनापीत्याकाङ्क्षायामात्मत्वाद्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वेनैवावगमः सम्यगवगम इत्युच्यते—येनेत्यादिना । मूढानां व्यतिरिक्तेनाऽऽत्मना देहादेर्वेद्यत्वं यद्यपि न प्रसिद्धं तथाऽपि विचारकाणां व्यतिरिक्तेनैव वेद्यत्वं प्रसिद्धं ततो यच्छब्देन

सन्तः कामानां लब्धारो भवन्तीत्येतत् । तेन कारणेन विषयानुगमेन कारणेन । विततस्य मृत्योः पाशं यन्तीत्यन्वयः । मृत्युशब्दार्थमाह—अविद्येति । विततशब्दार्थमाह—विस्तीर्णस्येत्यादि । अवयवव्युत्पत्तिपूर्वकं पाशशब्दार्थमाह—पाश्यन्त इति । अर्थान्तरमाह—अनवरतेति । अनवरतेत्यादि तु पूर्वविशेषणं वा । अनर्थस्य व्रातो यस्मिन्निति विशेषणपक्षे विग्रहो भवति । यन्तीत्यस्यार्थमाह—प्रतीति । अथवा पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—अनवरतेति । एवमनात्मप्रवणस्य संसार उक्तप्रकारेण यत इत्यर्थः । प्रत्यक्स्वरूपावस्थानरूपं ध्रुवत्वमुपपादयति—देवादीति । प्रत्यक्स्वरूपममृतत्वं ध्रुवमित्यत्र श्रुतिमुदाहरति—नेति । अविचाल्यमकार्यमध्रुवेषु सर्वपदार्थेषु कूटस्थममृतत्वं निर्धार्येत्यन्वयः । ब्राह्मणा ब्रह्मविदः । किञ्चिदपि न कामयन्त इत्यत्र हेतुमाह—प्रत्यगात्मेति । तात्पर्यार्थमाह—पुत्रेति ॥ २ ॥

किं धर्मवत्परोक्षत्वेनोत घटवत्प्रत्यक्षत्वेन वाऽऽत्मनोऽधिगम इत्याकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरं व्याचष्टे—यद्विज्ञानादित्यादिना । देहादिविलक्षणविज्ञानस्वभावत्वमात्मनोऽप्रसिद्धमित्याक्षिपति—नन्विति । विजानामीति । शब्दादीनिति शेषः । सार्वलौकिकप्र-

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥३॥

अतिसूक्ष्मत्वाद्दुर्विज्ञेयमिति मत्वैतमेवार्थं पुनः पुनराह—

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

ननु नैवं प्रसिद्धिर्लोकस्याऽऽत्मना देहादिविलक्षणेनाहं विजानामीति । देहादिसङ्घातोऽहं विजानामीति तु सर्वो लोकोऽवगच्छति । न त्वेवम् । देहादिसङ्घातस्यापि शब्दादिस्वरूपत्वाविशेषाद्विज्ञेयत्वाविशेषाच्च न युक्तं विज्ञातृत्वम् । यदि हि देहादिसङ्घातो रूपाद्यात्मकः सन्रूपादीन्विजानीयाद्बाह्या अपि रूपादयोऽन्योन्यं स्वं स्वं रूपं च विजानीयुः । न चैतदस्ति । तस्माद्देहादिलक्षणांश्च रूपादीनेतेनैव देहादिव्यतिरिक्तेनैव विज्ञानस्वभावेनाऽऽत्मना विजानाति लोकः । यथा येन लोहो दहति सोऽग्निरिति तद्वत् । आत्मनोऽविज्ञेयं किमत्रास्मिँल्लोके परिशिष्यते न किञ्चित्परिशिष्यते । सर्वमेव त्वात्मना विज्ञेयम् । यस्याऽऽत्मनोऽविज्ञेयं न किञ्चित्परिशिष्यते स आत्मा सर्वज्ञः । एतद्वै तत् । किं तद्यन्नचिकेतसा पृष्टं देवादिभिरपि विचिकित्सितं धर्मादिभ्योऽन्यद्विष्णोः परमं पदं यस्मात्परं नास्ति तद्वा एतदधिगतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रसिद्धवत्परामर्शो न विरुध्यत इति परिहरति—न त्वेवं देहादीत्यादिना । दैहिकाः शब्दादयो न स्वात्मानमन्यं च विजानीयुः शब्दादित्वाद् दृश्यत्वाच्च बाह्यवत् । विपक्षे बाधकमाह—यदि हीति ॥३॥४॥५॥

तीतिं दर्शयति—देहादीति । तथा च येनेति प्रसिद्धार्थकयच्छब्दप्रयोगोऽनुपपन्न इति भावः । यद्यप्यात्मनो लोकतोऽविलक्षणत्वप्रसिद्धिस्तथाऽपि विचारकाणां व्यतिरिक्तत्वेनैवाऽऽत्मस्वरूपप्रसिद्धेर्यच्छब्दविरोधो नास्तीति परिहरति—नेत्यादिना । देहादेर्विज्ञातृत्वाभावे हेतुद्वयमाह—शब्दादीत्यादिना । गुणगुणिनोरभेदाच्छब्दादिस्वरूपत्वं सङ्घातस्य द्रष्टव्यम् । कार्यकारणसम्बन्धिनः शब्दादयः स्वात्मानमन्यं च न जानीयुः शब्दादित्वाद्दृश्यत्वात्बाह्यशब्दादिवत् । विपक्षे दोषमाह—यदि हीति । एतच्छब्दादेः स्वरूपविज्ञानं नास्तीत्युक्ते फलितमाह—तस्मादिति । लोकः सङ्घातात्मा व्यतिरिक्तस्वभावेन सङ्घातस्य विज्ञातृत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । येनौष्णप्रकाशात्मना तद्व्यतिरिक्तात्मना सङ्घातो जानातीत्यर्थः । शब्दादिकतिपयविज्ञेयोपादानादसर्वज्ञत्वमाशङ्क्याऽऽह—आत्मन इति । अविज्ञेयमितिच्छेदः । सर्वस्य विज्ञेयत्वे फलितमाह—यस्येति । तत्त्वविज्ञानमुपसंहरति—एतदिति । तदैक्यविषयमिति । प्रकृतमनुद्रवति—यदित्यादिना । यदित्यादिवाक्याभ्यां त्वंपदलक्ष्यनिर्देशोन्यदिति तत्पदलक्ष्यनिर्देशः । नास्तीत्यन्तेन वाक्यार्थनिर्देशः । वैशब्दः सर्वोपनिषदैकरूप्यप्रदर्शनार्थः ॥३॥

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

किञ्च—

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥५॥

यः प्रत्यगात्मेश्वरभावेन निर्दिष्टः स सर्वात्मेत्येतद्दर्शयति—

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।

स्वप्नान्तं स्वप्नमध्यं स्वप्नविज्ञेयमित्यर्थः । तथा जागरितान्तं जागरितमध्यं जागरितविज्ञेयं च । उभौ स्वप्नजागरितान्तौ येनाऽऽत्मनाऽनुपश्यति लोक इति सर्वं पूर्ववत् । तं महान्तं विभुमात्मानं मत्वाऽवगम्याऽऽत्मभावेन साक्षादहमस्मि परमात्मेति धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

यः कश्चिदिमं मध्वदं कर्मफलभुजं जीवं प्राणादिकलापस्य धारयितारमात्मानं वेद विजानात्यन्तिकादन्तिके समीप ईशानमीशितारं भूतभव्यस्य कालत्रयस्य, ततस्तद्विज्ञानादूर्ध्वमात्मानं न विजुगुप्सते न गोपायितुमिच्छत्यभयप्राप्तत्वात् । यावद्धि भयमध्यस्थोऽनित्यमात्मानं मन्यते तावद्गोपायितुमिच्छत्यात्मानम् । यदा तु नित्यमद्वैतमात्मानं विजानाति तदा किं कः कुतो वा गोपायितुमिच्छेदेतद्वै तदिति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

यः कश्चित्पूर्वं तपसो जातं पश्यति स प्रकृतं ब्रह्मैव पश्यतीति सम्बन्धः ।

विज्ञेयपरिसमाप्तेरुत्तरग्रन्थवैयर्थ्यशङ्कायामाह—अतिसूक्ष्मत्वादिति । आह प्रकारान्तरेणेति शेषः । त्रिपुटीसङ्ग्रहार्थमाह—स्वप्नविज्ञेयमिति । एवमुत्तरत्र । पूर्ववदिति । यच्छब्दाक्षेपसमाधानादि सर्वं पूर्ववदित्युच्यते । महान्तं व्यापकम्, विभुं विविधं भवत्यस्मादिति विभुं सर्वकल्पनाधिष्ठानमित्यर्थः । इति साक्षान्मत्वेति सम्बन्धः, साक्षात्कार एव धैर्यं तद्वानित्यर्थः ॥ ४ ॥

कर्मफलभोक्तृत्वप्राणादिकलापधारयितृत्वोपलक्षितमात्मानं त्वंपदलक्ष्यं कालत्रयपरिच्छेद्यवस्त्वीशितृत्वोपलक्षिततत्पदलक्ष्यं यः कश्चिदधिकारी वेद साक्षात्करोति स तस्मादनन्तरमात्मानं नरकपातादिभयान्न रक्षितुमिच्छतीति प्रकारान्तरमाह—किञ्चेति । मधु कर्मफलमत्तीति मध्वदस्तमिति व्युत्पत्त्याऽऽह—मध्वदमिति । सामीप्यञ्चात्राभेदः । अभेदेन वेदेत्यर्थः । अरक्षणे हेतुमाह—अभयप्राप्तत्वादिति । उक्तमर्थं व्यतिरेकेणोपपादयति—यावद्धीति । आत्मन इति कर्मणि षष्ठी । अन्वयमाह—यदेति । नित्यस्यापि द्वितीयसम्बन्धाद्भयशङ्का तन्नेत्याह—अद्वैतमिति । पूर्वमिति । यन्नचिकेतसा पृष्टं देवादिभिर्विचिकित्सितं धर्मादिभ्योऽन्यद्विष्णोः परमं पदं यस्मात्परं नास्ति तद्वा एतदधिगतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत ।
एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

किञ्च—

या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥७॥

यः कश्चिन्मुमुक्षुः पूर्वं प्रथमं तपसो ज्ञानादिलक्षणाद्ब्रह्मण इत्येतज्जातमुत्पन्नं हिरण्यगर्भम् । किमपेक्ष्य पूर्वमित्याह–अद्भ्यः पूर्वमप्सहितेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो न केवलाभ्योऽद्भ्य इत्यभिप्रायः, अजायत उत्पन्नो यस्तं प्रथमजं देवादिशरीराण्युत्पाद्य सर्वप्राणिगुहां हृदयाकाशं प्रविश्य तिष्ठन्तं शब्दादीनुपलभमानं भूतेभिर्भूतैः कार्यकारणलक्षणैः सह तिष्ठन्तं यो व्यपश्यत यः पश्यतीत्येतत् । य एवं पश्यति स एतदेव पश्यति यत्तत्प्रकृतं ब्रह्म ॥ ६ ॥

या सर्वदेवतामयी सर्वदेवतात्मिका प्राणेन हिरण्यगर्भरूपेण परस्माद्ब्रह्मणः सम्भवति शब्दादीनामदनाददितिस्तां पूर्ववद्गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीमदितिम् । तामेव विशिनष्टि–या भूतेभिर्भूतैः समन्विता व्यजायत उत्पन्नेत्येतत् ॥ ७ ॥

अद्भ्यः पूर्वमित्यादिना हिरण्यगर्भस्य विशेषेणान्तःकरणांशेन जीवावच्छेदकत्वाज्जीवतादात्म्यविवक्षया विशेषणं शब्दादीनुपलभमानमिति । यदिति । यस्माल्लोके सुवर्णाज्जातं कुण्डलं सुवर्णमेव भवति तद्वद्ब्रह्मणो जातो हिरण्यगर्भोऽपि ब्रह्मात्मक एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

हिरण्यगर्भस्यैव विशेषणान्तरमाह—किञ्चेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

उत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमाह–य इति । यः पूर्वं तपसो जातं हिरण्यगर्भं पश्यति स यत्तत्प्रकृतं ब्रह्म तदेव पश्यतीति सम्बन्धः । आकाङ्क्षापूर्वकं हिरण्यगर्भं विशिनष्टि–किमित्यादिना । प्रथमजं पश्यतीत्यन्वयः । तस्यैव विशेषणान्तरमाह–देवादीति । शब्दादीनुपलभमानमिति । ननु हिरण्यगर्भस्य प्रतिदेहं भोगाभावात्कथं शब्दादीनुपलभमानमितीति चेद्धिरण्यगर्भस्यान्तःकरणांशेन जीवोपाधित्वाज्जीवतादात्म्यविवक्षया विशेषणं शब्दादीनुपलभमानमितीति भावः । ननु हिरण्यगर्भदर्शनं प्रकृतब्रह्मदर्शनं कथमिति चेत्सुवर्णाज्जातं कुण्डलं सुवर्णं यथा तद्वद्ब्रह्मणो जातो हिरण्यगर्भोऽपि ब्रह्मात्मक एवेति बोध्यम् ॥ ६ ॥

हिरण्यगर्भस्यैव विशेषणान्तरमाह–किञ्चेति । अदनाद्भक्षणात् । पूर्ववदन्तःकरणद्वारा जीवतादात्म्यापन्नत्वाद्गुहायां स्थितिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

किञ्च—

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।
दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ॥८॥

किञ्च—

यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।
तं देवाः सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥९॥

यद्ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वर्तमानं तत्तदुपाधित्वादब्रह्मवदवभासमानं संसार्यन्यत्परस्माद्ब्रह्मण इति मा भूत्कस्यचिदाशङ्केतीदमाह—

योऽधियज्ञ उत्तराधरारण्योर्निहितः स्थितो जातवेदा अग्निः पुनः सर्वहविषां भोक्ताऽध्यात्मं च योगिभिर्गर्भ इव गर्भिणीभिरन्तर्वत्नीभिरगर्हितान्नपानभोजनादिना यथा गर्भः सुभृतः सुष्ठु सम्यग्भृतो लोक इवेत्थमेवर्त्विग्भिर्योगिभिश्च सुभृत इत्येतत् । किञ्च दिवे दिवेऽहन्यहनीड्यः स्तुत्यो वन्द्यश्च कर्मिभिर्योगिभिश्चाध्वरे हृदये च जागृवद्भिर्जागरणशीलवद्भिरप्रमत्तैरित्येतद्धविष्मद्भिराज्यादिमद्भिर्ध्यानभावनावद्भिश्च मनुष्येभिर्मनुष्यैरग्निरेतद्वै तत्तदेव प्रकृतं ब्रह्म ॥ ८ ॥

यतश्च यस्मात्प्राणादुदेत्युत्तिष्ठति सूर्योऽस्तं निम्लोचनं यत्र यस्मिन्नेव च प्राणेऽहन्यहनि गच्छति तं प्राणमात्मानं देवा अग्न्यादयोऽधिदैवं वागादयश्चाध्यात्मं सर्वे विश्वेऽरा इव रथनाभावर्पिताः सम्प्रवेशिताः स्थितिकाले सोऽपि ब्रह्मैव । तदेतत्सर्वात्मकं ब्रह्म । तदु नात्येति नातीत्य तदात्मकतां तदन्यत्वं गच्छति कश्चन कश्चिदपि । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

अगर्हितेति । कटुकषायवर्जितं पानं श्लेष्मवातकरभिन्नस्य भोजनमगर्हितम् । दार्ष्टान्तिकमाह–इत्थमिति । यत्प्रकृतं ब्रह्म तदेतदग्निर्विराड्रूपमित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्राणाद्धिरण्यगर्भात् । सर्वात्मकं ब्रह्मोपसंहरति–तदेतदिति । उशब्द एवार्थोऽत्येतीत्यनेन सम्बध्यते । कश्चिदप्यज्ञोऽपि जनः, सुषुप्तौ प्राधान्येन तदात्मकतां जाग्रत्स्वप्नयोस्तत्सम्बन्धितां च गच्छतीत्यर्थः । अथवा फलार्थी ज्ञानेन सम्भृतकर्मानुष्ठाता तत्सम्बन्धिहिरण्यगर्भात्मकतां गच्छति निरतिशयपुरुषार्थी केवलात्मज्ञानेन तदात्मकतां गच्छतीत्यर्थः । एतद्वै तदिति पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

ननु सर्वात्मकं ब्रह्मोक्तं तदसत्तत्तदुपाध्यवच्छिन्नचैतन्यस्य संसारित्वाद्ब्रह्मणश्चासंसारित्वाद्विरुद्धधर्माक्रान्तयोरैक्यायोगादित्याशङ्कते–यद्ब्रह्मादिष्विति । तत्तदुपाधिकत्वात्स्थावरान्तोपाधिमत्त्वाद् ब्रह्मवदवभासमानं तच्चैतन्यं संसारी, स च परस्माद्ब्रह्मणोऽन्य इति सम्बन्धः । उत्तरमाह–मा भूदिति । इत्याशङ्का कस्यचिन्मा भूदितीदं विरुद्धधर्मवत्त्वस्योपाधिनिबन्धन-

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

यदेवेह कार्यकारणोपाधिसमन्वितं संसारधर्मवदवभासमानमविवेकिनां तदेव स्वात्मस्थममुत्र नित्यविज्ञानघनस्वभावं सर्वसंसारधर्मवर्जितं ब्रह्म । यच्चामुत्रामुष्मिन्नात्मनि स्थितं तदेवेह नामरूपकार्यकारणोपाधिमनुविभाव्यमानं नान्यत् । तत्रैवं सत्युपाधिस्वभावभेददृष्टिलक्षणयाऽविद्यया मोहितः सन् य इह ब्रह्मण्यनानाभूते परस्मादन्योऽहं मत्तोऽन्यत्परं ब्रह्मेति नानेव भिन्नमिव पश्यत्युपलभते स मृत्योर्मरणान्मरणं मृत्युं पुनः पुनर्जन्ममरणभावमाप्नोति प्रतिपद्यते । तस्मात्तथा न पश्येत् । विज्ञानैकरसं नैरन्तर्येणाऽऽकाशवत्परिपूर्णं ब्रह्मैवाहमस्मीति पश्येदिति वाक्यार्थः ॥१०॥

सर्वात्मकं ब्रह्मोक्तं तदसत्, उपाध्यवच्छिन्नचैतन्यस्य जीवस्य संसारित्वाद्विरुद्धधर्माक्रान्तयोरैक्यायोगादित्याशङ्क्य विरुद्धधर्मत्वस्योपाधिनिबन्धनत्वात्स्वभावैक्ये न किञ्चिदनुपपन्नमित्याह—यद्ब्रह्मादीत्यादिना । अमुष्मिञ्जगत्कारणत्वोपाधौ । उपाधिस्वभावश्च भेददृष्टिश्च ताभ्यां कारणतया लक्ष्यत इत्युपाधिस्वभावभेददृष्टिलक्षणा । न ह्यन्तःकरणाद्युपाधेर्भेददृष्टेश्चानिर्वाच्याविद्यामन्तरेण सम्भवः कार्यकारणभावस्य संवित्सम्बन्धस्य च दुर्निरूपत्वात् । नानेवेत्युपमार्थ इवशब्दः । यथा स्वप्ने नानात्वाभावेऽपि नानात्वमध्यारोप्य सत्यत्वाभिनिवेशेन व्यवहरति तथा जागरितेऽपि नानात्वमध्यारोप्य सत्यत्वाभिनिवेशेन यो व्यवहरति तस्य निन्दितत्वादेकरसं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

त्वान्न स्वभावैक्ये किञ्चिदनुपपन्नमित्युत्तरमाहेत्यर्थः । इह जीवोपाधौ । अवभासमानमिति विशेषणद्वयान्वयि । ननु प्रत्यक्चैतन्यं यच्छब्दवाच्यं विवेकिनां नैवं भासते तत्राऽऽह—अविवेकिनामिति । तदेवामुत्र कारणोपाधावित्यन्वयः । ननु विशिष्टजीवचैतन्यस्य कथं तत्पदार्थरूपत्वं तत्राऽऽह—स्वात्मस्थमिति । लक्षितमित्यर्थः । ब्रह्म [भवतीति शेषः । व्यतिहारमाह—यच्चेति । अमुष्मिन्कारणोपाधौ । अन्वित्यस्यार्थमाह—अनु विभाव्यमानमिति । अभेददार्ढ्यार्थं भेदनिन्दामवतारयति—तत्रेति । जीवेश्वरोपाध्योर्मध्ये । एवं सति तद्गतचैतन्यैकत्वे सति । उपाधिस्वभावश्च भेददृष्टिश्च ताभ्यां कारणतया लक्ष्यत इत्युपाधिस्वभावभेददृष्टिलक्षणा तया । न ह्यन्तःकरणाद्युपाधेर्भेददृष्टेश्चानिर्वाच्याविद्यामन्तरेण सम्भवः कार्यकारणभावस्य संवित्सम्बन्धस्य च दुर्निरूपत्वादिति भावः । भिन्नदर्शनमनुकरोति—परस्मादिति । नानेवेत्युपमार्थ इवशब्दः । यथा स्वप्नेऽनानात्वस्वभावे प्रत्यगात्मनि नानात्वमध्यारोप्य सत्यत्वाभिनिवेशेन व्यवहरति तथा जागरितेऽपि नानात्वमध्यारोप्य सत्य-

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।
मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

पुनरपि तदेव प्रकृतं ब्रह्माऽऽह—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥१२॥

प्रागेकत्वविज्ञानादाचार्यागमसंस्कृतेन मनसेदं ब्रह्मैकरसमाप्तव्यमात्मैव नान्यदस्तीति । आप्ते च नानात्वप्रत्युपस्थापिकाया अविद्याया निवृत्तत्वादिह ब्रह्मणि नाना नास्ति किञ्चनाणुमात्रमपि । यस्तु पुनरविद्यातिमिरदृष्टिं न मुञ्चति नानेव पश्यति स मृत्योर्मृत्युं गच्छत्येव स्वल्पमपि भेदमध्यारोपयन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठमात्रोऽङ्गुष्ठपरिमाणः । अङ्गुष्ठपरिमाणं हृदयपुण्डरीकं तच्छिद्रवर्त्यन्तःकरणोपाधिरङ्गुष्ठमात्रोऽङ्गुष्ठमात्रवंशपर्वमध्यवर्त्यम्बरवत् । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति मध्य आत्मनि शरीरे तिष्ठति यस्तमात्मानमीशानं भूतभव्यस्य विदित्वा न तत इत्यादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥

एकरसं चेद्ब्रह्म कथं ज्ञातृज्ञेयविभाग इत्याशङ्क्याज्ञं प्रति कल्पितभेदेनेत्याह—प्रागेकत्वविज्ञानादिति ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठपरिमाणं जीवमनूद्य ब्रह्मभावविधानाद्विधीयमानविरोधादङ्गुष्ठमात्रस्याविवक्षितत्वाद्ब्रह्मपरमेव वाक्यमित्याह—पुनरपि तदेवेति ॥१२॥१३॥१४॥१५॥

त्वाभिनिवेशेन यो व्यवहरति तस्य निन्दितत्वादेकरसं ब्रह्मास्मीति प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । मरणग्रहणमुपलक्षणमिति व्याचष्टे—पुनः पुनरिति ॥१०॥

एकरसं चेद्ब्रह्म कथं ज्ञातृज्ञेयविभाग इत्याशङ्क्याज्ञं प्रति कल्पितभेदेनेत्याह—प्रागेकत्वविज्ञानादिति । इति यस्मान्नान्यदस्ति तस्माद्ब्रह्मैवेत्यन्वयः । ज्ञानानन्तरं फलमाह—आप्ते चेति । नानादर्शननिन्दामुपसंहरति—यस्त्विति ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठपरिमाणं जीवमनूद्य ब्रह्मभावविधानाद्विधीयमानविरोधादङ्गुष्ठमात्रत्वस्य चाविवक्षितत्वाद्ब्रह्मपरमेव वाक्यमित्याह—पुनरपीति । तस्य पुण्डरीकस्य छिद्रं तत्प्राधान्येनाऽऽधारमस्येति (धारोऽस्ये) तच्छिद्रवदन्तःकरणमुपाधिर्यस्य स तथोक्तः । उपाधिप्रयुक्तमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह—अङ्गुष्ठमात्रेति । अङ्गुष्ठपरिमितवेणुवर्त्याकाशस्योपाधिवशादङ्गुष्ठपरिमाणत्वं यथा तद्वदात्मन इत्यर्थः । प्रत्यगात्मानमनूद्य तस्य सामानाधिकरण्यलब्धतत्पदलक्ष्यस्वरूपतामाह—य इति । ततस्तद्विज्ञानादूर्ध्वमात्मानं न गोपायितुमिच्छतीत्यभयस्य प्राप्तत्वादिति व्याख्यानं तत इत्यादेः पूर्ववदित्याह—न तत इति ॥ १२ ॥

किंच—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः । एतद्वै तत् ॥१३॥

पुनरपि भेददर्शनापवादं ब्रह्मण आह—

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥१४॥

यस्य पुनर्विद्यावतो विध्वस्तोपाधिकृतभेददर्शनस्य विशुद्धविज्ञानघनैकरसमद्वयमात्मानं पश्यतो विजानतो मुनेर्मननशीलस्याऽऽत्मस्वरूपं कथं सम्भवतीत्युच्यते—

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकोऽधूमकमिति युक्तं ज्योतिष्परत्वात् । यस्त्वेवं लक्षितो योगिभिर्हृदय ईशानो भूतभव्यस्य स नित्यः कूटस्थोऽद्येदानीं प्राणिषु वर्तमानः स उ श्वोऽपि वर्तिष्यते नान्यस्तत्समोऽन्यश्च जनिष्यत इत्यर्थः । अनेन नायमस्तीति चैक इत्ययं पक्षो न्यायतोऽप्राप्तेऽपि स्ववचनेन श्रुत्या प्रत्युक्तस्तथा क्षणभङ्गवादश्च ॥१३॥

यथोदकं दुर्गे दुर्गमे देश उच्छ्रिते वृष्टं सिक्तं पर्वतेषु पर्वतवत्सु निम्नप्रदेशेषु विधावति विकीर्णं सद्विनश्यति, एवं धर्मानात्मनो भिन्नान्पृथक्पश्यन्पृथगेव प्रतिशरीरं पश्यंस्तानेव शरीरभेदानुवर्तिनोऽनुविधावति शरीरभेदमेव पृथक्पुनः पुनः प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥१४॥

यथोदकं शुद्धे प्रसन्ने शुद्धं प्रसन्नमासिक्तं प्रक्षिप्तमेकरसमेव नान्यथा तादृगेव भवत्यात्माऽप्येवमेव भवत्येकत्वं विजानतो मुनेर्मननशीलस्य हे गौतम । तस्मात्कुतार्किकभेददृष्टिं नास्तिककुदृष्टिं चोज्झित्वा|मातृपितृ- #

नायमस्तीति द्वितीयपक्षस्योत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमवतारयति—किञ्चेति । युक्तं पठनमिति शेषः । तत्र हेतुमाह—ज्योतिरिति । परत्वाद्विशेषणत्वादित्यर्थः । यः प्रत्यगात्मा भूतभव्यस्येशानः सँल्लक्षित इत्यन्वयः । उरप्यर्थे व्याख्यातः । एवकारार्थमाह—नान्य इति । यदर्थं वाक्यमवतारितं तमाह—अनेनेति । नन्वस्य कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषात्प्राप्तिरेव नेत्यत आह—न्यायत इति । प्रत्युक्तो दार्ढ्यार्थमिति शेषः । प्रत्युक्त इत्यन्वयार्थश्चकारः ॥१३॥

पौनरुक्त्यं परिहरन्सम्बन्धमाह—पुनरपीति । उच्छ्रित उन्नते । दधत इति धर्मा इत्याह—आत्मन इति । अनुविधावतीत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—शरीरेति ॥ १४ ॥

यथोदकं शुद्ध इति वाक्यमपेक्षितं पूरयन्व्याचष्टे-यस्येत्यादिना । उपाधिरविद्यादिः । सम्पूर्णवल्ल्यास्तात्पर्यार्थमाह—तस्मादिति । यस्माद्बहुशो भेदो निन्दितस्तस्मादित्यर्थः

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥१५॥

इति काठकोपनिषदि द्वितीयाध्याये प्रथमवल्ली समाप्ता ॥१॥ (४)।

पुनरपि प्रकारान्तरेण ब्रह्मतत्त्वनिर्धारणार्थोऽयमारम्भो दुर्विज्ञेयत्वाद्ब्रह्मणः—

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः।

सहस्रेभ्योऽपि हितैषिणा वेदेनोपदिष्टमात्मैकत्वदर्शनं शान्तदर्पैरादरणीयमित्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः कृतौ काठकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्याये प्रथमवल्लीभाष्यं समाप्तम् ॥ १ ॥ (४)

पुरं पुरमिव पुरम् । द्वारपालाधिष्ठात्राद्यनेकपुरोपकरणसम्पत्तिदर्शना-

---

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्याने द्वितीयाध्याये प्रथमवल्ली समाप्ता ॥१॥ (४)

पौनरुक्त्यं परिहरन्सम्बन्धमाह-पुनरपीति। भूयोऽपि पथ्यं वक्तव्यमिति न्यायेनोपायान्तरेण ब्रह्म ज्ञाप्यते तत्रोपाया एव भिद्यन्ते नोपेयस्य भेदोऽ-

---

नास्तिकभेददृष्टिः क्षणिकविज्ञानात्मसन्तानात्मभेददृष्टिस्ताम् । सर्वापेक्षया पित्रोर्हितवक्तृत्वं प्रसिद्धम् । श्रुतितोऽन्यस्य सम्यग्घितैषित्वं नेति श्रुत्युक्तमद्वैतदर्शनमेवाऽऽदरणीयं श्रद्धाभक्तिभ्यामित्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमद्बालगोपालेन्द्रयतीश्वरविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यविवरणे द्वितीयाध्याये प्रथमवल्ली समाप्ता ॥ १ ॥ (४)

नन्वनेकप्रकारमात्मतत्त्वं प्रतिपादितं किमर्थमुत्तरवल्ल्यारम्भ इति चेदात्मतत्त्वस्य दुर्विज्ञेयत्वात्प्रकारान्तरेण तदुक्तिरिति पौनरुक्त्यं परिहरन्सम्बन्धमाह—पुनरपीति। भूयोऽपि पथ्यं वक्तव्यमिति न्यायेनोपायान्तरेणापि ब्रह्म ज्ञाप्यते तत्रोपाया एव भिद्यन्ते नोपेयस्य भेदोऽस्तीति भावः। अक्षराणि व्याचष्टे—पुरमिति। पुरं शरीरमिति सम्बन्धः। पुरसादृश्यमाह—द्वारेति। दृष्टान्ते द्वारपाला भटाः, तेषामधिष्ठातारोऽधिपतयः। आदिशब्देन मन्त्रिबन्दिसप्तप्राकारयन्त्राट्टालिकादिर्गृह्यते। दार्ष्टान्तिके तु मूर्धनाभिसहितचक्षुःश्रोत्रनासिकामुखाधोरन्ध्राणि द्वाराणि। द्वारपालाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि। नाभेः समानो मूर्ध्नः प्राणस्तेषामधिष्ठातारो दिग्वा-

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

च्छरीरं पुरम् । पुरं च सोपकरणं स्वात्मनाऽसंहतस्वतन्त्रस्वाम्यर्थं दृष्टं तथेदं पुरसामान्यादनेकोपकरणसंहतं शरीरं स्वात्मनाऽसंहतराजस्थानीयस्वाम्यर्थं भवितुमर्हति । तच्चेदं शरीराख्यं पुरमेकादशद्वारमेकादश द्वाराण्यस्य सप्त शीर्षण्यानि नाभ्या सहार्वाञ्चि त्रीणि शिरस्येकं तैरेकादशद्वारं पुरं कस्याजस्य जन्मादिविक्रियारहितस्याऽऽत्मनो राजस्थानीयस्य पुरधर्मविलक्षणस्य । अवक्रचेतसोऽवक्रमकुटिलमादित्यप्रकाशवन्नित्यमेवावस्थितमेकरूपं चेतो विज्ञानमस्येत्यवक्रचेतास्तस्यावक्रचेतसो राजस्थानीयस्य ब्रह्मणः । यस्येदं पुरं तं परमेश्वरं पुरस्वामिनमनुष्ठाय ध्यात्वा । ध्यानं हि तस्यानुष्ठानं सम्यग्विज्ञानपूर्वकम् । तं सर्वैषणाविनिर्मुक्तः सन्समं सर्वभूतस्थं ध्यात्वा न शोचति । तद्विज्ञानादभयप्राप्तेः शोकावसराभावात्कुतो भयेक्षा । इहैवाविद्याकृतकामकर्मबन्धनैर्विमुक्तो

स्तीति । पुरेणासंहतत्वं स्वामिनः पुरोपचयापचयाभ्यामुपचयापचयराहित्यम् ।

तादयः । आदिशब्देन त्वङ्मांसरुधिरमेदोमज्जास्थिस्नायवः प्राकारसदृशाः । मूलाधाराद्याज्ञान्तान्यट्टालिकासदृशानि सन्धयो यन्त्राणि रोमाणि प्राकारोपरिस्थितविशाखसदृशानीत्यादि द्रष्टव्यम् । शरीरस्य पुरत्वरूपकोक्तेः प्रयोजनमाह—पुरं चेति । स्वात्मना पुरेणासंहतत्वं स्वामिनः पुरोपचयापचयाभ्यामुपचयापचयराहित्यम्, पुरसत्ताप्रतीतिमन्तरेण सत्ताप्रतीतिमत्त्वं स्वातन्त्र्यम् । तथेति । यथा पुरेणासंहतः स्वतन्त्रो यः स्वामी तच्छेषतया पुरं दृष्टं तथा पुरसादृश्यादनेकोपकरणसहितं प्रत्यक्षं शरीरं शरीरेणासंहतो राजस्थानीयः स्वतन्त्रो यः स्वामी तदर्थं भवितुमर्हतीत्यर्थः । तत्स्वाम्यर्थम् । विशेषणसमुच्चयार्थश्चकारः । विशेषणमेव व्याचष्टे—एकादशेति । पुरस्वामिनमाकाङ्क्षापूर्वकं सविशेषं सन्निर्दिशति—कस्येति । जन्मादीति । षड्भावरहितस्येत्यर्थः । दृष्टान्ते राज्ञोऽवक्रचेतस्त्वं सर्वप्रकृत्यनुकूलत्वम् । प्रकृते तु यथा सविता स्वाविन भूतप्रकाशवानित्युच्यते तथा जन्मादिरहिताखण्डरूपेणावस्थितनित्यविज्ञप्तिरूपत्वमित्याह—अवक्रमित्यादिना । अनुष्ठायेत्यादिवाक्यमपेक्षितं पूरयन्व्याचष्टे—यस्येति । ननु पुरस्वामिनो जीवत्वात्तस्येश्वरत्वनिर्देशः कथमिति चेदजस्येति जीवस्यावक्रचेतस इतीश्वरत्वनिर्देशात्सामानाधिकरण्यादभेदे प्रत्यगभिन्नेश्वरस्य पुरस्वामित्वनिर्देशो घटत इति भावः । आत्मनः क्रियाविषयत्वाभावादनुष्ठानमात्मनि ध्यानमेव योग्यतावशादित्याह—ध्यानं हीति । सम्यग्विज्ञानपूर्वकमिति । अप्रतिबद्धापरोक्षसाक्षात्काररूपं विज्ञानं पूर्वमुद्देश्यं यस्य तत्तथा । अन्यथा सम्यग्विज्ञानानन्तरं ध्यानायोगात्साक्षात्कारार्थत्वे ध्यायतेर्लक्षणार्थत्वापत्तेस्तद्विज्ञानादभयप्राप्तिरित्युत्तरभाष्यविरोधादित्यधिकारिणं निर्दिशति—सर्वेति । भयेक्षा भयस्य दर्शनमित्यर्थः । विमुक्तश्च विमुच्यत

स तु नैकशरीरपुरवर्त्येवाऽऽत्मा किं तर्हि सर्वपुरवर्ती । कथम्—

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

भवति । विमुक्तश्च सन्विमुच्यते पुनः शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः ॥ १ ॥

हंसो हन्ति गच्छतीति । शुचिषच्छुचौ दिव्यादित्यात्मना सीदतीति । वसुर्वासयति सर्वानिति । वाय्वात्मनाऽन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होताऽग्निः, अग्निर्वै होतेति श्रुतेः । वेद्यां पृथिव्यां सीदतीति वेदिषत्, इयं वेदिः परोऽन्तः पृथिव्या इत्यादिमन्त्रवर्णात् । अतिथिः सोमः सन्दुरोणे कलशे सीदतीति दुरोणसत् । ब्राह्मणोऽतिथिरूपेण वा दुरोणेषु गृहेषु सीदतीति । नृषन्नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत् । वरसद्वरेषु देवेषु सीदतीति । ऋतसदृतं सत्यं यज्ञो वा तस्मिन्सीदतीति । व्योमसद्व्योऽम्न्याकाशे सीदतीति व्योमसत् । अब्जा अप्सु शङ्खशुक्तिमकरादिरूपेण जायत इति । गोजा गवि पृथिव्यां व्रीहियवादिरूपेण जायत इति । ऋतजा यज्ञाङ्गरूपेण जायत इति । अद्रिजाः पर्वतेभ्यो नद्यादिरूपेण जायत इति । सर्वात्माऽपि सन्नृतमवितथस्वभाव एव । बृहन्महान्सर्वकारण-

---

तत्सत्ताप्रतीतिमन्तरेण सत्ताप्रतीतिमत्त्वं स्वातन्त्र्यम् ॥ १ ॥

या यज्ञे प्रसिद्धा वेदिः पृथिव्याः परोऽन्तः परः मृदुस्वभाव इति वेद्याः पृथिवीस्वभावत्वसंकीर्तनात्पृथिवी वेदिशब्दवाच्या भवतीत्यर्थः । असौ वा आदित्यो हंसः शुचिषदिति ब्राह्मणेनाऽऽदित्यो मन्त्रार्थतया व्याख्यातः,

---

इति पदयोः पौनरुक्त्यं परिहरति—इहैवेति ।

ननु पुरमिति विशेषणादेकपुरवर्तित्वमुक्तं तथात्वे परिच्छिन्नत्वापत्तिरित्याशङ्कयाऽऽकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरमवतारयति—स त्विति । तु शब्देनाऽऽशङ्का निवर्त्यते । हंसः [सन्निति योजना] सन्नित्युत्तरेष्वपि द्रष्टव्यमिति व्युत्पत्या शुचिषदादित्यः सन्नात्मेत्यर्थः । ननु वेदिशब्देन चतुरङ्गुलखाता भूमिरुच्यते कथं पृथिव्यभिधीयते तत्राऽऽह—इयमिति । या यज्ञे प्रसिद्धेयं वेदिः पृथिव्याः परोन्तः परः स्वभाव इति वेद्याः पृथिवीस्वभावत्वकीर्तनात्पृथिवी वेदिशब्दवाच्या भवतीत्यर्थः । सोमरसाधारबृहत्पात्रं द्रोणकलशशब्देनोच्यते । अतिथिशब्दस्य रूढ्यर्थमादायार्थान्तरमाह—ब्राह्मण इति । इति दुरोणसदित्यन्वयः । इति वरसदित्यन्वयः । एवमुत्तरत्र । ननु सर्वात्मत्वे सप्रपञ्चत्वेन मिथ्यात्वं स्यादात्मन इत्याशङ्कयाऽऽह—सर्वेति । पारमार्थिकनिरतिशयस्वभाव एवेत्यत्र हेतुः—बृहदिति । तत्र हेतुः—सर्वेति । निरधिष्ठानभ्रमायोगाद् द्वैतभ्रमाधिष्ठानभूतात्मनो न मिथ्यात्वमिति भावः । नन्वसौ वा आदित्यो हंसः शुचिषदित्यादित्यो मन्त्रार्थतया व्याख्यातः कथं तद्विरुद्धमिदं व्याख्यातमि-

नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥

आत्मनः स्वरूपाधिगमे लिङ्गमुच्यते—

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

त्वात् । यदाऽप्यादित्य एव मन्त्रेणोच्यते तदाऽप्यस्याऽऽत्मस्वरूपत्वमादित्यस्येत्यङ्गीकृतत्वाद्ब्राह्मणव्याख्यानेऽप्यविरोधः । सर्वव्याप्येक एवाऽऽत्मा जगतो नाऽऽत्मभेद इति मन्त्रार्थः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं हृदयात्प्राणं प्राणवृत्तिं वायुमुन्नयत्यूर्ध्वं गमयति । तथाऽपानं प्रत्यगधोऽस्यति क्षिपति य इति वाक्यशेषः । तं मध्ये हृदयपुण्डरीकाकाश आसीनं बुद्धावभिव्यक्तविज्ञानप्रकाशनं वामनं सम्भजनीयं विश्वे सर्वे देवाश्चक्षुरादयः प्राणा रूपादिविज्ञानं बलिमुपाहरन्तो विश इव राजानमुपासते तादर्थ्येनानुपरतव्यापारा भवन्तीत्यर्थः । यदर्था यत्प्रयुक्ताश्च सर्वे वायुकरणव्यापाराः सोऽन्यः सिद्ध इति वाक्यार्थः ॥३॥

कथं तद्विरुद्धमिदं व्याख्यातमित्याशङ्क्याऽऽह–यदाऽप्यादित्य एवेति । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति मन्त्रान्मण्डलोपलक्षितस्य चिद्धातोरिष्यत एव सर्वात्मत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति या पूर्वं विचिकित्सा प्रश्नमूलत्वेनोद्भाविता साऽपि निर्मूलेत्येतद्दर्शयितुं देहव्यतिरिक्तात्मास्तित्वं साधयति–आत्मनः स्वरूपाधिगम इत्यादिना । सर्वे प्राणकरणव्यापाराश्चेतनार्थास्तत्प्रयुक्ता भवितुमर्हन्ति जडचेष्टावदित्यर्थः ॥ ३ ॥

त्याशङ्क्याऽऽह–यदाऽप्यादित्य एवेति । अस्याऽऽदित्यस्येति सम्बन्धः । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति मन्त्रवर्णान्मण्डलोपलक्षितचिद्धातोरिष्यत एव सर्वात्मत्वमित्यर्थः । सर्वव्यापीति । प्रतीचः केवलस्य मण्डलोपलक्षितचैतन्यस्य वा मन्त्रार्थत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

येयं प्रेत इति या पूर्वं विचिकित्सा प्रश्नमूलत्वेनोद्भाविता साऽपि निर्मूलेत्येतद्दर्शयितुं देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्मनः साधयति—आत्मनः स्वरूपाधिगम इत्यादिना । बुद्धेः प्राधान्येन हृदयाकाशवृत्तित्वात्तत्राभिव्यक्त आत्माऽऽसीन इत्युच्यत इत्याह–हृदयेति । सम्भजनीयं मुमुक्षुभिरिति शेषः । उपासत इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह–तादर्थ्येनेति । आत्मार्थत्वेनानुपरतव्यापारा कार्याभिव्यक्तिकाल इति शेषः । यदर्था इत्यनेनानुमानं सूचितम् । तथा हि- सर्वे प्राणकरणव्यापाराश्चेतनार्थास्तत्प्रयुक्ताश्च भवितुमर्हन्ति जडचेष्टात्वाद्रथादिचेष्टावदिति । अन्यः प्राणेभ्य इति शेषः ॥ ३ ॥

किञ्च—

अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।
देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

स्यान्मतं प्राणापानाद्यपगमादेवेदं विध्वस्तं भवति न तु तद्व्यतिरिक्तात्मापगमात्प्राणादिभिरेव हि मर्त्यो जीवतीति नैतदस्ति—

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

अस्य शरीरस्थस्याऽऽत्मनो विस्रंसमानस्यावस्रंसमानस्य भ्रंशमानस्य देहिनो देहवतः । विस्रंसनशब्दार्थमाह—देहाद्विमुच्यमानस्येति । किमत्र परिशिष्यते प्राणादिकलापे न किञ्चन परिशिष्यतेऽत्र देहे पुरस्वामिविद्रवण इव पुरवासिनां यस्याऽऽत्मनोऽपगमे क्षणमात्रात्कार्यकरणकलापरूपं सर्वमिदं हतबलं विध्वस्तं भवति विनष्टं भवति सोऽन्यः सिद्धः ॥ ४ ॥

न प्राणेन नापानेन चक्षुरादिना वा मर्त्यो मनुष्यो देहवान्कश्चन जीवति न कोऽपि जीवति । न ह्येषां परार्थानां संहत्यकारित्वाज्जीवन-

---

अस्येति । शरीरं चेतनशेषं तद्विगमे भोगानर्हत्वाद्राजपुरवदित्यर्थः । ॥४॥

अन्यथासिद्धिं शङ्कते—स्यान्मतमिति । ननु जीव प्राणधारण इति धातुस्मरणाच्छरीरस्य जीवनं नाम प्राणधारणं प्राणसंयोगश्च, प्राणधारणं कुण्डे दधिधारणवत्तत्र च प्राणस्यैव हेतुत्वं संयोगाश्रयत्वात् । कथमुच्यते जीवनहेतुत्वं

करणव्यतिरेकं साधयित्वा कार्यव्यतिरेकमाह—किञ्चेति । पौनरुक्त्यं परिहरति—विस्रंसनेति । विमुच्यमानस्य प्रारब्धक्षय इति शेषः । प्राणादिकलाप इति । कार्यकरणसङ्घात इत्यर्थः । यथा पुरस्वामिनो राज्ञोऽपगमे पुरवासिनो जना अन्यत्रापगच्छन्ति तद्वत्प्राणादय इति दृष्टान्तेनाऽऽत्मनो व्यतिरेकं साधयति—अत्र देह इत्यादिना । हतबलमिति । चेतना चैतन्यस्य सामान्यवृत्तिः सङ्घातस्य बलं तच्छून्यमित्यर्थः । अत एवाधः पततीत्याह—विध्वस्तमिति । अनेनेदमनुमानं सूचितम्—शरीरं चेतनशेषं तद्विगमे भोगानर्हत्वाद्राजपुरवदिति ॥ ४ ॥

हेतोरन्यथासिद्धिं शङ्कते—स्यान्मतमिति । तद्व्यतिरिक्तेतिशब्दः प्राणादिव्यतिरिक्तार्थः । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—प्राणादिभिरेवेति । लोकप्रसिद्ध्यर्थको हिशब्दः । शङ्कासमाप्तिद्योतक इतिशब्दः । शङ्कोत्तरत्वेन वाक्यं योजयति—नैतदिति । एतत्प्राणाद्यपगमाच्छरीरस्य हतबलत्वम् । प्राणेनापानेन वा न जीवति चेच्चक्षुरादिना जीविष्यतीत्याशङ्क्य तयोर्ग्रहणमुपलक्षणार्थमित्याह—चक्षुरादिनेति । न जीवतीत्यत्र हेतुमाह—न हीति । संहत्य

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥
हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

हेतुत्वमुपपद्यते । स्वार्थेनासंहतेन परेण केनचिदप्रयुक्तं संहतानामवस्थानं न दृष्टं गृहादीनां लोके; तथा प्राणादीनामपि संहतत्वाद्भवितुमर्हति । अत इतरेणैव संहतप्राणादिविलक्षणेन तु सर्वे संहताः सन्तो जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति । यस्मिन्संहतविलक्षण आत्मनि सति परस्मिन्नेतौ प्राणापानौ चक्षुरादिभिः संहतावुपाश्रितौ, यस्यासंहतस्यार्थे प्राणापानादिः स्वव्यापारं कुर्वन्वर्तते संहतः सन्स ततोऽन्यः सिद्ध इत्यभिप्रायः ॥५॥

हन्तेदानीं पुनरपि ते तुभ्यमिदं गुह्यं गोप्यं ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं प्रवक्ष्यामि । यद्विज्ञानात्सर्वसंसारोपरमो भवति, अविज्ञानाच्च यस्य मरणं प्राप्य यथाऽऽत्मा भवति यथा संसरति तथा शृणु हे गौतम ॥६॥

योनिं योनिद्वारं शुक्रबीजसमन्विताः सन्तोऽन्ये केचिदविद्यावन्तो

प्राणादीनां न सम्भवतीति तत्राऽऽह–स्वार्थेनासंहतेनेति । कादाचित्कस्य प्राणशरीरसंयोगस्य स्वभावतोऽनुपपत्तेः सङ्घातस्य च लोके परप्रयुक्तस्यैव दर्शनाद्भवितव्यमन्येन सङ्घातप्रयोजकेनेत्यर्थः ॥ ५ ॥

येयं प्रेत इति प्रष्टुः परलोकेऽस्तित्वेऽपि संदेह आसीद्विशेषतस्तन्निवृत्त्यर्थमुच्यत इत्याह–हन्तेदानीमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

मिलित्वा कारित्वात्कार्यजनकत्वाच्चैतन्यसम्बन्धमन्तरेण न जीवनहेतुत्वसम्भव इत्यर्थः । जीव प्राणधारण इति धातुस्मरणाच्छरीरस्य जीवनं नाम प्राणधारणं तत्संयोगश्च धारणं कुण्डे दधिधारणवत्तत्र प्राणस्यैव हेतुत्वं, कथमुच्यते जीवनहेतुत्वं प्राणादीनां न सम्भवतीति तत्राऽऽह–स्वार्थेनेति । स्वप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः । असंहतेन (ग्र) गृहपदार्थाप्रविष्टेन । संहतानां सङ्घातापत्तिं प्राप्तानाम् । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह–तथेति । कादाचित्कस्य प्राणशरीरसंयोगस्य स्वभावतोऽनुपपत्तेः सङ्घातस्य च लोके परप्रत्युक्तस्य दर्शनाद्भवितव्यमन्येन सङ्घातस्य प्रयोजकेनेत्यर्थः । अत इति संहतत्वं परामृश्यते । उपाश्रितपदस्यार्थकथनपूर्वकं तात्पर्यार्थमाह–यस्येति । संहतः सन्प्राणापानादिरित्यन्वयः ॥ ९ ॥

येयं प्रेत इति प्रष्टुः परलोकास्तित्वेऽपि संदेह आसीत्, विशेषतस्तन्निवृत्त्यर्थमुच्यत इत्याह–हन्तेदानीमिति । जीवः संसरतीत्यर्थे चशब्दार्थं हेतुं व्याचष्टे–यद्विज्ञानादिति । यस्याविज्ञानादिति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

यत्प्रतिज्ञातं गुह्यं ब्रह्म वक्ष्यामीति तदाह—

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥८॥

मूढाः प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय शरीरग्रहणार्थं देहिनो देहवन्तः, योनिं प्रविशन्तीत्यर्थः । स्थाणुं वृक्षादिस्थावरभावमन्येऽत्यन्ताधमा मरणं प्राप्यानुसंयन्त्यनुगच्छन्ति । यथाकर्म यद्यस्य कर्म तद्यथाकर्म यैर्यादृशं कर्मेह जन्मनि कृतं तद्वशेनेत्येतत् । तथा च यथाश्रुतं यादृशं च विज्ञानमुपार्जितं तदनुरूपमेव शरीरं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः, "यथाप्रज्ञं हि संभवाः" इति श्रुत्यन्तरात् ॥७॥

य एष सुप्तेषु प्राणादिषु जागर्ति न स्वपिति । कथम् ? कामं कामं तं तमभिप्रेतं स्त्र्याद्यर्थमविद्यया निर्मिमाणो निष्पादयञ्जागर्ति पुरुषो यस्तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं तद् ब्रह्म नान्यद्गुह्यं ब्रह्मास्ति। तदेवामृतमविनाश्युच्यते सर्वशास्त्रेषु । किञ्च पृथिव्यादयो लोकास्तस्मिन्नेव सर्वे ब्रह्मण्याश्रिताः सर्वलोककारणत्वात्तस्य । तदु नात्येति कश्चनेत्यादि पूर्ववदेव ॥ ८ ॥

अविद्यावत्त्वादविवेकिन इत्याह—मूढा इति । देहिन इति विशेषणादसकृद्देहग्रहणं तत्प्रापककर्मानुष्ठानं च सूच्यते । तात्पर्यार्थमाह—योनिमिति । अत्यन्ताधमा इति महापातकिनो गृह्यन्ते । अनुगच्छन्तीति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । उक्तमर्थं स्पष्टयति । यैरिति । विज्ञानमुपासनं नग्नस्त्रीदर्शनादि च । यथाविज्ञानं शरीरग्रहणे प्रमाणमाह—यथेति । प्रज्ञानमतिक्रम्य यथाप्रज्ञम् । सम्भवन्त्युत्पद्यन्त इति सम्भवाः प्रजा इति शेषः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गादागतं परिसमाप्य प्रकृतप्रतिपादनपरमुत्तरं वाक्यमित्याह—यत्प्रतिज्ञातमिति । सुप्तेषु प्रलीनेषु प्राणेष्वन्तःकरणव्यतिरिक्तेषु । अन्यथा साक्षिणः सन्निधिमात्रेण कामाद्याकारपरिणाम्यन्तःकरणप्रेरणानुपपत्तेरिति । काम्यत इति कामस्तम् । अविद्यया निद्रान्तःकरणरूपेणाभिव्यक्तया । य इत्यन्वयार्थं पुनरुच्यते । तद्ब्रह्मेत्यत्रैवकारानुषङ्गं सिद्धवत्कृत्य व्यावर्त्यमाह—नान्यदिति । स्वप्नावस्थायामतिस्फुटं साक्षिणः सकाशादन्यद्भिन्नं गुह्यं गोप्यतमं ब्रह्म परिवृढं नास्तीत्यर्थः । तद्ब्रह्माविनाशीति कोच्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—सर्वेति । सर्ववेदेष्वित्यर्थः । भूरादिलोकानां प्रकृतब्रह्माश्रितत्वे हेतुमाह—सर्वलोकेति । पूर्ववदिति । तदेतत्सर्वात्मकं ब्रह्म, उ एव नात्येति नातिक्रामतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु जन्ममरणकारणानां प्रतिप्राणिनियमाद्युगपत्तेषामप्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं सत्त्वरजस्तमोगुणानां वैपरीत्याच्च नानात्मानो व्यवस्थिता इत्यनेकतार्किकबुद्धिविरोधात्सर्वपुरवर्त्येक आत्मेत्यत्र न चित्तस्थैर्यं सम्भवतीत्याशङ्क्यौपाधिकभेदसाधने सिद्धसाधनत्वं स्वभा-

अनेकतार्किककुबुद्धिविचालितान्तःकरणानां प्रमाणोपपन्नमप्यात्मैकत्वविज्ञानमसकृदुच्यमानमप्यनृजुबुद्धीनां ब्राह्मणानां चेतसि नाधीयत इति तत्प्रतिपादन आदरवती पुनःपुनराह श्रुतिः-

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥

तथाऽन्योपि दृष्टान्तः--

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

अग्निर्यथैक एव प्रकाशात्मा सन्भुवनं भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भुवनमयं लोकस्तमिमं प्रविष्टोऽनुप्रविष्टः । रूपं रूपं दार्वादिदाह्यभेदं प्रतीत्यर्थः । प्रतिरूपस्तत्र तत्र प्रतिरूपवान्दाह्यभेदेन बहुविधो बभूव । एक एव तथा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वेषां भूतानामभ्यन्तर आत्माऽतिसूक्ष्मत्वाद्दार्वादिष्विव सर्वदेहं प्रति प्रविष्टत्वात्प्रतिरूपो बभूव बहिश्च स्वेनाविकृतेन रूपेणाऽऽकाशवत् ॥ ९ ॥

वायुर्यथैक इत्यादि । प्राणात्मना देहेष्वनुप्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो

जन्ममरणकरणानां प्रतिप्राणि नियमाद्युगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चेति नानात्मानो व्यवस्थिता इत्यनेकतार्किकबुद्धिविरोधात्सर्वपुरवर्त्येक एवाऽऽत्मेत्यत्र न चित्तस्थैर्यं सम्भवतीत्याशङ्क्यौपाधिकभेदसाधने

वभेदसाधने चानैकान्तिकत्वं दर्शयितुं प्रक्रमत इत्याह-अनेकतार्किकेत्यादिना । अनेके कुतार्किकाः पाखण्डाश्च तर्कागमावष्टम्भास्तदधीना या बुद्धिस्तयाऽऽकलितमाकुलितमन्तःकरणं येषां ते तथा तेषामित्यर्थः। अनेकतार्किकबुद्धिविचालितान्तःकरणानामिति पाठे तार्किका एव कुबुद्धयस्तैः स्वमतोपन्यासादिना विचालितं श्रेयोमार्गादन्तःकरणं येषां ते तथा तेषामित्यर्थः । प्रमाणोपपन्नं तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यम् । प्रत्यग्ब्रह्मैक्यरूपविज्ञानम् आत्मैकत्वज्ञानम् । प्रमाणेऽभ्यासादिलिङ्गसाहित्यं दर्शयति-असकृदिति । अनृजुबुद्धीनामिति पूर्वषष्ठ्यर्थे हेतुः । नाऽऽधीयते सम्यग्विज्ञानात्मकवृत्त्यारूढं न भवतीत्यर्थः। ऋजुबुद्धीनां ब्राह्मणानां चेतसीवेति पाठो व्यतिरेकदृष्टान्तार्थः । तत्प्रतिपादने विज्ञप्तिस्वभावप्रत्यग्ब्रह्मप्रतिपादने । आदरवती तात्पर्यवती । दाह्यभेदं काष्ठादिविशेषम् । प्रतिरूप इति उपाधिरूपेण प्रतीयमानः, चतुष्कोणत्वादिधर्मके हि दारुणि तद्रूपो वह्निरपि लक्ष्यत इत्यर्थः । तत्र तत्र दार्वादौ दाह्यभेदेन दार्वादिविशेषेण । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह-एक एवेति । अभ्यन्तरत्वेऽतिसूक्ष्मत्वं हेतुः । सदृष्टान्तं रूपं रूपमित्यादि व्याचष्टे-दार्वादिष्विवेत्यादिना । रूपं रूपमित्यस्य सर्वदेहमिति व्याख्यानम् । विकारे प्रविष्टस्य विकृतिमाशङ्क्य बहिश्चेति पदेन परिहार इत्याह-बहिश्चेति । स्वेनाविकृतेन स्वरूपेणासंस्पृष्टस्वरूपेणेत्यर्थः ॥ ९ ॥

वायोरस्मिँल्लोके कथं प्रवेशो दार्वादिष्वनुपलम्भादित्याशङ्क्याऽऽह-प्राणात्मनेति ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥१०॥

एकस्य सर्वात्मत्वे संसारदुःखित्वं परस्यैव तदिति प्राप्तमत इदमुच्यते—

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥११॥

बभूवेत्यादि समानम् ॥ १० ॥

सूर्यो यथा चक्षुष आलोकेनोपकारं कुर्वन्मूत्रपुरीषाद्यशुचिप्रकाशनेन तद्दर्शिनः सर्वलोकस्य चक्षुरपि सन्न लिप्यते चाक्षुषैरशुच्यादिदर्शननिमित्तैराध्यात्मिकैः पापदोषैर्बाह्यैश्चाशुच्यादिसंसर्गदोषैः । एकः संस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः । लोको ह्यविद्यया स्वात्मन्यध्यस्तया कामकर्मोद्भवं दुःखमनुभवति । न तु सा परमार्थतः स्वात्मनि । यथा रज्जुशुक्तिकोषरगगनेषु सर्परजतोदकमलानि न रज्ज्वादीनां स्वतो दोषरूपाणि सन्ति । संसर्गिणि विपरीतबुद्ध्यध्यासनिमित्तात्तद्दोषवद्विभाव्यन्ते । न तद्दोषैस्तेषां लेपो विपरीतबुद्ध्यध्यासबाह्या हि ते । तथाऽऽत्मनि सर्वो लोकः क्रियाकारकफलात्मकं विज्ञानं सर्पादिस्थानीयं विपरीतमध्यस्य तन्निमित्तं जन्ममरणादिदुःखमनुभवति न त्वात्मा सर्व-

---

सिद्धसाधनं स्वाभाविकभेदसाधने चानैकान्तिकत्वं दर्शयितुं प्रक्रमत इत्याह—अनेकतार्किकेत्यादिना । प्रतिरूप उपाधिसदृशश्चतुष्कोणत्वादिधर्मके हि दारुणि तद्रूपो वहिरपि लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

परमात्मा दुःखी स्याद् दुःखा(ख्य)भिन्नत्वाल्लोकवदित्याह—एकस्य सर्वात्मत्व इति । अविद्यायां प्रतिबिम्बितश्चिद्धातुरज्ञो भ्रान्तो भवति । भ्रान्तश्च कामादिदोषप्रयुक्तः कर्म कुरुते तन्निमित्तं च दुःखं स्वात्मन्यध्यस्यति । परमात्मा तु निरवयत्वाद् दुःखसाधनशून्यत्वान्न दुःखी ततो न प्रयोजको हेतुरित्याह—लोको ह्यविद्ययेति । स्वरूपेण भ्रमाविषयत्वं विपरीतबुद्ध्यध्यासबाह्यत्वं

इत्यादि समानमिति । एकस्तथेत्यादिवाक्यव्याख्यानं पूर्ववदित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु परमात्मा दुःखी स्याद्दुःखयभिन्नत्वाल्लोकवदित्याह—एकस्य सर्वात्मत्व इति । तमेव परमात्मानमेव । परस्यैवेत्यपि पाठः । इदमुच्यते दृष्टान्तपूर्वकमुत्तरमुच्यते । अविद्यायां प्रतिबिम्बितश्चिद्धातुरज्ञो भ्रान्तो भवति भ्रान्तश्च कामादिदोषप्रयुक्तः कर्म कुरुते तन्निमित्तं च दुःखं स्वात्मन्यध्यस्यति, परमात्मा तु निरवयत्वाद् दुःखसाधनशून्यत्वाच्च दुःखी ततोऽप्रयोजको हेतुरित्याह—लोको ह्यविद्ययेति । स्वरूपेण भ्रमाविषयत्वं विपरीतबुद्ध्यध्यासबाह्यत्वं रज्ज्वादीनां यथा तथा चैतन्यस्याप्युपाधिस्थतारूपेणाध्यासाश्रयत्वेऽपि

किञ्च—

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१२॥

लोकात्माऽपि सन्विपरीताध्यारोपनिमित्तेन लिप्यते लोकदुःखेन। कुतः? बाह्यः। रज्ज्वादिवदेव विपरीतबुद्ध्यध्यासबाह्यो हि स इति ॥ ११ ॥

स हि परमेश्वरः सर्वगतः स्वतन्त्र एको न तत्समोऽभ्यधिको वाऽन्योऽस्ति। वशी सर्वं ह्यस्य जगद्वशे वर्तते। कुतः? सर्वभूतान्तरात्मा। यत एकमेव सदेकरसमात्मानं विशुद्धविज्ञानरूपं नामरूपाद्यशुद्धोपाधिभेदवशेन बहुधाऽनेकप्रकारं यः करोति स्वात्मसत्तामात्रेणाचिन्त्यशक्तित्वात्। तमात्मस्थं स्वशरीरहृदयाकाशे बुद्धौ चैतन्याकारेणाभिव्यक्तमित्येतत्। न हि शरीरस्याऽऽधारत्वमात्मनः, आकाशवदमूर्तत्वात्। आदर्शस्थं मुखमिति यद्वत्। तमेतमीश्वरमात्मानं ये निवृत्तबाह्यवृत्तयोऽनुपश्यन्ति आचार्यागमोपदेशमनु साक्षादनुभवन्ति धीरा विवेकिनस्तेषां

रज्ज्वादीनां तथा चैतन्यस्योपाधिस्वरूपेणाध्यासाश्रयत्वेपि निरुपाधिकबिम्बकल्पब्रह्मरूपेणाध्यासानाश्रयत्वान्न दुःखित्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

परोत्कर्षदर्शनं पारतन्त्र्यं च स्वस्य हीनत्वं दुःखकारणं प्रसिद्धं तदभावान्न परमात्मा दुःखी ततस्तत्प्राप्तिः परः पुरुषार्थो भविष्यतीत्याह—किञ्च स हीत्यादिना ॥ १२ ॥

निरुपाधिकबिम्बकल्पब्रह्मरूपेणाध्यासानाश्रयत्वान्न दुःखितत्वप्राप्तिरित्यर्थः। विपरीतबुद्ध्यारोपनिमित्तेन लोकदुःखेन न लिप्यत इत्यन्वयः तत्राऽऽकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमाह–कुत इत्यादिना। इति यस्मात्तस्मान्न लिप्यत इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

स्वापेक्षया परस्योत्कर्षदर्शनं पारतन्त्र्यं च स्वस्य हीनत्वं दुःखकारणं प्रसिद्धं लोके तदभावान्न परमात्मा दुःखी ततस्तत्प्राप्तिः परमपुरुषार्थो भविष्यतीत्याह–किञ्च स हीत्यादिना। हिशब्दो न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुतिप्रसिद्धत्वद्योतनार्थः। वशित्वे हेतुमाह–कुत इत्यादिना। अन्तरात्मत्वे हेतुत्वेनोत्तरवाक्यं व्याचष्टे–यत इत्यादिना। स्वात्मसत्तामात्रेणोपाधिभेदमादाय बहुधाकरणे हेतुमाह–अचिन्त्येति। यत एवं करोत्यतः सर्वभूतान्तरात्मा यस्तमित्यन्वयः। नन्वात्मशब्दः शरीरवाच्यप्यतस्तत्सत्त्वं किमिति न व्याख्यायत इत्यत आह–न हीति। तर्हि तत्स्थत्वव्यवहारः कथमित्याशङ्क्याऽऽदर्शे प्रतीतिमात्रेणाऽऽदर्शस्थमुखमितिवच्छरीरस्थ इत्युपचर्यत इत्याह–आदर्शस्थमित्यादिना। तमात्मस्थमिति तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यादैक्यं विवक्षित्वाऽऽह–तमेतमीश्वरमात्मानमिति। निवृत्ता बाह्येभ्यो विषयेभ्यो वृत्तिर्दृष्टिर्येषां ते तथा। उपाधिबहुत्वाभिप्रायेण

किञ्च--

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्॥१३॥

परमेश्वरभूतानां शाश्वतं नित्यं सुखमात्मानन्दलक्षणं भवति नेतरेषां बाह्यासक्तबुद्धीनामविवेकिनां स्वात्मभूतमप्यविद्याव्यवधानात्॥ १२॥

नित्योऽविनाश्यनित्यानां विनाशिनाम्। चेतनश्चेतनानां चेतयितॄणां ब्रह्मादीनां प्राणिनामग्निनिमित्तमिव दाहकत्वमनग्नीनामुदकादीनामात्मचैतन्यनिमित्तमेव चेतयितृत्वमन्येषाम्। किञ्च स सर्वज्ञः सर्वेश्वरः

इदानीं परमात्मन्युपपत्तिप्रदर्शनार्थमाह-किञ्च नित्य इति। सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदित्यादिश्रुतेरकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गपरिहाराच्च कल्पान्तरीयभावानां प्रलीनानां कल्पान्तरे सजातीयरूपेणोत्पादः प्रतीयते स तदा स्याद्यदि विनाशिनां भावानां शक्तिशेषो लयः स्यात्। ततः प्रलये विनश्यत्सर्वं यत्र शक्तिशेषं विलीयते सोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः। बुद्धिमतामपि ब्रह्मेन्द्रादीनां परमानन्दाभिमुख्यं हित्वा या बहिर्मुखा चेतनोपलभ्यते साऽपि नियन्तारं गमयतीत्याह-चेतनश्चेतनानामिति। ब्रह्मादिशब्दवाच्यानां सङ्घातानां वा चेतयितृत्वं यच्चैतन्यनिमित्तं सोऽस्ति पर आत्मेत्यर्थः। विततं कर्मफलं तत्स्वरूपाद्यभिज्ञेन दीयमानं व्यवहितफलत्वात्सेवाफलवदित्याह-किञ्च स इति॥१३॥

बहुवचनं नाऽऽत्मापेक्षयेत्याह-परमेश्वरभूतानामिति। बाह्यासक्तबुद्धीनां बाह्येषु विषयेष्वासक्ता बुद्धिर्येषां तेषाम्। स्वात्मभूतमपीति। सुखमित्यनुवर्तते। अविदुषामात्मभूतं सुखं नेत्यत्र हेतुमाह-अविद्याव्यवधानादिति॥ १२॥

इदानीं परमात्मन्युपपत्तिप्रदर्शनार्थमाह-किञ्चेति। सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदितिश्रुतेरकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गपरिहाराय च कल्पान्तरीयभावानां प्रलीनानां कल्पान्तरे सजातीयरूपेणोत्पादः प्रतीयते स तदा स्याद्यदि विनाशिनां भावानां शक्तिशेषो लयः स्यात्ततः प्रलये विनश्यत्सर्वं यत्र शक्तिशेषं विलीयते सोऽभ्युपगन्तव्य इत्यनित्यानां नित्य इत्यस्यार्थः। बुद्धिमतामपि ब्रह्मेन्द्रादीनां परमानन्दाभिमुख्यं हित्वा बहिर्मुखा चेतनोपलभ्यते साऽपि नियन्तारं गमयतीत्याह-चेतनश्चेतनानामिति। अनग्नीनामुदकादीनामग्निनिमित्तं दाहकत्वं यथा तथाऽन्येषां ब्रह्मादीनां प्राणिनामात्मचैतन्यनिमित्तमेव चेतयितृत्वमित्यन्वयः। ब्रह्मादिसङ्घातानां चेतयितृत्वे यच्चैतन्यनिमित्तं सोऽस्ति परमात्मेत्यर्थः। विस्तृतं कर्मफलं कर्मस्वरूपाद्यभिज्ञेन दीयमानं भवितुमर्हति व्यवहितफलत्वात्सेवाफलवदित्याह-किञ्च स सर्वज्ञ इति। ननु कर्मवशादेव तत्फलसिद्धेरीश्वरोऽकिञ्चित्कर इत्यत आह-

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।
कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

अत्रोत्तरमिदं भाति च विभाति चेति, कथम् ?—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

कामिनां संसारिणां कर्मानुरूपं कामान्कर्मफलानि स्वानुग्रहनिमित्तांश्च कामान्य एको बहूनामनेकेषामनायासेन विदधाति प्रयच्छतीत्येतत् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिरुपरतिः शाश्वती नित्या स्वात्मभूतैव स्यान्नेतरेषामनेवंविधानाम् ॥ १३ ॥

यत्तदात्मविज्ञानं सुखमनिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यं परमं प्रकृष्टं प्राकृतपुरुषवाङ्मनसयोरगोचरमपि सन्निवृत्तैषणा ये ब्राह्मणास्ते यत्तदेतत्प्रत्यक्षमेवेति मन्यन्ते, कथं नु केन प्रकारेण तत्सुखमहं विजानीयाम् । इदमित्यात्मबुद्धिविषयमापादयेयं यथा निवृत्तैषणा यतयः । किमु तद्भाति दीप्यते प्रकाशात्मकं तद्यतोऽस्मद्बुद्धिगोचरत्वेन विभाति विस्पष्टं दृश्यते किंवा नेति ॥ १४ ॥

न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति तद् ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतो-

---

विद्वदनुभवोऽपि परमानन्दे प्रमाणमित्याह— यत्तदात्मविज्ञानमिति । तस्मादसम्भाविततया न जिहासितव्यं परमात्मदर्शनं किन्तु श्रद्धानतया विचारयितव्यमेवेत्याह—कथं न्विति ॥ १४ ॥ १५ ॥

स्वानुग्रहेति । कर्मणामीश्वरप्रसादद्वारा फलहेतुत्वान्न दोष इति भावः ॥ १३ ॥

विद्वदनुभवोऽपि परमानन्दे प्रमाणमित्याह– यत्तदात्मविज्ञानमिति । तदात्मसुखं परममनिर्देश्यमप्येतदिति मन्यत इत्यन्वयः । के त इत्याकाङ्क्षायामाह–निवृत्तेति । त इति पदमध्याहर्तव्यम् । एतदित्यस्य प्रत्यक्षमेवेति व्याख्यानम्, विद्वत्प्रत्यक्षत्वादात्मसुखस्यासम्भावितया न जिहासितव्यं परमात्मदर्शनं किन्तु श्रद्धानतया विचारयितव्यमेवेत्याह– कथं न्विति । यथा निवृत्तैषणा यतयो विचारेणाऽऽत्मबुद्धिविषयात्मसुखमापादयन्ति तद्वदात्मसुखमात्मबुद्धिविषयं कथमापादयेयमिति विचारयितव्यमित्यर्थः । ननु वाङ्मनसातीतस्यासम्भावितत्वेन प्रकाशमानत्वाभावात्कथं बुद्ध्यारोह इति शङ्कते–किम्विति । उ इति वितर्के । यत इति यदि यथा । यत्प्रकाशात्मकमात्मज्योतिस्तदस्मद्बुद्धिगोचरत्वेन विस्पष्टं दृश्यते किमित्यन्वयः । वाशब्दं व्याचष्टे–नेति । अथवा यतः प्रकाशात्मकं तदात्मज्योतिरतोऽस्मद्बुद्धिविषयत्वेन विस्पष्टं दृश्यते किमिति सम्बन्धः । वाशब्दं व्याचष्टे–किंवा नेति ॥ १४ ॥

इदंशब्दव्याख्यानं भातीत्यादि । कुत इति । अल्पवीर्यत्वादित्यर्थः । जलं तप्तजल-

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

इति काठकोपनिषदि द्वितीयाध्याये द्वितीया वल्ली समाप्ता ॥२॥ (५) ।

ऽयमस्मद्दृष्टिगोचरोऽग्निः । किं बहुना यदिदमादिकं सर्वं भाति तत्तमेव भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते । यथा जलोल्मुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनु दहति न स्वतस्तद्वत् । तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि विभाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च । कार्यगतेन विविधेन [भासा तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं शक्यम् । घटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनाद्भासनरूपाणां चाऽऽदित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः कृतौ काठकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्याये द्वितीयवल्लीभाष्यं समाप्तम् ॥ २ ॥ (५) ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्याने द्वितीयाध्याये द्वितीयवल्ली-भाष्यटीका समाप्ता ॥ २ ॥ (५) ।

मुल्मुकमलातं तदादीत्यादिशब्देनायःपिण्डादि गृह्यते । ननु प्रकाशविशिष्टघटादेः स्ववृत्तिघटादिप्रकाशकत्वं दृष्टं तद्वदन्याधीनप्रकाशस्य ब्रह्मणः सूर्यादिप्रकाशत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । अविद्यमानेति पदच्छेदः । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्रकाशस्यैव भासकत्वान्न स्वतो घटादेर्भासकत्वं तद्वदप्रकाशत्वे ब्रह्मणो नाऽऽदित्यादिप्रकाशकत्वं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्बालगोपालेन्द्रयतीश्वरविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यविवरणे द्वितीयाध्याये द्वितीया वल्ली समाप्ता ॥ २ ॥ (५)

तूलावधारणेनैव मूलावधारणं वृक्षस्य क्रियते लोके यथैवं संसारकार्यवृक्षावधारणेन तन्मूलस्य ब्रह्मणः स्वरूपावदिधारयिषयेयं षष्ठी वल्ल्यारभ्यते--

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥

ऊर्ध्वमूल ऊर्ध्वं मूलं यत्तद्विष्णोः परमं पदमस्येति सोऽयमव्यक्तादिस्थावरान्तः संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः । वृक्षश्च व्रश्चनात् । जन्मजरामरणशोकाद्यनेकानर्थात्मकः प्रतिक्षणमन्यथास्वभावो मायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिवद्दृष्टनष्टस्वरूपत्वादवसाने च वृक्षवदभावात्मकः कदलीस्तम्भ-

---

शाल्मल्यादितूलदर्शनेनादृष्टमपि वृक्षमूलं यथाऽस्तीत्यवधार्यते तद्वददृष्टस्यापि ब्रह्मणोऽवधारणाय प्रक्रमत इत्याह–तूलावधारणेनेति । वृक्षशब्दे प्रवृत्तिनिमित्तमाह—व्रश्चनादिति। 'ओव्रश्चू छेदने' अस्य धातोः सप्रत्ययान्तस्य रूपं वृक्ष इति । छेद्यत्वे युक्तिमाह—जन्मजरेत्यादिना । प्रसिद्धवृक्षसाम्याद्वा वृक्षशब्दप्रयोग इत्यभिप्रेत्याऽऽह—अवसाने चेत्यादिना । प्रसिद्धो वृक्षः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विकल्पास्पदो दृष्टस्तथाऽयमपि सङ्घातो वा परिणामो वाऽऽरब्धो वा सद्वाऽसद्वेत्यादीनामनेकेषां शतसंख्याकपाखण्डबुद्धिविकल्पानां विषय इत्यर्थः । किंसंज्ञकोऽयं वृक्ष इत्यनध्यवसायगोचरः कश्चिद् वृक्षो दृष्टस्तथाऽयम-

---

शाल्मल्यादितूलदर्शनाददृष्टमपि वृक्षमूलं यथाऽस्तीत्यवधार्यते तद्वददृष्टस्यापि ब्रह्मणोऽवधारणाय प्रक्रमत इत्याह–तूलावधारणेनेति । स्वरूपावदिधारयिषया स्वरूपनिश्चयेच्छया । स्वरूपावधारणविषयेति पाठे विषयशब्दो निमित्तवाची । इयमन्तिमा वल्ली । ऊर्ध्वमित्युत्कृष्टमित्यर्थः । यद्विष्णोः परमं पदं तदस्य सोऽयमूर्ध्वमूल इत्यन्वयः । इदंशब्दार्थं स्फुटयति–अव्यक्तादीति । अव्यक्तमज्ञातचैतन्यमादिर्यस्य सोऽयं तथा स्थावरो वृक्षादिरन्तरे यस्य सोऽयं तथा । स चासौ स चेति पुनः कर्मधारयः । संसार एव वृक्षः संसारवृक्षः । वृक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह–व्रश्चनादिति । ओव्रश्चू छेदन इत्यस्य धातोः सप्रत्ययान्तस्य रूपं वृक्ष इति । छेद्यत्वे युक्तिमाह–जन्मजरेत्यादिना । क्वचिदवच्छिन्नजन्मजरेत्यादिपाठष्टिप्पणकारैर्गृहीतः । जन्म च जरा च मरणं च शोकश्च त एवाऽऽदिर्येषां ते तथा । तेऽनेकेऽनर्था आत्मा स्वरूपं यस्य वृक्षस्य स तथा । अनेकानर्थात्मकत्वादेव प्रतिक्षणमन्यथास्वभावत्वं सात्त्विकराजसतामसवृत्तिभेदेनेत्याह–प्रतिक्षणमिति । प्रतिक्षणमन्यथास्वभावत्वे दृष्टान्तमाह–मायेत्यादिना । मायैन्द्रजालिकमाया । मायादिवत्प्रतिक्षणमन्यथास्वभावत्वे हेतुमाह–दृष्टेति । दृष्टं दर्शनं तत्समय एव प्रतीयते नोत्तरकालमित्यर्थः । अवयवार्थमादाय संसारो वृक्ष इत्युक्तम् । वृक्षसादृश्याद्वा वृक्षशब्दप्रयोगो भवति संसार इत्याह–अवसाने चेत्यादिना ।

वह्निःसारोऽनेकशतपाखण्डबुद्धिविकल्पास्पदस्तत्त्वविजिज्ञासुभिरनिर्धारितेदंतत्त्वो वेदान्तनिर्धारितपरब्रह्ममूलसारोऽविद्याकामकर्माव्यक्तबीजप्रभवोऽपरब्रह्मविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकहिरण्यगर्भाङ्कुरः सर्वप्राणिलिङ्गभेदस्कन्धतृष्णाजलावसेकोद्भूतदर्पो बुद्धीन्द्रियविषयप्रवालाङ्कुरः श्रुतिस्मृतिन्यायविद्योपदेशपलाशो यज्ञदानतपआद्यनेकक्रियासुपुष्पः सुखदुःखवेदनानेकरसः प्राण्युपजीव्यानन्तफलस्तत्तृष्णासलिलावसेकप्ररूढजडीकृतदृढबद्धमूलः सत्यनामादिसप्तलोकब्रह्मादिभूतपक्षिकृतनीडः प्राणिसुखदुःखोद्भूतहर्षशोकजातनृत्यगीतवादित्रक्ष्वेलितास्फोटितहसिताकृष्टरुदितहाहामुञ्चमुञ्चेत्याद्यनेकशब्दकृततुमुलीभूतमहारवो वेदान्तविहितब्रह्मात्म-

---

पीति साम्यम् । साम्यान्तरमाह–तत्त्वविजिज्ञासुभिरिति । अपरब्रह्मणो विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मको हिरण्यगर्भः प्रथमोऽवस्थाभेदोऽङ्कुरोऽस्येति तथोक्तः । बुद्धीन्द्रियाणां विषयाः शब्दादयः प्रवालाङ्कुराः किसलयान्यस्येति स तथोक्तः । श्रुत्यादीनि पलाशानि पत्त्राण्यस्येति । सुखदुःखे प्राणिवेदना एवानेको रसोऽस्येति । फलतृष्णैव सलिलावसेकस्तेन प्ररूढानि कर्मवासनादीनि सात्त्विका-

---

चशब्दः पक्षान्तरद्योतकः । प्रसिद्धो वृक्षः स्थाणुर्वा पुरुषो वेतिविकल्पास्पदो दृष्टः । तथाऽयमपि सङ्घातो वा परिणामो वाऽऽरब्धो वा न वेत्यादीनामनेकेषां शतसंख्याकपाषण्डबुद्धिविकल्पानामास्पदो विषय इत्यर्थः । किंसंज्ञकोऽयं वृक्ष इत्यनध्यवसायगोचरः कश्चिद् वृक्षो दृष्टस्तथाऽयमपीति साम्यान्तरमाह–तत्त्वविजिज्ञासुभिरिति । स्वतोऽसारत्वे संसारस्य किं तस्य सारमित्यपेक्षायामाह–वेदान्तेति । वेदान्तैर्निर्धारितं परं ब्रह्मैव मूलं सारो यस्य स तथा । अविद्याऽध्यासः कामकर्माण्यव्यक्तमज्ञातचैतन्यमेतानि बीजं तस्मात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य स तथा । अपरस्य ब्रह्मणो विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मको हिरण्यगर्भः––प्रथमोऽवस्थाभेदोऽङ्कुरोऽस्येति तथोक्तः । सर्वेषां प्राणिनां लिङ्गशरीरविशेषास्त एव स्कन्धाः शाखामूलस्थानानि यस्य स तथोक्तः । तृष्णैव सलिलं तेन सेकः सेचनं तेनोद्भूतो दर्पो गर्व उच्छ्रायो यस्य स तथोक्तः । बुद्धीन्द्रियाणां ये विषयाः शब्दादयस्ते प्रवालाङ्कुराः किसलयान्यस्येति तथोक्तः । श्रुत्यादीनि पलाशानि पत्त्राण्यस्येति तथा । यज्ञदानाचारादीन्यनेकाः क्रिया एव शोभनानि पुष्पाण्यस्येति तथा । क्वचिद्यज्ञदानतपआदीति पाठः । सुखदुःखे प्राणिवेदना एवानेको रसोऽस्येति तथा । प्राणिभिरुपजीव्यमनन्तत्वेन फलं यस्मिन्स तथा । फलतृष्णैव सलिलावसेकस्तेन प्ररूढानि कर्मवासनादीनि जडीकृतानि सात्त्विकादिभावेन मिश्रीकृतानि दृढबद्धान्यवान्तरमूलानि यस्येति स तथोक्तः । सत्यनामादिषु सप्तलोकेषु ब्रह्मादीनि भूतान्येव पक्षिणस्तैः कृतं नीडमास्पदं यस्मिन्स तथोक्तः । प्राणिनां सुखदुःखाभ्यामुद्भूतौ हर्षशोकौ ताभ्यां यथासंख्येन जातानि नृत्यं च गीतं च गानं च वादित्रं च वाद्यसामान्यं क्ष्वेलितं च केलिविशेष आस्फोटितं च भुजावन्धो हर्षितं चाऽऽमोदविशेषस्तज्जन्य-

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥१॥

यद्विज्ञानादमृता भवन्तीत्युच्यते जगतो मूलं तदेव नास्ति ब्रह्मासत एवेदं निःसृतमिति तन्न—

दर्शनासङ्गशस्त्रकृतोच्छेद एष संसारवृक्षोऽश्वत्थोऽश्वत्थवत्कामकर्मवातेरितनित्यप्रचलितस्वभावः स्वर्गनरकतिर्यक्प्रेतादिभिः शाखाभिरवाक्शाखः सनातनोऽनादित्वाच्चिरं प्रवृत्तः। यदस्य संसारवृक्षस्य मूलं तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं ज्योतिष्मच्चैतन्यात्मज्योतिःस्वभावं तदेव ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्। तदेवामृतमविनाशस्वभावमुच्यते कथ्यते सत्यत्वात्। वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमनृतमन्यदतो मर्त्यम्। तस्मिन्परमार्थसत्ये ब्रह्मणि लोका गन्धर्वनगरमरीच्युदकमायासमाः परमार्थदर्शनाभावावगमनाः श्रिता आश्रिताः सर्वे समस्ता उत्पत्तिस्थितिलयेषु। तदु तद्ब्रह्म नात्येति नातिवर्तते मृदादिमिव घटादिकार्यं कश्चन कश्चिदपि विकारः। एतद्वै तत् ॥१॥

द्भावेन मिश्रीकृतानि दृढबन्धनान्यवान्तरमूलान्यस्य वटवृक्षस्येव तथोक्तः। सत्यनामादिषु सप्तलोकेषु ब्रह्मादीनि भूतान्येव पक्षिणस्तैः कृतं नीडं यस्मिन्। प्राणिनां सुखदुःखाभ्यामुद्भूतौ हर्षशोकौ ताभ्यां यथासंख्येन जातानि नृत्यादीनि रुदितादिशब्दाश्चैतैः कृतस्तुमुलीभूतो महारवो यस्मिन्निति विग्रहः ॥१॥

कार्यस्य शून्यतापर्यन्तं नष्टस्यासत्त्वपूर्वकमेव जन्म ततो नास्ति मूलमिति शङ्कते— यद्विज्ञानादिति। तन्न। शशविषाणादेरसतः समुत्पत्त्यदर्शनात्सत्पूर्व-

---

परहस्ताद्याकर्षणमाकृष्टं च तानि। तथा तानि च रुदितादयोऽनेके शब्दाश्च तैः कृतस्तुमुलीभूतो महारवो यस्मिन्स तथेति विग्रहः। आस्फोटहसितेत्यपि पाठः सुगमः। वेदान्तैस्तत्त्वमस्यादिभिर्विहितं जनितं यत्प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानं तदेवासङ्गशस्त्रमप्रतिबध्यमानशस्त्रं तेन कृत उच्छेदो नाशो यस्य स तथोक्तः। अश्वत्थशब्दस्य संसारे गौणीं वृत्तिमाह– अश्वत्थवदिति। कामकर्मणी एव वातस्तेनेरितो नित्यः प्रचलितः स्वभावो यस्य स तथोक्तः। तिर्यक्शुनकादिजन्म। प्रेतोऽनग्निसंस्कृताज्ञजन्तूनामवस्थाविशेष आन्तरालिकः। आदिशब्देन स्वेदजन्यादयो ग्राह्याः। तादृशैः शाखाभिरवाक्शाखः। सनातनश्चिरं प्रवृत्त इत्यन्वयः। तत्र हेतुः–अनादित्वादिति। तदेवेत्यादिवाक्यमपेक्षितं पूरयन्व्याचष्टे–यदिति। अविनाशस्वभावत्वे हेतुमाह–सत्यत्वादिति। प्रपञ्चस्य तद्वैपरीत्यमाह–वाचेत्यादिना। कदेत्यपेक्षायामाह–उत्पत्तीति ॥ १ ॥

कार्यस्य शून्यपर्यन्तं नाशादसत्पूर्वकमेव जन्म ततो नास्ति मूलमिति शङ्कते–यद्विज्ञानादिति। परिहरति—तन्नेति। शशविषाणादेरसत उत्पत्त्यदर्शनात्कार्यस्य सत्पूर्वकत्वप्रसिद्धेश्चास्ति सद्रूपं वस्तु जगतो मूलं, तच्च प्राणपदलक्ष्यं प्राणवृत्तेरपि हेतुत्वादित्यर्थः। धात्वर्थ

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥
भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः।

कथं तद्भयाज्जगद्वर्तत इत्याह--

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥
इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक्शरीरस्य विस्रसः।

यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदं जगत्सर्वं प्राणे परस्मिन्ब्रह्मणि सत्येजति कम्पते तत एव निःसृतं निर्गतं सत्प्रचलति नियमेन चेष्टते यदेवंजगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्म तन्महद्भयम्। महच्च तद्भयं च बिभेत्यस्मादिति महद्भयम्। वज्रमुद्यतमुद्यतमिव वज्रम्। यथा वज्रोद्यतकरं स्वामिनमभिमुखीभूतं दृष्ट्वा भृत्या नियमेन तच्छासने वर्तन्ते तथेदं चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकादिलक्षणं जगत्सेश्वरं नियमेन क्षणमप्यविश्रान्तं वर्तत इत्युक्तं भवति। य एतद्विदुः स्वात्मप्रवृत्तिसाक्षिभूतमेकं ब्रह्माऽमृता अमरणधर्माणस्ते भवन्ति॥२॥

भयाद्भीत्या परमेश्वरस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यो भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः। न हीश्वराणां लोकपालानां समर्थानां सतां नियन्ता चेद्वज्रोद्यतकरवन्न स्यात्स्वामिभयभीतानामिव भृत्यानां नियता प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥ ३ ॥

तच्चेह जीवन्नेव चेद्यद्यशकच्छक्नोति शक्तः सञ्ज्ञानात्येतद्भयकारणं ब्रह्म

कत्वप्रसिद्धेश्चास्ति सद्रूपं वस्तु जगतो मूलं, तच्च प्राणपदलक्ष्यं प्राणप्रवृत्तेरपि हेतुत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

सूर्यादीनां नियतप्रवृत्त्यनुपपत्त्या नियामकत्वेन सम्भावितं यत्पारमेश्वरं रूपं तदवगमायैवेह यत्नः कर्तव्य इत्याह—तच्चेति। इहैव बोद्धुं शक्तः सन्निहैव

प्रकटयति—तत एवेति। नात्र वाक्येषु ब्रह्मणो विच्छेदोऽस्तीत्यभिप्रेत्योत्तरं वाक्यं व्याचष्टे—यदेवमित्यादिना। उद्यतं वज्रमिव वज्रमुद्यतम्। पदार्थमभिधाय तात्पर्यमाह—यथेत्यादिना। एतच्छब्दार्थमाह—स्वात्मेति। स्वसम्बन्ध्यन्तःकरणप्रवृत्तीनां साक्षिभूतमित्यर्थः। य एतद्विदुस्तेऽमृता भवन्तीत्यन्वयः ॥ २ ॥

सूर्यादीनां नियतप्रवृत्त्यनुपपत्त्या नियामकत्वेन सम्भावितं यत्पारमेश्वरं रूपं तदवगमायेह यत्नः कर्तव्य इत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह—कथं तदित्यादिना। न हि नियता प्रवृत्तिरुपपद्यत इति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

तच्चेहैव बोद्धुं शक्तः सन्निहैव चेज्जानाति तदा मुच्यत एवेति सम्बन्धः। तत इत्यस्य

ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

यस्मादिहैवाऽऽत्मनो दर्शनमादर्शस्थस्येव मुखस्य स्पष्टमुपपद्यते न लोकान्तरेषु ब्रह्मलोकादन्यत्र, स च दुष्प्रापः । कथमित्युच्यते—

यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।
यथाऽप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥५॥

बोद्धुमवगन्तुं प्राक्पूर्वं शरीरस्य विस्रसोऽवस्रंसनात्पतनात्संसारबन्धनाद्विमुच्यते । न चेदशकद्बोद्धुं ततोऽनवबोधात्सर्गेषु सृज्यन्ते येषु स्रष्टव्याः प्राणिन इति सर्गाः पृथिव्यादयो लोकास्तेषु सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय शरीरभावाय कल्पते समर्थो भवति, शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । तस्माच्छरीरविस्रंसनात्प्रागात्मबोधाय यत्न आस्थेयः ॥ ४ ॥

यथाऽऽदर्शे प्रतिबिम्बभूतमात्मानं पश्यति लोकोऽत्यन्तविविक्तं तथेहाऽऽत्मनि स्वबुद्धावादर्शवन्निर्मलीभूतायां विविक्तमात्मनो दर्शनं भवतीत्यर्थः । यथा स्वप्नेऽविविक्तं जाग्रद्वासनोद्भूतं तथा पितृलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः कर्मफलोपभोगासक्तत्वात् । यथा चाप्स्वविभक्तावयवमात्मरूपं परीव ददृशे परिदृश्यत इव तथा गन्धर्वलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः । एवं च लोकान्तरेष्वपि शास्त्रप्रामाण्यादवगम्यते । छायातपयोरिवात्यन्तविविक्तं ब्रह्मलोक एवैकस्मिन् । स च दुष्प्रापोऽत्यन्तविशिष्टकर्मज्ञानसाध्यत्वात् । तस्मादात्मदर्शनायेहैव यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥५॥

चेज्जानाति तदा मुच्यत एवेति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

व्याख्यानमनवबोधादिति । परमात्मावगमाय यत्नः कार्य इत्युक्तमुपसंहरति-तस्मादित्यादिना ॥४॥

यथाऽऽदर्श इत्यादिवाक्यं व्याख्यातुं प्रास्ताविकमाह-यस्मादित्यादिना । इहैव मनुष्यदेह एव । यथाऽऽदर्शस्थस्य मुखस्य स्पष्टमुपलब्धिस्तथाऽऽत्मा यस्मादात्मनि स्पष्टमुपलभ्यते तस्मादिहैवाऽऽत्मनो दर्शनमित्यन्वयः । एवकारव्यावर्त्यमाह—नेति । तर्हि ब्रह्मलोकेऽपि तद्दर्शनं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति । ननु तर्हि ब्रह्मलोक एवाऽऽत्मनो दर्शनं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-स चेति । आकाङ्क्षापूर्वकमवतारितवाक्यं व्याचष्टे-कथमित्यादिना । स्वप्न इत्यत्राविविक्तमिति पदच्छेदः । पितृलोक आत्मदर्शनमिति शेषः । पितृलोके दर्शनस्याविविक्तत्वे हेतुमाह—कर्मफलेति । गन्धर्वलोकग्रहणमुपलक्षणमित्याह—एवमिति । एकस्मिन्नात्मदर्शनमित्यनुवर्तते । दुष्प्रापत्वे हेतुमाह-अत्यन्तेति । विशिष्टं कर्माश्वमेधादि तत्सहितं ज्ञानमुपासनं तत्साध्यत्वादित्यर्थः । पदतात्पर्यार्थमाह-तस्मादिति । इहैव मनुष्यशरीर एव ॥ ५ ॥

कथमसौ बोद्धव्यः किं वा तदवबोधे प्रयोजनमित्युच्यते—

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

यस्मादात्मन इन्द्रियाणां पृथग्भाव उक्तो नासौ बहिरधिगन्तव्यो यस्मात्प्रत्यगात्मा स सर्वस्य । तत्कथमित्युच्यते—

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।
सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां स्वस्वविषयग्रहणप्रयोजनेन स्वकारणेभ्य आकाशादिभ्यः पृथगुत्पद्यमानानामत्यन्तविशुद्धात्केवलाच्चिन्मात्रात्मस्वरूपात्पृथग्भावं स्वभावविलक्षणात्मकतां तथा तेषामेवेन्द्रियाणामुदयास्तमयौ चोत्पत्तिप्रलयौ जाग्रत्स्वापावस्थापेक्षया नाऽऽत्मन इति मत्वा ज्ञात्वा विवेकतो धीरो धीमान्न शोचति। आत्मनो नित्यैकस्वभावस्याव्यभिचाराच्छोककारणत्वानुपपत्तेः। तथा च श्रुत्यन्तरं—तरति शोकमात्मविदिति ॥ ६ ॥

इन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादि । अर्थानामिहेन्द्रियसमानजातीयत्वादिन्द्रियग्रहणेनैव ग्रहणम् । पूर्ववदन्यत् । सत्त्वशब्दाद्बुद्धिरिहोच्यते ॥ ७ ॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति पूर्वमुक्तमिह त्वर्थानामग्रहणात्सर्वप्रत्यगात्मत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—अर्थानामिहेति ॥ ७ ॥

उत्तरं वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकं योजयति—कथमित्यादिना । इन्द्रियग्रहणमुपलक्षणमित्याह—स्वविषयेति । विषयाः शब्दादयस्तेषां ग्रहणमेव प्रयोजनं तेन सहेत्यर्थः । इन्द्रियाणां नित्यत्वं व्यावर्तयति—आकाशेति । पृथग्भावप्रतियोगिनं निर्दिशति—अत्यन्तेति । विलक्षणात्मकतां मत्वेत्यन्वयः । एवमुत्पत्तिप्रलयौ मत्वेत्यन्वयः । मननप्रकारं दर्शयति—जाग्रदिति । नाऽऽत्मनस्ताविति मत्वेति सम्बन्धः । उत्पत्तिप्रलयौ जाग्रत्स्वप्नावस्थापेक्षया नाऽऽत्मन इति पाठान्तरं सुगमम् । ज्ञाने साधनमाह—विवेकत इति । धीमान्प्रत्यग्ब्रह्मैक्यपर्यवसन्नमतिः । शोकाभावे हेतुमाह—आत्मन इति ॥ ६ ॥

साध्याहारमुदयास्तमयौ च यदित्यत्र यच्छब्दं व्याचष्टे—यस्मादिति । तस्मान्नासौ बहिरवगन्तव्य इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—यस्मादिति । सर्वस्येति । तस्मान्न बहिरवगन्तव्यः । किन्तु प्रत्यक्त्वेनैवावगन्तव्य इति शेषः । तदिति पृथग्भावप्रत्यक्त्वे । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति पूर्वमुक्तमिह त्वग्रहणात्सर्वप्रत्यगात्मत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—अर्थानामिहेति । पूर्ववदन्यदिति । अन्यत्परत्वाद्युपवर्णनम् पूर्ववदिन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इतिव्याख्यानवदित्यर्थः ॥ ७ ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

कथं तर्ह्यलिङ्गस्य दर्शनमुपपद्यत इत्युच्यते—

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापको व्यापकस्याप्याकाशादेः सर्वस्य कारणत्वात् । अलिङ्गो लिङ्ग्यते गम्यते येन तल्लिङ्गं बुद्ध्यादि तदविद्यमानमस्येति सोऽयमलिङ्ग एव । सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्येतत् । यं ज्ञात्वाऽऽचार्यतः शास्त्रतश्च मुच्यते जन्तुरविद्यादिहृदयग्रन्थिभिर्जीवन्नेव पतितेऽपि शरीरेऽमृतत्वं च गच्छति सोऽलिङ्गः परोऽव्यक्तात्पुरुष इति पूर्वेणैव सम्बन्धः ॥८॥

न संदृशे संदर्शनविषये न तिष्ठति प्रत्यगात्मनोऽस्य रूपम् । अतो न चक्षुषा सर्वेन्द्रियेण, चक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् । पश्यति नोपलभते कश्चन कश्चिदप्येनं प्रकृतमात्मानम् । कथं तर्हि तं पश्येदित्युच्यते । हृदा

बुद्धिसुखदुःखादिः साश्रयो गुणत्वाद्रूपवदिति वैशेषिका अनुमिमते तदसत् साश्रयत्वमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वान्मनस एव कामादिगुणवत्त्वश्रवणादात्माश्रयत्वकल्पने च निर्गुणत्वशास्त्रविरुद्धत्वादात्मना सह बुद्ध्यादेरविनाभावाग्रहणाच्च बुद्ध्यादि नाऽऽत्मलिङ्गमित्याह–लिङ्ग्यते गम्यते येनेति ॥ ८॥

कथं दर्शनमुपपद्यत इति प्रष्टुः कोऽभिप्रायः, किं विषयतया दर्शनं वक्तव्यमुताविषयतयैव दर्शनोपायो वाच्यः ! प्रथमं प्रत्याह—न संदृश इति । रूपादिमत्तद्विशेषणं च दर्शनविषययोग्यं भवति तदभावादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह–कथं तर्हीति । बाह्यकरणग्रामोपरमेऽपि यदा मनो विषयान्सङ्कल्पयते तदा मुमुक्षोर्बुद्धिस्तस्य नियन्त्री भवति । हे मनः किमर्थं त्वं पिशाचवत्प्रधावसि । न तावत्स्वप्रयोजनार्थम् । तव जडत्वात्प्रयोजनसम्बन्धानुपपत्तेर्विषयाणां च

व्यापकत्वे हेतुमाह–व्यापकस्येति । बुद्ध्यादि साश्रयं गुणत्वाद्रूपादिवदिति वैशेषिका अनुमिमते तदसत्साश्रयत्वसाधने सिद्धसाधनत्वान्मनस एव कामादिगुणवत्त्वश्रवणादात्माश्रयत्वकल्पने च निर्गुणत्वप्रतिपादकशास्त्रविरोधादात्मना सह बुद्ध्यादेरविनाभावाग्रहणाच्च न बुद्ध्याद्यात्मलिङ्गमित्याह–लिङ्ग्यते गम्यते येनेति । मुच्यतेऽमृतत्वं च गच्छतीति वाक्ययोः पौनरुक्त्यं परिहरन्व्याचष्टे–यं ज्ञात्वेत्यादिना ॥ ८ ॥

अलिङ्गत्वे दर्शनमनुपपन्नमिति पृच्छति–कथमिति । प्रष्टुः कोऽभिप्रायः ! किं विषयतया दर्शनं वक्तव्यमुताविषयतयैव दर्शनोपायो वाच्य इति । प्रथमं प्रत्याह–न संदृश इति । अस्य प्रत्यगात्मनो रूपं न संदर्शनविषये तिष्ठतीन्वयः । रूपादिमद्दर्शनयोग्यं भवति तदभावादिति भावः । द्वितीयं प्रत्याह–कथं तर्हीति । बाह्यकरणग्रामोपरमेऽपि यदा मनो

हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥९॥

सा हृन्मनीट् कथं प्राप्यत इति तदर्थो योग उच्यते—

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

हृत्स्थया बुद्ध्या । मनीषा मनसः सङ्कल्पादिरूपस्येष्टे नियन्तृत्वेनेति मनीट् तया हृदा मनीषाऽविकल्पयित्र्या । मनसा मननरूपेण सम्यग्दर्शनेन । अभिक्लृप्तोऽभिसमर्थितोऽभिप्रकाशित इत्येतत् । आत्मा ज्ञातुं शक्यत इति वाक्यशेषः । तमात्मानं ब्रह्मैतद्ये विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

यदा यस्मिन्काले स्वविषयेभ्यो निवर्तितान्यात्मन्येव पञ्च ज्ञानानि । ज्ञानार्थत्वाच्छ्रोत्रादीनीन्द्रियाणि ज्ञानान्युच्यन्ते । अवतिष्ठन्ते सह मनसा

क्षयिष्णुत्वादिदोषदुष्टानां सम्बन्धेन प्रयोजनानुपपत्तेः । नापि चेतनार्थम् , तस्यासङ्गत्वात्परमानन्दस्वभावत्वाच्चेति नियन्तृत्वेन बुद्धिर्मनीडुच्यत इत्याह—मनस इति । अविकल्पयित्र्येति । विषयकल्पनाशून्यया ब्रह्मास्मीत्यविषयतयैव ब्रह्मभावव्यञ्जिकया महावाक्योत्थया बुद्धिवृत्त्या ज्ञातुं शक्यत इति सम्बन्धः । कथम्भूत आत्मेत्यत आह—मनसेति । यद्यन्मया दृश्यते बाह्यं घटादि तत्तदहं यथा न भवामि तथाऽस्मिन्नपि सङ्घाते यद्यद् दृश्यं तत्तदहं न भवामि किन्तु योऽत्र ज्ञोऽशः सोऽस्मि सर्वशरीरेष्वेकलक्षणलक्षितत्वादेक एवेति विचारेण प्रथमं सम्भावित इत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्रुतवेदान्तानामपि केषाञ्चिद्ब्रह्मास्मीतिबुद्धिस्थैर्यादर्शनादस्ति किञ्चित्प्रतिबन्धकान्तरं तदपनयोपायोऽप्यन्यो वक्तव्य इत्यभिप्रेत्याऽऽह—सा हृदिति । श्रवणमननाभ्यां प्रमाप्रमेयासम्भावनानिरासेऽपि चित्तस्यानेकाग्रतादोषः प्रति-

---

विषयान्सङ्कल्पयते तदा मुमुक्षोर्बुद्धिस्तस्य नियन्त्री भवति । हे मनः किमर्थं त्वं पिशाचवद्धावसि, न तावत्स्वप्रयोजनार्थं जडत्वात्प्रयोजनसम्बन्धानुपपत्तेर्विषयाणां च क्षयिष्णुत्वादिदोषदुष्टानां सम्बन्धेन प्रयोजनानुपपत्तेः । नापि चेतनार्थं तस्यासङ्गत्वात्परमानन्दस्वभावत्वाच्चेति नियन्तृत्वेन बुद्धिर्मनीडित्युच्यत इत्याह—मनस इति । अभिप्रकाशित इति । योऽत्र सङ्घाते ज्ञोऽशः सोऽस्मिन्सर्वशरीरेष्वेकलक्षणलक्षितत्वादेक एवेति विचारेण प्रथमं सम्भावित इत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्रुतवेदान्तानामपि केषाञ्चिद्ब्रह्मास्मीतिबुद्धिस्थैर्यादर्शनादस्ति प्रतिबन्धान्तरं तदपनयनायान्योऽप्युपायो वक्तव्य इत्याह—सा हृन्मनीडिति । श्रवणमननाभ्यां प्रमेयासम्भावनानिरासेऽपि चित्तस्यानेकाग्रतादोषः प्रतिबन्धकः सम्भवति तदपनयनाय योगोऽनुष्ठेय उपदिश्यत इत्यर्थः । ज्ञायतेऽनेनार्थ इति व्युत्पत्त्या ज्ञानशब्देन श्रोत्राद्युच्यत इत्याह—ज्ञानेति । यद-

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥

यदनुगतानि तेन सङ्कल्पादिव्यावृत्तेनान्तःकरणेन । बुद्धिश्चाध्यवसायलक्षणा न विचेष्टति स्वव्यापारेषु न विचेष्टते न व्याप्रियते तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

तामीदृशीं तदवस्थां योगमिति मन्यन्ते वियोगमेव सन्तम् । सर्वानर्थसंयोगवियोगलक्षणा हीयमवस्था योगिनः । एतस्यां ह्यवस्थायामविद्याध्यारोपणवर्जितस्वरूपप्रतिष्ठ आत्मा । स्थिरामिन्द्रियधारणां स्थिरामचलामिन्द्रियधारणां बाह्यान्तःकरणानां धारणमित्यर्थः । अप्रमत्तः प्रमादवर्जितः समाधानं प्रति नित्यं यत्नवांस्तदा तस्मिन्काले यदैव प्रवृत्त-

---

बन्धकः सम्भवति तदपनयाय योगोऽनुष्ठातव्य उपदिश्यत इत्यर्थः । यदनुगतानीति । येन येन मनसाऽधिष्ठितानि तेन तेन सहावतिष्ठन्ते निवृत्तव्यापाराणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

वियोगमेव सन्तं योगमिति विरुद्धलक्षणया मन्यन्त इत्युक्तं तत्स्फुटयति–सर्वानर्थेति । उपसंहृतं मनो यदि सुषुप्तिं गच्छेत्तदा साऽनर्थबीजावस्था भवति । तद्व्यावृत्तये पूर्णं ब्रह्मास्मीत्यावृत्तौ योजयेदावृत्तौ नियुक्तं विषयेषु विक्षिप्तं चेत्स्यात्तद्दोषदर्शनेन ततोऽपि व्यावर्तयेत् । व्यावृत्तमपि ततस्तटस्थं चेत्स्या-

---

नुगतानि सङ्कल्पाद्यात्मकं यदन्तःकरणं तेनानुगतानि तेनान्तःकरणेन सहावतिष्ठन्ते निवृत्तव्यापाराणि भवन्तीत्यन्वयः । बुद्धिश्चेति । येन येनेन्द्रियेण सहकृता विषयपरिच्छेदाय प्रभवति तेन तेन सहावतिष्ठते निवृत्तव्यापारा भवतीत्यर्थश्चकाराद्गम्यते । परमां गतिमिति । उत्कृष्टफलसाधनत्वात्परमत्वम् ॥ १० ॥

वियोगमेव सन्तं योगमिति विरुद्धलक्षणया मन्यन्त इत्युक्तं तत्स्फुटयति–सर्वानर्थेति । यद्यद्ग्राह्यं घटादि तत्तदहं न भवामि यथा तथाऽस्मिन्नपि सङ्घाते यद्यद् दृश्यते तत्तदहं न भवामि किन्तु पूर्णं ब्रह्मास्मीत्येवमाकारवृत्तौ चित्तं योजयेत्तच्चित्तं विषयेषु विक्षिप्तं चेत्स्याद्विषयदोषदर्शनेन व्यावर्तयेद्व्यावृत्तं रागादिमच्चेत्स्यात्साऽपि कषायावस्था ततो निरुद्धं मनो यदा न जागर्ति न स्वपिति न चान्तरालावस्थं भवति न च रसस्वादयुक्तं पूर्णब्रह्मावभासकतयैव क्षीणं भवति तदा सर्वेभ्योऽनर्थसंयोगेभ्यो वियोगोऽसम्बन्ध एव लक्षणं स्वरूपं यस्याः सा तादृशी भवतीत्यर्थः । हिशब्दो वेदान्तप्रसिद्धद्योतकः । अस्या अवस्थायाः प्रयोजनमाह–एतस्यामिति । लयविक्षेपकषायरसस्वादवर्जितायाम् । आत्मा ज्ञातुं शक्यत इति शेषः । कथम्भूत आत्मेत्यत आह–अविद्याध्यारोपणेति । क्वचिदविद्याध्यारोपणवर्जिता स्वरूपप्रतिष्ठाऽऽत्मन इति पाठान्तरम् । पूर्वोक्तामवस्थां विशिनष्टि–स्थिरामिति । योगारम्भ-

बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेद्ब्रह्मेदं तदिति विशेषतो गृह्येत बुद्ध्याद्युपरमे च ग्रहणकारणाभावादनुपलभ्यमानं नास्त्येव ब्रह्म । यद्धि करणगोचरं तदस्तीति प्रसिद्धं लोके विपरीतं चासदित्यतश्चानर्थको योगोऽनुपलभ्यमानत्वाद्वा नास्तीत्युपलब्धव्यं ब्रह्मेत्येवं प्राप्त इदमुच्यते । सत्यम्—

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

योगो भवतीति सामर्थ्यादवगम्यते । न हि बुद्ध्यादिचेष्टाभावे प्रमादसम्भवोऽस्ति । तस्मात्प्रागेव बुद्ध्यादिचेष्टोपरमादप्रमादो विधीयते । अथवा यदैवेन्द्रियाणां स्थिरा धारणा तदानीमेव निरङ्कुशमप्रमत्तत्वमित्यतोऽभिधीयतेऽप्रमत्तस्तदा भवतीति । कुतः ? योगो हि यस्मात्प्रभवाप्ययावुपजनापायधर्मक इत्यर्थोऽतोऽपायपरिहारायाप्रमादः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥११॥

नैव वाचा न मनसा न चक्षुषा नान्यैरपीन्द्रियैः प्राप्तुं शक्यत इत्यर्थः । तथाऽपि सर्वविशेषरहितोऽपि जगतो मूलमित्यवगतत्वादस्त्येव, कार्यप्रविलापनस्यास्तित्वनिष्ठत्वात् । तथा हीदं कार्यं सूक्ष्मतारतम्यपारम्पर्ये-

---

त्साऽपि यावत्कषायावस्था ततो निरुद्धं मनो यदा न जागर्ति न स्वपिति चान्तरालावस्थं भवति पूर्णब्रह्मावभासकतयैव क्षीणं भवति तदा सर्वानर्थवियोगलक्षणा साऽवस्था भवतीत्यर्थः । योगारम्भकाले प्रमादवर्जनं विधेयतया व्याख्यायानुवादपरतया व्याचष्टे—अथवेति । विधिपक्षे हेतुं पृच्छति—कुत इति ॥११॥

उत्तरमन्त्रमवतारयितुं शङ्कामुद्भावयति—बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेदिति । घटोऽस्तीति प्रतिपन्नस्य घटस्य मुद्गराभिघाताद्विलापने घटाकार एव विलीयते नास्तित्वांशस्तस्य कपालादावप्यनुवृत्तिदर्शनात् । अतः कार्यप्रविलापनस्यास्तित्वनिष्ठत्वान्न शून्यतापर्यवसायी लय इत्युक्तमेतत्स्फुटयति—तथा हीति ।

काले प्रमादवर्जनं श्रुतिविधत्त इत्याह—अप्रमत्त इति । सामर्थ्यादिति । प्रमादवर्जनमन्तरा योगस्य दुष्प्रापत्वादित्यर्थः । ननु योगोत्तरकालमेवाप्रमादो विधीयतामित्याशङ्क्याऽऽह—न हीत्यादिना । अभाव इति पदच्छेदः । योगारम्भकाले प्रमादवर्जनं विधेयतया व्याख्यायानुवादपरतया व्याचष्टे-अथवेति । विधिपक्षे हेतुं पृच्छति—कुत इति ॥११॥

उत्तरमन्त्रमवतारयितुं शङ्कामुद्भावयति-बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेदिति । घटोऽस्तीति प्रतिपन्नस्य घटस्य मुद्गरप्रहाराद्विलापने घटाकार एव प्रविलीयते नास्तित्वांशस्तस्य कपालादावप्यनुवृत्तिदर्शनादतः कार्यप्रविलापस्यास्तित्वनिष्ठत्वान्न शून्यतापर्यवसायी लय इत्युक्तमेतत्स्फुटयति—तथा हीति । स्थूलस्य कार्यस्य विलये सूक्ष्मं तत्कारणमवशिष्यते । तस्यापि विलये ततः सूक्ष्ममिति यावद्दर्शनव्याप्तिमुपलभ्य यत्र न दृश्यते तत्राप्यमूर्तविषयत्वावश्यंभावित्वात्सन्मात्रमेवामूर्तमवतिष्ठत इति कार्यमेव सूक्ष्मतारतम्यपारम्पर्येणानुभूयमानं सत्त्वबुद्धिनिष्ठां पुरुषस्य ग(षस्यावग)मयतीत्यर्थः । ननु यद् दृश्यं तदसद्यथा स्वप्नदृश्यमिति

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

णानुगम्यमानं सद्बुद्धिनिष्ठामेवावगमयति । यदाऽपि विषयप्रविलापनेन प्रविलाप्यमाना बुद्धिस्तदाऽपि सा सत्प्रत्ययगर्भैव विलीयते । बुद्धिर्हि नः प्रमाणं सदसतोर्याथात्म्यावगमे । मूलं चेज्जगतो न स्यादसदन्वितमेवेदं कार्यमसदित्येवं गृह्येत न त्वेतदस्ति सत्सदित्येव तु गृह्यते । यथा मृदादिकार्यं घटादि मृदाद्यन्वितम् । तस्माज्जगतो मूलमात्माऽस्तीत्येवोपलब्धव्यम् । कस्मात् ? अस्तीति ब्रुवतोऽस्तित्ववादिन आगमार्थानुसारिणः श्रद्दधानादन्यत्र नास्तिकवादिनि नास्ति जगतो मूलमात्मा निरन्वयमेवेदं

स्थूलस्य कार्यस्य विलये सूक्ष्मं तत्कारणमवशिष्यते तस्यापि विलये सूक्ष्ममिति यावद्दर्शनव्याप्तिमुपलभ्य यत्र न दृश्यते तत्रापि मूर्तविलयस्यावश्यम्भावित्वात्सन्मात्रमेवामूर्तमवतिष्ठत इति कार्यमेव सौक्ष्म्यतारतम्यपारम्पर्येणानुश्रियमाणं सद्बुद्धिनिष्ठां पुरुषस्य ग(षस्यावग)मयतीत्यर्थः । ननु यद् दृश्यं तदसद्यथा स्वप्रदर्शनमिति व्याप्तिदर्शनादस्तित्वेन दृश्यस्यासत्त्वात्सद्बुद्धिरपि नास्त्येवेत्याशङ्क्याऽऽह—यदाऽपीति । सद्बुद्धिरपि नास्तीत्येवम्भूतः प्रत्ययोऽवश्यमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा निषेधव्यवहारायोगात् । अतोऽन्ततो गत्वा सद्बुद्धिः स्वीकृता स्यादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—बुद्धिर्हीति । व्यभिचारिष्वपि विषयेषु सन्मात्रबुद्धेरव्यभिचारदर्शनाद् बुद्धेश्च स्वतः प्रामाण्यात्सन्मात्रं वस्त्वभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । इतश्च सदेव मूलं जगतो वाच्यमित्याह—मूलं चेदिति । नास्ति जगतो मूलं ब्रह्मेत्यवगमेऽपि प्रतियोगितया ब्रह्मज्ञानसम्भवात्किमिति मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानकामेनास्तीत्येवोपलब्धव्यमित्याह—कस्मादिति । प्रतियोगितया ज्ञानस्य निषेध्यत्वादात्मतया ज्ञानं न स्यादतो ब्रह्मज्ञानकामेनास्ति जगन्मूलमित्यवगन्तव्यमेवेत्याह—अस्तीति ब्रुवत इत्यादिना ॥ १२ ॥

व्याप्तिदर्शनादस्तित्वेन, दृश्यस्य सर्वस्यासत्त्वाद् सद्बुद्धिरपि नास्त्येवेत्याशङ्क्याऽऽह-यदाऽपीति । सद्बुद्धिरपि नास्तीत्येवं प्रत्ययोऽवश्यमभ्युपगन्तव्योऽन्यथा निषेधव्यवहारायोगात् । अन्ततो गत्वा सद्बुद्धिः स्वीकृता स्यादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—बुद्धिर्हीति । व्यभिचारिष्वपि विशेषेषु सन्मात्रबुद्धेरव्यभिचारदर्शनाद् बुद्धेश्च स्वतः प्रामाण्यात्सन्मात्रं वस्त्वभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । इतश्च सदेव जगतो मूलं वाच्यमित्याह—मूलं चेदिति । ननु नास्ति यज्जगतो मूलं ब्रह्मेत्यवगमेऽपि प्रतियोगितया ब्रह्मज्ञानसम्भवात्किमिति मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानकामेनास्तीत्येवोपलब्धव्यमित्यत आह—कस्मादिति । प्रतियोगितया ज्ञानस्य निषिद्धत्वादात्मतया ज्ञानं न स्यादतो ब्रह्मज्ञानकामेनास्ति मूलं जगत इत्यवगन्तव्यमित्याह-अस्तीति ब्रुवत इत्यादिना । तस्मादस्तीति ब्रुवत इति पाठस्त्वनारूढः ॥ १२ ॥

तस्मादपोह्यासद्वादिपक्षमासुरम्—

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

एवं परमार्थदर्शिनः—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

कार्यमभावान्तं प्रविलीयत इति मन्यमाने विपरीतदर्शिनि कथं तद्ब्रह्म तत्त्वत उपलभ्यते न कथञ्चनोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवाऽऽत्मोपलब्धव्यः सत्कार्यो बुद्ध्याद्युपाधिः । यदा तु तद्रहितोऽविक्रिय आत्मा कार्यं च कारणव्यतिरेकेण नास्ति "वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि"ति श्रुतेस्तदा यस्य निरुपाधिकस्यालिङ्गस्य सदसदादिप्रत्ययविषयत्ववर्जितस्याऽऽत्मनस्तत्त्वभावो भवति । तेन च रूपेणाऽऽत्मोपलब्धव्य इत्यनुवर्तते । तत्राप्युभयोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोरस्तित्वतत्त्वभावयोः । निर्धारणार्था षष्ठी । पूर्वमस्तीत्येवोपलब्धस्याऽऽत्मनः सत्कार्योपाधिकृतास्तित्वप्रत्ययेनोपलब्धस्येत्यर्थः । पश्चात्प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिरूप आत्मनस्तत्त्वभावो विदिताविदिताभ्यामन्योऽद्वयस्वभावो "नेति नेति, अस्थूलमनण्वह्रस्वम्, अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने" इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टः प्रसीदत्यभिमुखीभवति । आत्मप्रकाशनाय पूर्वमस्तीत्युपलब्धवत इत्येतत् ॥ १३ ॥

यदा यस्मिन्काले सर्वे कामाः कामयितव्यस्यान्यस्याभावात्प्रमुच्यन्ते

सोपाधिकस्याऽऽत्मनो ज्ञानान्मुक्त्यसम्भवान्निरुपाधिकज्ञानायापि प्रयतितव्यमित्याह—यदा त्विति । सोपाधिके प्रथमं स्थिरीभूतस्य तद्द्वारेण लक्ष्यपदार्थावगमे सति क्रमेण वाक्यार्थावगतिः सम्भाव्यत इत्याह—तत्राप्युभयोरित्यादिना । सदुपलभ्यमानं कार्यमुपाधिर्यस्य कारणत्वस्य तत्कृतो योऽस्तित्वप्रत्ययः कारणत्वादस्ति पर आत्मेति तेनोपलब्धस्येति योजना ॥ १३ ॥

सर्वे कामा इति । प्रवृत्तफलकर्मोपस्थापिते शरीरस्थितिनिमित्तान्नपानादौ

सोपाधिकस्याऽऽत्मनो ज्ञानान्मुक्त्यसम्भवान्निरुपाधिकज्ञानाय प्रयतितव्यमित्याह—यदा त्विति । सोपाधिकस्य प्रथमं स्थिरीभूतस्य तद्द्वारेण लक्ष्यपदार्थावगमे सति क्रमेण वाक्यार्थावगमः सम्भवतीत्याह—तत्राप्युभयोरित्यादिना । सदुपलभ्यमानं कार्यमुपाधिर्यस्य कारणत्वस्य तत्कृतोऽस्तित्वप्रत्ययः कारणत्वादस्ति पर आत्मेत्युपलब्धस्येति योजना ॥१३॥

सर्वे कामा इति । प्रवृत्तकर्मतत्फलोपस्थापिते शरीरस्थितिनिमित्तान्नपानादौ प्रवृत्तिका-

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

कदा पुनः कामानां मूलतो विनाश इत्युच्यते—

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम् ॥ १५ ॥

विशीर्यन्ते येऽस्य प्राक्प्रतिबोधाद्विदुषो हृदि बुद्धौ श्रिता आश्रिताः। बुद्धिर्हि कामानामाश्रयो नाऽऽत्मा। कामः सङ्कल्प इत्यादिश्रुत्यन्तराच्च। अथ तदा मर्त्यः प्राक्प्रबोधादासीत्स प्रबोधोत्तरकालमविद्याकामकर्मलक्षणस्य मृत्योर्विनाशादमृतो भवति, गमनप्रयोजकस्य मृत्योर्विनाशाद्गमनानुपपत्तेरत्रेहैव प्रदीपनिर्वाणवत्सर्वबन्धनोपशमाद्ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते भेदमुपयान्ति विनश्यन्ति हृदयस्य बुद्धेरिह जीवत एव ग्रन्थयो ग्रन्थिवद् दृढबन्धनरूपा अविद्याप्रत्यया इत्यर्थः। अहमिदं शरीरं ममेदं धनं सुखी दुःखी चाहमित्येवमादिलक्षणास्तद्विपरीतब्रह्मात्मप्रत्ययोपजननाद्ब्रह्मैवाहमस्म्यसंसारीति विनष्टेष्वविद्याग्रन्थिषु तन्निमित्ताः कामा मूलतो विनश्यन्ति। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्येतावदेवैतावन्मात्रं नाधिकमस्तीत्याशङ्का कर्तव्या। अनुशासनमनुशिष्टिरुप-

---

प्रवृत्तिकारणेच्छाव्यतिरिक्ताः सर्वे कामाः काम्येन ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गं प्राप्स्यामि त्रैपुर्याराधनेन जनं वशीकरिष्यामीत्येवमादयः स्वर्गादिदेहेष्वप्यहमेव तिष्ठामि तद्भोगाश्च प्राप्ता एवाप्राप्तविषयश्च कामो व्यर्थो मिथ्या चासाविति विचारेण विशीर्यन्त इत्यर्थः। कामाश्रय आत्मेति वैशेषिकमतं श्रुतिबाह्यत्वान्नाऽऽदरणीयमेवेत्याह—बुद्धिर्हीति ॥ १४ ॥

कामप्रविलयस्य सुषुप्तेऽपि भावादमृतत्वचिह्नत्वं न भवतीति मत्वाऽऽह—कदा पुनरिति ॥ १५ ॥

रणेच्छाव्यतिरिक्ताः सर्वं कामाः काम्येन ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गं प्राप्स्यामीति त्रिपुर्याराधनेन जनं च वशीकरिष्यामीत्येवमादयः स्वर्गादिदेहेष्वहमेव तिष्ठामि भोगश्च प्राप्ते विषयेऽप्राप्तविषयश्च कामो व्यर्थो मिथ्या चासाविति विचारेण विशीर्यन्त इत्यर्थः। कामाद्याश्रय आत्मेति वैशेषिकमतं श्रुतिबाह्यत्वादनादरणीयमित्याह–बुद्धिर्हीति ॥ १४ ॥

कामप्रविलयस्य सुषुप्तेऽपि भावादमृतत्वज्ञापकत्वं न सम्भवतीति मत्वाऽऽह–कदा पुनरिति। अविद्याप्रत्ययान्विशिनष्टि–अहमिदमित्यादिना। आत्मप्रत्ययेन तन्नाशं दर्शयन्क्रमोच्छित्तिमाह–तद्विपरीतेत्यादिना। इति प्रत्ययोपजननादिति सम्बन्धः। अथ तदेत्यर्थः।

निरस्ताशेषविशेषव्यापिब्रह्मात्मप्रतिपत्त्या प्रभिन्नसमस्ताविद्यादिग्रन्थेर्जीवत एव ब्रह्मभूतस्य विदुषो न गतिर्विद्यत इत्युक्तमत्र ब्रह्म समश्नुत इत्युक्तत्वात्, "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येती"ति श्रुत्यन्तराच्च । ये पुनर्मन्दब्रह्मविदो विद्यान्तरशीलिनश्च ब्रह्मलोकभाजो ये च तद्विपरीताः संसारभाजस्तेषामेव गतिविशेष उच्यते प्रकृतात्कृष्टब्रह्मविद्याफलस्तुतये । किञ्चान्यदग्निविद्या पृष्टा प्रत्युक्ता च । तस्याश्च फलप्राप्तिप्रकारो वक्तव्य इति मन्त्रारम्भः । तत्र—

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥१६॥

इदानीं सर्ववल्ल्यर्थोपसंहारार्थमाह—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ॥

देशः सर्ववेदान्तानामिति वाक्यशेषः ॥ १५ ॥

शतं च शतसंख्याका एका च सुषुम्ना नाम पुरुषस्य हृदयाद्विनिःसृता नाड्यः शिरास्तासां मध्ये मूर्धानं भित्त्वाऽभिनिःसृता निर्गता सुषुम्ना नाम । तयाऽन्तकाले हृदय आत्मानं वशीकृत्य योजयेत् । तया नाड्योर्ध्वमुपर्यायन्गच्छन्नादित्यद्वारेणामृतत्वममरणधर्मत्वमापेक्षिकम्, "आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते" इति स्मृतेः । ब्रह्मणा वा सह कालान्तरेण मुख्यममृतत्वमेति भुक्त्वा भोगाननुपमान्ब्रह्मलोकगतान् । विष्वङ्नानाविधगतयोऽन्या नाड्य उत्क्रमणे निमित्तं भवन्ति संसारप्रतिपत्त्यर्था एव भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां सम्बन्धिनि हृदये सन्निविष्टो यथाव्याख्यातस्तं स्वादात्मीयाच्छरीरात्प्रवृहेदुद्यच्छेन्निष्कर्षेत्पृथक् कुर्यादित्यर्थः । किमिवेत्युच्यते—मुञ्जादिवेषीकामन्तस्थां धैर्येणाप्रमादेन । तं

प्रकरणविच्छेदेनोक्तस्य सम्बन्धं दर्शयति—निरस्ताशेषेत्यादिना । यदभाणि भास्करेण प्रकरणाद्ब्रह्मविद्विषयैवेयं गतिरिति तदसद्गतिश्रवणेन लिङ्गेन परिच्छिन्ने गमनयोग्येऽस्या गतेः सम्बन्धावगमे सति दुर्बलेन प्रकरणेन प्रकृतब्रह्मवित्सम्बन्धानुपपत्तेः । नाड्यन्तराणामपि तत्सम्बन्धप्रसङ्गाच्छ्रुतिविरुद्धत्वप्रसङ्गाच्च । विस्तरश्च प्रकटार्थे द्रष्टव्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥

उपदिश्यत इति व्युत्पत्त्या प्रत्यगभिन्नः परमात्माऽभिधीयते ॥ १५ ॥

प्रकरणविच्छेदोक्तस्य सम्बन्धं दर्शयति—निरस्ताशेषेत्यादिना । निरस्ता अशेषविशेषा यस्मात्तथा तच्च तद्व्यापि च तदेव ब्रह्म तस्याऽऽत्मत्वेन प्रतिपत्तिरुपलब्धिस्तया, प्रभिन्नाः

तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

विद्यास्तुत्यर्थोऽयमाख्यायिकार्थोपसंहारोऽधुनोच्यते—

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

शिष्याचार्ययोः प्रमादकृतान्यायेन विद्याग्रहणप्रतिपादननिमित्तदोषप्रशमनार्थेयं शान्तिरुच्यते—

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।

शरीरान्निष्कृष्टं चिन्मात्रं विद्याद्विजानियाच्छुक्रममृतं यथोक्तं ब्रह्मेति । द्विर्वचनमुपनिषत्परिसमाप्त्यर्थमितिशब्दश्च ॥ १७ ॥

मृत्युप्रोक्तां यथोक्तामेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं च कृत्स्नं समस्तं सोपकरणं सफलमित्येतत् । नाचिकेतो वरप्रदानान्मृत्योर्लब्ध्वा प्राप्येत्यर्थः । किम् ? ब्रह्मप्राप्तोऽभून्मुक्तोऽभवदित्यर्थः । कथम् ? विद्याप्राप्त्या विरजो विगतधर्माधर्मो विमृत्युर्विगतकामाविद्यश्च सन्पूर्वमित्यर्थः । न केवलं नचिकेता एवान्योऽपि नचिकेतोवदात्मविदध्यात्ममेव निरुपचरितं प्रत्यक्स्वरूपं प्राप्य तत्त्वमेवेत्यभिप्रायः । नान्यद्रूपमप्रत्यग्रूपम् । तदेवमध्यात्ममेवमुक्तप्रकारेण वेद विजानातीत्येवंवित्सोऽपि विरजः सन्ब्रह्मप्राप्त्या विमृत्युर्भवतीति वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

सह नावावामवतु पालयतु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन । कः ? स एव परमेश्वर उपनिषत्प्रकाशितः । किञ्च सह नौ भुनक्तु तत्फलप्रकाशनेन नौ पालयतु । सहैवाऽऽवां विद्याकृतं वीर्यं सामर्थ्यं करवावहै निष्पादयावहै ।

आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मम् । प्रत्यक्स्वरूपमेव ब्रह्म प्राप्य विमृत्युर्भवति नान्यद्रूपमर्चिरादिमार्गगम्यं प्राप्य संयोगावसानत्वादित्यर्थः । एवंशब्दस्य विच्छब्देन सह सम्बन्ध एवंविदिति ॥ १८ ॥

समस्ता अविद्याकामकर्मादय एत ग्रन्थया यस्मात्स तथोक्तस्तस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥

आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मम् । प्रत्यक्स्वरूपमेव ब्रह्म प्राप्य विमृत्युर्भवति नान्यद्रूपमर्चिरादिमार्गगम्यं प्राप्यसंयोगस्य वियोगावसानत्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥

विद्याग्रहणनिमित्तः शिष्यस्य दोषो विद्याप्रतिपादनं प्रदानं शिष्येभ्यस्तन्निमित्त आचार्यस्य दोषस्तदुभयप्रशमनार्थेत्यर्थः । कर्त्ता क इत्याकाङ्क्षायां प्रकरणादीश्वर इत्याह–स एवेति । तेजस्विनावित्येकं पदं षष्ठ्यर्थे व्याख्याय नाविति पदं छित्त्वा तृतीयार्थे व्याख्यान-

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ १९ ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति काठकोपनिषदि द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥ (६) ।

इति काठकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

किञ्च तेजस्विनौ तेजस्विनोरावयोर्यदधीतं तत्स्वधीतमस्तु । अथवा तेजस्वि नावावाभ्यां यदधीतं तदतीव तेजस्वि वीर्यवदस्त्वित्यर्थः । मा विद्विषावहै शिष्याचार्यावन्योन्यं प्रमादकृतान्यायाध्ययनाध्यापनदोषनिमित्तं द्वेषं मा करवावहै इत्यर्थः । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिर्वचनं सर्वदोषोप-शमनार्थमित्योमिति ॥ १९ ॥

इति काठकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥ (६) ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्कर-भगवतः कृतौ काठकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

इति काठकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥ (६)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्याने द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

पूर्वकं तेजस्विपदमधीतमित्यस्य विशेषणं करोति—अथवेत्यादिना । सर्वदोषेति । आ-ध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदोषप्रशमनार्थमित्यर्थः । ओंशब्दो मङ्गलप्रयोजनः कृत्स्नोपनिष-दर्थस्मारक इतिशब्दो भाष्यसमाप्तिद्योतनप्रयोजन इति बोध्यम् ॥ १९ ॥

कण्ठवल्लीभाष्यटीका कृता गोपालयोगिना ॥
अनया प्रीयतां देवो दक्षिणाशामुखः शिवः ॥ १ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥ (६) ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमद्बालगोपालेन्द्रयतीश्वरविरचिते काठकोप-निषद्भाष्यविवरणे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

इति परिसमाप्तेयं सटीकाद्वयभाष्योपेता

काठकोपनिषत् ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सदीपिकाऽऽनन्दगिरिकृतटीकाद्वयसंवलितशाङ्करभाष्योपेता—

प्रश्नोपनिषत्

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

मन्त्रोक्तस्यार्थस्य विस्तरानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते । ऋषिप्रश्नप्रतिवचनाख्यायिका तु विद्यास्तुत्यै । एवं संवत्सरब्रह्मचर्यसंवासादियुक्तैस्तपोयुक्तैर्ग्राह्या पिप्पलादादिवत्सर्वज्ञकल्पैराचार्यैर्वक्तव्या च । न सा येन केनचिदिति विद्यां स्तौति । ब्रह्मचर्यादिसाधनसूचनाच्च तत्कर्तव्यता स्यात् ।

* *अथ श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितं भाष्यम्* *

सुकेशा च नामतः । भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः । शैब्यश्च शिवे-

* *अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका* *

आथर्वणे ब्रह्मा देवानामित्यादिमन्त्रैरेवाऽऽत्मतत्त्वस्य निर्णीतत्वात्तत्रैव ब्राह्मणेन तदभिधानं पुनरुक्तमित्याशङ्क्य तस्यैवेह विस्तरेण प्राणोपासनादिसाधनसाहित्येनाभिधानान्न पौनरुक्त्यमिति वदन्ब्राह्मणमवतारयति—मन्त्रेति । विस्तरेति । मन्त्रे हि द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा चेत्युक्त्वा तत्रापरर्ग्वेदाद्यभिधेयेत्युक्तम् । सा च विद्या कर्मरूपोपासनारूपा च । तत्र द्वितीया द्वितीयतृतीयप्रश्नाभ्यां विव्रीयते । आद्या कर्मकाण्डे विवृतेति नेह विव्रीयते । उभयोः फलं तु ततो वैराग्यार्थं प्रथमप्रश्ने स्पष्टीक्रियते । परविद्या

अथ शङ्करानन्दविरचितप्रश्नोपनिषद्दीपिकाप्रारम्भः ।

प्रश्नमुण्डकमन्त्राणां ब्राह्मणं कोऽहमीदृशम् ।
इत्यादिप्रश्ननामार्थं व्याख्यास्ये ब्रह्मबोधकम् ॥ १ ॥

प्रथमतो ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थमाख्यायिकामवतारयति-सुकेशा [च] नामतो भारद्वाजो भरद्वाजस्यापत्यं, शैब्यश्च शिवेरपत्यं, सत्यकामः सत्ये ब्रह्मणि कामो यस्य स सत्यकामो

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं

रपत्यं शैब्यः सत्यकामो नामतः । सौर्यायणी सूर्यस्यापत्यं सौर्यस्तस्यापत्यं सौर्यायणिश्छान्दसः सौर्यायणीति । गार्ग्यो गर्गगोत्रोत्पन्नः । कौसल्यश्च नामतोऽश्वलस्यापत्यमाश्वलायनः । भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यं भार्गवः । वैदर्भिर्विदर्भे भवः । कबन्धी नामतः । कत्यस्यापत्यं कात्यायनः । विद्यमानः प्रपितामहो यस्य सः, युवप्रत्ययः । ते हैते ब्रह्मपरा अपरं ब्रह्म परत्वेन गतास्तदनुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः, किं तत्

चाथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्युपक्रम्य कृत्स्नेन मुण्डकेन प्रतिपादिता तत्रापि यथा सुदीप्तादित्यादिमन्त्रद्वयोक्तार्थस्य विस्तरार्थं चतुर्थः प्रश्नः । प्रणवो धनुरित्यत्रोक्तप्रणवोपासनविवरणार्थं पञ्चमः प्रश्नः । एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिना शेषेण मुण्डकेनोक्तस्यार्थस्य स्पष्टीकरणार्थः षष्ठः प्रश्न इतीदं ब्राह्मणं तद्विस्तरानुवादीत्यर्थः । अत एव विषयप्रयोजनादिकं तत्रैवोक्तमिति नेह पुनरुच्यत इति बोध्यम् । आख्यायिकाया ब्रह्मचर्यतपआदिसाधनविधानं पुराकल्पस्वरूपेण प्रयोजनान्तरं चास्तीत्याह—ब्रह्मचर्यादिसाधनेति । सौर्यायणीति । सौर्यायणिरिति वक्तव्ये दैर्घ्यं छान्दसमित्यर्थः । युवप्रत्यय इति । कत्य(त)स्य युवपत्ये विवक्षिते फक्प्रत्यये तस्याऽऽयनादेशे च कात्यायन इति सिध्यतीत्यर्थः । ब्रह्मपराणां पुनर्ब्रह्मान्वेषणमयुक्तमित्यत आह—अपरं ब्रह्मेति । नन्वपरब्रह्मान्वेषणेनैव पुरुषार्थसिद्धेः किं परब्रह्मान्वेषणेनेत्याशङ्क्ते-किं तदिति ।

यथार्थकामः । सौर्यायणी च सूर्यस्यापत्यं सौर्यायणिः, ईकारश्छान्दसः । गार्ग्यो गर्गगोत्रः । कौसल्यश्च कौसल्यो नामतः । आश्वलायन आश्वलस्यापत्यमाश्वलायनः । चकारचतुष्टयमुक्तानां सुकेशादीनां वक्ष्यमाणद्वयोः पिप्पलादं प्रति प्रश्नसमुच्चयार्थम् । भार्गवो भृगुगोत्रो भृगोरपत्यं वा । वैदर्भिर्विदर्भदेशोद्भवः । कबन्धी कबन्धी नामतः कात्यायनः कत्य(त?)स्यापत्यं कात्यस्तस्य युवापत्यं कात्यायनस्ते प्रसिद्धा महाशाला महाश्रोत्रियाः षट् । ह किलैत उक्ताः सुकेशसत्यकामसौर्यायणीकौसल्यभार्गवकबन्धिनः । ब्रह्मपरा वेदपरा वेदैकशरणा इत्यर्थः । ब्रह्मनिष्ठा वेदार्थतात्पर्यवन्तः । परमुत्कृष्टं निरुपचरितमित्यर्थः । ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम् । अन्वेषमाणाः कीदृशं तदिति बुभुत्सं कुर्वाणा एवं प्रतिपन्नाः । तत्प्रतिपत्तिप्रकारमाह—एषोऽस्मद्बुद्धौ वाचि च वर्तमानः पिप्पलादो ह किल वै स्मर्यमाण-

वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान्पृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वं

यन्नित्यं विज्ञेयमिति तत्प्राप्त्यर्थं यथाकामं यतिष्याम इत्येवं तदन्वेषणं कुर्वन्तस्तदधिगमायैष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीत्याचार्यमुपजग्मुः। कथम्? ते ह समित्पाणयः समिद्भारगृहीतहस्ताः सन्तो भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पलादमाचार्यमुपसन्ना उपजग्मुः ॥ १ ॥

तानेवमुपगतान्ह स किल ऋषिरुवाच भूयः पुनरेव यद्यपि यूयं पूर्वं तपस्विन एव तपसेन्द्रियसंयमेन तथाऽपीह विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया चाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽऽदरवन्तः संवत्सरं कालं संवत्स्यथ सम्यग्गुरुशुश्रूषापराः सन्तो वत्स्यथ। ततो यथाकामं यो यस्य कामस्तमनतिक्रम्य यथाकामं यद्विषये यस्य जिज्ञासा तद्विषयान्प्रश्नान्पृच्छत। यदि तद्युष्म-

---

तस्य कोऽतिशय इत्यर्थः। तस्यानित्यत्वेन तत्प्राप्तेरप्यनित्यहेतुत्वेनापुरुषार्थत्वात्परस्यैव नित्यत्वात्तत्प्राप्तेस्तज्ज्ञानमात्रसाध्यत्वेनापि नित्यत्वाच्च तस्यैवान्वेषणीयत्वमिति। परस्वरूपकथनेनाऽऽह– यदिति। परब्रह्मान्वेषमाणानां कोऽतिशय इत्यत आह–तत्प्राप्त्यर्थमिति। तत्प्राप्त्यर्थं तदधिगमाय तदन्वेषणं कुर्वन्तो यथाकामं यतिष्याम इत्येवमभिप्रायेणेत्यन्वयः। समिदिति। समिद्ग्रहणं यथायोग्यं दन्तकाष्ठाद्युपहारोपलक्षणार्थम् ॥ १ ॥

तथाऽपीत्यस्य तपसेत्यतः पूर्वमन्वयः। विशेषत इत्यस्य पूर्वत्राप्यन्वयः। निष्कृष्टमर्थमाह-यद्विषय इति। अज्ञानाद्यर्थत्वाभावे हेतुमाह–प्रश्नेति। अत्रेति-

---

स्तदस्मद्बुद्धिस्थं सर्वमस्माभिर्बुभुत्सितं निखिलं पृष्टं वक्ष्यति कथयिष्यति। इत्यनेन प्रकारेण पर्यालोच्य त उक्ताः सुकेशादयो ह किल समित्पाणयो गुरूपासनार्थं समिधः पाणौ येषां ते समित्पाणयो भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पलादं पिप्पलादनामानमुपसन्नाः शास्त्रदृष्टेन विधिना समीपं प्राप्ताः ॥ १ ॥

तान्सम्प्रति समागतान्प्रश्नकर्तॄन्ह किल स पिप्पलाद ऋषिरतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टोवाचोक्तवान्। भूय एव यद्यपि पूर्वं भवन्तस्तपआदिभिः सम्पन्नास्तथाऽपि ब्रह्मविद्याग्रहणार्थं पुनरेव। तपसा शरीरशोषणादिना। ब्रह्मचर्येण योषित्स्मरणकीर्तनकेलिप्रेक्षणगुह्यभाषणसङ्कल्पाध्यवसायक्रियानिर्वृत्तिवर्जनरूपेण। श्रद्धया वेदार्थास्तिक्यबुद्ध्या संवत्सरं द्वादशसौरसंक्रान्तिकालमुक्तैः साधनैः सम्पन्नाः सन्तः। संवत्स्यथ सम्यग्वासं करिष्यथ सम्यग्वासं कुर्वन्त्वित्यर्थः। ततो यथाकामं काममनतिक्रम्य स्वेच्छानुसारेणेत्यर्थः। प्रश्नान्प्रष्टव्यार्थान्

ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

त्पृष्टं विज्ञास्यामः । अनुद्धतत्वप्रदर्शनार्थो यदिशब्दो नाज्ञानसंशयार्थः प्रश्ननिर्णयादवसीयते । सर्वं ह वो वः पृष्टं वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

अथ संवत्सरादूर्ध्वं कबन्धी कात्यायन उपेत्योपगम्य पप्रच्छ पृष्टवान् । हे भगवन् ! कुतः कस्माद्ध वा इमा ब्राह्मणाद्याः प्रजाः प्रजायन्त उत्पद्यन्ते । अपरविद्याकर्मणोः समुच्चितयोर्यत्कार्यं या गतिस्तद्वक्तव्यमिति तदर्थोऽयं प्रश्नः ॥ ३ ॥

शब्दोऽध्याहार्यः । सर्वप्रश्नानां निर्णयादज्ञानाद्यसम्भवादित्यर्थः ॥ २ ॥

परं ब्रह्मान्वेषमाणा इत्युपक्रान्तेऽस्मिन्ब्रह्मप्रकरणे प्रजापतिकर्तृकप्रजासृष्टिविषयप्रश्नप्रत्युक्त्योरसङ्गतिमाशङ्क्य प्रश्नप्रत्युक्तिरूपायाः श्रुतेस्तात्पर्यमाह–अपरविद्येति । तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इति समुचितकार्यस्य ब्रह्मलोकस्याथोत्तरेणेति तद्गतेर्देवयानमार्गस्य चेह वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं केवलकर्मणां चेत्यपि द्रष्टव्यम् । केवलकर्मकार्यस्यापि चन्द्रलोकस्य तद्गतेः पितृयाणस्य च 'तेषामेवैष ब्रह्मलोकः' 'प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते' इति वक्ष्यमाणत्वादिति । यद्यपीदमपि परब्रह्मजिज्ञासावसरेऽसङ्गतमेव तथाऽपि केवलकर्मकार्यात्समुचितकर्मकार्याच्च विरक्तस्यैव तत्राधिकार इति ततो वैराग्यार्थमिदमुच्यते । यद्यपि मुखतः सृष्टिः प्रतीयते तथाऽपि तदुक्तौ प्रयोजनाभावात्सृष्ट्युक्तिव्याजेन परविद्याफलमेवात्रोच्यत इति भावः । प्रश्न इति प्रतिवचनं चेत्यपि द्रष्टव्यं ताभ्यामेव तदुक्तेरिति ॥ ३ ॥

पृच्छत=प्रश्नानुद्दिश्य वाचं विसृजत । इदानीं स्वस्य गर्वपरिहारार्थमाह–एवं पृष्टे भवद्भिर्यदि पक्षान्तरे भवदुक्ते ज्ञानाभावे मौनं करिष्याम इत्येकः पक्षः । द्वितीयं पक्षमाह–विज्ञास्यामोऽथ चोक्तविज्ञानवन्तो भविष्यामः । सर्वं निखिलं ह प्रसिद्धं वो युष्मभ्यं वक्ष्यामः कथयिष्यामः । इत्यनेन प्रकारेण ॥ २ ॥

अथ तपोब्रह्मचर्यश्रद्धासम्पत्त्या संवत्सरनिवासानन्तरं प्रश्नं कर्तुं भृशमुत्सुकः स्वैरनुज्ञातः कबन्धी कात्यायनः, व्याख्यातम् । उपेत्य पिप्पलादस्य समीपं शास्त्रोक्तमार्गेण समागत्य । पप्रच्छ प्रश्नं कृतवान् । भगवन्हे पूजावन्पिप्पलाद । कुतः ? कस्मादुपादानान्निमित्ताच्च कारणाद्ध प्रसिद्धाद्वै स्मर्यमाणादिमा विविधशब्दप्रत्ययगम्याः । प्रजाः स्थावरजङ्गमाः प्राणिनः । प्रजायन्त उत्पद्यन्ते । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते। रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा

तस्मा एवं पृष्टवते स होवाच। तदपाकरणायाऽऽह। प्रजाकामः प्रजा आत्मनः सिसृक्षुर्वै प्रजापतिः सर्वात्मा सञ्जगत्स्रक्ष्यामीत्येवं विज्ञानवान्यथोक्तकारी तद्भावभावितः कल्पादौ निर्वृत्तो हिरण्यगर्भः सृज्यमानानां प्रजानां स्थावरजङ्गमानां पतिः सञ्जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थविषयं तपोऽन्वालोचयदतप्यत। अथ तु स एवं तपस्तप्त्वा श्रौतं ज्ञानमन्वालोच्य सृष्टिसाधनभूतं मिथुनमुत्पादयते मिथुनं द्वंद्वमुत्पादितवान्। रयिं च सोममन्नं प्राणं चाग्निमत्तारमेतावग्नीषोमावन्नान्नभूतौ मे

तस्मै स होवाचेति प्रतिज्ञातं विशेषतो दर्शयति—तदपाकरणायेति। आद्यस्य सन्नित्यस्य प्रजाकामः सन्नित्यन्वयः। यथोक्तकारीति। ज्ञानकर्मसमुच्चयकारीत्यर्थः। तद्भावभावित इति। प्रजापतिरहं सर्वात्मेत्युपासनकालीनप्रजापतिभावनायुक्त इत्यर्थः। पूर्वकल्पीयतद्भावभावित एतत्कल्पादौ हिरण्यगर्भात्मना निर्वृत्तः प्रजापतिः सन्पश्चात्प्रजाकामः संस्तपो जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थविषयमतप्यतान्वालोचयच्चिन्तादिना तत्संस्कारमुद्बोध्य ज्ञानमुत्पादितवानित्यन्वयः। तत्र प्रथममादित्यचन्द्रोत्पादनेन तद्भावमापद्य पश्चाच्चन्द्रादित्यसाध्यसंवत्सरभावमापद्यैवमेव तदवयवायनद्वयमासपक्षाहोरात्रभावमापद्य ततस्तत्साध्यव्रीह्याद्यन्नभावं रेतोभावंचाऽऽपद्य तेन रेतसा प्रजाः सृजेयमित्येवं निश्चित्य प्रथमं रयिप्राणशब्दितचन्द्रसूर्यद्वंद्वमुत्पादितवानित्याह–स एवमिति। रयिशब्देन धनवाचिना भोज्यजातं लक्षयित्वा भोज्यस्य सोमकिरणामृतयुक्तत्वात्तद्द्वारा सोमो लक्ष्यत इत्याह––रयिं चेति। एवं प्राणशब्देनापि।

"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्" ॥

तस्मा एवं पृष्टवते कात्यायनाय। स पिप्पलादो ह किलोवाचोक्तवान्। तदुक्तिमाह–प्रजाकामः प्रजासु कामो यस्य स प्रजाकामो वै प्रसिद्धः स्मर्यमाणो वा प्रजापतिः प्रजानां पालयिता हिरण्यगर्भो जन्मान्तरानुष्ठितापरविद्याकर्मसमुच्चयः। स परमात्मनो भेदरहितः प्रजापतिस्तपः स्रष्टव्यविषयं पर्यालोचनमतप्यत कृतवान्। स तपसा विज्ञातनिमित्तोपादान आत्मोपादानमात्मनिमित्तं च मिथुनं युग्ममुत्पादयते सर्गे सर्गे जनयति॥ मिथुनमाह–रयिं च चन्द्रमसं सर्वान्नभूतमप्प्रधानं प्राणं चाऽऽदित्यमत्तारमग्निप्रधानम्। चकारौ परिणामयोर्मिथुनत्वसमुच्चयार्थौ। इत्यनेन वक्ष्यमाणेनाभिप्रायेणोत्पादयत इत्यन्वयः। तदभिप्रा-

प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

मम बहुधाऽनेकधा प्रजाः करिष्यत इत्येवं सञ्चिन्त्यांण्डोत्पत्तिक्रमेण सूर्याचन्द्रमसावकल्पयत् ॥ ४ ॥

तत्राऽऽदित्यो ह वै प्राणोऽत्ताऽग्निः। रयिरेव चन्द्रमाः। रयिरेवान्नं सोम एव। तदेतदेकमत्ता चान्नं च प्रजापतिरेकं तु मिथुनम्। गुणप्रधानकृतो भेदः। कथम्? रयिर्वा अन्नं वा एतत्सर्वं किं तद्यन्मूर्तं च स्थूलं चामूर्तं च सूक्ष्मं च मूर्तामूर्ते अत्त्रन्नरूपे रयिरेव। तस्मात्प्रविभक्तादमू-

---

इति स्मृतेरग्नेः प्राणसम्बन्धादग्निर्भोक्ता लक्ष्यत इत्याह--प्राणं चेति। अग्नीषोमयोरण्डान्तर्गतत्वेनाण्डोत्पत्त्यनन्तरमुत्पत्तिरित्याशयेनाऽऽह-अण्डोत्पत्तीति। उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहतीति श्रुतेः सूर्याग्न्योरेकत्वमभिप्रेत्याग्निं सूर्यपदेनाऽऽह—सूर्याचन्द्रमसाविति ॥ ४ ॥

रयिप्राणौ श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्ट इत्याह— तत्राऽऽदित्य इति। प्रजापतेरेव संवत्सरादिप्रजापर्यन्तस्रष्टृत्वं वक्तुं रयिप्राणयोः संवत्सरस्रष्ट्रोः प्रजापत्युपादानत्वात्प्रजापत्यात्मत्वमाह—तदेतदेकमिति। कथमेकस्यात्ताऽन्नं चेति भेद इत्याशङ्क्य तस्यैव गुणभावविवक्षयाऽन्नत्वं प्राधान्यविवक्षया चात्तृत्वमिति भेद इत्याह--गुणेति। रयिप्राणयोः कथं प्रजापत्यात्मत्वमिति शङ्कते--कथमिति। तत्र रयेः सर्वात्मकत्वात्प्रजापतित्वमित्याह—रयिरिति। अमूर्तस्यापि वाय्वादेः केनचिदद्यमानत्वाद्रयित्वमित्यर्थः। ननु मूर्तामूर्तयोरत्त्रन्नयोरुभयोरपि रयित्वेऽन्नमेव रयिरिति कथमुक्तमित्याशङ्क्य मूर्तामूर्तत्वविभागमकृत्वा सर्वस्य गुणभावमात्रविवक्षया सर्वं रयिरित्युच्यते। यदोभे विभज्य गुणप्रधानभावेन विवक्ष्येते तदाऽमूर्तेन प्राणेन मूर्तस्याद्यमानत्वान्मूर्तस्यैव रयित्वमि-

---

यमाह-एतौ रयिप्राणौ। मे मम प्रजापतेर्बहुधाऽनेकप्रकाराः प्रजाः स्थावरजङ्गमाः प्राणिनः करिष्यत उत्पादयिष्यत इति यस्मात्तस्मात्स्रक्ष्यामीति शेषः। अथवाऽऽद्य इतिकार एवकारार्थः। अयं त्वभिप्रायार्थः ॥ ४ ॥

इदानीं प्राणरयिशब्दयोरर्थमाह—आदित्यश्चन्द्रकिरणमण्डलात्मा ह प्रसिद्धो वै स्मर्यमाणः। प्राणः प्राणशब्दाभिधेयः। रयिरेव चन्द्रमाः (स्पष्टम्) ॥ रयिशब्दाभिधेयस्य चन्द्रमसोऽन्नरूपस्य सार्वात्म्यमाह-रयिश्चन्द्रमा वै प्रसिद्ध एतत्परिदृश्यमानं सर्वं निखिलम्। सर्वशब्दार्थमाह-यत्प्रसिद्धं मूर्तं च तेजोबन्नरूपमप्यमूर्तं च वाय्वाकाशरूपमपि।

तथाऽमूर्तोऽपि प्राणोऽत्ता सर्वमेव यच्चाऽऽद्यम् । कथम् ?—

अथाऽऽदित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा

ताद्यदन्यन्मूर्तरूपं मूर्तिः सैव रयिरमूर्तेनाद्यमानत्वात् ॥ ५ ॥

अथाऽऽदित्य उदयन्नुद्गच्छन्प्राणिनां चक्षुर्गोचरमागच्छन्यत्प्राचीं दिशं स्वप्रकाशेन प्रविशति व्याप्नोति । तेन स्वात्मव्याप्त्या सर्वांस्तत्स्थान्प्राणान्प्राच्यानन्तर्भूतान्रश्मिषु स्वात्मावभासरूपेषु व्याप्तिमत्सु व्याप्तत्वात्प्राणिनः सन्निधत्ते सन्निवेशयति, आत्मभूतान्करोतीत्यर्थः । तथैव यत्प्रवि-

---

त्याह—तस्मादिति ॥ ५ ॥

रयिशब्दितस्यान्नस्य प्रजापतित्वार्थं सर्वात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्यापि तदर्थमेव सर्वात्मत्वमुच्यतेऽथाऽऽदित्य इतिवाक्येनेत्याह—तथेत्यादिना । यच्चाऽऽद्यं तदपि प्राणोऽत्तोऽत्ता प्राणोऽपि सर्वमेवेति सर्वात्मक इत्यर्थः । स्वप्रकाशेनेति । स्वकीयप्रकाशेन स्वप्रभयेत्यर्थः । अन्तर्भूतानिति । यद्यपि प्राणस्यात्तृत्वमुक्तं तथाऽपि रयिर्वा एतत्सर्वमित्यत्रामूर्तस्य प्राणस्यापि गुणभावविवक्षयाऽन्नत्वमुक्तमिति तथोक्तम् । स्वात्मावभासरूपेष्विति । स्वात्मप्रभारूपेषु रश्मिष्वित्यर्थः । व्याप्तत्वादिति । सम्बद्धत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

चकारौ मूर्तामूर्तयोर्मिलितयोः प्रत्येकं च रयिस्वरूपत्वसमुच्चयार्थौ । यस्मान्मूर्तामूर्तात्मके जगति मूर्तेराधिक्यं तस्मात्ततो मूर्तिरेव रयिश्चन्द्रमास्तेजोवन्नरूप एव न त्वन्यः । अथवा मूर्तिः स्थूलमद्यमानं रयिरेव न तु प्राणः । अमूर्तिः सूक्ष्मं प्राणस्यापि स्वरूपमिति व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

ननु तर्हि किं रयेर्न्यूनवृत्तिः प्राण इत्याशङ्क्य तस्यापि सार्वात्म्यमाह—अथ हेतौ, आदित्य उक्त उदयन्नूर्ध्वमागच्छन्दिवसे दिवसे प्रातः प्रातर्यद्यस्मात्प्राचीं दिशं प्रविशति, स्पष्टम् । तेन प्राचीदिक्प्रवेशेन स्वैः किरणैः प्राच्यान्प्राचीदिग्गतान्प्राणान्प्राणचक्षुरादीन्रश्मिषु किरणेषु । सन्निधत्ते सम्बद्धान्कुरुते किरणैर्व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्यस्मात्स्वैः किरणैर्दक्षिणां स्पष्टं, दिशं प्रविशति तेन दाक्षिणात्यान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्त इति शेषः । यद्यस्मात्प्रतीचीं स्पष्टं, दिशं प्रविशति तेन पाश्चात्यान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्त इति शेषः । यद्यस्मादुदीचीं स्पष्टं, दिशं प्रविशति तेनोत्तरान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्त इति शेषः । यद्यस्मादधोऽधोवर्तिनीं दिशं प्रविशति तेनाधोदिग्भवान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्त इति शेषः । यद्यस्मादूर्ध्वमूर्ध्ववर्तिनीं दिशं प्रविशति तेनोर्ध्वदिग्भवान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्त इति शेषः ।

दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

शति दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीमध ऊर्ध्वं यत्प्रविशति यच्चान्तरा दिशः कोणदिशोऽवान्तरदिशो यच्चान्यत्सर्वं प्रकाशयति तेन स्वप्रकाशव्याप्त्या सर्वान्सर्वदिक्स्थान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥

स एषोऽक्ता प्राणो वैश्वानरः सर्वात्मा विश्वरूपो विश्वात्मत्वाच्च प्राणोऽग्निश्च स एवाक्तोदयत उद्गच्छति प्रत्यहं सर्वा दिश आत्मसात्कुर्वन् । तदेतदुक्तं वस्तु ऋचा मन्त्रेणाप्यभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं रश्मिवन्तं जातवेदसं जातप्रज्ञानं परायणं सर्वप्राणाश्रयं ज्योतिरेकं सर्वप्राणिनां चक्षुर्भूतमद्वितीयं तपन्तं तापक्रियां

तस्य प्रत्यक्षत्वमाह—स एष इति । वैश्वानर इति । नरा जीवा विश्वे च ते नराश्च विश्वानराः स एव वैश्वानरः सर्वजीवात्मक इत्यर्थः । विश्वरूपः सर्वप्रपञ्चात्मक इति भेदः । उक्तं वस्त्विति । आदित्यस्योक्तं माहात्म्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

विश्वरूपमित्यादिद्वितीयान्तानां सहस्ररश्मिरित्यादिप्रथमान्तानां सामा-

---

यद्यस्मादन्तरा मध्ये दिशो दिशामन्तरादिश इत्यवान्तरदिशो वा प्रविशति तेनान्तरादिग्भवान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्त इति शेषः । यद्यस्मात्सर्वं निखिलं दिग्जातं स्वैः किरणैः प्रकाशयति स्वतेजसोऽनुग्रहेण नयनगोचरत्वयोग्यं कारयति । तेन सर्वप्रकाशनेन सर्वान्निखिलदिग्भवानविशेषेण प्राणांश्चक्षुरादीन्रश्मिषु सन्निधत्ते व्याख्यातम् । आद्यन्तयोः समग्रवाक्यस्य पाठो मध्येऽपठितस्यापि पाठार्थमवगन्तव्यः ॥ ६ ॥

स परोक्ष एव प्रत्यक्षः किरणैः सर्वदिग्व्यापी । वैश्वानरो विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः विश्वश्चासौ नर इति वा । विश्वनर एव वैश्वानरः ॥ वैश्वानरत्वे हेतुमाह—विश्वरूपः सर्वरूपः सर्वात्मेत्यर्थः । प्राण आदित्योऽग्निर्दाहपावकप्रकाशहेतुरक्तोदयत ऊर्ध्वमागच्छति । तदादित्यस्य सार्वात्म्यमेतद्ब्राह्मणोक्तमृचा पादबद्धेन मन्त्रेणाभ्युक्तं सर्वतः कथितम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं हरणशीलं सर्वोपसंहारकारणं जातवेदसं जातानि वेदांसि विज्ञानानि सर्वविषयाणि यस्मात्स जातवेदास्तं जातवेदसं सर्वस्थितिसंहारोत्पत्तिकारणमिति वाक्यार्थः । परायणमुत्कृष्टाश्रयभूतं विश्वरूपत्वं तु स्थितौ संहार उत्पत्तौ च समानं परायणत्वं तु स्थितावेव विशेष इति न पुनरुक्तम् । ज्योतिस्तेजोमण्डलरूपमेकं विश्वस्य सृष्टि-

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

यश्चासौ चन्द्रमा मूर्तिरन्नममूर्तिश्च प्राणोऽत्ताऽऽदित्यस्तदेकमेतन्मिथुनं सर्वं कथं प्रजाः करिष्यत इति, उच्यते—

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च ।

कुर्वाणं स्वात्मानं सूर्यं सूरयो विज्ञातवन्तो ब्रह्मविदः । कोऽसौ यं विज्ञातवन्तः ? सहस्ररश्मिरनेकरश्मिः शतधाऽनेकधा प्राणिभेदेन वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

तदेव कालः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य । चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यतिथ्यहोरात्रसमुदायो हि संवत्सरस्तदनन्यत्वाद्रयिप्राणमिथुनात्मक एवेत्युच्यते, तत्कथम् ? तस्य संवत्सरस्य प्रजापतेरयने मार्गौ

नाधिकरण्येनान्वयायोगादध्याहारं कृत्वा वाक्यभेदेन व्याचष्टे––स्वात्मानमित्यादिना ॥ ८ ॥

स मिथुनमुत्पादयत इत्युपक्रान्तं मिथुनमुपसंहरति––यश्चासाविति । यश्चासौ चन्द्रमा यश्चामूर्तः प्राणस्तदेकं मिथुनं सर्वं सर्वात्मकमित्यन्वयः । एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इत्युक्तं तत्केन प्रकारेणेति पृच्छति––कथमिति । रयिप्राणयोः संवत्सरादिद्वारा प्रजास्रष्टृत्वमित्याह––उच्यत इति । तदेव मिथुनमेव संवत्सरः कालः । स च प्रजापतिः प्रजापत्यात्मकमिथुननिर्वर्त्यत्वादित्याह––तन्निर्वर्त्यत्वादिति । तदुपपादयति––चन्द्रेति । चन्द्रनिर्वर्त्यास्तिथय आदित्यनिर्वर्त्यान्यहोत्राणीति विभागः । तन्निर्वर्त्यत्वेऽपि कालस्य कथं तदात्मकतेत्याशङ्क्य कार्यकारणयोरभेदादित्याह––तदनन्यत्वादिति । न केवलं तिथ्यादिद्वारा चन्द्रादिनिर्वर्त्यत्वं संवत्सरस्य किं त्वयनद्वयद्वाराऽपीति वक्तुं तस्यायने इत्यादिवाक्यं तत्प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे––तत्कथमिति । चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यत्वं कुतो हेत्वन्तरादित्यर्थः । केवलकर्मिणां लोकान्विदधद्दक्षिणेन याति । ज्ञानयुक्त-

---

स्थितिसंहारान्कुर्वद्विश्वात्मकमपि भेदशून्यं तपन्तमन्तर्बहिस्तापं कुर्वन्तं जानाम्यहमिति शेषः । स्वज्ञानमेवर्षिर्दर्शयति–सहस्ररश्मिरनन्तकिरणः शतधा वर्तमानोऽनन्तप्रकारेण वर्तमानः प्राणः प्रजानां स्थावरजङ्गमानां सर्वव्यवहारनिर्वाहकारणमन्तर्जन्मनि जन्मनि बहिर्दिवसे दिवसे प्रातरुदयति ऊर्ध्वं गच्छति । एष प्रत्यक्षः सूर्यः शोभनाया गतेः कर्ता सविता । एवं रयिप्राणौ सर्वात्मानौ मिथुनमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

अग्नीषोमात्मकस्य मिथुनस्य रूपान्तरं कालरूपं दर्शयति प्रजोत्पादं विवक्षुः संवत्सरो व्याख्यातः । अत्र प्रथमान्तत्वं विशेषः । वै प्रसिद्धः । प्रजापती रयिप्राणावस्थो हिरण्यगर्भः ।

तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते। त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते।

द्वौ दक्षिणं चोत्तरं च। द्वे प्रसिद्धे ह्ययने षण्मासलक्षणे याभ्यां दक्षिणेनोत्तरेण च याति सविता केवलकर्मिणां ज्ञानसंयुक्तकर्मवतां च लोकान्विदधत्। कथं तत्, तत्र च ब्राह्मणादिषु ये ह वै तदुपासत इति क्रियाविशेषणो द्वितीयस्तच्छब्दः। इष्टं च पूर्तं चेष्टापूर्ते इत्यादि कृतमेवोपासते नाकृतं नित्यं ते चान्द्रमसं चन्द्रमसि भवं प्रजापतेर्मिथुनात्मकस्यांशं रयि-

---

कर्मवतां लोकान्विदधदुत्तरेण यातीत्यन्वयः। सवितेत्युपलक्षणं चन्द्रस्यापि। ज्येष्ठादिर्दक्षिणायनं मार्गशीर्षादिरुत्तरायणमिति श्रुतिषु प्रसिद्धेः। ततश्च कर्मिणां लोकान्विधातुं तयोर्दक्षिणोत्तराभ्यां मार्गाभ्यां गमनात्तन्निमित्तत्वाच्चायनद्वयप्रसिद्धेस्तन्निर्वर्त्यत्वं तयोरनयोरिति तद्द्वारा संवत्सरस्यापि तन्निर्वर्त्यत्वमित्यर्थः। चन्द्रादित्ययोः कथं लोकविधायकत्वमिति पृच्छति--कथमिति। चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यदक्षिणोत्तरायणद्वारा लोकप्राप्तेः प्राप्यस्य लोकस्यापि चन्द्रादित्यात्मकत्वाच्च तयोस्तद्विधायकत्वमिति तद्ये ह वा इत्यादिवाक्येन परिहरति--तत्त्रेति। इष्टं चेति।

अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम्।
आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते॥
वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते॥

इति तयोर्भेदः। कृतमित्युपासत इति कृतशब्दोपरितनमितिशब्दमिष्टापूर्त इति पूर्तशब्दोपर्याकृष्याऽऽदिशब्दपर्यायतया व्याचष्टे—इत्यादीति। दत्तमादिशब्दार्थः। कृतमेवोपासते कार्यमेवानुतिष्ठन्तीत्यर्थः। इदं च विशेषणं पुन-

---

तस्य संवत्सरात्मन आदित्यचन्द्रनिष्पाद्यस्यायने भवत इति शेषः॥ ते आह—दक्षिणं च मासषट्कं दक्षिणायनमपि, उत्तरं च तावन्तं कालमुत्तरायणमपि। चकारौ द्वाभ्यां समुच्चिताभ्यां संवत्सरस्वरूपनिष्पत्तिसमुच्चयार्थौ। दक्षिणोत्तरप्रसङ्गेन दक्षिणोत्तरगती संवत्सरसाध्ये आह—तत्तत्राधिकारिषु त्रैवर्णिकेषु ये स्वर्गाभिलाषिणो ह प्रसिद्धा वै स्मर्यमाणास्तत्प्रसिद्धं कर्म। प्रसिद्धत्वमेवोपपादयति—इष्टापूर्ते कृतमिति। यस्मात्कृतं प्रयत्ननिष्पादितं ततस्तदिष्टापूर्ते इष्टं यागादि श्रौतं कर्मेत्यर्थः। पूर्तं कूपारामादिकरणं स्मार्तं कर्मेत्यर्थः। इष्टं च पूर्तं चेष्टापूर्ते। उपासत उपासनं कुर्वते फलकामास्तात्पर्येण तदेवानुतिष्ठन्तीत्यर्थः। त इष्टापूर्तो-

एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्प-

---

मन्नभूतं लोकमभिजयन्ते कृतरूपत्वाच्चान्द्रमसस्य । ते तत्रैव च कृतक्षयात्पुनरावर्तन्ते "इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ती"ति ह्युक्तम् । यस्मादेवं प्रजापतिमन्नात्मकं फलत्वेनाभिनिर्वर्तयन्ति चन्द्रमिष्टापूर्तकर्मणैत ऋषयः स्वर्गद्रष्टारः प्रजाकामाः प्रजार्थिनो गृहस्थास्तस्मात्स्वकृतमेव दक्षिणं दक्षिणायनोपलक्षितं चन्द्रं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिरन्नं यः पितृयाणः पितृयाणोपलक्षितश्चन्द्रः ॥ ९ ॥

अथोत्तरेणायनेन प्रजापतेरंशं प्राणमत्तारमादित्यमभिजयन्ते । केन ? तपसेन्द्रियजयेन विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया च प्रजापत्यात्मविषययाऽऽत्मानं प्राणं सूर्यं जगतस्तस्थुषश्चान्विष्याहमस्मीति विदित्वाऽऽदित्यमभिजयन्तेऽभिप्राप्नुवन्ति । एतद्वा आयतनं सर्वप्राणानां

रावृत्तौ हेतुतयोक्तम् । कृतरूपेष्ट्यादिजन्यत्वाच्चन्द्रस्यापि कृतत्वेनानित्यत्वात्पुनरावृत्तिरित्याह—कृतरूपत्वादिति । पुनरावृत्तौ मन्त्रवाक्यं प्रमाणयति—इमं लोकमिति ॥ ९ ॥

अथेति । मार्गान्तरारम्भार्थोऽथशब्दः । प्रजापत्यात्मविषययेति । तत्तादात्म्यविषययेत्यर्थः । आदित्यमभिजयन्त इति पूर्वमन्वयार्थमुक्तमिदानीं व्याख्या-

---

पासकाश्चान्द्रमसमेव चन्द्रमसि भवं न त्वन्यं लोकमिष्टापूर्तफलमभिजयन्तेऽभिजयन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति । त एव चान्द्रमसं प्राप्ता एव न त्वन्ये पुनरावर्तन्ते स्वकृतकर्मानुसारेण ब्राह्मणादियोनिं भूय आगच्छन्ति । यस्मात्त एव पुनरावर्तन्ते तस्मात्तत एते कर्मिण ऋषयः स्वर्गद्रष्टारः प्रजाकामाः प्रजासु कामो येषां ते प्रजाकामा दक्षि॰ धूमादिमार्गं चन्द्रलोकप्राप्तिफलं प्रतिपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । अस्तु तेषां तत्प्राप्तिः किं प्रस्तुत इत्यत आह–एष दक्षिणमार्गप्राप्यश्चन्द्रलोको ह वै प्रसिद्धः सर्वान्नभूतो बुद्धिमज्ज्ञेयो रयी रयिशब्दाभिधेयः प्रकृतिभागो यः प्रसिद्धः पितृयाणो धूमादिमार्गः ॥ ९ ॥

अथ प्रजाकामव्यतिरिक्तः प्राप्यः प्रकृतादन्य उत्तरेणार्चिरादिमार्गेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया व्याख्यातम् । विद्यया प्रजापत्याद्युपासनरूपयाऽऽत्मानमादित्यं स्थावरजङ्गमप्राणमन्विष्याऽऽचार्योपदेशानन्तरं प्रत्ययसंतानेनाहमस्मीति संप्राप्य । विद्ययेत्यस्य व्याख्यानमिदमवगन्तव्यम् । आदित्यं बाह्यं प्राणमभिजयन्ते सर्वतः प्राप्नुवन्ति । एतदादित्य-

रायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

सामान्यमायतनमाश्रयमेतदमृतमविनाशि, अभयमत एव भयवर्जितं न चन्द्रवत्क्षयवृद्धिभयवत्। एतत्परायणं परा गतिर्विद्यावतां कर्मिणां च ज्ञानवताम्। एतस्मान्न पुनरावर्तन्ते यथेतरे केवलकर्मिण इति यस्मादेषोऽविदुषां निरोधः। आदित्याद्धि निरुद्धा अविद्वांसो नैते संवत्सरमादित्यमात्मानं प्राणमभिप्राप्नुवन्ति । स हि संवत्सरः कालात्माऽविदुषां निरोधः। तत्तत्रास्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रः ॥ १० ॥

नार्थमिति द्रष्टव्यम् । सामान्यमिति । समष्टिरूपमित्यर्थः। विद्यावतामिति । कर्मानधिकारिणामत एव केवलोपासनवतामित्यर्थः । कर्मिणां च ज्ञानवतामिति । समुच्चयवतामित्यर्थः । ननु केवलकर्मिणामप्यादित्यप्राप्तावपुनरावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषामादित्यप्राप्तिरेव नास्तीति वक्तुमित्येष इति वाक्यं व्याचष्टे—इति यस्मादिति । तस्मात्तेषामादित्यप्राप्तिरनाशङ्क्येति शेषः ॥ १० ॥

यद्वा तस्यायने इत्यारभ्येत्येष निरोध इत्यन्तं श्रुतिवाक्यमयनयो रयिप्राणरूपत्वप्रतिपादनपरतया व्याख्येयम्। तथा हि संवत्सरस्य रयिप्राणमिथुननिर्वर्त्यत्वे रयिप्राणरूपत्वं च वक्तव्यं तत्कथमिति पृच्छति—तत्कथमिति । तदवयवयोरयनयोस्तद्रूपं वक्तुं तयोः प्रथमं प्रसिद्धिमाह—तस्येति । प्रसिद्धिमेवाऽऽह—याभ्यामिति । एवमपि कथं तयोस्तदात्मकत्वमित्याह—कथमिति । दक्षिणायनस्य रयित्वं वक्तुं कर्मिणां रयिरूपचन्द्रनिर्वर्तकत्वमित्याह—तत्त्रेति। लोकमिति। सोमरूपं शरीरमित्यर्थः । तस्य कर्मकृतत्वं पुनरावृत्त्या साधयति—कृतरूपत्वादिति। रयिरूपचन्द्रस्य दक्षिणायनद्वारा प्राप्यत्वात्तस्यायनस्य तदन्तर्भाव इति वक्तुं तस्य कर्मिभिः प्राप्यत्वमाह—यस्मादिति । एवं च तस्य रयित्वं सिद्धमित्याह—एष इति । पितृयाणोपलक्षित इति । तत्प्राप्य इत्यर्थः। ततश्च तद्विशेषणस्यायनस्यापि रयित्वमित्यर्थः (९)। इदानीमुत्तरायणस्य प्राणत्वमाह—अथेति । प्राणरूपादित्यप्रापकत्वादुत्तरायणस्य तस्यापि प्राणत्वमिति संवत्सरस्य रयिप्राणमिथुनात्मकत्वमिति तत्कार्यत्वं युक्तमिति भावः। अस्य कर्मसाध्यचन्द्रवैलक्षण्यमाह—एतद्वा इति । इतरत्सर्वं समानम् । अस्मिन्नर्थ इति । संवत्सरस्वरूप इत्यर्थः ॥१०॥

स्वरूपं वै स्मर्यमाणं प्रसिद्धं वा, शाश्वतः । प्राणानां प्राणशब्दाभिधेयानां प्राणचक्षुरादीनामायतनमाश्रयभूतमेतत्प्राणानामायतनममृतमविद्यादिकारणवर्जितमभयमावृत्तिदुःखभयरहितमेतदमृतमयं परायणं परेषामश्वमेधादिफलानां ससाधनानामाश्रयभूतमेतस्मात्प्राणायतनादमृतादभयात्पराश्रयान्न पुनरावर्तन्ते । यथा चन्द्रमसस्तद्भ्रूयो नाऽऽवर्तन्ते । इत्यनेन प्रकारेणोक्त इति शेषः । एष संवत्सरात्मप्राणप्राप्तिरूपो निरोधो विनाशो मोक्ष इत्यर्थः । तत्तस्मि-

**पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।
अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥११॥**

पञ्चपादं पञ्चर्तवः पादा इवास्य संवत्सरात्मन आदित्यस्य तैरसौ पादैरिवर्तुभिरावर्तते । हेमन्तशिशिरावेकीकृत्येयं कल्पना । पितरं सर्वस्य जनयितृत्वात्पितृत्वं तस्य, तं द्वादशाकृतिं द्वादश मासा आकृतयोऽवयवा आकरणं वाऽवयविकरणमस्य द्वादशमासैस्तं द्वादशाकृतिं दिवो द्युलोकात्पर ऊर्ध्वेऽर्धे स्थाने तृतीयस्यां दिवीत्यर्थः । पुरीषिणं पुरीषवन्तमुदकवन्तमाहुः कालविदः । अथ तमेवान्य इम उ परे कालविदो विचक्षणं निपुणं सर्वज्ञं सप्तचक्रे सप्तहयरूपेण चक्रे सततं गतिमति कालात्मनि षडरे षड्ऋतुमत्याहुः सर्वमिदं जगत्कथयन्ति । अर्पितमरा इव रथनाभौ निविष्टमिति । यदि पञ्चपादो द्वादशाकृतिर्यदि वा सप्तचक्रः षडरः

इयं कल्पनेति । पञ्चधा कर्मसाध्यचन्द्रवैलक्षण्यकल्पनेत्यर्थः । जनयितृत्वादिति । संवत्सरात्मककालस्य सर्वजनकत्वादित्यर्थः । समानाधिकरणबहुव्रीहितया व्याख्याय व्यधिकरणबहुव्रीहिर्वेत्याह–आकरणं वेति । अवयविकरणमिति । अवयवित्वेन करणमित्यर्थः । पक्षद्वयेऽप्येक एवार्थः । द्युलोकादिति । आकाशरूपादन्तरिक्षलोकादित्यर्थः । अन्यथा स्वर्गलोकात्परस्य चतुर्थत्वेन तृतीयस्यामित्यनन्वयापत्तेः । उदकवन्तमिति । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेरित्यर्थः । अन्य इत्यस्य पूर्वार्धगतेनाऽऽहुरित्यनेन सम्बन्धः । उ इति । तुशब्दसमानार्थो निपातः । परे तु तमेव विचक्षणमाहुरित्यन्वयः । किमाहुरित्यत आह–सप्तचक्र इति । तस्मिन्विचक्षणे सप्तचक्राद्यात्मके सर्वमिदं जगदर्पितमित्याहुरित्यर्थः । मतद्वयेऽपि कीदृशोऽर्थभेद इत्यत आह–यदीति । पूर्वमत

न्संवत्सरात्मन्युत्तरायणदक्षिणायनसाम्येनोत्तरदक्षिणमार्गव्यापिन्येष वक्ष्यमाणःश्लोको मन्त्रः॥१०॥

पञ्चपादं संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरेद्वत्सराः कालाग्न्यादित्यचन्द्रमोवायुरूपाः पञ्च पादा यस्य स पञ्चपादस्तं पितरं सर्वस्य जनकं द्वादशाकृतिं द्वादशमासाकारं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषि ' दिवः स्वर्गात्परे परस्मिन्नर्धे स्थाने पुरीषिणं पुरीषशब्दं सुवर्णभूमिसंनिहितं ब्रह्माण्डगोलकावरणं यस्य स पुरीषी तं पुरीषिणमाहुः कथयन्ति । अथवा पञ्च शरदृतुवर्जिताः पादा यस्येति व्याख्येयम् । अथ पक्षान्तर इमे कालचक्रविदोऽन्ये पूर्वेभ्यो व्यतिरिक्ता उ परे, उ अपि परेऽन्य इत्यस्य व्याख्या । त उक्तव्यतिरिक्ता उत्कृष्टा वा विचक्षणं कुशलं सर्वोपद्रवशून्यमित्यर्थः । सप्तचक्रे सप्त गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पंक्तिर्बृहती ककुबिति च्छन्दांसि परस्मिंश्चक्रे नेतृत्वेन संबद्धानि तत्सप्तचक्रं तस्मिन् ।

यस्मिन्निदं श्रितं विश्वं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः स्वावयवे मासे कृत्स्नः परिसमाप्यते ।

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राण-स्तस्मादेत ऋषयः शुक्ल इष्टं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥१२॥

सर्वथाऽपि संवत्सरः कालात्मा प्रजापतिश्चन्द्रादित्यलक्षणोऽपि जगतः कारणम् ॥ ११ ॥

मासो वै प्रजापतिर्यथोक्तलक्षण एव मिथुनात्मकस्तस्य मासात्मनः प्रजापतेरेको भागः कृष्णपक्षो रयिरन्नं चन्द्रमाः । अपरो भागः शुक्लः शुक्लपक्षः प्राण आदित्योऽत्ताऽग्निर्यस्माच्छुक्लपक्षात्मानं प्राणं सर्वमेव पश्यन्ति तस्मात्प्राणदर्शिन एत ऋषयः कृष्णपक्षेऽपीष्टं यागं कुर्वन्तः शुक्लपक्ष एव कुर्वन्ति प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तैर्न दृश्यते यस्मात् । इतरे तु प्राणं न पश्यन्तीत्यदर्शनलक्षणं कृष्णात्मानमेव पश्यन्ति, इतर-

ऋतूनां पादत्वकल्पनया मासानामवयवत्वकल्पनयाऽऽदित्यात्मना संवत्सरः काल एवोक्तः । द्वितीये तु हेमन्तशिशिरौ पृथक्कृत्य षण्णामृतूनामरत्वकल्पनया संवत्सरस्य परिवर्तनगुणयोगेन चक्रत्वकल्पनया कालप्राधान्येन सर्वाश्रयत्वेन च स एवोक्तः । पक्षद्वयेऽपि गुणभेदेन कल्पनाभेदेन च भेदो न धर्मिभेद इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कारणत्वे श्लोकोक्तं जगदाश्रयत्वं हेतुमाह—यस्मिन्निति । संवत्सरस्यापि मासाहोरात्ररूपव्यतिरेकेणौषध्यादिजनकत्वाभावात्तस्य मासाद्यात्मकत्वमाह—स एवेति । यथोक्तेति । संवत्सररूपो रयिप्राणमिथुनात्मक इत्यर्थः । शुक्लकृष्णयोरुभयोरपि दर्शपूर्णमासादिकर्मानुष्ठानदर्शनात्तस्मादेत ऋषय इत्यादि वाक्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्य शुक्लस्य प्राणात्मकत्वज्ञानस्तुतिपरतया व्याचष्टे—यस्मादिति । यस्मात्प्राणं सर्वमेव सर्वात्मकमेव पश्यन्ति यस्माच्च प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तैर्न दृश्यते तस्मादित्यन्वयः । प्राणस्य शुक्लपक्षात्मकत्वात्कृष्णपक्षा-

अथवा वर्णव्यत्यासात्सर्पचक्रे गमनवति चक्र इत्यर्थः । षडरे षड्ऋतुरूपा अरा यस्य तत्षडरं तस्मिन्नाहुः कथयन्ति पर इत्यन्वयः । अपि ते सचराचरं जगदर्पितं नाभाविवाराः । इति मन्त्रसमाप्तौ ॥ ११ ॥

यथा सम्वत्सरो रयिप्राणात्मकस्तथा मासोऽपीत्याह्वोपासनार्थम् । मासः पक्षद्वयात्मकः वै प्रसिद्धः । प्रजापती रयिप्राणाभिन्नो हिरण्यगर्भस्तस्य मासस्य । कृष्णपक्ष एव चन्द्रक्षयपक्ष एव न त्वन्यो रयिश्चन्द्रमाः शुक्लश्चन्द्रवृद्धिपक्षः । प्राण आदित्यो यस्माच्छुक्लः प्राणस्तस्मात्त एत ऋषयः प्रसिद्धाः प्राणव्यतिरिक्तानवलोकिनः कृष्णपक्षेऽपि कुर्वन्तः शुक्ल

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव
रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ।
ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

स्मिन्कृष्णपक्ष एव कुर्वन्ति शुक्ले कुर्वन्तोऽपि ॥ १२ ॥

सोऽपि मासात्मा प्रजापतिः स्वावयवेऽहोरात्रे परिसमाप्यते । अहोरात्रो वै प्रजापतिः पूर्ववत् । तस्याप्यहरेव प्राणोऽत्ताऽग्नी रात्रिरेव रयिः पूर्ववत् , प्राणमहरात्मानं वा एते प्रस्कन्दन्ति निर्गमयन्ति शोषयन्ति वा स्वात्मनो विच्छिद्यापनयन्ति । के ? ये दिवाऽहनि रत्या रतिकारणभूतया सह स्त्रिया संयुज्यन्ते मिथुनं मैथुनमाचरन्ति मूढाः । यत एवं तस्मात्तन्न कर्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रासङ्गिकः । यद्रात्रौ संयुज्यन्ते रत्या ऋतौ ब्रह्मचर्यमेव तदिति प्रशस्तत्वाद्दतौ भार्यागमनं कर्तव्यमिति । अयमपि प्रासङ्गिको विधिः । प्रकृतं तूच्यते—सोऽहोरात्रात्मकः प्रजापतिर्व्रीहियवाद्यन्नात्मना व्यवस्थितः ॥१३॥

दिसर्वजगतः प्राणात्मकत्वात्प्राणद्वारा कृष्णपक्षस्यापि शुक्लपक्षत्वे सति कृष्णे कुर्वन्तोऽपि प्रकाशात्मके शुक्ल एव कुर्वन्तीति शुक्लपक्षे प्राणत्वज्ञानस्य स्तुतिरित्यर्थः । एतत्स्तुत्यर्थमेव ज्ञानरहितान्निन्दति–इतरे त्विति । ये तु सर्वात्मानं प्राणं न पश्यन्त्यज्ञत्वात्तेषां शुक्लपक्षः प्राणत्वेनाज्ञायमानत्वादज्ञानात्मकः सन्कृष्णपक्षत्वमापद्यतेऽतः शुक्ले कुर्वन्तोऽप्यदर्शनात्मकत्वात्प्रकाशरहिते कृष्ण एव कुर्वन्तीति ते निन्द्यन्त इत्यर्थः । उक्तमर्थं श्रुत्यारूढं करोति––इतर इति ॥ १२ ॥

रयिः पूर्ववदिति । रयिरन्नं चन्द्रमा इत्यर्थः । अह्नः प्राणत्वोक्तिप्रसङ्गादह्नि मैथुनं निषेधति–प्राणमिति । प्रकृतमिति । कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति पृष्ट-

इष्टं कुर्वन्तीष्टमिष्टापूर्तादिकं शुक्ले पक्षे कुर्वन्ति कृष्णपक्षस्येतरादर्शनादित्यर्थः । इतरे प्राणव्यतिरिक्तदर्शिनः शुक्ले पक्षेऽपि कुर्वन्त इष्टापूर्तादिकमितरस्मिन्कृष्णपक्षे कुर्वन्तीत्यनुषङ्गः ॥१२॥

अहोरात्रस्त्रिंशन्मुहूर्तात्मको मनुष्यपितृदेवब्रह्मभेदभिन्नः । वै प्रजापतिर्व्याख्यातम् । तस्याहोरात्रस्याहरेवाऽऽदित्यस्योदयादास्तमयं काल एव प्राण आदित्यो रात्रिरेवाऽऽदित्यास्तमयादोदयं काल एव रयिश्चन्द्रः ॥ प्रसङ्गाद्दिवसे मैथुनं निषेधति–प्राणमादित्यं सर्वजीवनकारणं वै प्रसिद्धमेते दिवामैथुनरताः स्वोपकारिणं प्रस्कन्दन्ति प्रकर्षेण शोषयन्ति घ्नन्तीत्यर्थः । ये प्रसिद्धाः कामुका दिवा दिवसे रत्या युवतिजनसंभोगरूपिण्या । संयुज्यन्ते सम्यक्संबध्यन्ते ग्राम्यधर्मेण योषिता सह संबध्यन्त इत्यर्थः । ननु तर्हि किं स्वयोषित्सु गमनं गृहस्थैर्न करणीयमित्याशङ्क्य रात्रौ तत्करणीयमित्येतदुक्तं रात्रिगमनं स्तौति–ब्रह्मचर्यमेव

एवं क्रमेण परिणम्य तत्—

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥१४॥ तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते ।

अन्नं वै प्रजापतिः । कथम् ? ततस्तस्माद्ध वै रेतो नृबीजं तत्प्रजाकारणं तस्माद्योषिति सिक्तादिमा मनुष्यादिलक्षणाः प्रजाः प्रजायन्ते । यत्पृष्टं कुतो ह वै प्रजाः प्रजायन्त इति । तदेवं चन्द्रादित्यमिथुनादिक्रमेणाहोरात्रान्तेनान्नासृग्रेतोद्वारेणेमाः प्रजाः प्रजायन्त इति निर्णीतम् ॥१४॥

तत्तत्रैवं सति ये गृहस्थाः—'ह वै' इति प्रसिद्धस्मरणार्थौ निपातौ । तत्प्रजापतेर्व्रतमृतौ भार्यागमनं चरन्ति कुर्वन्ति तेषां दृष्टफलमिदम् । किम् ? ते मिथुनं पुत्रं दुहितरं चोत्पादयन्ते । अदृष्टं च फलमिष्टापूर्तदत्त-

---

मित्यर्थः । पूर्वोक्तं सर्वमेतदुपयोगितयोक्तं न तु साक्षात्प्रकृतमिति भावः ॥१३॥

एवं क्रमेणेति । रयिप्राणसंवत्सरादिक्रमेण परिणम्य व्रीह्याद्यात्मना व्यवस्थितः सन्नन्नं वै प्रजापतिरन्नात्मको जातः प्रजापतिरित्यन्वयः । कथमिति । अन्नरूपत्वेऽपि तस्य कथं प्रजाजनकत्वमित्यर्थः । तत इति । भक्षितादन्नादित्यर्थः । रेत इति । शोणितस्याप्युपलक्षणं तुल्यत्वादिति ॥ १४ ॥

प्रजापतिव्रताचरणमात्रेण नादृष्टफलं चन्द्रलोकः प्राप्यते मूर्खाणामपि प्रसङ्गादत आह-इष्टापूर्तेति । चान्द्रमसो ब्रह्मलोक इत्यपरब्रह्मणः प्रजापतेरंश-

---

मैथुनाभावरूपमेव न तु मैथुनं तत्परोक्षं वक्ष्यमाणं यत्प्रसिद्धं गृहस्थानां मैथुनं रात्रौ क्रियमाणम् । तदेतदाह—रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते स्पष्टम् ॥ १३ ॥

इदानीं प्रजोत्पत्तिप्रकारं वक्तुं रेतो मैथुनं च स्तौति—अन्नमदनीयं वै प्रसिद्धं सर्वप्राणिनां प्रजापतिः कालात्मा रयिप्राणात्मकः । ततस्तस्मादन्नादद्यमानाद्ध प्रसिद्धं वै स्मर्यमाणं सर्वजगदुत्पादकत्वेन तत्प्राणरूपं सर्वजगद्बीजमन्नकार्यं रेतः स्त्रीपुंसोर्वीर्यम् । तस्माद्रेतस इमाः प्रजाः प्रजायन्ते व्याख्यातम् । इत्यनेन रेतोवस्थावच्छिन्नेनाऽऽत्मोपादानेन चन्द्रादित्यसंवत्सरमासाहोरात्रमैथुनावस्थात्मनिमित्तेन प्रकारेणेमाः प्रजाः प्रजायन्त इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

एवं प्रश्ननिर्णयं कृत्वा प्रसङ्गान्मैथुनब्रह्मचर्ययोर्विभागेन फलमाह—तत्तत्र संसारमण्डले । ये प्रसिद्धाः कामज्वरापहृतचित्तसर्वस्वा ह प्रसिद्धा वै स्मर्यमाणं तत्परोक्षं प्रजापतिव्रतं प्रजापतिना मनुना स्वार्थभूतायाः शतरूपाया योषितोऽधोपहासवत्स्वयोषिदधोपहासं प्रजापतिव्रतं चरन्त्याचरन्तीत्यनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ते प्रजापतिव्रतचारिणो मिथुनं नारीपुरुषं नपुंसकं नोभयं वा त्रयं वोत्पादयन्ते जनयन्ति दृष्टफलमिदम् ॥ इदानीमदृष्टफलमाह—

तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

यस्तु पुनरादित्योपलक्षित उत्तरायणः प्राणात्मभावो विरजः शुद्धो न चन्द्रब्रह्मलोकवद्रजस्वलो वृद्धिक्षयादियुक्तोऽसौ तेषां केषामित्युच्यते—

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥१६॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

कारिणां तेषामेवैष यश्चान्द्रमसो ब्रह्मलोकः पितृयाणलक्षणो येषां तपः स्नातकव्रतादीनि, ब्रह्मचर्यम्-ऋतावन्यत्र मैथुनासमाचरणं ब्रह्मचर्यम्। येषु च सत्यमनृतवर्जनं प्रतिष्ठितमव्यभिचारितया वर्तते नित्यमेव ॥१५॥

यथा गृहस्थानामनेकविरुद्धसंव्यवहारप्रयोजनवत्त्वाज्जिह्मं कौटिल्यं वक्रभावोऽवश्यम्भावि तथा न येषु जिह्मम्। यथा च गृहस्थानां क्रीडानर्मादिनिमित्तमनृतमवर्जनीयं तथा न येषु तत्, तथा माया गृहस्थानामिव न येषु विद्यते। माया नाम बहिरन्यथाऽऽत्मानं प्रकाश्यान्यथैव कार्यं करोति सा माया मिथ्याचाररूपा। मायेत्येवमादयो दोषा येष्वधिकारिषु

त्वाद्रयिरूपस्य चन्द्रस्य ब्रह्मलोकत्वमित्यर्थः। इष्टादिकारिणां तपआदिकमपि चन्द्रलोकप्राप्त्यर्थमपेक्षितमित्यत आह—येषां तप इति ॥ १५ ॥

तेषामसौ विरज इत्यादिवाक्यं व्याचष्टे-यस्त्विति। उत्तरायण इति। तेन प्राप्य इत्यर्थः। प्राणात्मभावोऽपरब्रह्मतयाऽवस्थानमित्यर्थः। असौ तेषां केषामिति। तेषामसौ विरज इत्यत्र तेषामित्यनेन केषां निर्देश इति प्रश्नार्थः। न येषु जिह्ममित्यत्र जिह्मादिशब्दं व्यतिरेकप्रदर्शनेन व्याचष्टे-यथेत्यादिना। मायाग्रहणं तादृशानां दोषाणामुपलक्षणमिति वदन्वाक्यार्थं संगृह्य दर्शयति—मायेत्येवमिति। भिक्षुष्विति परमहंसव्यतिरिक्तानां कुटीचकादीनां ग्रहणम्,

---

तेषामेव प्रजापतिव्रतचारिणां न त्वन्येषामेष दक्षिणमार्गप्राप्यो ब्रह्मलोको ब्रह्मणः प्रजापते रयिरूपस्य चन्द्रमसो लोकः ॥ इदानीं ब्रह्मचर्ये फलमाह—येषामर्चिरादिमार्गयायिनां तपो मनस इन्द्रियाणां चैकाग्र्यादि। ब्रह्मचर्यमुक्तम्। येषु निवृत्तिमार्गनिरतेषु सत्यं प्रियहितयथार्थभाषणं प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठां प्राप्तं ये प्रमादेनाप्यसत्यं न वदन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तेषां तपोब्रह्मचर्यसत्यनिरतानामसौ परोक्ष आदित्यमार्गप्राप्यो विरजो विरजाश्चन्द्रलोकवत्क्षयिष्णुत्वादिदोषदूषितो न ब्रह्मलोकः कार्यब्रह्मलोकः ॥ इदानीं तपोब्रह्मचर्यसत्यवचनादीनां सद्भावेऽपि जैह्म्यादिसद्भावे न ब्रह्मलोक इत्यनुमतमर्थमाह—न येषु तपोब्रह्मचर्यसत्यसंपन्नेषु। जिह्मं कौटिल्यं स्वेन नोच्यमानमपि परैर्ज्ञायमानं न येष्वित्यन्वयः।

अथ द्वितीयः प्रश्नः ।

प्राणोऽत्ता प्रजापतिरित्युक्तम् । तस्य प्रजापतित्वमत्तृत्वं चास्मिञ्शरीरेऽवधारयितव्यमित्ययं प्रश्न आरभ्यते—

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्कत्येव देवाः प्रजा

ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुषु निमित्ताभावान्न विद्यन्ते तत्साधनानुरूपेणैव तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा ज्ञानयुक्तकर्मवतां गतिः । पूर्वोक्तस्तु ब्रह्मलोकः केवलकर्मिणां चन्द्रलक्षण इति ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथानन्तरं ह किलैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । हे भगवन्कत्येव देवाः प्रजां शरीरलक्षणां विधारयन्ते विशेषेण धारयन्ते । कतरे बुद्धी-

---

तेषां ब्रह्मलोकादपि विरक्तत्वेन तत्रानर्थित्वात् । इतिशब्दार्थमाह—इत्येषेति ॥१६॥

इति श्रीमदानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

प्रश्नान्तरस्य प्रथमप्रश्नेन सङ्गतिमाह—प्राणोऽत्तेति । अवधारयितव्यमिति । अत्ता विश्वस्य सत्पतिरित्यत्तृत्वस्यैषोऽग्निस्तपतीत्यारभ्यारा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायस इत्यादिना च प्रजा-

---

अनृतं पण्डितमान्यत्वेन न विपरीतं वाक्यं सत्यवादिन एव न येष्वित्यनुषङ्गः । न माया च कार्यमन्तरेण परैरज्ञायमानं कौटिल्यं माया न येष्वनुवर्तते । चकाराद्धिंसास्तेयादिकमपि नेत्यवगन्तव्यम् । [इत्यनेन प्रकारेण] ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशङ्करानन्दयतीन्द्रविरचितायामाथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ कात्यायनप्रश्नानन्तरं पूर्ववदुत्सुको ह किलैनं पिप्पलादम् । भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ भगवन्, व्याख्यातम् । कत्येव कियत्संख्यादिका एव निर्धारिता देवा देवशब्दाभिधेयाः । प्रजां स्थावरजङ्गमभूतरूपां विधारयन्ते विधारणं कुर्वन्ति । कतर एतेषु देवेष्व-

विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाचाऽऽकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निराप:

न्द्रियकर्मेन्द्रियविभक्तानामेतत्प्रकाशनं स्वमाहात्म्यप्रख्यापनं प्रकाशयन्ते । कोऽसौ पुनरेषां वरिष्ठः प्रधानः कार्यकरणलक्षणानामिति ॥ १ ॥

एवं पृष्टवते तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निराप: पृथिवीत्येतानि पञ्च महाभूतानि शरीरारम्भकाणि वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रमित्यादीनि कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणि च कार्यलक्षणाः करणलक्षणाश्च

पतित्वस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं पूर्वं गतिश्रवणेन विरक्तस्यापि चित्तैकाग्र्यं विना वक्ष्यमाणात्मज्ञानासिद्धेस्तदर्थं मन्दानां फलविशेषार्थं च प्राणोपासनार्थं प्रश्नद्वयारम्भः । तत्रापि श्रेष्ठत्वाऽऽतृत्वप्रजापतित्वादिगुणनिर्धारणार्थं द्वितीयः । तदुत्पत्त्यादिनिर्धारणपूर्वकं तदुपासनविधानार्थं तृतीयः प्रश्न इत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रजाशब्देन शरीरमेव गृह्यते न जीवस्तस्य प्राणधारकत्वेन तद्धार्यत्वाभावादित्याह—शरीरेति । विभक्तानामिति निर्धारणे षष्ठी । स्वमाहात्म्यख्यापनमिति । अवकाशदानादिकमाकाशादीनां माहात्म्यं तस्य ख्यापनं तस्य लोकान्प्रति प्रकटनं तत्प्रकाशयन्ते कुर्वन्तीत्यर्थः, पाकं पचतीतिवत् । अवकाशदानादिकं स्वस्वकार्यं सर्वलोकप्रकटनं यथा तथा कतरे कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

एष देव इति । वक्ष्यमाणाभिवदनादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं चेतनत्वं सम्भावयितुं देव इति विशेषणम् "अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्" इति न्यायेनाऽऽकाशाद्यभिमानिदेवताग्रहणार्थम् । तच्च विशेषणं वाय्वादिष्वपि सर्वत्र सम्बध्यते । वाग्ग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणार्थं चक्षुरादिग्रहणं ज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थमिति मत्वाऽऽह-कर्मेन्द्रियेति । कार्यलक्षणाः शरीराकारेण

देवेषु वा कतर एतच्छरीरं संसारयात्रानिर्वाहकं प्रकाशयन्ते प्रकाशं कुर्वन्ति । कः पुनरेषां वरिष्ठ एषां देवानां को नाम श्रेष्ठः । इत्यनेन प्रकारेण पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ १ ॥

तस्मै भार्गवाय । स होवाच व्याख्यातम् ॥ प्रथमप्रश्नस्योत्तरं प्राण एव शरीरस्य विधारकः । द्वितीयतृतीययोश्चार्थादग्न्यादिरूपेण स एव प्रकाशको वरिष्ठश्चेति वक्तुं भूतेन्द्रियप्राणसंवादरूपामाख्यायिकामवतारयति—आकाशो भूताकाशो ह किल वै प्रसिद्ध एष प्रसारितनयनप्रत्यक्षः साक्षिप्रत्यक्षो वा देवो देवशब्दाभिधेयोऽन्यविजिगीषुत्वेन, वायुरग्निराप: पृथिवी स्पष्टम् । वाग्वागिन्द्रियमुपलक्षणमेतत्पाणिपादपायूपस्थानाम् । मनोऽन्तःकरणं ज्ञानशक्ति चतुर्विधं मनःशब्दोपलक्षितं चक्षुः श्रोत्रं च स्पष्टं चकारात्

पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ।
ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥
तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं
प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति तेऽश्रद्दधाना बभूवुः ॥ ३ ॥

ते देवा आत्मनो माहात्म्यं प्रकाश्याभिवदन्ति स्पर्धमाना अहं श्रेष्ठतायै । कथं वदन्ति ? वयमेतद्बाणं कार्यकरणसङ्घातमवष्टभ्य प्रासादमिव स्तम्भादयोऽविशिथिलीकृत्य विधारयामो विस्पष्टं धारयामः । मयैवैकेनायं सङ्घातो ध्रियत इत्येकैकस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

तानेवमभिमानवतो वरिष्ठो मुख्यः प्राण उवाचोक्तवान् । मा मैवं मोहमापद्यथाविवेकितयाऽभिमानं मा कुरुत यस्मादहमेवैतद्बाणमवष्टभ्य

परिणता आकाशादयः । कारणलक्षणानीन्द्रियाणि । माहात्म्यमिति । आकाशादीनामवकाशदानादिरूपं शरीरधारणैकदेशात्मकं प्रकाश्यं स्वकार्यं प्रकाश्य सर्वलोकप्रकटं यथा तथा कृत्वाऽभिवदन्ति, अभितः सर्वत्र कृत्स्नं शरीरधारणं प्रत्येकं वयमेव कुर्म इति वदन्तीत्यर्थः । बाणमिति । बवयोरभेदाद्वाति कुत्सितं गन्धं वहतीति वा [बाणम्] विनाशं गच्छतीति वा देशाद्देशान्तरं गच्छतीति वा बणं बणमेव बाणं कार्यकरणसङ्घातं शरीरमित्यर्थः ॥ २ ॥

कथमेतदिति । एतत्त्वहमेवैतदित्याद्युक्तम् । एवं यथाभूतं कथमित्यर्थः ॥ ३ ॥

त्वग्घ्राणरसनानि, ते पञ्चमहाभूतज्ञानेन्द्रियचतुर्विधान्तःकरणरूपा मुख्यप्राणसंनिधिप्राप्तसामर्थ्यान्मुख्यप्राणप्रसादमजानतः(न्तः) प्रकाश्येदं शरीरमवकाशादिव्यवहारक्षमत्वेन सर्वस्य लोकस्य दर्शयित्वाऽभिवदन्ति । स्वव्यतिरिक्तान्सर्वान्सर्वतस्तिरस्कृत्य प्रत्येकं स्वात्मनि बहुवचनप्रयोगेणावकाशादेकैककार्यक्षमा अपि सजीवनमवकाशादिसर्वकार्यक्षमत्वं स्वात्मन्यारोप्य वदन्ति वल्गन्ति ॥ तद्वदनमाह—वयमाकाशादय एतत्सर्वप्राणिप्रत्यक्षं बाणं बाणवत्कर्मणा प्रापितं बाणमथवा बवयोरैक्याद्वाति कुत्सितं गन्धं वहन्वणति शब्दं करोति गच्छति वा कर्मक्षये सति सत्यपि कर्मणि देशाद्देशान्तरं चेति वा बणं वणमेव बाणं शरीरमित्यर्थः । अवष्टभ्यावष्टम्भनं कृत्वा दृढतमं कृत्वेत्यर्थः । विधारयामो विविधावकाशादिकार्यक्षमत्वेन धारणं कुर्मः ॥ २ ॥

तानाकाशादीन्प्रत्येकं शरीरविधारणाभिमानेन वदतो वरिष्ठः सर्वेऽप्याकाशादयोऽवकाशादिकार्यकारित्वेन वरास्तत्कार्याणामपि मुख्यप्राणनिमित्तत्वान्मुख्यप्राणोऽतिशयेन [वरो वरिष्ठः] समीचीनः प्राणो मुख्यप्राणः प्राणादिपञ्चवृत्तिरुवाच हस्तसंज्ञया च निवारयन्नुक्तवान् ।

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवो-त्क्रामन्ते तस्मिꣳश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते। तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिꣳश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा

विधारयामि पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्राणादिवृत्तिभेदं स्वस्य कृत्वा विधारयामीत्युक्तवति च तस्मिंस्तेऽश्रद्दधाना अप्रत्ययवन्तो बभूवुः कथमेतदेवमिति ॥ ३ ॥

स च प्राणस्तेषामश्रद्दधानतामालक्ष्याभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इवेदमुत्क्रान्तवानिव सरोषान्निरपेक्षस्तस्मिन्नुत्क्रामति यद्वृत्तं तद् दृष्टान्तेन प्रत्यक्षीकरोति। तस्मिन्नुत्क्रामति सत्यथानन्तरमेवेतरे सर्व एव प्राणाश्चक्षुरादय उत्क्रामन्त उच्चक्रमिरे। तस्मिंश्च प्राणे प्रतिष्ठमाने तूष्णीं भवत्यनुत्क्रामति

उत्क्रान्तवानिवेति। अत्यन्तोत्क्रान्त्यभावादिवशब्दः। निरपेक्ष इति। स्वयमेवेत्यर्थः। दृष्टान्तेनेति। तत्र यथेति वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

मुख्यप्राणोक्तिमाह—मा निषेधार्थः। मोहं विपरीतज्ञानमापद्यथ समन्तान्मा गच्छत ॥ तत्र हेतुमाह—अहमेव मुख्यप्राण एव न त्वन्य एतदेवं स्वप्रत्यक्षं वक्ष्यमाणमात्मानं पञ्चधा प्राणापानव्यानोदानसमानैः पञ्चप्रकारैरात्मानं मुख्यप्राणस्वरूपं प्रविभज्य प्रकर्षेण स्थानक्रियानामादिभिर्विविधभेदवन्तं कृत्वैतद्बाणमवष्टभ्य, व्याख्यातम्। विधारयामि विविधकार्यक्षमत्वेन जीववन्तं देहं करोमि। अयमर्थः—भवन्तोऽवकाशादिप्रातिस्विककार्यक्षमा न तु सर्वकार्यक्षमा अहं तु भवतामपि कार्ये निमित्तत्वाद्भवत्कार्यक्षमो मया क्रियमाणे जीवनादौ तु न कोऽपीति। इत्यनेन प्रकारेण। एवमुक्ते सति त आकाशादयः परस्परमुखावलोकनहास्यकरताडनादिचेष्टावन्तः प्राणोक्तेऽर्थेऽश्रद्दधाना इदमित्थमेवेत्यास्तिक्यबुद्धिशून्याः बभूवुः स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अनन्तरं तेषां सदर्पपापमवलोक्य तच्छान्त्यर्थं स मुख्यप्राणोऽभिमानादात्मनः सर्वकारित्वलक्षणाद्यथावस्तुविषयादहंकारात्। ऊर्ध्वमष्टोत्तरशतमर्मस्थानानामुपरि स्थानचलनं कृतवानित्यर्थः उत्क्रमत इवोत्क्रामतीव स्वात्मनः साक्षी, उत्क्रमणे प्रतिसमाधेयः शरीरविनाशः स्यादिति मन्वान उत्क्रमणमिव कृतवान्भूतानां सकारणानां स्वस्थानचलनेन व्याकुलत्वं कृतवानित्यर्थः। अथवाऽयमिवकारः प्रतिपत्तुः प्रतिपत्त्यैव प्राणसंवादमाह। न ह्याकाशादिदेवानां वागादयः सन्ति तेषां तदङ्गीकारे च न्यायादिविरोधात्। तस्मिन्मुख्ये प्राणेऽभिमानिन्युत्क्रामत्यूर्ध्वं गच्छति सत्यथानन्तरमितरे मुख्यप्राणादन्य आकाशादयः सर्व एव निखिला अपि पाशबद्धा विहङ्गा इव पाशस्योर्ध्वं नयनादुत्क्रामन्त उत्क्रामन्ति पराधीनाः सन्तः स्वस्थानेभ्यश्चलिता बभूवुः। नैकोऽप्यात्मानमवष्टब्धवानित्यर्थः॥ नैतत्तदा जातं किन्तु सर्वकालीनमित्याह—तस्मिंश्च तस्मिन्मुख्यप्राण एव यथोत्क्रामति सत्युत्क्रामति तथा

एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥४॥

कथम्—

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः।
एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥

स्तुति सर्व एव प्रातिष्ठन्ते तूष्णीं व्यवस्थिता अभूवन्। तत्तत्र यथा लोके मक्षिका मधुकराः स्वराजानं मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं प्रति सर्वा एवो-त्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते प्रतितिष्ठन्ति। यथाऽयं दृष्टान्त एवं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं चेत्यादयस्त उत्सृज्याश्रद्धानतां बुद्ध्वा प्राणमाहात्म्यं प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति ॥ ४ ॥

एष प्राणोऽग्निः संस्तपति ज्वलति, तथैष सूर्यः सन्प्रकाशते। तथैव पर्जन्यः सन्वर्षति। किञ्च मघवानिन्द्रः सन्प्रजाः पालयति, जिघांसत्यसुर-

सूर्यः सन्निति। तपतीत्यनुषङ्गः। सन्तापयतीत्यर्थः। आवहप्रवहादीति। आव-हादयः सप्त वायुगुणास्तथाभूतः सन्मेघाञ्ज्योतिश्चक्रादींश्च वहतीति शेषः। एष देवः पृथिवी सन्सर्वस्य जगतो धारयिता रयिश्चन्द्रः सन्सर्वं पुष्णाती-त्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्वदा प्रतिष्ठमाने प्रकर्षेण स्वस्वकार्यक्षमत्वेनावस्थानं कुर्वन्ति (ति) सर्व एव प्रा-तिष्ठन्ते स्पष्टम्। तत्तत्र प्राण उत्क्रामत्युत्क्रामन्ति प्रतिष्ठमाने च प्रतितिष्ठन्त इत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तः। यथा दृष्टान्ते, मक्षिकाः क्षुद्रा मधुकरा जीवा भ्रमरा वा मधुकरत्वसामान्यान्मधुक-रराजानं मधुकरराजं मधु मध्वपूपान्तस्थं मधुररसं तत्कुर्वन्तीति मधुकरास्तेषु प्रधानभूतै-स्तैर्दृष्टातिशयः कश्चन जीव इत्यर्थः। तमुत्क्रामन्तं मध्वपूपं परित्यज्योर्ध्वं गच्छन्तं सर्वा एव निखिला अपि मक्षिका उत्क्रामन्त उत्क्रामन्ति तमनुगच्छन्तीत्यर्थः। तस्मिंश्च मधु-करराज एव मध्वपूपे प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते। स्पष्टम् ॥ दार्ष्टान्तिकमाह—एवं तथा वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च चकारोऽनुक्तानामाकाशादीनां सङ्ग्रहार्थः। व्याख्यातमन्यत्। त उक्ता आकाशादयः परित्यक्तशरीरविधारकत्वाभिमानाः। प्रीताः प्राणस्यैव शरीरविधार-कत्वनिश्चयेन परममोदमुपगताः। प्राणं मधुकरराजसमं मुख्यप्राणं कालत्रयेऽपि परोक्षं प्रत्यक्षं च स्तुन्वन्ति स्तुतिं कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

तत्स्तुतिमाह—एष मुखनासिकाभ्यां संचरन्स्पर्शनस्य साक्षिणो वा प्रत्यक्षोऽग्निरध्या-त्मादौ जाठरभौमादिभेदभिन्नो वैश्वानरस्तपति संतापं करोति। एष व्याख्यातम्। सूर्यः शोभनाया गतेः वार्ता चन्द्रमण्डलात्सैष व्याख्यातम्। पर्जन्यो वृष्ट्यभिमानिनी देवतैष इत्यनुवर्तते मघवान्मघवा त्रिलोकीपतिः, अथवा पर्जन्यस्यैव विशेषणं मघवान्। तथा च

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

किञ्च—

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

रक्षांसि । एष वायुरावहप्रवहादिभेदः किञ्चैष पृथिवी रयिर्देवः सर्वस्य जगतः सन्मूर्तमसदमूर्तं चामृतं च यद्देवानां स्थितिकारणं किं बहुना ॥५॥

अरा इव रथनाभौ श्रद्धादि नामान्तं सर्वं स्थितिकाले प्राण एव प्रतिष्ठितम् । तथर्चो यजूंषि सामानीति त्रिविधा मन्त्रास्तत्साध्यश्च यज्ञः क्षत्रं च सर्वस्य पालयितृ ब्रह्म च यज्ञादिकर्मकर्तृत्वेऽधिकृतं चैवैष प्राणः सर्वम् ॥ ६ ॥

यः प्रजापतिरपि स त्वमेव गर्भे चरसि, पितुर्मातुश्च प्रतिरूपः सन्प्र-

---

श्रद्धादीति । प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिराप इत्यादिना वक्ष्यमाणषोडशकलात्मक इत्यर्थः । ब्रह्म चेति । ब्राह्मणजातिरित्यर्थः । चशब्दार्थमाह–यज्ञादीति । अधिकृतं सर्वमेवेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

यः प्रजापतिर्विराड्रूपोऽपि त्वमेवेत्यन्वयः । पितुर्गर्भे रेतोरूपेण मातुर्गर्भे पुत्ररूपेण यश्चरति पश्चात्तयोरेव प्रतिरूपः सन्सदृशः सन्यः प्रजापते स त्वमेव प्रजायस इत्यन्वयः । प्रतिशब्दार्थ उक्तः–प्रतिरूपः सन्निति । ननु

पर्जन्येन्द्रयोरैक्यं स्यात् । एष व्याख्यातम् । वायुः प्रभञ्जनः । एष व्याख्यातम् । पृथिवी वसुन्धरा, एष इत्यनुवर्तते वक्ष्यमाणेषु सर्वेषु । रयिश्चन्द्रमाः । देवो विजिगीषापरो द्योतनात्मको वा तपनाग्निसूर्याद्यात्मकत्वेन । किं बहुना सदसच्चास्ति नास्तीतिव्यपदेशभूषितं चकारात्सदसद्विलक्षणमज्ञानमपि । अमृतं चामरणधर्मात्मकं ब्रह्माप्यनुपचरितसदेकस्वभावं चकारादनुपचरितासत्स्वभावं नरविषाणादिकमपि यत्प्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

न केवलमयं सर्वात्मा किंतु सर्वाधारोऽपीति दृष्टान्तेनाऽऽहुः–अराश्चक्रस्य नाभिनेम्योरन्तरालवर्तीनि चतुष्कोणानि वर्तुलानि वा तीक्ष्णाग्रपुच्छानि काष्ठानि । इव दृष्टान्ते । रथनाभौ रथचक्रस्य मध्यप्रदेशे प्रतितिष्ठन्त इति शेषः । दार्ष्टान्तिकमाह–प्राणे संसारचक्रनाभिभूते मुख्ये प्राणे । सर्वं निखिलमग्निसूर्यादिकं प्राणात्मकम् । प्रतिष्ठितं संश्लिष्टम् ॥ अग्निसूर्यादिकमेव सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितं न त्वन्यदिति शङ्कां वारयितुं सर्वशब्दार्थमाह–ऋचः पादबद्धा मन्त्राः । यजूंष्यविवक्षितच्छन्दस्का मन्त्राः । सामानि गीतिसहिता ऋचो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिरूपः क्षत्रं क्षत्रियत्वजातिर्ब्रह्म च ब्राह्मणत्वजातिः । चकरादुक्तमनुक्तं च सर्वम् ॥ ६ ॥

तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥७॥

किंच—

देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा ।

तिजायसे प्रजापतित्वादेव प्रागेव सिद्धं तव मातृपितृत्वं सर्वदेहदेह्याकृतिच्छद्मनैकः प्राणः सर्वात्माऽसीत्यर्थः । तुभ्यं त्वदर्थं या इमा मनुष्याद्याः प्रजास्तु हे प्राण चक्षुरादिद्वारैर्बलिं हरन्ति । यस्त्वं प्राणैश्चक्षुरादिभिः सह प्रतितिष्ठसि सर्वशरीरेष्वतस्तुभ्यं बलिं हरन्तीति युक्तम् । भोक्ता हि यतस्त्वं तवैवान्यत्सर्वं भोज्यम् ॥ ७ ॥

देवानामिन्द्रादीनामसि भवसि त्वं वह्नितमो हविषां प्रापयितृतमः । पितॄणां नान्दीमुखे श्राद्धे या पितृभ्यो दीयते स्वधाऽन्नं सा देवप्रधानमपेक्ष्य प्रथमा भवति । तस्या अपि पितृभ्यः प्रापयिता त्वमेवेत्यर्थः ।

प्राणस्य पुत्ररूपत्वमेवोक्तं न तु पितृमातृरूपत्वं तत्कस्मादत आह–प्रजापतित्वादेवेति । तस्य सर्वात्मत्वादित्यर्थः । निष्कृष्टार्थमाह–सर्वदेहेति । अत्रापि निष्कृष्टार्थमाह–भोक्ता हीति । अतस्तवैवेत्यतःशब्दाध्याहारेण योज्यम् ॥ ७ ॥

हविषां प्रापयितृतम इति । वन्हिशब्दो वहनाद्वह्निरिति यौगिक इत्यर्थः । प्रथमा भवतीति । यज्ञादिदैवे कर्मणि प्रथमं नान्दीमुखश्राद्धस्यावश्यकर्तव्यत्वात्सा प्रथमेत्यर्थः । ऋष गताविति धातोर्ज्ञानार्थत्वादृषिशब्दस्य ज्ञान-

---

यथा प्रजा महाराजमेवैष इत्यङ्गुलिनिर्देशेन परस्परं दर्शयित्वा तद्गुणांश्च संकीर्त्य पश्चात्त्वं नः पिता मातेत्यादिना स्तुन्वन्ति तथैषोऽग्निः सूर्यश्च तपतीत्यादिना प्राणं दर्शयित्वा देवास्तद्गुणांश्च सर्वप्रतिष्ठादिलक्षणान्संकीर्त्यैवं स्तुवन्त इत्याहुः–प्रजापतिर्विराट्त्रिलोकीशरीरः प्रजानां पालयिता । चरसि गच्छसि वर्तस इत्यर्थः । गर्भे ब्रह्माण्डगोलकजठरे । ननु गर्भस्थोत्तानशायिनोर्विभेदाद्गर्भाद्विनिर्गतो नाहमित्यत आहुः–त्वमेव प्राणः प्रजापतिरूपो गर्भस्थ एव न त्वन्यः । प्रतिजायसे स्वस्माज्जाताद्ब्रह्माण्डगोलकात्पुत्रभूतात्प्रति प्रातिलोम्येन पिता सन्पुत्रत्वमङ्गीकृत्योत्पद्यते(से) तुभ्यं प्रजापतिरूपायोपकारार्थम् । प्राण हे प्राण प्रजास्त्विमाः प्रत्यक्षाः स्थावरजङ्गमास्त्वद्रूपभूताः । तोरेवकारार्थः । ता इमाः प्रजास्तुभ्यमेवेत्यन्वयः । [बलिं हरन्ति स्पष्टम्] ननु ब्रह्मलोकावस्थिताय मह्यं कथमिमाः प्रजा [बलिं हरन्ति] इत्यत आहुः–यः प्रसिद्धः प्रजापतिर्हस्तिपुत्तिकादिशरीरेषु समः । प्राणैः प्राणापानादिभिः पञ्चभिर्वायुभेदैः सर्वेषु भूतेष्वेक एव । प्रतितिष्ठसि प्रातिकूल्येन भेदेन वर्तसे ॥ ७ ॥

इदानीमस्यैव प्रधानभूता विभूतीराहुः—देवानामिन्द्रादीनामसि भवसि । वह्नितमोऽतिशयेन हविषां वाहको देवतृप्तिकारणमित्यर्थः । पितॄणामग्निष्वात्तादीनां पितृलोकनिवासिनां प्रथमा पूर्वभाविनी नान्दीमुखश्राद्धादावन्यकर्मापेक्षया । स्वधा स्वान्यजमानस्य पितृ-

ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

किञ्च—

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।
त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥
यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः ।

किञ्चर्षीणां चक्षुरादीनां प्राणानामङ्गिरसामङ्गिरसभूतानामथर्वणां तेषामेव 'प्राणो वाऽथर्वा' इति श्रुतेः । चरितं चेष्टितं सत्यमवितथं देहधारणाद्युपकारलक्षणं त्वमेवासि ॥ ८ ॥

इन्द्रः परमेश्वरस्त्वं हे प्राण तेजसा वीर्येण रुद्रोऽसि संहरञ्जगत् । स्थितौ च परि समन्ताद्रक्षिता पालयिता परिरक्षिता त्वमेव जगतः सौम्येन रूपेण । त्वमन्तरिक्षेऽजस्रं चरसि उदयास्तमयाभ्यां सूर्यस्त्वमेव च सर्वेषां ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

यदा पर्जन्यो भूत्वाऽभिवर्षसि त्वमथ तदाऽन्नं प्राप्येमाः प्रजाः

जनकचक्षुराद्यर्थत्वमित्यर्थः । अङ्गिरसभूतानामिति । प्राणाभावेऽङ्गानां शोषदर्शनात्तेषामङ्गिरसत्वमित्यर्थः । मुख्यप्राणस्याथर्वत्वं श्रुत्याऽभिहितं यद्यपि तथाऽपि चक्षुरादीनामपि तदंशत्वादथर्वशब्दार्थत्वमिति भावः ॥ ८ ॥

इहेन्द्रशब्देन परमेश्वरत्वमुच्यते मघवानित्यनेन त्विन्द्र उक्त इति भेदमाह–इन्द्रः परमेश्वर इति । वीर्येण संहारसामर्थ्येनेत्यर्थः । सौम्येनेति । विष्णवादिरूपेणेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

न्हविष्यदानेन धावति गच्छतीति स्वधा, ऋषीणां गौतमभरद्वाजप्रभृतीनां चरितं चेष्टितम् । किं परस्त्रीदर्शनादिकमपि प्राण इत्याशङ्क्य नेत्याह–सत्यमवितथं गुरुपादावलोकनादिकमित्यर्थः । अथवा मुख्यप्राणसाहचर्यात्सत्यं शरीरविधारणम् ॥ ऋषिविशेषणमाहुः–अथर्वाङ्गिरसामथर्वाङ्गिरसप्राणसाहचर्यादथर्वाङ्गिरस्त्वं गौतमादीनाम् । असि भवसि ॥ ८ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नस्त्वं प्राणः प्रजापतिः । प्राण हे प्राण । तेजसा सर्वसंहारकारिणा वीर्येण त्रिजगद्भेदकेन । रुद्रो रोदनहेतुभूतोऽसि भवसि । स्थितिकाले जगतः परिरक्षिता सर्वतो रक्षकः । त्वं प्राणः प्रजापतिः । अन्तरिक्ष आकाशे वाय्वादिरूपेण चरसि गच्छसि । सूर्यः शोभनाया गतेः कर्ता दिवाकरस्त्वं प्राणः प्रजापतिः । सूर्यविशेषणं ज्योतिषां पतिः, चन्द्रादीनां पालयिता । न केवलं ज्योतिषां पतिः किन्तु प्रजानामप्यानन्दकारीत्येवमाहुः ॥ ९ ॥

यदा यस्मिन्काले त्वं प्राण सूर्यगोभिरभिवर्षसि सर्वतो नीरधारा मुञ्चसि । अथ

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥१०॥

किञ्च—

व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।
वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्व नः ॥ ११ ॥

प्राणते प्राणचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा प्राण ते तवेमाः प्रजाः स्वात्मभूतास्त्वदन्नसंवर्धितास्त्वदभिवर्षणदर्शनमात्रेण चाऽऽनन्दरूपाः सुखं प्राप्ता इव सत्यस्तिष्ठन्ति । कामायेच्छातोऽन्नं भविष्यतीत्येवमभिप्रायः ॥१०॥

प्रथमजत्वादन्यस्य संस्कर्तुरभावादसंस्कृतो व्रात्यस्त्वं स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः। हे प्राणैकऋषिस्त्वमाथर्वणानां प्रसिद्ध एकर्षिनामाऽग्निः सन्नत्ता सर्वहविषाम् । त्वमेव विश्वस्य सर्वस्य सतो विद्यमानस्य पतिः सत्पतिः । साधुर्वा पतिः सत्पतिः । वयं पुनराद्यस्य तवादनीयस्य हविषो दातारः । त्वं पिता मातरिश्व हे मातरिश्वन्नोऽस्माकम् । अथवा मातरिश्वनो वायोस्त्वम् । अतश्च सर्वस्यैव जगतः पितृत्वं सिद्धम् ॥ ११ ॥

असंस्कृत इति । संस्कारहीनो व्रात्य इति स्मृतेरित्यर्थः । अनेन स्वतःशुद्धत्वं विवक्षितमित्याह—स्वभावत एवेति । मातरिश्वेति । मातरिश्वन् इत्यत्र नलोपश्छान्दस इत्यर्थः । वायोस्त्वमिति । पितेत्यनुषङ्गः । अस्मिन् व्याख्याने वायुमात्रपितृत्वादस्मदादिसर्वपितृत्वमनुक्तं स्यादत आह—अतश्चेति । अस्मदादिसर्वजनकत्वाद्वायोस्तज्जनकस्याऽऽकाशात्मनः प्राणस्य सर्वजनकत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥११॥

तदेमाः प्रत्यक्षाः । प्राणते प्राणन्ति प्राणनादिचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा हे प्राण ते तवेमाः प्रजा इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । प्रजाः स्थावरजङ्गमा आनन्दरूपा आनन्दः परमात्मा स एव रूपं यासां ता आनन्दरूपा निरतिशयसुखपूर्णा इत्यर्थः । तिष्ठन्ति स्पष्टम् ॥ आनन्दरूपावस्थाने हेतुमाह—कामायाभिलाषाय यथाकाममित्यर्थः । अन्नमदनीयं व्रीह्यादिकम् । भविष्यति स्पष्टम् । इत्यनेनाभिप्रायेण ॥ १० ॥

इदानीमस्य सर्वात्मनोऽपि पापलेशशून्यत्वमाहुः—व्रात्यः सर्वस्मात्प्रथमजत्वाद्यथाकालमुपनयनादिसंस्कारशून्यः पितृपितामहादेरभावाद्वा तत्सोमपानशून्यः संस्कारशून्योऽपि सर्वदा शुद्ध इत्यर्थः। त्वं प्रथमजः प्रजापतिः। प्राण हे प्राणैकऋषिराथर्वणानामेव प्रसिद्धोऽग्निरत्ता भोक्ता संहर्ता वा विश्वस्य चराचरस्य जगतः । सत्पतिः सतां ब्रह्मादीनां पालयिता संश्चासौ पतिश्चेति वा । वयमाकाशाद्या देवाः । आद्यस्यादनीयस्य विषयजातस्य । दातारः समर्पकाः । पिता जनकस्त्वं प्राणो मातरिश्व मातर्याकाशे श्वसितीति मातरिश्वा वायुस्वरूप इत्यर्थः । नोऽस्माकमाकाशादीनाम् । अथवा सर्वजगत्कारणस्य मातरिश्वनो वायोस्त्वं पिता ॥११॥

किम्बहुना—

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।
या च मनसि सन्तता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥

किम्बहुना—

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।
मातेव पुत्रान्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

या ते त्वदीया तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता वक्तृत्वेन वदनचेष्टां कुर्वती । या श्रोत्रे या च चक्षुषि या च मनसि सङ्कल्पादिव्यापारेण सन्तता समनुगता तनूस्तां शिवां शान्तां कुरु मोत्क्रमीरुत्क्रमणेनाशिवां मा कार्षीरित्यर्थः ॥१२॥

अस्मिँल्लोके प्राणस्यैव वशे सर्वमिदं यत्किञ्चिदुपभोगजातं त्रिदिवे तृतीयस्यां दिवि च यत्प्रतिष्ठितं देवाद्युपभोगलक्षणं तस्यापि प्राण एवे-

---

वाचि प्रतिष्ठितेति । वाच्यपानरूपा तनूः प्रतिष्ठिता । श्रोत्रे व्यानरूपा । चक्षुषि प्राणरूपा । मनसि समानरूपा स प्राणस्तच्चक्षुः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं सोऽपानः सा वाक्स समानस्तन्मन इति श्रुतेरित्यर्थः । उत्क्रमणेनेति । प्राणोत्क्रमणे सत्यपानाद्यात्मिका वागादिरूपा तनूरशिवा कार्यायोग्या स्यादित्यर्थः ॥ १२॥

ब्राह्मय इति । ऋगादिमन्त्ररूपा ब्राह्मयः श्रियः । ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सतामिति श्रुतेः । क्षात्र्यः प्रसिद्धा धनाद्यैश्वर्यरूपाः । अस्मि-

---

एवं स्तुतिं कृत्वा कार्यमाहुः—या प्रसिद्धा । ते तव प्राणस्य तनूस्तनुरपानरूपा । या प्रसिद्धा । वाचि वागिन्द्रियेऽग्नौ पृथ्व्यां च वागिन्द्रियसहचरितायां प्रतिष्ठिताऽवस्थिता, या प्रसिद्धा व्यानरूपा श्रोत्रे श्रोत्रेन्द्रिये तत्सहचरितचन्द्रमस्याकाशे च, या च प्रसिद्धा प्राणरूपा । चकारः पूर्वत्र वक्ष्यमाणे च पर्याये तनूः प्रतिष्ठितेत्येतदनुवृत्त्यर्थः । चक्षुषि चक्षुरिन्द्रिये तत्सहचरितेषु तेजोबन्नात्मकेषु रूपेष्वादित्ये च, या च प्रसिद्धा समानरूपा मनसि मनइन्द्रिये तत्सहचरितेषु भूतभौतिकेषु । सन्तता सम्यग्विस्तृता प्राणादिपञ्चवृत्तिगर्भिणीत्यर्थः । शिवां शिवानां मङ्गलानां स्वस्थानादचलितामित्यर्थः । तां वागादिस्थितां तनुं कुरु स्पष्टं, त्वं च मोत्क्रमीरुत्क्रमं मा कार्षीः ॥ १२ ॥

नास्माकमिदानीं पूर्ववत्स्वातन्त्र्यबुद्धिरित्याहुः—प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्भवत इदं विविधप्रत्ययगम्यमस्मदादिकं जगद्वशेऽधीनत्वेन सर्वं निखिलम् । सर्वशब्दार्थमाहुः—त्रिदिवे त्रिदिवो-

अथ तृतीयः प्रश्नः ।

अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन्कुत एष

शिता रक्षिता । अतो मातेव पुत्रानस्मान्रक्षस्व पालयस्व । त्वन्निमित्ता हि ब्राह्मयः क्षात्रियाश्च श्रियस्तास्त्वं श्रीश्च श्रियश्च प्रज्ञां च त्वत्स्थितिनिमित्तां विधेहि नो विधत्स्वेत्यर्थः । इत्येवं सर्वात्मतया वागादिभिः प्राणैः स्तुत्या गमितमहिमा प्राणः प्रजापतिरत्तेत्यवधृतम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये द्वितीयः प्रश्नः ॥ २॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । प्राणो ह्येवं प्राणैर्निर्धा-

न्प्रश्ने निर्धारितं गुणं सङ्गृह्याऽऽह–इत्येवमिति । इदं वरिष्ठत्वादेरुपलक्षणम् ॥१३॥

इत्यानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

एवं प्रजापतित्वात्तृत्वादिगुणजातं निर्धार्य प्राणस्योत्पत्त्यादि निर्धारयंस्तदुपासनां विधातुं प्रश्नान्तरमवतारयति—अथेति । वैदर्भिप्रश्नानन्तरमित्यर्थः । प्राणैरिति । यैर्वागादिप्राणैराकाशादिभिश्च प्राणस्य पूर्वोक्तमहिमत्वादेवोत्पत्ति-

पलक्षितत्रिलोक्यां ब्रह्माण्डजठर इत्यर्थः । यत्प्रसिद्धमाकाशादिकं प्रतिष्ठितमवस्थितम् । यस्मादेवं तस्माद्धे प्राण त्वमस्मान्मातेव पुत्रान्स्पष्टं रक्षस्व रक्ष सर्वतोऽनर्थेभ्यः पाहि । तद्रक्षणं स्वयमेवाऽऽहुः–श्रीश्च श्रियश्च विविधा लक्ष्मीः । प्रज्ञां च लोकवेदविषयिणीं लोकद्वयेष्टकारिणीं बुद्धिं चकारौ तयोः स्थिरत्वोपयोज्यत्वे आहतुः । विधेहि विविधास्ववस्थासु धेहि प्रयच्छ । नोऽस्मभ्यमाकाशादिभ्यो विगताभिमानेभ्यः । इति अनेन प्रकारेण ॥१३॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशङ्करानन्दयतीन्द्रविरचितायामाथर्वण-प्रश्नोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

प्राणस्य प्रजापतेस्तु सर्वजगदात्मत्वं निर्धारितं यद्यपि तथाप्यस्य संहतत्वादनात्मत्वमित्येतदुपपादनार्थं तृतीयः प्रश्न आरभ्यते–अथ वैदर्भिप्रश्नानन्तरं हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन्व्याख्यातम् । कुतः कस्मादुपादानान्निमित्ताद्वेष प्रत्यक्षः क्रिया-

प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्शरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

एवं पृष्टः—

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

रिततत्त्वैरुपलब्धमहिमाऽपि संहतत्वात्स्यादस्य कार्यत्वमतः पृच्छामि। भगवन्कुतः कस्मात्कारणादेष यथावधृतः प्राणो जायते। जातश्च कथं केन वृत्तिविशेषेणाऽऽयात्यस्मिञ्शरीरे। किंनिमित्तकमस्य शरीरग्रहणमित्यर्थः। प्रविष्टश्च शरीर आत्मानं वा प्रविभज्य प्रविभागं कृत्वा कथं केन प्रकारेण प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति। केन वा वृत्तिविशेषेणास्माच्छरीरादुत्क्रमत उत्क्रामति। कथं बाह्यमधिभूतमधिदैवतं चाभिधत्ते धारयति कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाचाऽऽचार्यः प्राण एव तावद् दुर्विज्ञेयत्वाद्विषमप्रश्नार्हस्तस्यापि जन्मादि त्वं पृच्छस्यतोऽतिप्रश्नान्पृच्छसि। ब्रह्मिष्ठोऽसीत्यतिशयेन त्वं ब्रह्मविदतरस्तुष्टोऽहं तस्मात्ते तुभ्यं ब्रवीमि यत्पृष्टं शृणु ॥२॥

शङ्काभावात्कुत इति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह-अपि संहतत्वादिति। अनेकात्मकत्वात्सावयवत्वादित्यर्थः। शरीरग्रहणमिति। शरीरप्रवेश इत्यर्थः। प्रातिष्ठत इति। आङ्प्रश्लेषाद्दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

विषमेति। विषमं दुर्घटं यथा तथा प्रश्नार्ह इत्यर्थः। अतिप्रश्नानिति। त्वदन्येषां प्रश्नानतिक्रान्तानन्यदीयप्रश्नागोचरान्सूक्ष्मप्रश्नान्प्रष्टव्यार्थानित्यर्थः। अतिशयेनेति। अपरब्रह्मापेक्षयाऽतिशयितमुख्यब्रह्मविदसि त्वमिति प्रोत्साहार्थं स्तौतीति भावः ॥ २ ॥

वान्प्राणः पञ्चवृत्तिर्जायत उपद्यते। कथं केन प्रकारेणाऽऽयात्यागच्छत्यस्मिन्स्थूले प्रत्यक्षे शरीरे विनाशिनि कलेवरे केन निमित्तेन शरीरं गृह्णातीत्यभिप्रायः। आत्मानं वा मुख्यप्राणस्वरूपं वाशब्दः प्राण एव धर्मान्तरप्रश्नार्थः। प्रविभज्य प्रकर्षेण विभागं कृत्वा कथं केन प्रकारेण। प्रातिष्ठते वर्तत इत्यर्थः। केन वृत्तिविशेषेणोत्क्रमत उत्क्रामत्यस्माच्छरीरादपसर्पति। कथं केन प्रकारेण बाह्यमधिभूतमधिदैवं चाभिधत्ते सर्वतो धारयति। कथं केन प्रकारेणाध्यात्ममात्मानमधिकृत्य वर्तमानमिदं शरीरेन्द्रियादिकम्। इत्यनेन प्रकारेण ॥१॥

तस्मै कौसल्याय। स होवाच व्याख्यातम्। अतिप्रश्नानभ्यधिकारार्थां (कार्था)पिहितार्थान्वाऽन्यप्रश्नविषयान्वा प्रष्टव्यानर्थान्पृच्छसि प्रश्नं करोषि यतस्ततो ब्रह्मिष्ठोऽतिशयेन

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनाऽऽयात्यस्मिञ्शरीरे ॥३॥

यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते । एतान्ग्रामानेतान्ग्रामान-

---

आत्मनः परस्मात्पुरुषादक्षरात्सत्यादेष उक्तः प्राणो जायते । कथमित्यत्र दृष्टान्तः । यथा लोक एषा पुरुषे शिरःपाण्यादिलक्षणे निमित्ते छाया नैमित्तिकी जायते तद्वदेतस्मिन्ब्रह्मण्येतत्प्राणाख्यं छायास्थानीयमनृतरूपं तत्त्वं सत्ये पुरुष आततं समर्पितमित्येतत् । छायेव देहे मनोकृतेन मनःसङ्कल्पेच्छादिनिष्पन्नकर्मनिमित्तेनेत्येतद्वक्ष्यति हि—पुण्येन पुण्यमित्यादि । तदेव सक्तः सह कर्मणेति च श्रुत्यन्तरात् । आयात्यागच्छत्यस्मिञ्शरीरे ॥ ३ ॥

यथा येन प्रकारेण लोके राजा सम्राडेव ग्रामादिष्वधिकृतान्विनियुङ्क्ते । कथम् ? एतान्ग्रामानेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेति । एवमेव यथा

"दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः, अक्षरात्परतः परः" "एतस्माज्जायते प्राणः" इति मन्त्रावत्र संवादयितुं तद्गतविशेषणान्याह—परस्मादिति । अत्र दृष्टान्त इति । तस्याऽनृतत्वार्थं दृष्टान्त उच्यत इत्यर्थः । छायेति । प्रतिबिम्बादिरूपेत्यर्थः । एतस्मिन्निति । प्रकृते जनक आत्मनि ब्रह्मणीत्यर्थः । कथमायातीत्यस्योत्तरमाह—मनोकृतेनेति । सन्धिरार्षः । तदेव सक्त इति । अस्य कर्मिणो मनो यस्मिन्फले निषक्तं संसक्त आसक्तः संस्तदेव फलं कर्मणा सहैतीति श्रुतौ च शरीरग्रहणं कर्मसाध्यमुक्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

आत्मानं वा प्रविभज्येत्यस्योत्तरं दृष्टान्तेनाऽऽह—यथेति । इतरानिति ।

वेदार्थज्ञोऽन्तर्मुखो वाऽसि भवसि । इति यस्मात्तस्मात्ततस्ते तुभ्यमाश्वलायनायाहं पिप्पलादाभिधो ब्रवीमि स्पष्टम् ॥ २ ॥

आत्मान आत्मनोऽभिन्ननिमित्तोपादानात् । एष प्राणो जायते व्याख्यातम् । आत्मनः प्राणो जायमानो न वास्तव इत्येतद् दृष्टान्तेनाऽऽह—यथा दृष्टान्त एषा सत्यक्षा पुरुषे शिरःपाण्यादिमति च्छाया प्रसिद्धा पुरुषाकारैवमेतस्मिन्प्राणकारण आत्मन्येतत्प्राणसूत्रमाततं समन्ताद्विस्तृतं न वास्तवमित्यर्थः ॥ कथमायात्यस्मिञ्शरीर इत्यस्योत्तरमाह—मनोकृतेन मनःकृतेन करणकृतशुभाशुभकर्माविद्यावासनानिमित्तेनाऽऽयात्यस्मिञ्शरीरे व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठत इत्यस्योत्तरं दृष्टान्तपुरस्सरमाह—यथा सम्राडेव सम्यग्राजत इति सम्राट् सर्वलक्षणसम्पन्नः । सार्वभौमो राजैव न त्वन्योऽधिकृतान्मन्त्रिबलरक्षकाधिकारिप्रभृतीन्विनियुङ्क्ते विनियोगं कुरुते । विनियोगप्रकारमाह—एतान्ग्रामानेतान्ग्रा-

धितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते ॥ ४ ॥

तत्र विभागः—

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते

दृष्टान्तः—एष मुख्यः प्राण इतरान्प्राणांश्चक्षुरादीनात्मभेदांश्च पृथक्पृथगेव यथास्थानं सन्निधत्ते विनियुङ्क्ते ॥ ४ ॥

पायूपस्थे पायुश्चोपस्थश्च पायूपस्थं तस्मिन् अपानमात्मभेदं मूत्रपुरीषाद्यपनयनं कुर्वंस्तिष्ठति सन्निधत्ते। तथा चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिंश्चक्षुःश्रोत्रे। मुखनासिकाभ्यां च मुखं च नासिका च ताभ्यां मुखनासिकाभ्यां च निर्गच्छन्प्राणः स्वयं सम्राट्स्थानीयः प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति। मध्ये तु प्राणापानयोः स्थानयोर्नाभ्यां। समानोऽशितं पीतं च समं नयतीति समानः। एष हि यस्माद्यदेतद्धुतं भुक्तं पीतं चाऽऽत्माग्नौ प्रक्षिप्तमन्नं समं नयति तस्मादशितपीतेन्धनादग्नेरौदर्याद्धृद-

---

इतरांश्चक्षुरादीन्यथास्थानमक्ष्यादिगोलकस्थाने सन्निधत्ते सन्निधापयति। आत्मभेदान्मुख्यप्राणस्य वृत्तिभेदान्प्राणापानादीन्पाय्वादिषु नियुङ्क्त इति। अत्र श्रुत्या नेत्रादीनां चक्षुरादिस्थानानां स्पष्टत्वात्तानि नोक्तानीति द्रष्टव्यम् ॥

यः कुर्वंस्तिष्ठति तं सन्निधत्ते विनियुङ्क्त इत्यर्थः। मध्य इति। प्राणापानयोर्मध्ये या नाभिस्तस्यां समानः प्रतितिष्ठतीत्यन्वयः। समानशब्दार्थमुक्तं श्रुत्यारूढं करोति—एष हीति। आत्माग्नाविति। आत्मनि शरीरेऽग्निर्जाठराग्नि-

---

मान्कुरुपाञ्चालादिदेशगतान्सर्वसम्पत्समृद्धान्पञ्चदशशतं सहस्रं वा ग्रामान्विनियुज्यमानानां बहुत्वाभिप्राया वाक्यवीप्सा मन्त्रिबलरक्षकाधिकारिन्निति प्रत्येकमधितिष्ठस्वाधितिष्ठाधिष्ठानं कुर्वित्यनेन प्रकारेण। दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवानेनैव प्रकारेणैष मुख्यः प्राण इतरान्स्वात्मव्यतिरिक्तान्प्राणान्प्राणशब्दान्वागादीन्पृथक्पृथगेव जिह्वादिगोलकेष्वन्यत्रान्यत्रैव न त्वेकत्र सन्निधत्ते सन्निधानं कुरुते स्थापयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

तेषां सन्निधानस्यातिस्पष्टत्वात्परित्यज्य वागादीन्मुख्यस्यैव प्राणस्य पञ्चवृत्तिसन्निधानमाह—पायूपस्थे पायुश्चोपस्थश्च पायूपस्थं तस्मिन्मलमूत्रादिकारित्वेनापानमधश्चारिणं स्वात्मनो वृत्तिभेदं संस्थाप्येति शेषः। चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिन्सन्निधानं कृत्वेति शेषः। मुखनासिकाभ्यां स्पष्टं प्राणो मुख्यप्राणः स्वयं वृत्तिमान्वृत्तिमन्तरेण स्वेनैव रूपेण प्रातिष्ठते प्रतिष्ठते शरीरदेशाद्बहिर्गच्छति। मध्ये तु शरीरस्य मध्यभाग एव नाभौ न त्वन्यत्र समानोऽशितपीतसमनयनवृत्तिः, तिष्ठतीति शेषः॥ समानशब्दार्थमाह—एष नाभिस्थः प्राणवृत्तिभेदो हि यस्मादेतद्भुक्ताख्यं प्रत्यक्षं हुतं विधिनाऽविधिना

मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकै-

यदेशं प्राप्तादेताः सप्तसंख्याका अर्चिषो दीप्तयो निर्गच्छन्त्यो भवन्ति शीर्षण्यः । प्राणद्वारा दर्शनश्रवणादिलक्षणरूपादिविषयप्रकाशा इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

हृदि ह्येष पुण्डरीकाकारमांसपिण्डपरिच्छिन्ने हृदयाकाश एष आत्माऽऽत्मना संयुक्तो लिङ्गात्मा, अत्रास्मिन्हृदय एतदेकशतमेकोत्तर-

---

स्तस्मिन्नित्यर्थः । एवं हुतपदबलादन्नस्य हविष्ट्वं जाठराग्नेराहवनीयत्वं प्रक्षेपस्य होमत्वं चोक्त्वा शीर्षण्यसप्तद्वारान्निर्गतानां ज्ञानानामर्चिष्ट्वं वक्तुं तस्मादेता इति वाक्यं व्याचष्टे—तस्मादिति । प्राप्तादिति । अग्नेरौदर्याद्धेतोः प्राप्तपरिपाकादन्नरसादन्ननाडीद्वारा देहं प्राप्तं नाडीस्थानं हृदयं प्राप्तादन्नरसादिति शेषः । दर्शनद्वयं श्रवणद्वयं प्राणद्वयं मुखं चैकं रसना(न)मिति सप्तार्चिषः । जाठराग्निपाकजन्यान्नरसबलेन दर्शनादीनां प्रवृत्तेस्तेषु तदर्चिष्ट्वारोप इत्यर्थः ॥ ५ ॥

व्यानस्य नाडीरूपं स्थानं दर्शयितुं नाडीनामुत्पत्तिस्थानं वक्तुमाह—हृदीत्यादिना । हृदयस्य लिङ्गात्मस्थानत्वोक्तेः प्रयोजनं तु केचिद्योगिनो नाभिकन्दस्य नाड्युत्पत्तिस्थानत्वं वदन्ति तन्निराकरणं, तत्रैव लिङ्गात्मनः सञ्चरणार्था नाड्यः ; नाडीभिः प्रत्यवसृप्येत्यादिश्रुतेः । ततश्च लिङ्गात्मनो हृदयस्थानत्वे तत्संचारमार्गभूतनाडीनामपि तदेवोत्पत्तिस्थानमन्यथा प्रदेशान्तरस्थनाडीनां तन्मार्गत्वायोगाद् द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभि प्रतिष्ठन्त इति श्रुतेश्चेति । लिङ्गशरीरस्याऽऽत्मत्वमात्मोपाधित्वेन तद्योगादित्याह—आत्मना संयुक्त इति । यस्माल्लिङ्गात्मा हृदि वर्तते तत्सञ्चारमार्गभूतनाडीनामपि तदेव स्थानमित्याह—अत्रेति । नाडीनां शरीरविधारकत्वेन प्रसिद्धत्वं वक्तुमेतदिति विशेषणम् । तस्य स्पष्टत्वाद्भाष्ये न व्याख्यातम् । एकैकस्या नाड्याः

वाऽऽस्याहवनीये प्रक्षिप्तमन्नमदनीयं समं यावता नीयमानेन तत्तत्स्थानेन्द्रियादीनां बाधा न भवति तावत्तत्तत्स्थानेन्द्रियादौ । नयति प्रापयति । तस्मात्समानेन समत्वेन नीतादन्नादेताः साक्षिणः प्रत्यक्षाः श्रोत्रचक्षुर्नासिकामुखद्वाररूपेणास्मदादीनां वा सप्त सप्तसंख्याका मूर्धन्यद्वारस्था अर्चिषोऽर्चिरिव विषयप्रकाशरूपत्वाच्छब्दादिबुद्धयः भवन्ति स्पष्टम् ॥५॥

इदानीं व्यानवृत्तेः स्थलं वक्तुमाह–हृदि मांसपिण्डे कमठाकारे हि यस्मादेव साक्षिप्रत्यक्ष आत्माऽऽत्मसहचरितः पञ्चवृत्तिः प्राणो लिङ्गात्माऽत्रास्मिन्हृदय आत्माधिष्ठान

कस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

शतं संख्यया प्रधाननाडीनां भवतीति । तासां शतं शतमेकैकस्याः प्रधाननाड्या भेदाः । पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिर्द्वे द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि । सहस्राणां द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि प्रतिप्रतिनाडीशतं संख्यया प्रधाननाडीनां सहस्राणि भवन्ति । आसु नाडीषु व्यानो वायुश्चरति । व्यानो व्यापनात् । आदित्यादिव रश्मयो हृदयात्सर्वतोगामिनीभिर्नाडीभिः सर्वदेहं संव्याप्य व्यानो वर्तते । सन्धिस्कन्धमर्मदेशेषु

शाखानाड्यः शतं शतं भवतीत्याह—तासामिति । ततश्च शतोत्तरमयुतं शाखानाड्य इत्यर्थः । शाखानाडीनां च प्रत्येकं द्व्यधिकसप्ततिसहस्राणि प्रतिशाखानाड्यः सन्तीत्याह—पुनरपीति । सप्ततिरितिपदस्य संख्याप्रधानत्वे सहस्राणीत्यस्य तेन सामानाधिकरण्यायोगात्षष्ठ्यन्ततया व्याचष्टे--सहस्राणामिति । प्रतिशाखेति । प्रतिशाखाभ्यो निर्गता अल्पशाखाः प्रतिशाखाः । द्वासप्ततिरित्यत्र वीप्सार्थमाह—प्रतिप्रतीति । प्रतिप्रतिनाडीशतमित्यनन्तरमेकैकस्या इत्यनुषङ्गः । तथा च प्रतिप्रतिनाडीशतमेकैकस्या नाड्याः प्रतिशाखानाडीनां द्वासप्ततिसहस्राणि भवन्तीत्यर्थः । तथा च मूलशाखाप्रतिशाखानाड्यो मिलित्वा द्वासप्ततिकोटयो द्वासप्ततिलक्षाणि दशसहस्रं च शतद्वयमेका च भवन्तीति द्रष्टव्यम् । एवं नाडीरुक्त्वा व्यानस्य तत्स्थानत्वमाह—आस्विति । सूक्ष्मासु नाडीषु विद्यमानस्य व्यानस्य कथं व्यापकत्वमित्याशङ्क्य नाडीनां सर्वदेहव्याप्तेस्तत्स्थस्यापि व्यानस्य तद्द्वारा व्याप्तिरित्याह--आदित्यादिवेति । यथाऽऽदित्याद्विनिर्गत्य रश्मयः सर्वतो गतास्तथा हृदयात्सर्वतो गामिन्यो नाड्यस्ताभिरिति योज्यम् । सामान्येन सर्वशरीरव्याप्तावपि विशेषस्थानमाह-

एतत्सर्वशरीरपर्णस्य शङ्कुभूतमेकशतमेकाधिकं शतं नाडीनां प्रधानभूतानां सच्छिद्राणां शिराणाम् । तासां प्रधाननाडीनां शतं शतमेकैकस्या एकोत्तरशतसंख्याकानां प्रत्येकं शतं शतं तथा चैकोत्तरशतनाडीनां शाखाभूता नाड्यो दशसहस्रं शताधिकं भवन्ति । पुनश्च शताधिकानां दशसहस्राणामेकोत्तरशतनाडीशाखानाडीनामेकैकस्या द्वासप्ततिं द्वासप्ततिं प्रतिशाखानाडीसहस्राणि शाखानाडीनां शाखाभूता नाड्यस्तासां प्रत्येकं द्विसहस्राधिकसप्ततिसहस्राणि । द्वासप्ततिं द्वासप्ततिमिति वीप्सा प्रत्येकं शाखानाडीसम्बन्धार्थी । प्रतिशाखानाडीनां सहस्राणि प्रतिशाखानाडीसहस्राणि । तथा च मूलशाखप्रतिशाखानाड्यो द्वासप्ततिकोटयो द्वासप्ततिलक्षाणि दशसहस्रं च शतद्वयमेका चेति भवन्ति । आसूक्तसंख्यासु

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमु-भाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनु-

विशेषेण प्राणापानवृत्त्योश्च मध्य उद्भूतवृत्तिर्वीर्यवत्कर्मकर्ता भवति ॥ ६ ॥

अथ या तु तत्रैकशतानां नाडीनां मध्य ऊर्ध्वगा सुषुम्नाख्या नाडी तयैकयोर्ध्वः सन्नुदानो वायुरापादतलमस्तकवृत्तिः सञ्चरन्पुण्येन कर्मणा शास्त्रविहितेन पुण्यं लोकं देवादिस्थानलक्षणं नयति प्रापयति । पापेन तद्विपरीतेन पापं नरकं तिर्यग्योन्यादिलक्षणम् । उभाभ्यां समप्रधानाभ्यां पुण्यपापाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयतीत्यनुवर्तते ॥ ७ ॥

आदित्यो ह वै प्रसिद्धो ह्यधिदैवतं बाह्यः प्राणः स एष उदयत्युद्-

---

सन्धीति । प्राणेति । उच्छ्वासनिश्वासयोः प्राणापानवृत्त्योरन्तराले व्यानवृत्तिरुद्भ-वतीत्यर्थः । वीर्यवदिति । अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यान इत्युक्त्वा यानि वीर्यवन्ति कर्माणि बलवता पुरुषेण साध्यानि धनुरायमनादीनि तान्यप्राणन्ननपानन्करोतीति श्रुत्यन्तरोक्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीमुदानस्य स्थानं वदन्केनोत्क्रमत इत्यस्योत्तरमाह–या त्विति । उभा-भ्यां समप्रधानाभ्यामिति । अनेन पुण्याधिक्ये देवलोकं पापाधिक्ये नरकलोकं नयतीति पूर्वं व्याख्यातं भवति ॥ ७ ॥

मूलशाखाप्रतिशाखाप्रतिनाडीषु । व्यानो वीर्यवत्कर्महेतुः प्राणवृत्तिभेदश्चरति गच्छति ॥६॥

केनोत्क्रमत इत्यस्योत्तरं वक्तुं पञ्चम्याः प्राणवृत्तेः संचरणमार्गमाह-अथ सर्वनाडीषु व्यानसंचारेणैव हेतुनैकया सुषुम्नाख्ययोर्ध्वं ऊर्ध्वचारी उदान ऊर्ध्वचारित्वादेवोदाननामधेयः प्राणवृत्तिभेदेन पुण्येन शास्त्रीयेण कर्मणा । पुण्यं शुभकर्मफलं सुखप्रायं लोकं भोगभूमि-भूतम् । नयति प्रापयति । पापेन शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणा । पापमशुभकर्मफलं लोकं नय-तीति देहलीप्रदीपन्यायेन सम्बध्यते । उभाभ्यामेव पुण्यपापाभ्यामेव न तु केवलेन पुण्येन पापेन वा मनुष्यलोकं मानवं शरीरं सुखदुःखफलं नयतीत्यनुषङ्गः ॥ ७ ॥

कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममित्येतयोरुत्तरमवशिष्यते । तत्र प्राणादिपञ्चवृत्तिभिर-ध्यात्ममभिधत्त इत्येतदात्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठत इत्येतस्योत्तरेणैवार्थात्प्राणादि-भिरभिधत्त इत्युत्तरमुक्तमिदानीं कथं बाह्यमभिधत्त इत्यस्योत्तरं प्राणापानसमानव्यानोदाना-भिन्नैरादित्यपृथिव्याकाशवाय्वग्निभिरभिधत्त इत्याह—आदित्यो मण्डलाभिमानी पुरुषो ह प्रसिद्धो वै स्मर्यमाणो बाह्योऽध्यात्मव्यतिरिक्तः । प्राणो मुख्यप्राण उदयति उदयं गच्छति ।

गृह्णानः। पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

च्छति। एष ह्येनमाध्यात्मिकं चक्षुषि भवं चाक्षुषं प्राणं प्रकाशेनानुगृह्णानो रूपोपलब्धौ चक्षुष आलोकं कुर्वन्नित्यर्थः। तथा पृथिव्यामभिमानिनी या देवता प्रसिद्धा सैषा पुरुषस्यापानमपानवृत्तिमवष्टभ्याऽऽकृष्य वशीकृत्याध एवापकर्षणेनानुग्रहं कुर्वती वर्तत इत्यर्थः। अन्यथा हि शरीरं गुरुत्वात्पतेत्सावकाशे वोद्गच्छेत्। यदेतदन्तरा मध्ये द्यावापृथिव्योर्य आकाशस्तत्स्थो वायुराकाश उच्यते। मञ्चस्थवत्। स समानः समानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यर्थः। समानस्यान्तराकाशस्थत्वसामान्यात्। सामान्येन च यो बाह्यो वायुः स व्याप्तिसामान्याद् व्यानो व्यानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममित्यस्योत्तरमाह–आदित्य इति। या देवता प्रसिद्धेति। अग्निर्देवता पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निर्लोक इति श्रुतेरग्निसम्बद्धावगमादित्यर्थः। अवष्टभ्येत्यनन्तरमध्याहारेण वाक्यं पूरयति–अध एवापकर्षणेनेति। वृत्तार्थं स्तम्भादेरूर्ध्वमुखेन निखातस्य परितो विद्यमानरज्जुभिरध एवापकर्षणेन पतनाभाववदध एवापकर्षणेन शरीरस्य पतनाभावः सिध्यतीत्यर्थः। अनुग्रहमिति। शरीरधारणलक्षणमित्यर्थः। अन्यथेति। पृथिवीदेवताया विधारणाकरणे गुरुत्वादपानेनाध आकर्षणाच्च सावकाशे भूम्यादिपतनप्रतिबन्धकाभावस्थले पतेदित्यर्थः। अन्तरा यदाकाश इति वाक्यं व्याचष्टे–यदेतदिति। यदिति क्लीबत्वं छान्दसमित्याह–य आकाश इति। मञ्चस्थवदिति। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चशब्देन मञ्चस्था यथा लक्ष्यन्ते तथाऽऽकाशशब्देन तत्स्थो वायुर्लक्ष्यत इत्यर्थः। स समान इति। सामानाधिकरण्यमनुग्राह्यानुग्राहकयोरभेदोपचारादित्याह–समानमनुगृह्णान इति। एवमुत्तरत्राप्यनुग्रहे हेतुमाह–समानस्येति। शरीरान्तराकाशस्थत्वं समानस्य द्यावापृथिव्यन्तराकाशस्थत्वं

एष बाह्यः प्राणो मण्डलात्मा पुरतः स्थित इति हि यस्मादेनं साक्षिप्रत्यक्षं चक्षुषं चक्षुषि भवं प्राणं प्राणवृत्त्याख्यमनुगृह्णानोऽनुग्रहं कुर्वन्नुयतीत्यन्वयः। पृथिव्यां पञ्चगुणायां विस्तीर्णायां भुवि या प्रसिद्धा बाह्यापानरूपा देवताऽधिष्ठात्री। सा पृथिवी देवतैषा प्रत्यक्षेव पुरुषेणानुभूयमाना। पुरुषस्य शिरःपाण्यादिमतः शरीरस्यापानमाध्यात्मिकमपानवृत्तेर्भेदमवष्टभ्य स्वशक्त्या सर्वात्मना गच्छन्तं विधायाभिधत्त इति शेषः। अन्तराऽऽदित्यपृथिव्योर्मध्ये यद्यः प्रसिद्धः समानसम आकाशः सर्वसमावकाशकर्मा सोऽन्तराकाशः समानो

तेजो ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजा पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ॥ ९ ॥

यद्वाह्यं ह वै प्रसिद्धं सामान्यं तेजस्तच्छरीर उदान उदानं वायुमनुगृह्णाति स्वेन प्रकाशेनेत्यभिप्रायः । यस्मात्तेजःस्वभावो बाह्यतेजोनुगृहीत उत्क्रान्तिकर्ता तस्माद्यदा लौकिकः पुरुष उपशान्ततेजा भवति । उपशान्तं स्वाभाविकं तेजो यस्य सः । तदा तं क्षीणायुषं मुमूर्षुं विद्यात् । स पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते । कथम् ? सहेन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः

बाह्यवायोरित्यन्तराकाशस्थत्वं तयोस्तुल्यमित्यर्थः । वायुर्व्यान इत्यत्र त्वन्तराकाशस्थत्वं विशेषरहितं वायुसामान्येन समुच्चीयत इति न पूर्वाभेद इत्याह–सामान्येनेति ॥ ८ ॥

तेजो ह वा इति वाक्यं व्याचष्टे–यद्वाह्यमिति । पूर्वमादित्यात्मकं विशेषतेज उक्तमत्र तेजःसामान्यमुच्यत इति न पौनरुक्त्यमित्याह–सामान्यं तेज इति । एवमादित्यादिना रूपेण मुख्यप्राणस्य प्राणापानसमानोदानव्यानानुग्राहकत्वोक्त्याऽध्यात्मं प्राणादिवृत्त्यनुग्राहकत्वमुक्तम् । आदित्याग्न्याकाशसामान्यवायुतेजोरूपी सन्बाह्यमधिदैवमादित्यादिकं धारयतीत्युक्तम् । तद्रूपेणावस्थानमेव तद्धारणं प्राणापानाद्यनुग्रहेण चक्षुराद्यनुग्रहोक्तेस्तद्द्वारा तद्बाह्याधिभूतविधारकत्वमुक्तम् । स प्राणस्तच्चक्षुः सोऽपानः सा वाक्स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स समानस्तन्मनः स उदानः स वायुरिति श्रुत्यन्तरे चक्षुरादीनां प्राणाद्यात्मत्वोक्तेश्चक्षुराद्यनुग्राहकत्वोक्त्या चक्षुरादिरूपाध्यात्मविधारकत्वं चोक्तमिति कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममित्यस्योत्तरमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । तेजस उदानवाय्वनुग्राहकत्वं व्यतिरेकप्रदर्शनेन साधयति–यस्मादिति । यस्मात्तेजःस्वभाव उत्क्रान्तिकृदप्युदानवायुर्बाह्यतेजोनुगृहीतः सन्नेव शरीरे वर्तते तस्माज्जीवजीवनहेतुकर्मोपरमे बाह्यतेजोनुग्रहाभावेनोपशान्ततेजा मुमूर्षुर्भवतीत्यन्वयः । स्वाभाविकमिति । जाठराग्निकृतं हस्तादिना स्वशरीरस्पर्शे सत्युष्णत्वेनोपलभ्यमानं तेज इत्यर्थः । भवत्युत्पद्यत इति भवः शरीरमित्यर्थः । शरीरान्तरप्रतिपत्तिरात्मनोऽक्रियस्य न भवतीति शङ्कते–कथमिति । इन्द्रियोपाधि-

बाह्यसमानवृत्तिभेदो वायुः प्रसिद्धः प्रभञ्जनो वीर्यवत्कर्मा व्यानो व्यानवृत्तिभेदो बाह्यः ॥ ८ ॥

तेजो दाहपाकप्रकाशपरं ह प्रसिद्धं वावैव तेज एव न त्वन्यदुदानो बाह्य उदानवृत्तिभेदः । तेजस उदानत्वे हेतुमाह–तस्माद्यतस्तेज एवोदानस्तत उपशान्ततेजा उच्छिन्नजाठरजातवेदाः करस्पर्शेनानुपलभ्यमानोष्णिमा पुनर्भवमेतच्छरीरं प्रतिपद्यत इति शेषः ।

मरणकाले–

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहाऽऽत्मना यथासङ्कल्पितं लोकं नयति ॥१०॥

प्रविशद्भिर्वागादिभिः ॥ ९ ॥

यच्चित्तो भवति तेनैव चित्तेन सङ्कल्पेनेन्द्रियैः सह प्राणं मुख्यप्राणवृत्तिमायाति । मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः सन्मुख्यया प्राणवृत्त्यैवावतिष्ठत इत्यर्थः । तदाऽभिवदन्ति ज्ञातय उच्छ्वसिति जीवतीति । स च प्राणस्तेजसोदानवृत्त्या युक्तः सन्सहाऽऽत्मना स्वामिना भोक्त्रा स एवमुदानवृत्त्यैव युक्तः प्राणस्तं भोक्तारं पुण्यपापकर्मवशाद्यथासङ्कल्पितं यथाभिप्रेतं लोकं नयति प्रापयति ॥ १० ॥

वशादित्याह–सहेति । मनसि सम्पद्यमानैरिन्द्रियैः सह शरीरान्तरं प्रतिपद्यत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ९ ॥

उक्तशरीरान्तरप्राप्तिमेवोत्क्रान्तिक्रमप्रदर्शनेन स्पष्टीकर्तुं यच्चित्त इत्यादि वाक्यं तदपेक्षिताध्याहारं कुर्वन्व्याचष्टे–मरणेति । यच्चित्त इति । यदेव देवतिर्यगादिशरीरं सम्यगिति चित्ते यस्य स यच्चित्त इत्यर्थः । प्राणं प्रत्यागमनं लोकव्यवहारेण प्रथयति–तदेति । तेजसा तेजोनुगृहीतयोदानवृत्त्येत्यर्थः । एवंभूतो भोक्तोदानसंयुक्तः प्राणः । कं नयतीत्यपेक्षायां तमेव भोक्तारं नयतीति वदन्वाक्यार्थमाह–स एवमिति । एवकारस्य तमेवेत्यन्वयः । यथासङ्कल्पितमिति । कर्मज्ञानादिसाधनानुष्ठानदशायां सङ्कल्पितं मरणकाले वासनारूपेण पुनरभिव्यक्तं लोकं देवादिशरीरमित्यर्थः ॥ १० ॥

अथवा प्राणस्यैतद्विशेषणं व्यवहितं पुनः पुनः शरीरे शरीरे भवतीति पुनर्भवस्तं पुनर्भवम् । प्रतिपत्तिकालं सप्रकारमाह–इन्द्रियैर्वागादिभिर्मनस्यन्तःकरणे स्वस्ववृत्त्युपरमेण सम्पद्यमानैः सम्पत्तिं कुर्वद्भिः, यदेन्द्रियाणि मनसि सम्पद्यन्ते तदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

यच्चित्तो यदेव देवतिर्यगादिशरीरं सम्यगिति सर्वदा चिते यस्य स यच्चित्तस्तेन देवतिर्यगादिसङ्कल्पविशिष्टेन मनसा सेन्द्रियेण सहैषोऽन्तःकरणाभिमानी मुमूर्षुः । प्राणं पञ्चवृत्तिं मुख्यप्राणं मधुकरराजसममायात्यागच्छति ज्ञानशून्यः सन्, श्वासैकसहायः परिशिष्यत इत्यर्थः । प्राण उक्तः श्वासोच्छ्वासकर्ता । तेजसा शरीरेण पाकप्रकाशोष्णकारिणोदानवृत्त्यात्मकेन । युक्तः संबद्ध उदानवृत्तिप्रधान इत्यर्थः । सहाऽऽत्मनाऽन्तःकरणाभिमानिना साकम् । यथासङ्कल्पितं कृतकर्मविद्याकशाघातसमुत्थितपूर्वप्रज्ञास्वविषयीकृतं देवतिर्यगादि यादृशसङ्कल्पविषयं यथासङ्कल्पितम् । लोकं कर्मविद्याफलं भाविशरीरमित्यर्थः । नयति प्रापयति ॥ १० ॥

य एवं विद्वान्प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥

यः कश्चिदेवं विद्वान्यथोक्तविशेषणैर्विशिष्टमुत्पत्त्यादिभिः प्राणं वेद जानाति तस्येदं फलमैहिकमामुष्मिकं चोच्यते । न हास्य नैवास्य विदुषः प्रजा पुत्रपौत्रादिलक्षणा हीयते छिद्यते । पतिते च शरीरे प्राणसायुज्यतयाऽमृतोऽमरणधर्मा भवति तदेतस्मिन्नर्थे सङ्क्षेपाभिधायक एष श्लोको मन्त्रो भवति ॥ ११ ॥

एवं प्राणरूपं निर्धार्य तदुपासनं विधत्ते–यः कश्चिदिति । उत्पत्त्यादिभिर्यथोक्तविशेषणैर्विशिष्टम् । आत्मनः प्राणो जायते, मनःकृताभ्यां धर्माधर्माभ्यां शरीरं गृह्णाति । आत्मानं च पञ्चधा विभज्य पायूपस्थयोरपानं, स्वस्वरूपं प्राणं चक्षुःश्रोत्रयोः, नाभौ समानम्, नाडीसमूहे व्यानं, उदानं च सुषुम्नायां स्थापयति । उदानेनोत्क्रामति, बाह्यैः प्राणापानव्यानसमानोदानानुग्राहकैरादित्यपृथिवीदेवताकाशवायुतेजोरूपैरधिदैवमादित्यादिकृतानुग्रहैरध्यात्मं चक्षुर्वाक्श्रोत्रमनस्त्वक्चक्षुरादिग्राह्यमधिभूतं च धारयति । स एवोदानवृत्त्या भोक्त्रा च युक्तो भोक्तारं लोकान्तरं नयति । स एव च वरिष्ठः प्रजापतिरत्ता चेत्येवं प्राणं वेदेत्यर्थः । ऐहिकफलमुक्त्वाऽऽमुष्मिकफलमाह–पतित इति । अमृतत्वं च नात्र मुख्यं किन्तु प्राणसायुज्यमेवेत्याह–प्राणेति । इदं तु कामिनः, निष्कामस्य तु चित्तैकाग्र्यम् । तच्छुद्धिद्वारा मुख्यमेवामृतत्वं भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

प्रासङ्गिकं प्राणोपासनस्य फलमाह–यः प्राणोपासक एवमुक्तेन प्रकारेणाऽऽत्मनः प्राणो जायते मनःकृताभ्यां धर्माधर्माभ्यां शरीरं गृह्णात्यात्मानं च पञ्चधा विभज्य पायूपस्थयोरपानं स्वं चक्षुःश्रोत्रयोर्नाभौ समानं व्यानं नाडीसमूह उदानं च सुषुम्नायां स्थापयत्युदानेनोत्क्रामति बाह्यैः प्राणापानसमानव्यानोदानैः सूर्यपृथिव्याकाशवाय्वग्निभिरान्तरोपकारकैरध्यात्मव्यतिरिक्तमान्तरैश्च बाह्योपकारकैरध्यात्मं धारयति स एव चोदानवृत्तिप्रधानो लोकान्तरमपि नयतीति विद्वाञ्ज्ञानवान् । प्राणं पञ्चवृत्तिमात्मनश्छायारूपम् । वेद जानाति । न ह निश्चितं नेत्यस्य निषेधार्थस्य हीयत इत्यनेन सम्बन्धः । अस्य प्राणविदः । प्रजा पुत्रपौत्रादिसन्ततिरूपा । न हीयते न विनश्यति सन्ततेरुच्छेदो न भवतीत्यर्थः । स्वयं च प्राणविज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणसमुत्पन्नब्रह्मज्ञानोऽमृतो मरणकारणविद्याशून्यो भवति स्पष्टं, तत्तत्र प्राणविज्ञानेनोक्तोऽमृतो भवतीत्यस्मिन्नर्थे एष वक्ष्माणः श्लोको मन्त्रो भवतीति शेषः ॥ ११ ॥

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ।
अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते
विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

उत्पत्तिं परमात्मनः प्राणस्याऽऽयतिमागमनं मनोकृतेनास्मिञ्शरीरे स्थानं स्थितिं च पायूपस्थादिस्थानेषु विभुत्वं च स्वाम्यमेव सम्राडिव प्राणवृत्तिभेदानां पञ्चधा स्थापनं बाह्यमादित्यादिरूपेणाध्यात्मं चैव चक्षुराद्याकारेणावस्थानं विज्ञायैवं प्राणममृतमश्नुत इति । विज्ञायामृतमश्नुत इति द्विर्वचनं प्रश्नार्थपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये तृतीयः प्रश्नः ॥३॥

आयतिमिति । आयातिमित्यर्थः । ह्रस्वत्वं छान्दसम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमदानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

उत्पत्तिं प्राणस्याऽऽत्मनो जनिमायतिमायामं धर्माधर्मनिमित्तमागमनमित्यर्थः । अथवा छान्दसो दीर्घलोपः, आयातिमागमनम् । अथवाऽऽगमनस्योत्तरकालभावित्वादायत्या गमनमेव लक्ष्यते । स्थानं पायूपस्थचक्षुःश्रोत्रनाभिनाडीसमूहसुषुम्नाख्यमपानप्राणसमानव्यानोदानानां स्थानम् । विभुत्वं चैव सूर्यपृथिव्याकाशवाय्वग्निभिर्व्याप्तं (व्याप्तत्वं) चकारादुदानोत्क्रमणं च । एवकारो भिन्नक्रमः पञ्चधेत्यनेन सम्बध्यते, पञ्चधा बहिरध्यात्मं च सूर्यप्राणादिभेदैः पञ्चप्रकार एव न त्वधिका न्यूनश्च, अध्यात्मं चैवाऽऽत्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मं चकारादधिदैवमधिभूतं च । एवकारो भिन्नक्रमः प्राणस्येत्यनेन सम्बध्यते । प्राणस्य यद्यपि सूर्यादयश्चक्षुरादयश्च मुख्येन प्राणेन भेदरहितास्तत्राऽपि मुख्यस्य प्राणस्यैवैतद्विभूतिजातं न त्वन्यस्य सूर्यादेर्विज्ञाय विशेषेणोक्तेन प्रकारेण ज्ञात्वाऽमृतं मोक्षमश्नुते व्याप्नोति स्वेन प्रकाशेनाऽऽनन्दात्मरूपेण युक्तो भवतीत्यर्थः । विज्ञायामृतमश्नुते व्याख्यातं पादाभ्यासः प्रागविद्यापरिसमाप्त्यर्थः । इतिः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशङ्करानन्दयतीन्द्रविरचितायामाथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः प्रश्नः।

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ।

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ प्रश्नत्रयेणापरविद्यागोचरं सर्वं परिसमाप्य संसारं व्याकृतविषयं साध्यसाधनलक्षणमनित्यम्। अथेदानीमसाध्यसाधनलक्षणमप्राणममनोगोचरमतीन्द्रियविषयं शिवं शान्तमविकृतमक्षरं सत्यं परविद्यागम्यं पुरुषाख्यं सबाह्याभ्यन्तरमजं वक्तव्यमित्युत्तरं प्रश्नत्रयमारभ्यते।

एवं कर्मविद्यागतिश्रवणेन विरक्तस्य प्राणविद्यया चित्तैकाग्र्यतच्छुद्धिमतोऽत एव साधनचतुष्टयवती मुख्याधिकारिणः परविद्योक्त्यर्थं प्रश्नत्रयमारभते—अथ हैनमिति। पूर्वविद्ययैवामृतत्वोक्तेरुत्तरप्रश्नारम्भो व्यर्थ इत्यत आह—प्रश्नत्रयेणेति। संसारमिति। अतो न तन्मुख्यममृतत्वमित्यर्थः। तस्य संसारत्वे व्याकृतत्वं हेतुमाह—व्याकृतविषयमिति। व्याकृताश्रयं तदन्तर्गतमित्यर्थः। साध्यसाधनलक्षणमिति। साध्यसाधनसम्बन्धेन लक्ष्यतेऽभिव्यज्यत उत्पद्यत इति तथा। यद्वाऽपरब्रह्मणः प्राणस्य साध्यसाधनोभयात्मकत्वाद्वा तथा। तस्मादनित्यमित्यतोऽपि संसारत्वमित्यर्थः। वक्ष्यमाण आत्मा तु न तथेत्याह—असाध्येत्यादिना। अतीन्द्रियविषयमिति। इन्द्रियविषयत्वमतिक्रान्तमित्यव्याकृतमकार्यमित्यर्थः। तत्र हेतुः—अप्राणमिति। प्राणागोचरत्वेन तदात्मककर्मेन्द्रियागोचरत्वं मनोगोचरत्वेन ज्ञानेन्द्रियागोचरत्वमुक्तम्। सुखरूपतामाह—शिवमिति। निवृत्तानर्थत्वमाह—शान्तमिति। तत्र भावविकाररहितत्वं हेतुमाह—अविकृतमिति। अनेनोत्पत्तिपरिणामवृद्धयो निषिद्धाः। अक्षरमित्यपक्षयविनाशौ निषिद्धौ। उत्पत्तिनिषेधेन तदनन्तरभाव्यस्तित्वं निषिद्धम्। अत्र सर्वत्र हेतुः—सत्यमिति। कालत्रयेऽप्येकरूपमित्यर्थः। तत्र 'अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादिवाक्यं मानमाह—परविद्यागम्यमिति। दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इति मन्त्रमप्याह—पुरुषाख्यमिति। कथं पुरुषशब्दोदितं पूर्णत्वं बाह्याभ्यन्तरवस्तुभेदादत आह—सबाह्येति। स एव बाह्याभ्यन्तरात्मकस्तद्व्यतिरेकेण तदुभयं नास्तीत्यर्थः।

प्राणस्यानात्मत्वे निर्धारिते तद्व्यतिरिक्तात्मस्वरूपनिर्धारणार्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—अथ कौसल्याश्वलायनप्रश्नानन्तरं हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ। भगवन्, व्याख्यातम्। एतस्मिन्प्रत्यक्षे। पुरुषे शिरःपाण्यादिमति। कानि करणानि

भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिञ्जाग्रति कतर

तत्र सुदीप्तादिवाग्नेर्यस्मात्परादक्षरात्सर्वे भावा विस्फुलिङ्गा इव जायन्ते तत्र चैवापियन्तीत्युक्तं द्वितीये मुण्डके, के ते सर्वे भावा अक्षराद्विभज्यन्ते कथं वा विभक्ताः सन्तस्तत्रैवापियन्ति। किं लक्षणं वा तदक्षरमिति। एतद्विवक्षयाऽधुना प्रश्नानुद्भावयति—

भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे शिरःपाण्यादिमति कानि करणानि स्वपन्ति स्वापं कुर्वन्ति स्वव्यापारादुपरमन्ते कानि चास्मिञ्जाग्रति जागरणमनिद्रावस्थां स्वव्यापारं कुर्वन्ति। कतरः कार्यकरणलक्षणयोरेष देवः स्वप्नान्पश्यति। स्वप्नो नाम जाग्रद्दर्शनान्निवृत्तस्य जाग्रद्वदन्तःशरीरे

प्रश्नत्रयमिति। यद्यपि पञ्चमः प्रश्नोऽपरविद्याविषय एव प्रणवोपासनविषयत्वात्तथाऽपि तस्य क्रममुक्तिफलत्वेन निर्विशेषात्मन्येव सविशेषब्रह्मप्राप्तिद्वारा पर्यवसानात्सोऽपि परविषय एवेति भावः।

एवं सामान्येन प्रश्नत्रयस्यापि सम्बन्धमुक्त्वा चतुर्थप्रश्नस्य प्रातिस्विकसम्बन्धमाह—तत्रेति। यस्मादित्यस्य किंलक्षणं वा तदक्षरमिति तच्छब्देनान्वयः। उक्तमिति। यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपास्तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति मन्त्रेणेत्यर्थः। एतद्विवक्षयेति। मन्त्रोक्तार्थविस्तरानुवादित्वादस्य ब्राह्मणस्येति भावः। अत्राक्षरस्वरूपस्यैव विवक्षितत्वात्तन्निर्णयार्थं कानि स्वपन्तीत्यादिप्रश्नो जागरितादिना धर्मिविशेषनिर्धारणार्थः, अन्यथा तेषामात्मधर्मत्वशङ्कायां तन्निर्विशेषत्वनिर्णयासिद्धेः। भावानां स्वरूपविभागादिविवक्षा तु ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्तीति दृष्टान्तबलाद्यत्रैकीभावस्ततो विभागेन निर्गमनमित्यक्षर एकीभूतानां पृथिव्यादिकार्यकरणानामक्षराद्विभागप्रतीतेस्तावन्मात्रेण भाष्य उक्तेति द्रष्टव्यम्। तत्राऽऽद्यप्रश्नेन जागरितस्य धर्मी पृष्टः। स्वप्ने यस्य व्यापारोपरमे जागरितं नास्ति स तस्य धर्म इति (धर्मीति ?) निश्चेतुं शक्यत्वात्। द्वितीयेनावस्थात्रयेऽपि शरीररक्षणं कस्य धर्म इति पृष्टम्। जाग्रतोऽनुपरतव्यापारस्य प्राणस्य देहरक्षकत्वोपपत्तेः। तृतीयेन स्वप्नस्य धर्मी पृष्टः। चतुर्थेन सुषुप्तिधर्मी, सुखमहमस्वाप्समिति सुप्तोत्थितस्य परामर्शे

सभूतानि स्वपन्ति स्वापं कुर्वन्ति। कानि व्याख्यातम्। अस्मिन्पुरुषे जाग्रति जागरणं कुर्वन्ति, कतरः करणभूतयोर्मध्ये क एष ज्ञानवानहं पश्यामीतिप्रत्ययेन प्रत्यक्षो देवो द्योतनात्मकः। स्वप्नान्वासनाविलासाद्रथरथयोगादीन्पश्यत्यवलोकयति। कस्य भूतकरणायन्यतमस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वैतत्सौषुप्तं सुखमनुकूलप्रत्ययवेदनीयम्। भवति स्पष्टम्। कस्मिन्कुत्र। नु वितर्के सर्वाधारस्यापि प्राणस्य जायमानत्वाद्वितर्कः। सर्वे

एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रति-

यद्दर्शनम् । तत्किं कार्यलक्षणेन देवेन निर्वर्त्यते किंवा करणलक्षणेन केनचिदित्यभिप्रायः । उपरते च जाग्रत्स्वप्नव्यापारे यत्प्रसन्नं निरायासलक्षणमनाबाधं सुखं कस्यैतद्भवति । तस्मिन्काले जाग्रत्स्वप्नव्यापाराद्गुपरताः सन्तः कस्मिन्नु सर्वे सम्यगेकीभूताः संप्रतिष्ठिताः । मधुनि रसवत्समुद्रप्रविष्टनद्यादिवच्च विवेकानर्हाः प्रतिष्ठिता भवन्ति सङ्गताः

सुखस्य सुषुप्तिसम्बन्धावगमात् । पञ्चमप्रश्नेनावस्थात्रयविनिर्मुक्तमवस्थात्रयपर्यवसानभूमिरूपं तुरीयमक्षरं पृष्टमिति विवेकः । कार्येति । कार्यं शरीरं प्राणो वा, करणानि मनआदीनि । पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थं पिण्डीकृत्याऽऽह— तत्किमिति । तत्पदं पूर्वापरयोः संबध्यते—प्रसन्नमिति । विषयसंपर्ककालुष्यराहित्यम् । निरायासेति । निरायासेन विक्षेपाभावमात्रेण लक्ष्यतेऽभिव्यज्यते निर्वातस्थापितदीपालोकवदनाबाधं विनाशरहितं सत्यमात्मस्वरूपमित्यर्थः । एतदिति । सुषुप्ते प्रकाशमानं सुखमहमस्वाप्समितिपरामर्शमूलभूतमित्यर्थः । तस्मिन्काल इति । यद्यपि पञ्चमेन प्रश्नेन तुरीयं पृच्छ्यते न सुषुप्तिस्तथाऽपि संसारदशायां सर्वोपाधिरहिततुरीयावस्थाभावेन विवेकत एव तस्य प्रदर्शनीयत्वात्तत्सुषुप्तावज्ञाने सत्यपीतरोपाधिराहित्येन तत्रैव सर्वोपाधिविवेककरणेन तुरीयप्रदर्शनस्य सुकरत्वात्तस्मिन्काले तुरीयप्रदर्शनार्थं सर्वसंप्रतिष्ठोक्तेति। सम्यगेकीभूता इति । तदात्मभावप्राप्त्या विलयं गता इत्यर्थः । मधुनि रसवदिति । यथा नानापुष्परसा मधुन्येकीभवन्ति तद्वदित्यर्थः । विवेकाभावमात्रेण दृष्टान्तावुक्तौ, तत्र सर्वात्मना लयाभावादित्याह—विवेकानर्हा इति । पूर्वं विवेकानर्हाः सन्तः पश्चात्संप्रतिष्ठिता इत्यर्थः । न चानेनापि प्रश्नेनाविद्यावासनाभिरविविक्तः सौषुप्त एव पृष्ट इति शङ्क्यम् । पर आत्मन्यक्षरे संप्रतिष्ठन्त इति वक्ष्यमाणत्वात्सुषुप्ते चाज्ञान एव संप्रतिष्ठानादेष हि द्रष्टेत्याद्यज्ञानप्रतिबिम्बितस्य भोक्तुरपि संप्रतिष्ठाया अभिधास्यमानत्वादच्छायमित्यज्ञानाभावोक्तेश्च तुरीयमेव पृष्टमिति भावः । ननु कार्यकारणव्यतिरिक्ते संप्रतिष्ठानाधिकरणे सामान्येन कस्मिंश्चिदवगते कस्मिन्संप्रतिष्ठिता इति विशेषप्रश्नो घटते । न च

सप्राणभूतरूपा देवा निखिलाः । संप्रतिष्ठिताः सम्यक्प्रतिष्ठां प्राप्ताः । भवन्ति स्पष्टमित्यनेन प्रकारेण । अयमर्थः—वागादीनां साकाशादीनां प्राणपरतन्त्रत्वात्प्राणस्य चाऽऽमरणमनुपरमात्स्वप्नजागरणयोश्चोपलम्भात्स्वप्नेऽपि जागरणवद्व्यवहारदर्शनात्करणेष्वनुपरतेषु स्वप्नस्यासंभवाच्च स्वप्ने चक्षुरादीनामुपरमस्य जागरणेऽनुपरमस्य च दर्शनेऽपि कानि स्वपन्ति कानि

ष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः

संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्यर्थः । ननु न्यस्तदात्रादिकरणवत्स्वव्यापारादुपरतानि पृथक्पृथगेव स्वात्मन्यवतिष्ठन्त इत्येतद्युक्तं कुतः प्राप्तिः सुषुप्तपुरुषाणां करणानां कस्मिंश्चिदेकीभावगमनाशङ्कायाः प्रष्टुः । युक्तैव त्वाशङ्का । यतः संहतानि करणानि स्वाम्यर्थानि परतन्त्राणि च जाग्रद्विषये तस्मात्स्वापेऽपि संहतानां पारतन्त्र्येणैव कस्मिंश्चित्सङ्गतिर्न्याय्येति तस्मादाशङ्कानुरूप एव प्रश्नोऽयम् । अत्र तु कार्यकरणसङ्घातो यस्मिंश्च प्रलीनः सुषुप्तप्रलयकालयोस्तद्विशेषं बुभुत्सोः स को नु स्यादिति कस्मिन्सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाचाऽऽचार्यः । शृणु हे गार्ग्य यत्त्वया पृष्टम् ! यथा

तस्यावगतिरस्ति । न च संप्रतिष्ठानस्य साधिकरणत्वेन सामान्येनाधिकरणावगतिरस्तीति वाच्यम् । तत्तदुपादानानामेवाचेतनानां तदधिकरणत्वेन तदतिरिक्तस्य चेतनस्यासिद्धिरिति शङ्कते–नन्विति । दात्रं नाम सस्यादिलवनार्थः शस्त्रविशेषः । स्वात्मनीति । सोपादान इत्यर्थः । सुषुप्तपुरुषाणां करणानामिति । सुषुप्तपुरुषाणां यानि करणानि तेषामित्यर्थः । एष हि द्रष्टेत्यादिना पुरुषाणामप्येकीभावस्य वक्ष्यमाणत्वाद्वा पुरुषाणामित्युक्तम् । अस्मिन्पक्षे करणानां चेति चकारो द्रष्टव्यः । प्रष्टुः शङ्कायाः कुतः प्राप्तिरित्यन्वयः । संहतानां परार्थत्वेन व्यापृतत्वात्संहतत्वेन हेतुना परस्मिंश्चेतने सामान्येनावगते प्रष्टुर्विशेषप्रश्नो युक्त इत्याह–युक्तैव त्विति । स्वाम्यर्थानि सङ्घाताभिमान्यर्थानीत्यर्थः । आशङ्कानुरूप इति । मनसि विद्यमानाशङ्कानुरूपो वाचिकः प्रश्न इत्यर्थः । अत्र संप्रतिष्ठानविशिष्ट आत्मा न पृष्टः किन्तु तदुपलक्षितः केवल आत्मा पृष्ट इति वाक्यतात्पर्यमाह–अत्र त्विति । भवन्तीत्यनन्तरं पृष्टमिति शेषः ॥ १ ॥

यत्त्वया पृष्टं तच्छृण्वित्यन्वयः । तस्यैवार्कस्य ता मरीचय इत्यन्वयः ।

जाग्रतीति प्रश्न उपपन्नः । आत्मनोऽसङ्गोदासीनत्वात्प्राणस्य भूतस्याप्यचेतनत्वाच्च चक्षुरादीनां चोपरतत्वात्स्वप्नानुभवस्य चाध्यक्षत्वात्कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यतीत्यभिप्रश्न उपपन्नः । सुषुप्तेऽपि सर्वकरणोपरमादात्मनश्च सुखस्वरूपत्वात्पूर्ववत्कस्यैतत्सुखं भवतीत्युपपन्नः प्रश्नः । प्राणविलक्षणस्याद्याप्यनधिगतत्वात्कस्मिन्नित्याद्यपि पृष्टमुपपन्नमेव । वागादीनां सप्राणभूतानामनात्मत्वकथनानन्तरमुक्ता एवैते प्रश्नाः, तथा च तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावा इति मन्त्रेणोक्ताक्षरस्य प्राणविलक्षणस्य भावानां च सप्राणानां व्याख्यानमप्युत्तरेणापि ग्रन्थेन क्रियत इति ॥ १ ॥

सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

मरीचयो रश्मयोऽर्कस्याऽऽदित्यस्यास्तमदर्शनं गच्छतः सर्वा अशेषत एतस्मिंस्तेजोमण्डले तेजोराशिरूप एकीभवन्ति विवेकानर्हत्वमविशेषतां गच्छन्ति, मरीचयस्तस्यैवार्कस्य ताः पुनः पुनरुदयत उद्गच्छतः प्रचरन्ति विकीर्यन्ते । यथाऽयं दृष्टान्तः । एवं ह वै तत्सर्वं विषयेन्द्रियादिजातं परे प्रकृष्टे देवे द्योतनवति मनसि चक्षुरादिदेवानां मनस्तन्त्रत्वात्परो देवो मनस्तस्मिन्स्वप्नकाल एकीभवति मण्डले मरीचिवदविशेषतां गच्छति । जिजागरिषोश्च रश्मिवन्मण्डलान्मनस एव प्रचरन्ति स्वव्यापाराय प्रतिष्ठन्ते । यस्मात्स्वप्नकाले श्रोत्रादीनि शब्दाद्युपलब्धिकरणानि मनस्येकीभूतानीव करणव्यापारादुपरतानि तेन तस्मात्तर्हि तस्मिन्स्वापकाल एष देवदत्तादिलक्षणः पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न

विकीर्यन्त इति । दशदिक्षु क्षिप्यन्त इत्यर्थः । स्वप्नेऽपि चक्षुरादिव्यापारोपलब्धेरेकीभावोऽसिद्ध इत्याशङ्क्य वासनामयेन्द्रियव्यापारोपलब्धावपि बाह्यशब्दादिश्रवणादिव्यापाराभावेन तं साधयितुं तेनेति वाक्यं व्याख्याति–यस्मादिति । श्रोत्रादीनामेकीभावो नाम स्वस्वव्यापारं विहाय मनस्तन्त्रतयाऽवस्थानमात्रं न तु मुख्यमेकत्वं तेषां मनःप्रकृतिकत्वाभावेनाप्रकृतौ तदनुपप-

---

तस्मै गार्ग्याय । स होवाच व्याख्यातम् । मनःप्राणव्यतिरिक्तानि सर्वाणि करणानि स्वपन्तीत्यभिप्रायेण दृष्टान्तपुरःसरमुत्तरमाह–यथा दृष्टान्ते । गार्ग्य हे गार्ग्य । मरीचयः किरणाः । अर्कस्याऽऽदित्यस्यास्तं गच्छतः सायंकाले नयनपथागोचरं देशं व्रजतः । सर्वा निखिला एतस्मिन्प्रत्यक्षे तेजोमण्डले ज्योतिर्बिम्ब एकीभवन्ति एकतां गच्छन्ति तेजोमण्डलादर्शने न दृश्यन्त इत्यर्थः । ताः पुनरादित्यमण्डल एकतां गता एव मरीचयः, पुनरुदयतः सवितुर्भूयो नयनपथमागच्छतो द्वितीये दिवसे । प्रचरन्ति प्रकर्षेण विभागरूपेण गच्छन्ति सर्वासु दिक्षु, एवमनेन प्रकारेण ह प्रसिद्धं वै स्मर्यमाणं तद्वागादिकं मरीचिस्थानीयं सर्वं निखिलं पर उत्कृष्टे वागादिवृत्त्युत्पत्तिनिरोधनिमित्ते । देवे सर्वव्यवहारकारणे । मनस्यन्तःकरणेऽर्कस्थानीये स्वप्नावसर एकीभवति स्पष्टम् । तेनैकीभवनेन हेतुना तर्हि तदा स्वप्नावसर एष प्रत्यक्षः पुरुषः स्थूलो देहो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते लौकिकाः ॥ २ ॥

सुप्तवत्सु श्रोत्रादिषु करणेष्वेतस्मिन्पुरे नवद्वारे देहे प्राणाग्नयः प्राणादिपञ्चवायवोऽग्नय इवाग्नयो जाग्रति । अग्निसामान्यं हि आह– गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः । कथमित्याह–यस्माद्गार्हपत्यादग्नेरग्निहोत्रकाल इतरोऽग्निराहवनीयः प्रणीयते प्रणयनात्प्रणीयतेऽस्मादिति प्रणयनो गार्ह· पत्योऽग्निः । तथा सुप्तस्यापानवृत्तेः प्रणीयत इव प्राणो मुखनासिकाभ्यां

त्तेरित्यभिप्रेत्येवकारः प्रयुक्तः । नेयायत इति । इणो गत्यर्थस्य यङन्तस्य रूपमे· तन्न गच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

कानि स्वपन्तीत्यस्य सविषयाणि बाह्यकारणानि स्वपन्त्युपरमन्तेऽतस्ते· षामेव जागरणं धर्म इत्युत्तरमुक्त्वा कानि जाग्रतीत्यस्योत्तरमाह–सुप्तवत्स्विति । प्राणानामग्नित्वं गौणमित्याह–अग्नय इवेति । अपानस्य गार्हपत्यत्वे यद्गार्ह· पत्यात्प्रणीयते प्रणयनादितीदं वाक्यं व्यवहितमपि हेतुत्वेन योजयति–यस्मा· दिति । प्रणयनादिति पदं गार्हपत्यविशेषणमित्याह–प्रणयनो गार्हपत्य इति । तत्स· दृशमाहवनीयः प्राण इति वाक्यं सादृश्याभिध्यानपूर्वं व्याचष्टे–तथेति । गार्ह· पत्यत्वेनोक्तेऽपानेऽन्तर्गच्छति सति बहिर्गच्छन्प्राणस्ततो निर्गच्छ· न्निव लक्ष्यत इति प्राण आहवनीय इत्यर्थः । परित्यक्तं व्यानोऽन्वाहार्य·

रसयते न स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न विसृजते नेयायते । श्रोत्र· चक्षुर्घ्राणरसनत्वग्वाग्घस्तोपस्थपायुपादानां कर्मनिषेधकानि दश वाक्यानि स्पष्टानि । नेयायत इत्यत्र न गच्छतीति व्याख्येयम् । स्वपिति शयनं करोति, इत्यनेन प्रकारेणाऽऽचक्षते कथयन्ति विद्वांसः ॥ २ ॥

कानि स्वपन्तीत्यस्य बाह्यज्ञानकर्मेन्द्रियाणीत्युत्तरं जातं कान्यस्मिञ्जाग्रतीत्यस्योत्तरमाह– प्राणाग्नय एव प्राणाः प्राणवृत्तिभेदाः पञ्च त एवाग्नयः । यद्यपि जागरणं श्रोत्रादीनां जाग· रणे जागरणस्वप्नयोश्च मनसस्तथाऽपि सुषुप्ते नैकस्यापि, प्राणस्य पुनरवस्थात्रयेऽपि जागरणमेव तदभिप्रायस्त्वयमेवकारः । एतस्मिन्प्रत्यक्षे पुरे नवद्वारे शरीरे जाग्रति जागरणं कुर्वन्ति । प्राणानामग्नित्वमुपपादयति प्रसङ्गेनोपासनार्थम् । गार्हपत्यो गार्हपत्याभि· धेयोऽग्निर्निरन्तरं रक्षणीयोऽग्निहोत्रिभिर्ह प्रसिद्धो वै स्मर्यमाण एष साक्षिप्रत्यक्षोऽपानो मलमूत्रापनयनकारी प्राणवृत्तिभेदः । व्यानो दक्षिणसुषिरस्थः प्राणवृत्तिभेदोऽन्वाहार्यपचनो

अत्र च होताऽग्निहोत्रस्य—

यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः। मनो

सञ्चरत्यत आहवनीयस्थानीयः प्राणः। व्यानस्तु हृदयाद्दक्षिणसुषिरद्वारेण निर्गमाद्दक्षिणदिक्सम्बन्धादन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः॥ ३॥

यद्यस्मादुच्छ्वासनिःश्वासावग्निहोत्राहुती इव नित्यं द्वित्वसामान्यादेव त्वेतावाहुती समं साम्येन शरीरस्थितिभावाय नयति यो

पचन इति वाक्यमिदानीं व्याचष्टे—व्यानस्त्विति। छान्दोग्ये गायत्रीविद्यायां तस्य वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषिरा इत्युपक्रम्याथ योऽस्य दक्षिणः सुषिरः स व्यानस्तच्छ्रोत्रमित्यनेन व्यानस्य दक्षिणसुषिरतो निर्गमनमुक्तमित्यस्यान्वाहार्यपचनसादृश्यं दक्षिणदिक्सम्बन्धित्वं व्यानस्येति व्यानोऽन्वाहार्यपचन इत्यर्थः॥३॥

अत्र चेति। अग्निहोत्रस्य होता होमस्य कर्ता, ऋत्विगुच्यत उत्तरवाक्येनेति शेषः। अत्रोच्छ्वासनिःश्वासयोराहुतित्वस्य पूर्वमसिद्धवन्निर्देशायोगात्स समान इति तच्छब्दानन्वयाच्च वाक्यत्रयं कृत्वाऽन्वयत्रयेण योजयति—यद्यस्मादिति। उच्छ्वासनिःश्वासावित्यनन्तरमाहुती इतिपदं भाष्येऽध्याहृत्यैतावुच्छ्वासनिःश्वासावाहुती आहवनीयाधिकरणाग्निहोत्राहुती इव द्वित्वसाम्यादेवेत्येकोऽन्वयः। अनन्तरं भाष्ये तुशब्दश्चार्थे। श्रुतिगत इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे। यस्मादेतावाहुती यस्माच्चैतौ समं नयति शरीरस्थितिभावाय साम्येन नयति प्रवर्तयति यो वायुर्यथाऽग्निहोत्रे होमकर्ताऽऽहुतिद्वयमाहवनीयं प्रति समं नयति प्रापयति तद्वत्तस्मादाहुत्योर्नेतृत्वात्स वायुर्होतेति यच्छब्दहोतृशब्दाध्याहारेण द्वितीयोऽन्वयः। कोऽसौ वायुरिति तद्विशेषप्रश्ने स होता वायुः स समान इति तृतीयोऽन्वय इति विभागः। ननु प्राणाग्नय इत्यत्र सर्वेषां प्राणानामग्नित्वोक्तेः कथमिह समानस्य होतृत्वमुच्यत इत्याशङ्क्योक्तम्—

दक्षिणाग्निः। इदानीमपानस्य गार्हपत्यत्वे प्राणस्य चाऽऽहवनीयत्व उक्ते वक्ष्यमाणे च साधारणं हेतुमाह—यद्यस्माद्गार्हपत्यादुक्तादग्नेः प्रणीयते प्रकर्षेण नीयते स्थानान्तरे पृथक् क्रियत इत्यर्थः। प्रणयनादाहवनीयः प्राण आधारस्थादपानाद्गार्हपत्यस्थानीयात्प्रकर्षेणाऽऽस्यकुण्डमदनीयाहुतिप्रक्षेपार्थमाहवनीयो नीयत इति प्रणयनेन हेतुनाऽऽहवनीयोऽग्निः प्राण इति॥३॥

अपानव्यानप्राणेषु गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयाख्याग्नित्रय इष्टिमुक्त्वेदानीं समानश्वासोच्छ्वासमनउदानानामपूर्वाहुतियजमानेष्टफलत्वदृष्टिमाह—यद्यस्मादुच्छ्वासनिःश्वासौ प्राणस्य शरीराद्बहिर्गमनं पुनः शरीर आगमनं चैतावुक्तावुच्छ्वासनिःश्वासौ द्वित्वसंख्यासामान्यादाहुती काले काले पयःप्रभृतिद्रव्यप्रक्षेपेणाऽऽहवनीये संपन्ने द्वे आहुती ते समं नयति वातपित्तश्लेष्मणां त्वगादीनां च धातूनामशितपीतयोश्च समं समत्वं क्षोभराहित्यं यथा भवति तथा

ह वाव यजमानः। इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

वायुरग्निस्थानीयोऽपि होता चाऽऽहुत्योर्नेतृत्वात्। कोऽसौ स समानः। अतश्च विदुषः स्वापोऽप्यग्निहोत्रहवनमेव। तस्माद्विद्वान्नाकर्मीत्येवं मन्तव्य इत्यभिप्रायः। सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्त्यपि स्वपत इति हि वाजसनेयके। अत्र हि जाग्रत्सु प्राणाग्निषूपसंहृत्य बाह्यकरणानि विषयांश्चाग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषुर्मनो ह वाव यजमानो जागर्ति यजमानवत्कार्यकरणेषु प्राधान्येन संव्यवहारात्स्वर्गमिव ब्रह्म प्रति प्रस्थितत्वाद्यजमानो मनः कल्प्यते। इष्टफलं यागफलमेवोदानो वायुः। उदाननिमित्तत्वादिष्टफलप्राप्तेः। कथम्? स उदानो

अग्निस्थानीयोऽपीति। अग्नित्वेनोक्तोऽपीति भावः। होता चेति। चकारोऽवधारणे, होतैवेत्यर्थः। आहुतिनेतृत्वाद्धोतृत्वे स्थितेऽग्नित्वोक्तिश्छत्रिन्यायेनाग्न्यनग्निसमुदाये लाक्षणिकीत्यर्थः। अवस्थात्रयवर्तिनामुच्छ्वासनिःश्वासप्राणानां चाग्निहोत्रावयवत्वसम्पादनस्य नोपासनं प्रयोजनं निर्विशेषात्मप्रकरणत्वात्तद्विध्यदर्शनाच्च, किं त्विन्द्रियाण्युपरमन्ते प्राणा जाग्रतीत्येवं त्वंपदार्थशोधनरूपस्य ज्ञानस्य स्तुतिरेवेत्याह-अतश्चेति। सर्वदेति। वाजसनेयके हि-वाक्चितः प्राणश्चितश्चक्षुश्चित इत्यादिना सर्वप्राणव्यापारेषु प्रत्येकमग्निचितत्वदृष्टिं विधायैवंदृष्टिमतः सर्वाणि भूतान्यस्य स्वापकालेऽपि चयनं कुर्वन्तीति सा दृष्टिः स्तुता तद्वदिहापीत्यर्थः। अत्र हीति। अत्र मनो यजमानः कल्प्यत इति व्यवहितान्वयः। तत्कल्पनायां हेतुद्वयमाह-यजमानवदिति। हेतुद्वयं साधयति-जाग्रत्स्विति। अत्र स्वप्नकाले विषयान्करणानि चोपसंहृत्य मनो जागर्ति प्राधान्येन स्वव्यापारं कुर्वद्वर्तते। अग्निहोत्रफलं स्वर्गं जिगमिषुर्यजमान इव सुषुप्तिकाले स्वर्गरूपब्रह्म जिगमिषु च मन इत्यन्वयः। भाष्ये यजमान इत्यनन्तरमिवशब्दो द्रष्टव्यः। हवावशब्देन तत्प्रसिद्धमित्युक्तम्। इष्टेति। उदाननिमित्तकमरणानन्तरं यागादिफलप्राप्तेस्तस्य तन्निमित्तत्वात्कारणे कार्योपचारादुदान इष्टफलत्वेन कल्प्यत इत्यर्थः। न केवलं मरणद्वारा यागफलप्रापकत्वमुदानस्य किन्त्वेतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः सर्वयागफलानामपि ब्रह्मात्मकत्वात्तद्ब्रह्मप्रापकत्वादपि। अहरहरिष्टफलप्रापकत्वमुदानस्येति प्रश्नपूर्वकमाह-कथमिति।

नयति प्रापयति शरीराद्बहिर्देशं शरीरं वाऽऽहुतिजन्यापूर्ववदिति यस्मात्तस्मादपूर्वं स समानः समानाख्यः प्राणवृत्तिभेदः। मनो ह वाव प्रसिद्धमन्तःकरणमेव सर्वव्यापारनिमित्तत्वसामान्येन यजमानो यागस्य कर्ता। फलमेव यागफलमेवोर्ध्वत्वसामान्यादुदानः

एवं विदुषः श्रोत्राद्युपरमकालादारभ्य यावत्सुप्तोत्थितो भवति तावत्सर्वयागफलानुभव एव नाविदुषामिवानार्थायेति विद्वत्ता स्तूयते । न हि विदुष एव श्रोत्रादीनि स्वपन्ते प्राणाग्नयो वा जाग्रति जाग्रत्स्वप्नयोर्मनः स्वातन्त्र्यमनुभवदहरहः सुषुप्तं वा प्रतिपद्यते । समानं हि सर्वप्राणिनां पर्यायेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिगमनमतो विद्वत्तास्तुतिरेवेयमुपपद्यते । यत्पृष्टं कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यतीति तदाह—

मनआख्यं यजमानं स्वप्नवृत्तिरूपादपि प्रच्याव्याहरहः सुषुप्तिकाले स्वर्गमिव ब्रह्माक्षरं गमयति । अतो यागफलस्थानीय उदानः ॥ ४ ॥

स्वर्गमिवेति । स्वर्गमेवेत्यर्थः । सर्वयागफलात्मकस्वरूपमेव ब्रह्माक्षरं गमयतीत्यर्थः । यद्यप्यहरहर्ब्रह्मप्राप्तिर्न यागसाध्या यागरहितानामपि तत्प्राप्तेस्तथाऽपि ब्रह्मण एव सर्वयागफलत्वेन प्रत्प्रापकस्योदानस्येष्टफलप्रापकत्वमस्तीति भावः । न चोदानस्य कथं तत्प्रापकत्वमिति शङ्क्यम्, तस्य सुषुम्नानाडीचारित्वेन स मनस्तन्नाडीं प्रवेशयंस्तद्गतं ब्रह्म प्रापयतीत्युपपत्तेः ॥ ४ ॥

ननु गार्हपत्यो वा एषोऽपान इत्यारभ्य मनो ह वाव यजमान इत्यन्तेन ग्रन्थेन विद्वानकर्मी न भवतीति स्तूयत इत्युक्तमस्त्वेवं तत्राग्निहोत्रादिकर्मप्रतीतेरुदानस्य यागफलस्थानीयत्वोक्तेरस्तु न तत्फलत्वं तत्र कर्माप्रतीतेरत आह–एवं विदुष इति । विद्वत्तेति । श्रोत्रादीनि स्वप्न उपरमन्ते प्राणा एव जाग्रतीत्येवंरूपा विद्येत्यर्थः । अस्याश्च विद्याया जागरणं श्रोत्रादिबाह्येन्द्रियधर्मः शरीररक्षणं प्राणधर्मो नाऽऽत्मधर्म इत्येवं त्वंपदार्थविवेकरूपत्वात्स्तोतव्यत्वोपपत्तिः । अत एव प्राणजागरणस्याविद्वत्साधारणत्वात्कथं विद्वत्तास्तुतिरित्यपि शङ्का निरस्ता तस्यैवंभूतविवेकाभावादिति । ननु विद्याप्रकरणत्वादस्य विदुषः श्रोत्राद्युपरमादिकं सर्वं भवतीति विधीयतां किं स्तुत्येत्याशङ्क्य विद्वदविद्वत्साधारण्येन स्वयमेव भवतो न विधेयत्वमित्याह–न हीति । विद्वत्तास्तुतिरेवेति । श्रोत्रादिकं परे देवे मनस्येकीभवति प्राणाग्नयो जाग्रतीत्यत्र पदार्थविवेकरूपं ज्ञानं विवक्षितं तज्ज्ञानं गार्हत्पयो वा एषोऽपान इत्यादिना स्तूयत उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । तृतीयप्रश्नोत्तरत्वेन कतर एष इत्यादि सर्वः पश्यतोत्यन्तं व्याचष्टे–यदिति । कतर इति । अत्रेति श्रौतं पदं गृहीत्वा व्याचष्टे–

सुषुम्नाचारी प्राणवृत्तिभेदः । स उक्त उदान एनं संघाताभिमानिनमात्मानं यजमानं मनउपाधिकमहरहर्नित्यं नित्यं सुषुप्तिकाले ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणमानन्दैकरसस्वभावं ब्रह्म गमयति प्रापयति । गार्हपत्योऽपान इत्याद्युक्तेन प्रकारेणोपासनं कुर्वतो ब्रह्मज्ञानोत्पादद्वारा मुक्तिरेव फलं भवतीत्येतद्वहिरेवावगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यतीत्यस्योत्तरमाह–अत्रास्यां वागाद्युपरमरूपायां स्वप्नाव-

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति। यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः

अत्रोपरतेषु श्रोत्रादिषु देहरक्षायै जाग्रत्सु प्राणादिवायुषु प्राक्सुषुप्तिप्रतिपत्तेः। एतस्मिन्नन्तराल एष देवोऽर्करश्मिवत्स्वात्मनि संहृतश्रोत्रादिकरणः स्वप्ने महिमानं विभूतिं विषयविषयिलक्षणमनेकात्मभावगमनमनुभवति प्रतिपद्यते।

ननु महिमानुभवने करणं मनोऽनुभवितुस्तत्कथं स्वातन्त्र्येणानुभवतीत्युच्यते स्वतन्त्रो हि क्षेत्रज्ञः। नैष दोषः, क्षेत्रज्ञस्य स्वातन्त्र्यस्य मनउपाधिकृतत्वान्न हि क्षेत्रज्ञः परमार्थतः स्वतः स्वपिति जागर्ति वा। मनउपाधिकृतमेव तस्य जागरणं स्वप्नश्चेत्युक्तं वाजसेनयके–"सधीः स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीव लेलायतीव" इत्यादि। तस्मान्मनसो विभूत्यनुभवे स्वातन्त्र्यवचनं न्याय्यमेव। मनउपाधिसहितत्वे स्वप्नकाले क्षेत्रज्ञस्य स्वयंज्योतिष्ट्वं बाध्येतेति केचित्। तन्न, श्रुत्यर्थापरिज्ञानकृता

उपरतेष्वित्यादिनाऽन्तराल इत्यन्तेन। अनेकेति। विषयिविषयाद्यनेकभावगमनमित्यर्थः। इदं च महत्त्वव्याख्यानम्।

स्वप्नद्रष्टुर्जीवस्य स्वातन्त्र्ये वक्तव्ये देवशब्दितमनसस्तदुक्तिः स्वप्नो मनोधर्मो नाऽऽत्मधर्म आत्मनि तु तदारोपमात्रं लोकस्येति ख्यापनार्थेति शङ्कापरिहाराभ्यामाह–नन्विति। मनउपाधिकृतमिति। बाह्येन्द्रिययुक्तमनउपाधिकृतं जागरणं केवलमनउपाधिकृतः स्वप्न इत्यर्थः। स्वप्नस्य धीशब्दवाच्यमनःपरिणामत्वात्। स्वप्नो भूत्वेतिश्रुतौ सामानाधिकरण्यनिर्देश इति द्रष्टव्यम्। नन्वियं श्रुतिर्विभूत्यनुभवेन मनःस्वातन्त्र्यं वक्तुं न शक्नोति श्रुत्यन्तरविरोधापत्तेः। अतोऽत्र देवशब्देन क्षेत्रज्ञ एवोच्यते। तस्यैव स्वतः स्वातन्त्र्यमिति शङ्कते–मन इति। स्वयंज्योतिष्ट्वमिति। स्वयंज्योतिष्ट्वबोधकश्रुतिरित्यर्थः। अन्यथा द्वितीयसत्त्वेऽपि दीपादीनामिव वास्तवस्य तस्य बाधाभावादित्यत्र किं मनसः सत्त्वे ज्योतिरन्तरस्य मनसो विद्यमानत्वादात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वबोधनं न शक्यमिति श्रुतेः कार्यस्य बोधनस्य बाधोऽभिप्रेत उत तद्बोधनरूपकार्यसिद्ध्यर्थं मनसोऽभावोऽपि विवक्षितः श्रुतौ। ततश्च तत्सत्त्वे श्रुत्यर्थबाध इति वा। नाऽऽद्यः। मनसि सत्यप्येवं तर्हीति वक्ष्यमाणरीत्या मनसो

स्थायामेष वागाद्युत्पत्तिविनाशनिमित्तभूतः साक्षिप्रत्यक्षो देवः सर्वसंसारव्यवहारकारणमनआख्यः स्वप्ने स्वप्नस्थाने महिमानं स्वात्मनो गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण महत्त्वमनुभवति स्वयमेव कर्तृत्वं प्राप्य स्वप्नबलादवगच्छति॥ महिमानमनुभवतीत्युक्तं तदेतदुपपादयति–

भ्रान्तिस्तेषाम् । यस्मात्स्वयंज्योतिष्ट्वादिव्यवहारोऽप्यामोक्षान्तः सर्वोऽविद्याविषय एव मनआद्युपाधिजनितः ।

"यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्" "मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति"। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतो मन्दब्रह्मविदामेवेयमाशङ्का न त्वेकात्मविदाम् । नन्वेवं सत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति विशेषणमनर्थकं भवत्यत्रोच्यते । अत्यल्पमिदमुच्यते य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेत इत्यन्तर्हृदयपरिच्छेदे सुतरां स्वयंज्योतिष्ट्वं बाध्येत । सत्यमेवमयं दोषो यद्यपि स्यात्स्वप्ने केवलतया

दृश्यत्वेन ज्योतिष्ट्वायोगेनाऽऽत्मन एव स्वयंज्योतिष्ट्वस्य बोधयितुं शक्यत्वादित्याह–तन्नेति । न द्वितीयः, तदानीं मनसोऽभावस्तु श्रुत्यर्थ एव न भवतीत्याह–श्रुत्यर्थेति । आत्मनि ज्योतिष्ट्वबोधनात्मकव्यवहारस्य प्रकाश्यादिसापेक्षत्वात्तस्मिन्सत्येव तद्बोधसाधने मनआदौ च सत्येव तद्बोधयितुं शक्यते नान्यथेति मनआद्यभावो न श्रुतौ विवक्षितः, तथा सति तद्बोधनाशक्तेरित्याह–यस्मादिति ।

तत्र मानमाह–यत्र वेति । द्वितीयाभावे व्यवहारो नास्तीत्यत्रापि मानमाह–मात्रेति । दृश्यं मात्राशब्दार्थः । असंसर्ग इति च्छेदः । दृश्यासंसर्गे सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावोक्त्या द्वितीयाभावे व्यवहारो नास्तीत्यर्थः । अतो न द्वितीयः कल्पः संभवतीत्याह–अत इति । ननु यदि स्वयंज्योतिष्ट्वबोधनार्थं मनआद्यभावो नापेक्षितो जागरितेऽपि तर्हि तद्बोधनसंभवादत्रेति स्वप्नवाचिविशेषणमनर्थकमिति शङ्कते–नन्विति । किं विशेषणबलान्मनसोऽभावः सिषाधयिषित उत विशेषस्य गतिमात्रं पृच्छ्यते । नाऽऽद्यः । मनसोऽभावाङ्गीकारेऽप्यन्तर्हृदयाकाशस्य तत्कृतपरिच्छेदस्य च श्रुतिसिद्धत्वेन त्वन्मतेऽपि तत्र स्वयंज्योतिष्ट्वबोधनासंभवाद्विशेषणानर्थक्यं तुल्यमित्याह–अत्रोच्यत इति । परिच्छेदोऽधिकोन्नत इति तरपः प्रयोगः । स्वयंज्योतिष्ट्वमिति । तद्बोधनमित्यर्थः । यथाश्रुते वास्तवस्य तस्य बाधस्यानाशङ्क्यत्वादिति । यद्यपि स्वप्नेऽन्तर्हृदयाकाशसत्त्वात्सम्यक्स्वयंज्योतिष्ट्वं बोधयितुं न शक्यमिति दोषस्तथाऽपि स्वप्ने मनसोऽभावेन तद्बोधनप्रतिबन्धकस्याभावाददूरविप्रकर्षेण स्वयंज्योतिष्ट्वं स्वप्ने बोधयितुं शक्यमिति तद्विशेषणमर्थवदिति शङ्कते–सत्यमिति । स्यादित्यनन्तरं तथाऽपीति शेषः । केवलतयेति । मनसोऽभावेनेत्यर्थः । भारस्येति ।

यत्प्रसिद्धं करिनरतुरगादि दृष्टं दृष्टं नयनपथमागतं पदाभ्यासो वासनाप्राबल्यमाह । अनु पश्चात्पूर्वं जागरणे दृष्टेत्यर्थः । पश्यत्यवलोकयति । श्रुतं जागरणावस्थायां श्रवणपथ-

प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च .

स्वयंज्योतिष्ट्वेनार्धं तावदपनीतं भारस्येति चेन्न, तत्रापि "पुरीतति नाडीषु शेते" इति श्रुतेः पुरीतति नाडीसम्बन्धात्तत्रापि पुरुषस्य स्वयंज्योतिष्ट्वेनार्धभारापनयाभिप्रायो मृषैव। कथं तर्ह्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति। अन्यशाखात्वादनपेक्षा सा श्रुतिरिति चेन्न। अर्थैकत्वस्येष्टत्वादेको ह्यात्मा सर्ववेदान्तानामर्थो विजिज्ञापयिषितो बुभुत्सितश्च। तस्माद्युक्ता स्वप्न आत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वोपपत्तिर्वक्तुम्, श्रुतेर्यथार्थतत्त्वप्रकाशकत्वात्। एवं तर्हि शृणु श्रुत्यर्थं हित्वा सर्वमभिमानं न त्वभिमानेन वर्षशतेनापि श्रुत्यर्थो ज्ञातुं शक्यते सर्वैः पण्डितम्मन्यैः। यथा—हृदयाकाशे पुरीतति नाडीषु च स्वपतस्तत्सम्बन्धाभावात्ततो

प्रतिबन्धकस्येत्यर्थः। शेषबोधनं तु सुषुप्ते भविष्यतीत्यभिप्रायः। एवं तर्हि सुषुप्ते सर्वस्याप्यभावमाश्रित्य सम्यग्बोधनं विवक्षणीयं न च तत्संभवति, तत्रापि बहुप्रतिबन्धकस्य विद्यमानत्वादित्याह—न तत्रापीति। सुषुप्तेऽपीत्यर्थः। तत्रापीति। स्वप्नेऽपीत्यर्थः। सुषुप्ते चेत्सर्वभारापनयः स्यात्तदा स्वप्नेऽर्धभारापनयाभिप्रायो वर्णयितुं शक्यते न च तदस्ति। अतोऽत्रेति विशेषणं तदाऽप्यनर्थकमित्यर्थः। तर्हि विशेषणस्य गतिर्वक्तव्येति द्वितीयं शङ्कते—कथं तर्हीति। अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवतीत्यथर्वशाखावाक्यार्थकथनावसरे कण्वश्रुतिगतविशेषणस्य गतिर्न वक्तव्या प्रकृतानुपयोगादिति सिद्धान्त्येकदेशी कश्चिन्मन्दः शङ्कते—अन्येति। सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेनाथर्वश्रुत्यविरोधेनैकवाक्यतया श्रुत्यर्थस्य वर्णनीयत्वात्तदविरोधोऽपि वक्तव्य इति पूर्ववाद्याह—नार्थैकत्वस्येति। तर्हि काण्वश्रुतिरर्थाभावात्त्यज्यतामत आह—श्रुतेर्यथार्थेति। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधेरर्थावबोधफलकत्वात्तुल्यं च सांप्रदायिकमितिन्यायाच्चाक्षरमात्रस्याप्यानर्थक्यायोगादित्यर्थः। एवमेकदेशिनि दूषिते सिद्धान्त्युत्तरमाह—एवं तर्हीति।

मागतं श्रुतमेव श्रुतमेव नत्वन्यमर्थं विषयजातमनुश्रृणोति स्पष्टम्। देशदिगन्तरैश्च देशान्तरैर्गृहादिभिर्दिगन्तरैरुत्तराद्याशादिभिः, चकारादन्यैरपि कालादिभिर्निमित्तभूतैः प्रत्यनुभूतं प्रति प्रकर्षेण न केवलमित्यर्थः। अनुभूतमधिगतं पुनः पुनर्भूयो भूयः स्वप्ने दिवसे दिवसे प्रत्यनुभवति अनेकवारमनुभवति॥ यद्येवं तर्हि स्वप्नस्मृतिः स्यादित्यत आह—दृष्टं चादृष्टं च दृष्टं नयनपथमागतमदृष्टं नयनसंप्रयोगमन्तरेण स्वप्नादिवद् दृष्टमत्यन्तादृष्टे वासनानुपपत्तेः। चकारौ प्रत्यनुभवतीति क्रियापदस्य संबन्धार्थौ। श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं य श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियसंबद्धं तद्विपरीतमश्रुतं प्रमाणव्यवधानेनान्तःकरणसंबद्धमनुभूतं

सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

विविच्य दर्शयितुं शक्यत इत्यात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं न बाध्यते । एवं मनस्यविद्याकामकर्मनिमित्तोद्भूतवासनावति कर्मनिमित्ता वासनाऽविद्ययाऽन्यद्वस्त्वन्तरमिव पश्यतः सर्वकार्यकरणेभ्यः प्रविविक्तस्य द्रष्टुर्वासनाभ्यो दृश्यरूपाभ्योऽन्यत्वेन स्वयंज्योतिष्ट्वं सुदर्पितेनापि तार्किकेण

तर्ह्यादावेव मुख्यश्रुत्यर्थ उच्यतां किं पूर्वोक्तरीत्या पक्षान्तराशङ्कातन्निराकरणाभ्यामित्याशङ्क्य पाण्डित्याभिमानवतो यथावदर्थबोधेऽनधिकारात्तस्य तदभिमानावतारचिकीर्षया तदीयनानापक्षा निराकृता इति वक्तुं सर्वमभिमानं निरस्येत्याद्युक्तम् । स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात्तद्बलात्स्वप्नादौ हृदयाकाशादिसत्त्वेऽपि तत्सम्बन्धप्रतीत्यभावाद्विद्यमानस्याप्यविद्यमानतुल्यत्वेनाऽऽत्मनः केवलत्वात्प्रकाशदर्शनाच्च स्वयंज्योतिष्ट्वमिति बोधनीयं मनसोऽभाववादिनाऽप्येवं मनसि सत्यपि तस्य वासनामयगजतुरगादिविषयतया परिणामाद्दृश्यत्वाच्च द्रष्टुस्ततो भेदेन विवेकतः श्रुत्या स्वप्रकाशत्वं बोध्यत इत्याह—यथेत्यादिना । मनसीति । सत्यपीति शेषः । ननु मनश्चेदविद्यानिमित्तवशाद्गजतुरगादिरूपेणाभिव्यक्तवासनावत्तर्हि जाग्रतीव तस्याहन्तयैव प्रतीतः स्यान्नेदन्तयाऽत आह—कर्मनिमित्तेति । तथा प्रतीतिं विना स्वप्ने भोगासिद्धेः स्वप्नभोगप्रदकर्मनिमित्तवशाज्जाग्रति गजादीनामिदन्तयाऽनुभवेन तद्वासनानामपि तथैवानुभवार्हत्वेन तद्वासनारूपाविद्यावशाच्च वासनाश्रयस्य मनस इदन्तयैव वस्त्वन्तरवत्प्रतीतिरित्यर्थः । इदं च विशेषणं मनसो विषयत्वेन विषयत्वासम्भवाद्विषयिण आत्मन एव प्रकाशरूपत्वमिति वक्तुम् । जाग्रत्यादिकार्यज्योतिषां चक्षुरादिकरणज्योतिषां च सत्त्वेन तत्सङ्कीर्णत्वेनाऽऽत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं दुर्बोधं स्वप्ने तु तदभावात्सुबोधमिति वक्तुं सर्वकार्येत्यादि विशेषणम् । स्वप्न आदित्यादिकार्यकरणज्योतिषां भासमानत्वेऽपि तेषां वासनामात्रत्वाद् दृश्यत्वाच्च विषयप्रकाशनासामर्थ्यमिति वक्तुं वासनाभ्य इत्यादि विशेषणम् । एतैश्च विशेषणैः स्वप्न एवैवम्भूते स्वयंज्योतिष्ट्वस्य बोधयितुं शक्यत्वादन्यत्रासम्भवादत्रायमितिश्रुतौ स्वप्नविशेषणग्रहणमर्थवदित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । स्वयंज्योतिष्ट्वमिति । सिद्धमिति शेषः । अतः कण्वश्रुतौ स्वप्ने मनसोऽभावविवक्षाकारणाभावेन तद्विरोधाभावादत्र देवशब्देन परे देवे मनस्येकी-

तद्विपरीतमननुभूतम् । चकारौ पर्यायद्वयेऽपि पूर्ववद्व्याख्येयौ । सच्चासच्च दृष्टं श्रुतमनुभूतं सत्तद्विपरीतमसत् । चकारौ पूर्ववत्क्रियापदानुषङ्गार्थौ । अथवाऽस्मिञ्जन्मनि दृष्टं श्रुतमनुभूतं जन्मान्तरविषये सतीष्वपि वासनासु स्मृतेरभावादृष्टं श्रुतमनुभूतमप्यदृष्टमश्रुतमननुभूतम् ।

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्य-

न वारयितुं शक्यते । तस्मात्साधूक्तं मनसि प्रलीनेषु करणेष्वप्रलीने च मनसि मनोमयः स्वप्नान्पश्यतीति ।

कथं महिमानमनुभवतीत्युच्यते । यन्मित्रं पुत्रादि वा पूर्वं दृष्टं तद्वासनावासितः पुत्रमित्रादिवासनासमुद्भूतं पुत्रं मित्रमिव वाऽविद्यया पश्यतीत्येवं मन्यते । तथा श्रुतमर्थं तद्वासनयाऽनुशृणोतीव । देशदिगन्तरैश्च देशान्तरैर्दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनस्तत्प्रत्यनुभवतीवाविद्यया । तथा दृष्टं चास्मिञ्जन्मन्यदृष्टं च जन्मान्तरदृष्टमित्यर्थः, अत्यन्तादृष्टे वासनानुपपत्तेः । एवं श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चास्मिञ्जन्मनि केवलेन मनसाऽननुभूतं च मनसैव जन्मान्तरेऽनुभूतमित्यर्थः । सच्च परमार्थोदकादि । असच्च मरीच्युदकादि । किं बहुनोक्तानुक्तं सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति सर्वमनोवासनोपाधिः सन्नेवं सर्वकरणात्मा मनोदेवः स्वप्नान्पश्यति ॥ ५ ॥

स यदा मनोरूपो देवो यस्मिन्काले सौरेण पित्ताख्येन तेजसा नाडी-

भवतीत्युक्तम् । मन एवोच्यत इत्युक्तमुपसंहरति–तस्मादिति ।

नन्विन्द्रियाणामुपरतत्वाद्विषयसम्बन्धाभावात्कथं मनसा महिमानुभव इति शङ्कते–कथमिति । पूर्वं ज्ञातस्यैव स्वप्ने ज्ञानात्तस्य वासनामात्रत्वमतो नेन्द्रियापेक्षेत्याह–उच्यत इति । यदिति । यन्मित्रं पुत्रं वा पूर्वं दृष्टवांस्तदेव दृष्टं पुत्रमित्रादिविषयवासनासमुद्भूतं मित्रं पुत्रं वाऽविद्यया पश्यतीति दृष्टवानित्यादिपदाध्याहारेण वाक्यं योज्यम् । अन्यथा पुत्रमिति द्वितीयाया यच्छब्दस्य चानन्वयः स्यादिति । चक्षुरभावेन दर्शनायोगान्मन्यत इत्युक्तम् । तथेति । अत्रापि योऽर्थः श्रुतस्तमेव श्रुतमर्थमित्यध्याहारेणैव श्रुतिर्योज्या । देशो नदीतीरादिः । दिक्प्राच्यादिरिति भावः । प्रत्यनुभूतं प्रतिवारमनुभूतं पुनः पुनरनेकदिनेष्वनेकस्वप्नेष्वनुभवतीत्यर्थः । जन्मान्तरदृष्टमिति व्याख्याने हेतुमाह–अत्यन्तेति । अनुभूतं चेत्यस्य प्रत्यनुभूतमित्यनेन पुनरुक्तिमाशङ्क्याऽऽह—केवलेनेति । पूर्वमिन्द्रियद्वारकानुभव उक्त इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । सर्वदर्शने हेतुमाह–सर्व इति ॥ ५ ॥

कस्यैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरं तदपेक्षितं वदन्नाह–स यदेति । पित्ताख्येनेति । इदमुपलक्षणं चिद्रूपेण ब्रह्मणा चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तन्मनः प्राणमेवोपश्रयत

किं बहुना सर्वं निखिलं पश्यति स्पष्टं, स्वयं च सर्वो निखिलदेवतिर्यगादिरूपः सन्पश्यति स्पष्टम् ॥ ५ ॥

इदानीं कस्यैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरमात्मन एव भवतीत्यभिप्रायेणाऽऽह–स मनआख्यो

त्यथ तदैतस्मिञ्शरीर एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥

एतस्मिन्कालेऽविद्याकामकर्मनिबन्धनानि कार्यकरणानि शान्तानि भवन्ति। तेषु शान्तेष्वात्मस्वरूपमुपाधिभिरन्यथा विभाव्यमानमद्वयमेकं शिवं शान्तं भवतीत्येतामेवावस्थां पृथिव्याद्यविद्याकृतमात्रानुप्रवेशेन दर्शयितुं दृष्टान्तमाह--

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते।

शयेन सर्वतोऽभिभूतो भवति तिरस्कृतवासनाद्वारो भवति तदा सह करणैर्मनसो रश्मयो हृद्युपसंहृता भवन्ति। यदा मनो दार्वग्निवदविशेषविज्ञानरूपेण कृत्स्नं शरीरं व्याप्यावतिष्ठते तदा सुषुप्तो भवति। अत्रैतस्मिन्काल एष मनआख्यो देवः स्वप्नान्न पश्यति दर्शनद्वारस्य निरुद्धत्वात्तेजसा। अथ तदैतस्मिञ्शरीर एतत्सुखं भवति यद्विज्ञानं निराबाधमविशेषेण शरीरव्यापकं प्रसन्नं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सोम्य प्रियदर्शन वयांसि पक्षिणो

इतिश्रुत्यन्तरेण प्राणशब्दिते ब्रह्मणि तस्य लयाभिधानात्। तिरस्कृतेति। वासनाभिव्यक्तौ द्वारं स्वप्नभोगप्रदं कर्म यत्तत्तिरस्कृतं तत्रोपरतं भवति तेजःशब्दितब्रह्मचैतन्यसम्बन्धादित्यर्थः। रश्मय इति। वासना इत्यर्थः। अविशेषविज्ञानेति। सामान्यचैतन्यरूपेणेत्यर्थः। चेतनाशब्दितसामान्यवृत्तिरूपेण वा। अनेन सुषुप्त उक्त इत्याह-तदेति। नन्वथैतत्सुखं भवतीत्ययुक्तं जन्यसुखस्य तदानीमसंभवात्स्वरूपसुखस्य पूर्वमपि सत्त्वेन तदा भवतीत्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्य स्वरूपसुखमेव विशेषविज्ञानरूपविक्षेपाभावे निर्वातस्थदीपप्रभावत्सम्यक्प्रकाशते तदपेक्षमेतद्वचनमित्याह-यद्विज्ञानमिति। विज्ञानरूपं स्वरूपसुखमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अनेनाऽऽनन्दमयकोशशब्दितमनभिव्यक्तमनआदिवासनावदज्ञानं सुषुप्तधर्मीत्युक्तं पञ्चमप्रश्नस्योत्तरं तुरीयस्वरूपं विवेकसौकर्याद्विविच्यात्रैवोच्यत इत्याह-एतस्मिन्निति। अन्यथेति। पूर्वमन्यथा विभाव्यमानमित्यर्थः। मात्रानुप्रवेशेनेति। मात्राणां विवेकतोऽक्षरेऽनुप्रवेशेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

देवो यदा यस्मिन्काले तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्येन ब्रह्मणा वाऽभिभूततिरस्कृतवासनो भवति स्पष्टम्। अत्रास्यां सर्ववासनोपरमरूपायां सुषुप्तावस्थायामेष देवः स्वप्नान्न पश्यति स्पष्टम्। अथ तदा यत्प्रसिद्धं ब्राह्मं स्वरूपं मनउपाधिकमात्मनस्तदैतस्मिञ्शरीर एतत्, स्पष्टम्। सुखं सुखस्वरूपं पूर्वमपि तद्रूपं सद्विशेषज्ञानाभावाद्भवति स्पष्टम् ॥ ६ ॥

कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्यस्योत्तरमाह दृष्टान्तेन-स आत्मनि सर्वसंप्रतिष्ठात्वे प्रसिद्धो दृष्टान्तः। यथा दृष्टान्ते, सोम्य प्रियदर्शन गार्ग्य वयांसि पक्षिणो वासोवृक्षं साय-

एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

किं तत्सर्वम्—

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चाऽऽपश्चाऽऽपोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाऽऽकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च

वासार्थं वृक्षं वासोवृक्षं प्रति संप्रतिष्ठन्ते गच्छन्ति । एवं यथा दृष्टान्तो ह वै तद्वक्ष्यमाणं सर्वं पर आत्मन्यक्षरे संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

पृथिवी च स्थूला पञ्चगुणा तत्कारणा च पृथिवीमात्रा च गन्धतन्मात्रा । तथाऽऽपश्चाऽऽपोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च । वायुश्च वायुमात्रा च । आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च । स्थूलानि च सूक्ष्माणि च भूतानीत्यर्थः । तथा चक्षुश्चेन्द्रियं रूपं च द्रष्टव्यं च । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च । घ्राणं च घ्रातव्यं च । रसश्च रसयितव्यं च । त्वक्च स्पर्शयितव्यं च । वाक्च वक्तव्यं च । हस्तौ चाऽऽदातव्यं च । उपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च । पायुश्च विसर्जयितव्यं च । पादौ च गन्तव्यं च । बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि तथा चोक्तानि । मनश्च पूर्वोक्तम् । मन्तव्यं च तद्विषयः । बुद्धिश्च निश्चयात्मिका । बोद्धव्यं च तद्विषयः ।

आपोमात्रा इत्यत्र विभक्त्यलोपश्छान्दसः । स्थूलानि चेति । पञ्चीकृतानि चेत्यर्थः । ततश्च पञ्चीकरणमेतच्छ्रुतिसिद्धमित्युक्तमन्यथाऽऽकाशाकाशमात्रयोः पृथगुक्त्यनुपपत्तेरिति । यद्यपि मन्तव्यादयो मनआदिचतुष्टयविषया अपि द्रष्टव्यादिविषया एव न पृथक्तथाऽपि मन्तव्यत्वादिरूपेण पृथगिति

वासार्थं वृक्षं वासवृक्षमित्यर्थः । नित्यं नित्यं सर्वतो गत्वा पुनः सायंकाले संप्रतिष्ठन्ते सम्यक्तत्प्राप्तिफलत्वेन गच्छन्ति । एवमनेन प्रकारेण ह वै प्रसिद्धं स्मर्यमाणं तदुक्तं वागादिकं सप्राणभूतं सर्वं निखिलं परेऽविद्यातत्कार्यतत्संस्कारेभ्यो व्यतिरिक्त आत्मनि स्वयंप्रकाशमान आनन्दात्मनि संप्रतिष्ठते सम्यगवतिष्ठते ॥ ७ ॥

सर्वशब्दार्थमाह–पृथिवी च पृथिवीमात्रा चाऽऽपश्चाऽऽपोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाऽऽकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च

गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

अतः परं यदात्मरूपं जलसूर्यकादिवद्धोक्तृत्वकर्तृत्वेनेहानुप्रविष्टम्—

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता

अहङ्कारश्चाभिमानलक्षणमन्तःकरणमहङ्कर्तव्यं च तद्विषयः। चित्तं च चेतनावदन्तःकरणम्। चेतयितव्यं च तद्विषयः। तेजश्च त्वगिन्द्रियव्यतिरेकेण प्रकाशविशिष्टा या त्वक्तया निर्भास्यो विषयो विद्योतयितव्यम्। प्राणश्च सूत्रं यदाचक्षते तेन विधारयितव्यं संग्रथनीयं सर्वं हि कार्यकरणजातं पारार्थ्येन संहतं नामरूपात्मकमेतावदेव ॥ ८ ॥

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञा-

---

पृथङ्निर्दिष्टा इति द्रष्टव्यम्। प्रकाशविशिष्टा या त्वगिति। त्वगाश्रयं चर्म तत्प्रकाशनिर्भास्यं च तदेवेत्यर्थः। पृथिवी चेत्यादिना विधारयितव्यं चेत्यन्तेनाऽऽत्मव्यतिरिक्तं तदुपाधिभूतं सर्वं चोक्तमित्याह—सर्वं हीति ॥ ८ ॥

एष हि द्रष्टेत्यादिनोपहितस्वरूपमुच्यत इत्याह—अतः परमिति। द्रष्टेति। उपाधिकृतमपि द्रष्टृत्वादिकमुपाधिव्यतिरिक्तेऽनुपहित आत्मन्यारोपितं स्फटिके लौहित्यवदस्तीत्युपाधिभिन्नोऽप्यात्मा द्रष्टेत्यादिनोक्तः। विज्ञानात्मेत्यत्र द्रष्टे-

---

गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च। आपोमात्राऽम्मात्रा। रसो रसनम्। तेजो ज्ञानशक्तिसामान्यमन्तःकरणचतुष्टयानुगतम्। विद्योतयितव्यमन्तःकरणचतुष्टयसामान्यस्यैव सामान्यं विषयभूतम्। प्राणः क्रियाशक्तिः सूत्ररूप आध्यात्मिकबाह्यभेदभिन्नः॥ विधारयितव्यं सूत्रात्मन्योतं च प्रोतं च प्राणव्यतिरिक्तं निखिलं विश्वम्। द्वाचत्वारिंशच्चकारास्तावद्भिः पदैः पर आत्मनि संप्रतिष्ठन्त इति वाक्यानुषङ्गार्थाः। वाक्यानुषङ्गाश्च यथावचनं करणीयाः। पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतस्थूलसूक्ष्मज्ञानकर्मेन्द्रियतद्विषयान्तःकरणचतुष्टयतद्विषयाभिधायकानि पदानि स्पष्टार्थानि ॥ ८ ॥

इदानीं सर्वाधारस्य परस्याऽऽत्मनो जीवादुपाधिकृतभेदमन्तरेण भेदं वारयति—एष हि एष एव सर्वाधारः पर एव न त्वन्यः कश्चन वस्तुतश्चक्षुर्धर्मानात्मन्यध्यस्यन्द्रष्टा चाक्षुषज्ञानस्य कर्ता॥ एवं त्वक्श्रोत्रघ्राणरसनाहंमतिबुद्धिक्रियाशक्तिधर्मानात्मन्यध्यस्यत्यन्तः—करणोपाधिकः सन्वस्तुतः पूर्ण एवोक्तेन्द्रियज्ञानानां क्रियायाश्च कर्ता भवतीत्याह—स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता स्पष्टम्। मन्तृत्वादिपदत्रय उपलक्षणादिन्यायेन

विज्ञानात्मा पुरुषः स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

तदेकत्वविदः फलमाह—

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं

नात्मा विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेति करणभूतं बुद्ध्यादीदं तु विजानातीति विज्ञानं कर्तृकारकरूपं तदात्मा तत्स्वभावो विज्ञातृस्वभाव इत्यर्थः। पुरुषः कार्यकरणसङ्घातोक्तोपाधिपूर्णत्वात्पुरुषः। स च जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बस्य सूर्यादिप्रवेशवज्जगदाधारशेषे परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

परमेवाक्षरं वक्ष्यमाणविशेषणं प्रतिपद्यत इत्येतदुच्यते स यो ह वै तत्सर्वैषणाविनिर्मुक्तोऽच्छायं तमोवर्जितम्। अशरीरं नामरूपसर्वोपाधिशरीरवर्जितम्। अलोहितं लोहितादिसर्वगुणवर्जितम्। यत एवमतः

-त्यादाविव कर्तृवाचकतृचोऽभावाद्विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादाविव बुद्धेरभिधाने पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह–विज्ञानमिति। करणभूतमिति। विज्ञानमय इत्यादावित्यर्थः। एष हीति। हिशब्दश्चशब्दार्थकः। स च संप्रतिष्ठत इति क्रियानुकर्षणार्थ इति वदन्द्रष्टुरात्मनः पृथिव्यादिवत्स्वरूपेणाक्षरे लयो न संभवतीत्याशङ्क्योपाधिलय उपहितरूपाभाव एवास्य लय इत्याह–स चेति ॥९॥

एवं जाग्रदादीनामन्यधर्मत्वोक्त्या शोधिततुर्यात्मानुवादेन तस्याक्षरैक्याभिधानपुरःसरं तज्ज्ञानस्य फलमुच्यत उत्तरवाक्येणेत्याह–तदेकत्वेति। वक्ष्यमाणलक्षणमक्षरं प्रतिपद्यत इत्येवंरूपं फलमाहेत्यन्वयः। उत्तरवाक्यमिति शेषः। उक्तमर्थं श्रुत्यक्षरारूढमाह–एतदुच्यत इति। स इत्यस्यार्थमाह–सर्वेति। अत्राधिकारिणो दुर्लभत्वं स यो ह वा इत्यनेनोक्तम्। स यः कश्चिदेवापूर्ववत्तदच्छायादिविशेषणमक्षरं वेदयत इत्येकं वाक्यं समापनीयम्। यस्तु वेदयते

व्याख्येयाः। विज्ञानात्माऽन्तःकरणोपाधिकः। पुरुषः परिपूर्णः परमात्मैव सन्ननाद्यविद्यावशादन्तःकरणविशिष्टः पुरिशयो मनुष्यत्वाद्यभिमानीत्यर्थः। सोऽपि भेदविवक्षायां परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठत इति शेषः ॥ ९ ॥

ननु यद्येष विज्ञानात्मा पुरुषो द्रष्टृत्वादिगुणकस्तर्हि द्रष्टा श्रोतेत्यादिज्ञानात्पुरुषार्थः स्यादित्याशङ्क्य नेत्याह–स प्रसिद्धोऽधिकारी यो यः कश्चनावीतवेदान्तवाक्यो ह प्रसिद्धं वै स्मर्यमाणं तत्सर्वाधारभूतं विज्ञानात्मस्वरूपं द्रष्टृत्वादिगुणकं शरीरे वर्तमानमच्छायं छायाऽविद्या सप्राणा तया वर्जितमच्छायमशरीरं शरीरमात्रशून्यमलोहितं लौहित्यं तु रागस्तद्वाचिना लोहितशब्देन तत्कारणमन्तःकरणं लक्ष्यते तेनान्तःकरणशून्यमलोहितमत एव

शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र ।

शुभ्रं शुद्धम् । सर्वविशेषणरहितत्वादक्षरम् । सत्यं पुरुषाख्यम् । अप्राणममनोगोचरम् । शिवं शान्तं सबाह्याभ्यन्तरमजं वेदयते विजानाति । यस्तु सर्वत्यागी सोम्य स सर्वज्ञो न तेनाविदितं किञ्चित्सम्भवति । पूर्वमविद्ययाऽसर्वज्ञ आसीत्पुनर्विद्ययाऽविद्यापनये सर्वो भवति तदा । तत्तस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रो भवति उक्तार्थसङ्ग्राहकः ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्चाग्न्यादिभिः प्राणाश्चक्षुरादयो भूतानि पृथि-

---

स सर्वज्ञ इति वाक्यान्तरं कार्यमन्यथा यच्छब्दद्वयानन्वयात् । आद्यवाक्येऽच्छायादिविशेषणत्रयेण कारणसूक्ष्मस्थूलशरीरत्रयनिराकरणेनावस्थात्रयनिराकरणेनावस्थात्रयराहित्यमनूद्यते । लोहितादिसर्वगुणवर्जितमित्यनेन तद्गुणकस्थूलशरीरवर्जितमिति प्रतीतेः । शुभ्रमित्यनेन तमेव तुरीयमनूद्य तस्याक्षरसामानाधिकरण्येनैक्यमुक्तमिति विवेकः। अत्राक्षरमित्यनेनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति मन्त्रोक्तानि सर्वाणि विशेषणान्यात्मोपलक्षणान्यात्मोपलक्षणार्थं सङ्गृहीतानीत्याह–सत्यमित्यादिना । यस्तु सर्वत्यागीत्यत्रापि वाक्ये वेदयत इत्यस्यानुषङ्गः । अत्र सर्वज्ञ इत्यनेन कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञातं सर्वविज्ञानमुक्तम् । सर्वात्मत्वस्य ज्ञानजन्यत्वेऽनित्यत्वं स्यादत आह–पूर्वमिति । एवं चाऽऽरोपनिवृत्तिद्वाराऽभूततद्भावो विवक्षित इत्याह–सर्वो भवतीति ॥ १० ॥

अग्न्यादिभिरिति । ततश्च चक्षुश्च द्रष्टव्यं चेत्यत्रापि चक्षुरादिभिर्देवा अप्यु-

---

सर्वोपाधिराहित्याच्छुभ्रं सर्वोपाधिरहितं स्वयंप्रकाशमानन्दात्मस्वरूपमक्षरं विनाशरहितं व्याप्तिमद्वा वेदयते वेत्ति । योऽच्छायादिगुणकं वेत्ति स वेत्तीत्यभिप्रायः ॥ इदानीमच्छायादिविज्ञानिनः पुरुषार्थमाह–यस्तु यः पुनरच्छायादिविज्ञानी सोम्य हे प्रियदर्शन गार्ग्य स उक्तोऽच्छायादिरूपज्ञानी सर्वज्ञः सर्वमस्मीति जानातीति सर्वज्ञः सर्वो भवति वर्तमाने शरीरे सर्वस्य वर्तमानोऽपि वस्तुतः सर्वरूपो भवति । तत्तस्मिन्नर्थे सर्वाधारात्माच्छायादिरूपविज्ञानात्पुरुषार्थप्राप्तावेष श्लोकः [मन्त्रः] ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा व्याख्यातम् । यद्यप्येष एव विज्ञानात्मा तथाऽपि विज्ञानस्यान्तःकरणस्य वैशिष्ट्यं पृथगङ्गीकृत्य तस्यापि तस्मिन्प्रतिष्ठोच्यत इत्यविरोधः । परमात्मैवान्तःकरणविशिष्टः सह देवैश्च सर्वैर्निखिलैः करणैर्वागादिभिर्देवशब्दाभिधेयैरपि साकं प्राणाः प्राण-

तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशेति ॥११॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः प्रश्नः ।

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ ।

व्यादीनि सम्प्रतिष्ठन्ति प्रविशन्ति यत्र यस्मिन्नक्षरे तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य प्रियदर्शन स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशाऽऽविशतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये चतुर्थः प्रश्नः ॥४॥

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ—

पलक्षिता इति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

इत्यानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

एवं चतुर्थप्रश्नेनोत्तमाधिकारिणः पदार्थशोधनपूर्वकवाक्यार्थज्ञानेनाक्षरप्राप्तिमुक्त्वाऽत्रानधिकारिणो मन्दवैराग्यवत ओमित्येवं ध्यायत आत्मानं प्रणवो धनुरित्यादिमन्त्रसूचितं ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रमेणाक्षरप्राप्त्यर्थमोङ्कारोपासनं वक्तुं पञ्चमप्रश्नमवतारयति—अथ हैनमिति ।

वृत्तिभेदाः पञ्च भूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि स्थावरजङ्गमानि च संप्रतिष्ठन्ति संप्रतिष्ठन्ते । यत्र यस्मिन्पर आत्मनि विज्ञानात्मा । भिन्नेऽच्छायादिरूपे तत्सर्वाधारभूतमक्षरम् । वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञो व्याख्यातम् । सर्वमेव निखिलमेवाऽऽत्मत्वेनाऽऽविवेश समन्तात्प्रवेशं कृतवान्करोतीत्यर्थः । इतिः मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥११॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशङ्करानन्दयतीन्द्रविरचितायामाथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अक्षरविज्ञानात्परपुरुषार्थप्राप्तिरुक्ता । तत्प्रसङ्गेनोङ्कारस्याप्यक्षररूपत्वादोमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्यादिना ब्रह्मसमानत्वेनोक्तत्वाच्च तद्विज्ञानात्परः पुरुषार्थः स्यान्न वेति सन्देहात्प्रश्नो-

अथेदानीं परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेनोङ्कारस्योपासनविधित्सया प्रश्न आरभ्यते—

स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत ।
कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥

स यः कश्चिद्ध वै भगवन्मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये तदद्भुतमिव प्रायणान्तं मरणान्तं यावज्जीवमित्येतदोङ्कारमभिध्यायीताऽऽभिमुख्येन चिन्तयेत् । बाह्यविषयेभ्य उपसंहृतकरणः समाहितचित्तो भक्त्यावेशित-ब्रह्मभाव ओङ्कारे । आत्मप्रत्ययसन्तानाविच्छेदो भिन्नजातीयप्रत्यया-न्तराखिलीकृतो निर्वातस्थदीपशिखासमोऽभिध्यानशब्दार्थः । सत्य-ब्रह्मचर्याहिंसापरिग्रहत्यागसंन्यासशौचसन्तोषामायावित्वाद्यनेकयमनिय-मानुगृहीतः स एवं यावज्जीवव्रतधारणः कतमं वाव, अनेके हि ज्ञानकर्म-भिर्जेतव्या लोकास्तिष्ठन्ति तेषु तेनोङ्काराभिध्यानेन कतमं स लोकं जयतीति पृष्टवते तस्मै स होवाच पिप्पलादः ॥ १ ॥

इदानीमिति । गार्ग्यप्रश्ननिर्णयानन्तरमित्यर्थः । परेति । अपरब्रह्मलोकप्रा-प्तिक्रमेण परब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेनेत्यर्थः । तदद्भुतमिवेति । तदिति क्रियावि-शेषणं तादृशमभिध्यानमिति, तेन विशेषणेनाद्भुतत्वं दुष्करत्वं भातीत्यर्थः । अभिध्यानेन तत्पूर्वकालीने प्रत्याहारधारणे सूचिते इत्याह—बाह्येति । भक्त्याऽऽ-दरेणोपचारेणवाऽऽवेशित आरोपितो ब्रह्मभावो यस्मिन्नोङ्कारे तस्मिन्समाहि-तचित्त इत्यन्वयः। अनेन धारणोक्ता । ध्यानशब्दार्थमाह—आत्मेति । सन्ताना-विच्छेद इत्यविच्छिन्नसन्तान इत्यर्थः। प्रत्ययान्तरेण विजातीयप्रत्ययेनाखिली-कृतोऽनन्तरितः । चित्तस्याऽऽत्मविषयस्यैव सत एकदेशेन विक्षेपं वारयति—निर्वातेति । ध्यानेनैव यमादिसाधनजातमपि सूचितमित्याह—सत्येति । कतममि-त्यडतमचोऽर्थं बहुषु निर्धारणं दर्शयति—अनेके हीति । ओङ्काराभिध्यानं ध्यानत्वा-द्दहराद्युपासनवदपरप्राप्तिसाधनमेवोत परप्राप्तिसाधनमपीति प्रष्टुरभिप्रायः ॥१॥

स्थाने तद्विज्ञानादपि परः पुरुषार्थः प्रकारान्तरेण भवतीत्येतदर्थमयं प्रश्न आरभ्यते—

अथ गार्ग्यप्रश्नानन्तरं हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ व्याख्यातम् । स ओङ्कारब्रह्मणोऽक्षर-शब्दाभिधेयत्वाभिज्ञो यो यः कश्चन त्रैवर्णिको ह वै प्रसिद्धः स्मर्यमाणोऽधिकारिगुणैः, [तद-द्भुतमिव] भगवन्हे भगवन्मनुष्येषु मनुजेषु मध्ये प्रायणान्तं मरणपर्यन्तमोङ्कारं प्रणव-मभिध्यायीताभिध्यायेत्सर्वतो ध्यानं कुर्यात्कतममेषु तेषु परापरविद्याफलभूतेषु कं वावैव परमपरमुभयं चे(वे)त्यर्थः । स ओङ्काराभिध्याता तेनोङ्कारध्यानेन लोकं विद्याफलं जयति प्राप्नोतीत्यनेन प्रकारेण । तस्मै शैब्याय स होवाच व्याख्यातम् ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः । तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

एतद्वै सत्यकाम ! एतद्ब्रह्म वै परं चापरं च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरुषाख्यमपरं च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदोङ्कार एवोङ्कारात्मकमोङ्कारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्म शब्दाद्युपलक्षणानर्हं सर्वधर्मविशेषवर्जितमतो न शक्यमतीन्द्रियगोचरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाहितुम् । ओङ्कारे तु विष्ण्वादिप्रतिमास्थानीये भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसीदतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात्तथाऽपरं च ब्रह्म । तस्मात्परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार

तदभिप्रायज्ञः पिप्पलादोऽपरालम्बनतया ध्यानं चेदपरप्राप्तिसाधनं परालम्बनत्वेन चेत्क्रमेण परप्राप्तिसाधनमित्युत्तरमाह—एतद्वा इति । एतद्यच्छब्दयोर्नपुंसकयोरोङ्कारविशेषणत्वायोगाद्ब्रह्मविशेषणत्वमाह—एतद्ब्रह्मेति । किं तद्ब्रह्मेत्यत आह-परं चेति । यदेतत्परं चापरं च ब्रह्मास्ति तदुभयमोङ्कार इति वाक्यान्वय इत्यर्थः । न चैवं ब्रह्मोद्देशेनोङ्कारत्वविधाने ब्रह्मण्योङ्कारदृष्टिः प्रसज्येतेति शङ्क्यम् । ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायेन लोकेषु सामोपासीतेत्यादाविव निकृष्ट ओङ्कार एव ब्रह्मदृष्टिः सिध्यतीति भावः । तयोर्भेदात्कथमैक्यमित्याशङ्क्योपचारादित्याह-ओङ्कारप्रतीकत्वादिति । अनेन सामानाधिकरण्येनोङ्कारस्य प्रतीकत्वमुपदिश्यत इति भावः । ननु किं प्रतीकोपदेशेन साक्षादेव ब्रह्माभिधीयतामत आह-परं हीति । शब्दादीति । शब्दादिभिः साक्षाद्बोधनानर्हमित्यर्थः । आदिशब्देनानुमानादि गृह्यते । प्रवृत्तिनिमित्तस्य धर्मस्य लिङ्गस्य चाभावादिति तत्र हेतुमाह-सर्वेति । न शक्यमित्यवगाहितुमित्यन्वयः । तर्हीन्द्रियैर्मनसा वा तद्ब्रह्मोऽस्त्वित्यत आह-अतीन्द्रियेति । मनसेतीन्द्रियैर्वेत्यपि द्रष्टव्यम् । तर्हि तथाविधस्योङ्कारेऽप्यावेशासम्भवात्किञ्चिद्विशेषमारोप्याऽऽवेशो वक्तव्यः । अत एव सूर्यान्तर्गतत्वं विशेषं वक्ष्यति ओङ्कारतादात्म्यं च तत्कथं निर्विशेषत्वलाभोऽत आह-ओङ्कारे त्विति । प्रसीदतीति । तदुपासनेन चित्तस्य नैर्मल्ये सति निर्विशेषं स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः । तत्र मानमाह-शास्त्रेति । अन्यथा परब्रह्मार्थिनस्तदुक्तिवैयर्थ्यादित्यर्थः । तथाऽपरं चेति । प्रसीदतीत्यन्वयः । तस्मादिति । प्रतीकत्वादित्यर्थः ।

एतद्वा एतदेव सत्यकाम हे सत्यकाम परं चापरं च [ब्रह्म] परं निरतिशयमपरमृग्वेदादिरूपं चकारौ यदस्ति यन्नास्ति च तदप्येतदेवेत्याहतुः ॥ ब्रह्मशब्दवाच्यमेतच्छब्दार्थमाह-यत्प्रसिद्धः सर्ववेदेषु, ओङ्कारः प्रणवस्तस्मात्परमपरं च ब्रह्मोङ्कारस्ततो विद्वानोङ्कार-

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्या-

इत्युपचर्यते। तस्मादेवं विद्वानेतेनैवाऽऽत्मप्राप्तिसाधनेनैवोङ्काराभिध्यानेनै-
कतरं परमपरं वाऽन्वेति ब्रह्मानुगच्छति नेदिष्ठं ह्यालम्बनमोङ्कारो ब्रह्मणः ॥२॥

स यद्यप्योङ्कारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति तथाऽप्योङ्कारा-
भिध्यानप्रभावाद्विशिष्टामेव गतिं गच्छति; एतदेकदेशज्ञानवैगुण्यतयोङ्का-
रशरणः कर्मज्ञानोभयभ्रष्टो न दुर्गतिं गच्छति। किं तर्हि ? यद्यप्येवमोङ्का-
रमेवैकमात्राविभागज्ञ एव केवलोऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत स
तेनैवैकमात्राविशिष्टोङ्काराभिध्यानेनैव संवेदितः सम्बोधितस्तूर्णं क्षिप्रमेव

तस्मादेवं विद्वानिति । ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मत्वाहमिति विद्वानित्यर्थः । एतेनैवेत्यनन्तर-
मायतनेनाऽऽलम्बनेनेति पदद्वयं प्रमादतो गलितमिति द्रष्टव्यम् । तस्य पदस्य
पिण्डितार्थमाह–ओङ्कारेति । न त्वेतच्छब्दार्थकथनमेतदिति द्रष्टव्यम् । अभि-
ध्यानस्याऽऽयतनत्वाभावादितीतरोपासनावदस्याप्युपासनत्वात्परप्रापकत्वं न
सम्भवतीत्यत आह–नेदिष्ठमिति । सनआद्यपेक्षयेदं नेदिष्ठं समीपवर्त्यन्तरङ्गं
श्रेष्ठमालम्बनम् "एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्" इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥२॥
नेदिष्ठत्वमेव संस्तुवन्नुत्तरवाक्येन साधयति–स यदीति । विकलस्यापि फल-
जनकत्वान्नेदिष्ठत्वमित्यर्थः । सकलेति । अकारादिमात्रात्रयात्मक ओङ्कारः स
चोपासितव्य इति न जानाति किं त्वकारमात्रमुपासितव्यं जानातीत्यर्थः ।
तथाऽप्येकदेशज्ञानवैगुण्यतया दुर्गतिं न गच्छति किं तर्ह्योङ्काराभिध्यानप्रभा-
वात्तदेकदेशध्यानप्रभावाद्विशिष्टामेव गतिं गच्छतीत्यन्वयः। तात्पर्यार्थमुक्त्वे-
दानीमक्षरार्थमाह–यद्यप्येवमिति । यदिशब्दो यद्यपीत्यर्थे व्याख्यातः । एवं
च स तेनैवेत्यतः प्राक्तथाऽपीति पदं द्रष्टव्यम् । एकमात्रमिति । एकमात्रात्मक-
मोङ्कारमकारमित्यर्थः । एकमात्राविशिष्टेत्यत्राप्येकमात्रात्वविशिष्टेत्यर्थः ।
ओङ्कारेति । तदवयवेत्यर्थः । एकमात्राप्रधानमप्रधानीभूतमात्राद्वयं कृत्स्नमोङ्कार-
मिति केचिद्व्याचक्षते । दीपिकायां वाचस्पत्ये चाकारमात्रमित्येव व्याख्या-
तम् । सम्बोधित इति । तन्मात्राध्यानेन तन्मात्रासाक्षात्कारवानित्यर्थः । पृथिव्यां

व्याप्तिज्ञानवानेतेनैव सर्ववेदे प्रसिद्धेनोक्तेनोङ्कारेणैव न त्वन्येनाऽऽयतनेनाऽऽश्रयेणैकतरं
स्वाभिप्रेतं परमपरं वा ब्रह्म परापरयोर्ब्रह्मणोर्मध्येऽन्वेति । शास्त्रोपदिष्टेन मार्गेणोपास्य पश्चा-
द्गच्छति ॥ २ ॥

इदानीं मात्राभेदज्ञानाद्विशेषफलान्याह–सोऽभिध्याता यदि पक्षान्तर एकमात्रमेकमात्रा-
कालमकारमात्रं वाऽभिध्यायीत व्याख्यातं स एकमात्राभिध्याता तेनैवैकमात्राध्यानेनैव न
त्वन्येन संवेदित एकमात्रव्याप्तिं सम्यग्बोधितस्तूर्णमेव शीघ्रमेव न तु विलम्बेन जगत्यां

मभिसम्पद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते

जगत्यां पृथिव्यामभिसम्पद्यते। किम् ? मनुष्यलोकम्। अनेकानि हि जन्मानि जगत्यां सम्भवन्ति। तत्र तं साधकं जगत्यां मनुष्यलोकमेवर्च उपनयन्त उपनिगमयन्ति। ऋच ऋग्वेदरूपा ह्योङ्कारस्य प्रथमैकमात्राऽभिध्याता। तेन स तत्र मनुष्यजन्मनि द्विजाग्र्यः संस्तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च सम्पन्नो महिमानं विभूतिमनुभवति न वीतश्रद्धो यथेष्टचेष्टो भवति योगभ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गतिं गच्छति ॥ ३ ॥

अथ पुनर्यदि द्विमात्राविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टमोङ्कारमभिध्यायीत

किमभिसम्पद्यत इति कर्माऽऽकाङ्क्षते—किमिति। मनुष्यलोकमितिपदमिहाऽऽकृष्याऽऽकाङ्क्षां पूरयति-मनुष्यलोकमिति। मनुष्यशरीरमित्यर्थः। पृथिव्यां मनुष्यलोकस्यैव नियमात्तदुक्तिवैयर्थ्यमत आह-अनेकानि हीति। पश्वादीनि हीत्यर्थः। तर्हि तस्य नियमेन कथं मनुष्यत्वप्राप्तिरत आह-तत्र तमिति। ऋग्वेदरूपा हीति। पृथिव्यकारः स ऋग्वेद इति श्रुतेरकारस्य तद्रूपत्वमित्यर्थः। अभिध्याताऽकाररूपा मात्रा ऋग्वेदरूपेत्यन्वयः। तेनेति। येनर्ग्वेदरूपत्वं तस्य तेनर्चो मनुष्यलोकमुपनयन्त इत्यर्थः। वीतश्रद्ध इति। श्रद्धाविरहितः सन्नित्यर्थः। योगभ्रष्ट इति। एकदेशज्ञानविकल इत्यर्थः। अनेन न हि कल्याणकृत्कश्चिदिति गीतावाक्यसंवादः सूचितः ॥ ३ ॥

द्विमात्रेण विशिष्टमिति। द्वितीयमात्रत्वेन विशिष्टमोङ्कारं तद्गतमुकारमित्यर्थः। न तु मात्राद्वयमकारस्य पूर्वमेवोक्तत्वादत एव द्वितीयमात्रारूपमिति वक्ष्यति।

स्थावरजङ्गमव्याप्तिमत्यां भूमौ तादात्म्येन तदधिष्ठातृत्वेन वाऽभिसम्पद्यते सर्वतः सम्पन्नो भवति तं पृथिवीसम्पन्नमृचः पादबद्धा मन्त्रा ऋग्वेदाख्या मनुष्यलोकं मनुजशरीरफलं सर्वगुणसम्पन्नं सार्वभौमानन्दमित्यर्थः। उपनयन्ते सत्कृत्य समीपतः प्रापयन्ति। स ऋग्भिर्मनुष्यलोकं प्रापितस्तत्र तस्मिन्मनुष्यलोके तपसा स्वधर्मवर्तनादिना ब्रह्मचर्येण सर्वात्मना मैथुनवर्जनेन श्रद्धया वेदोक्तार्थ आस्तिक्यबुद्ध्या सम्पन्नः सम्प्राप्तो महिमानं महत्त्वं स्वात्माभिन्नं मानुषमानन्दमित्यर्थः। अनुभवति साक्षात्करोति। एतदुक्तं भवति—ऋग्भिर्मनुष्यलोकं प्रापितोऽपि तपआदिवर्जितो न तं लोकमनुभवति राजमन्त्रिभिः स्निग्धो राजश्रियं प्रापितः पान्थ इव पुण्यहीनो न राजश्रियमनुभवतीति ॥ ३ ॥

अथैकमात्राद्व्यतिरिक्तेन यदि केनचिद्दैवयोगेन द्विमात्रेण द्विमात्रकालेनाकारोकाराभ्यां

सोमलोकम्। स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत

स्वप्नात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सोमदैवत्ये सम्पद्यत एकाग्रतयाऽऽत्मभावं गच्छति। स एवं सम्पन्नो मृतोऽन्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं द्वितीयमात्रारूपं द्वितीयमात्रारूपैरेव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं सौम्यं जन्म प्रापयन्ति तं यजूंषीत्यर्थः। स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

यः पुनरेतमोङ्कारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञानविशिष्टेनोमित्येते-

---

श्रुतौ तृतीया द्वितीयार्थे, ओङ्कारमभिध्यायीतेत्युपक्रमादिति भावः। अत्राभिध्यानं तादात्म्याभिमानपर्यन्तमिति वक्तुं मनसि सम्पद्यत इति वाक्यं, तत्र साक्षान्मनः सम्पत्तेः। साधनत्वेन वा फलत्वेनैव वाऽनन्वयान्मनःशब्देन तत्परिणामस्वप्नादिलक्षणद्वारा स्वप्नयजुराद्यात्मत्वेन श्रुत्यन्तरे श्रुतोङ्कार एव लक्ष्यत इत्याह- स्वप्नात्मक इति। उकारे सम्पत्तिपर्यन्तमभिध्यानं यः करोतीति वाक्यार्थ इत्यर्थः। अत्र केचित्स यदीत्यादिर्यः पुनरित्यन्तं न स्तुतिः। किं तूक्तफलायाकारे विश्वाभिन्नविराडुपासनमुकारे तैजसाभिन्नहिरण्यगर्भोपासनं च विवक्षितमित्याहुः। तन्मते मनःशब्देनाण्डपरिणामस्वप्नाभिमानी हिरण्यगर्भ उच्यत इति वक्तुं स्वप्नात्मक इत्यादिविशेषणानीति बोध्यम्। दीपिकायां तु मात्राद्वयस्य मिलितस्योपासनं मनसि सम्पत्तिश्च मनसैकाग्रतया चिन्तनमिति च व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

एवमोङ्कारं स्तुत्वा तदुपासनं परब्रह्मविषयं विधत्ते- यः पुनरिति। विज्ञानविशिष्टेनेति। विज्ञानविषयीकृतेनेत्यर्थः। मात्रात्रयात्मकज्ञानेनेति यावत्। पूर्ववदत्रापि त्रिमात्रेणेत्यत्र तृतीया मात्रा मकार उच्यत इति भ्रमं वारयितुमोमि-

---

वा मनसि सम्पद्यतेऽन्तःकरणे सम्पन्नो भवति, अभिध्यायेदित्यर्थः। स मनसि सम्पन्नोऽन्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं यजुर्भिर विवक्षितच्छन्दस्कैर्मन्त्रैर्यजुर्वेदशब्दवाच्यैरुन्नीयत ऊर्ध्वं प्राप्यते सोमलोकं सोमस्य प्रियदर्शनस्य लोकं प्रियदर्शनं मनुष्यानन्दादभ्यधिकानन्दं पित्रादिशरीरमित्यर्थः। स यजुर्भिः सोमलोकं प्रापितो ब्रह्मज्ञानहीनः सोमलोके व्याख्याते शरीरे विभूतिं परमैश्वर्यमनुभूय साक्षात्कृत्य दुर्मन्त्रीव महाराजप्रसादे पुनरावर्तते पूर्वमपि तस्मात्प्रच्युतस्तमारूढो भूयः खरशूकरादियोनिं ब्राह्मणादियोनिं वा स्वकर्मानुसारेणाऽऽगच्छति ॥४॥

यः पुनर्यस्तु प्रसिद्धः पूर्वेभ्योऽन्योऽभिध्यातैतं बुद्धेर्द्रष्टारमानन्दात्मानं त्रिमात्रेणाकारोकारमकाररूपेण। त्रिमात्ररूपमाह- ॐ अवतीत्योमित्यनेन प्रकारेण त्रिमात्रः। एतेनैवोक्तेन

स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्मा-

---

नैवाक्षरेण परं सूर्यान्तर्गतं पुरुषं प्रतीकेनाभिध्यायीत तेनाभिध्यानेन प्रतीकत्वेन ह्यालम्बनत्वं प्रकृतमोङ्कारस्य परं चापरं च ब्रह्मेत्यभेदश्रुतेरो-ङ्कारमिति च द्वितीयाऽनेकशः श्रुता बाध्येतान्यथा यद्यपि तृतीयाभि-ध्यानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथाऽपि प्रकृतानुरोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणेया "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति न्यायेन, स तृतीयमात्रारूप-स्तेजसि सूर्ये सम्पन्नो भवति ध्यायमानो मृतोऽपि सूर्यात्सोमलोकादिवन्न पुनरावर्तते किन्तु सूर्ये सम्पन्नमात्र एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनि-

---

त्येतेनैवाक्षरेणेत्युक्तम् । पूर्वत्र तत्तन्मात्राप्रधान ओङ्कार एवोच्यत इति मत इहैवेदं विशेषणमनुपपन्नं पूर्वत्राप्योङ्कारस्यैवोक्तत्वादिति तन्मतमनुपपन्नमिव भातीति त्रिमात्रेणेति तृतीयाश्रवणादोङ्कारो न प्रतीकं तथा सति विषयत्वेन कर्मतया द्वितीया स्यात्किं त्वभिध्यायकत्वेन करणत्वमेव तृतीयाबलादिति भ्रमं वारयति—प्रतीकेनेति । तस्य कर्मत्वेऽपि कारकत्वेनाभिध्यानक्रियानिर्वर्त-कत्वेन हेतुत्वात्तन्मात्रविवक्षया तृतीयोपपद्यत इत्यर्थः । एवं व्याख्याने हेतु-माह—प्रतीकत्वेनेति । अभेदेति । प्रतीकत्वे ह्यधिष्ठानाध्यस्यमानयोस्तादात्म्यारोपा-दभेदश्रवणमुपपद्यते, करणत्वे तु न तदुपपद्यत इत्यर्थः । अनेकश इति । ओङ्का-रमभिध्यायीत स यद्येकमात्रमभिध्यायीतेति द्विवारं श्रुतेरित्यर्थः । अन्यथेत्यस्य बाध्येतेत्यनेनान्वयः अथ यदि द्विमात्रेण यः पुनरेतं त्रिमात्रेणेति च तृती-याऽपि द्विवारं श्रुता हेतुत्वापेक्षया करणत्वेन स्वरसा च कारकविभक्तित्वा-त्ततस्तस्या अपि बाधो न युक्त इति शङ्कते—यद्यपीति । द्वितीयाद्वयस्यापि कर्मत्वे स्वारस्यादुपक्रमस्थत्वाच्च तस्यैव प्राबल्यमित्याह—तथाऽपीति । प्रकृतेति । प्रक्रमानुरोधादित्यर्थः । किञ्च द्वितीयाद्वयमुक्ता भेदश्रुतिः । एतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति । आयतनेनैवान्वेतीत्यालम्बनवाच्यायतनश्रु-तिद्वयं चेति बहुश्रुत्यनुरोधेन तृतीयाद्वयं त्याज्यमित्याह—त्यजेदेकमिति । तृतीय-मात्रारूप इति । यद्यपि मात्रात्रयध्यानान्मात्रात्रयरूपित्वमेव तस्य तथाऽपि तृतीयमात्राया एवेहासाधारण्यात्तत्प्राधान्येन निर्देश इति बोध्यम् । तृतीयमा-

---

त्रिमात्रेणैव परमपुरुषाभिधानेनाभिन्नेनाऽऽलम्बनेनाक्षरेण वर्णात्मकेनाविनाशिना व्याप्तिमता वा परमविद्यातत्कार्यतत्संस्कारेभ्यो व्यतिरिक्तं पुरुषं परिपूर्णमभिध्यायीत व्याख्यातम् । सोऽभिध्याता तेजसि तेजोमण्डले सूर्ये शोभनाया गतेः कर्तरि सम्पन्नः सम्यक्प्राप्तः । इदानीं

जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥५॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः।

मुच्यते जीर्णत्वग्विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति। एवं ह वा एष यथा दृष्टान्तः स पाप्मना सर्पत्वक्स्थानीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः सामभिस्तृतीयमात्रारूपैरूर्ध्वमुन्नीयते ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सत्याख्यम्। स हिरण्यगर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवानामात्मभूतः। स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण सर्वभूतानां, तस्मिन्हि लिङ्गात्मनि संहताः सर्वे जीवाः। तस्मात्स जीवघनः। स विद्वांस्त्रिमात्रोङ्काराभिज्ञ एतस्माज्जीवघनाद्धिरण्यगर्भात्परात्परं परमात्माख्यं पुरुषमीक्षते पुरिशयं सर्वशरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्यायमानः। तदेतस्मिन्यथोक्तार्थप्रकाशकौ मन्त्रौ भवतः ॥५॥

तिस्रस्त्रिसंख्याका अकारोकारमकाराख्या ओङ्कारस्य मात्राः। मृत्यु-

त्राल्प इति सप्तम्यन्तपाठे तत्सूर्यविशेषणं सकारस्याऽऽदित्यात्सकत्वादिति। हिरण्यगर्भस्य जीवघनत्वमनागतावेक्षणन्यायेनोपपादयति–स हिरण्यगर्भ इति। लिङ्गरूपेणेति। समष्टिलिङ्गरूपेणेत्यर्थः। तस्मिन्हीति। समष्टिलिङ्गात्मनि हिरण्यगर्भे व्यष्टिलिङ्गाभिमानिनः सर्वे जीवा गोत्वसामान्ये खण्डमुण्डादय इव संहता इत्यर्थः। इदानीं वाक्यं योजयति–स विद्वानिति। स विद्वानिदानीं ध्यायमानः पश्चाद् ब्रह्मलोकं प्राप्तः। तत्र ब्रह्मलोके स्थावरजङ्गमेभ्यः पराज्जीवघनात्परं पुरुषं पश्यति ततो मुक्तो भवतीत्यन्वयः॥ ५॥

तत्र यः पुनरेतमित्यादिनोक्तेऽर्थे आद्यं मन्त्रं योजयति–तिस्र इति। मृत्यु-

सूर्यं प्राप्तस्य पापविनिर्मोक्षे दृष्टान्तमाह–यथा दृष्टान्ते, पादोदर उदरमेव पादा यस्य स पादोदरः सर्प इत्यर्थः। त्वचा जीर्णेन कञ्चुकेन विनिर्मुच्यते विशेषेण निःशेषेण मुक्तो भवति। एवमनेनैव प्रकारेण ह प्रसिद्धो वै स्मर्यमाणः स सूर्यं प्राप्तः पाप्मना पापविनाभूतेन पुण्येन पापेन च विनिर्मुक्तो विशेषेण निःशेषेणासम्बद्धः स पापरहितः सामभिर्गीतिप्रधानैर्मन्त्रैः सामवेदाभिधानैरुन्नीयते सूर्यादूर्ध्वं प्राप्यते ब्रह्मलोकं कार्यस्य ब्रह्मणो निवासभूतं देशम्। स ब्रह्मलोकं प्राप्त एतस्माद्ब्रह्मलोकस्थानाद्धिरण्यगर्भाज्जीवघनाज्जीवानां कार्यकारणात्मनां घनोऽखिलो जीवघनः सर्वकार्यकारणादिकारणमित्यर्थः। तस्मात्परात्स्थावरजङ्गमेभ्य उत्कृष्टात्परमुत्कृष्टमुत्कृष्टाज्जीवघनात्पुरिशयं सर्वशरीरे शयानं पुरुषं परिपूर्णमीक्षते साक्षात्करोति। एवमुक्तं भवति, ब्रह्मलोक उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारो विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीति। तत्तस्मिन्नुक्तेऽर्थ एतौ वक्ष्यमाणौ श्लोकौ मन्त्रौ भवतः स्पष्टम्॥ ५॥

तिस्रस्त्रिसंख्याका मात्रा मीयन्तेऽध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च याभिस्ता अकारोकार-

क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥६॥

मत्यः, मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्यो मृत्युगोचरादनतिक्रान्ता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः। ता आत्मनो ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः। किञ्चान्योन्यासक्ता इतरेतरसम्बद्धाः। अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ता विप्रयुक्ताः, न तथा विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः। किं तर्हि विशेषेणैकस्मिन्ध्यानकाले तिसृषु क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु योगक्रियासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु न कम्पते न चलति ज्ञो योगी यथोक्तविभागज्ञ ओङ्कारस्येत्यर्थः। न तस्यैवंविदश्चलनमुपपद्यते। यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रात्रयरूपेणोङ्कारात्मरूपेण दृष्टाः। स ह्येवं विद्वान्सर्वात्मभूत ओङ्कारमयः कुतो वा चलेत्कस्मिन्वा ॥६॥

ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम्। यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम्।

गोचरा इति। प्रत्येकं ब्रह्मदृष्टिं च विना तदुपासकानां मृत्य्वनतिक्रमादित्यर्थः। ब्रह्मदृष्ट्या संश्लिष्टत्वेन च सम्भूय च प्रयुक्ताश्चेन्नायं दोष इत्याह–किंचेति। जाग्रदिति। जाग्रत्पुरुषो वैश्वानराभिन्नो विश्वस्तत्स्थानं स्थूलशरीरं जागरितं च। स्वप्नपुरुषस्तु हिरण्यगर्भाभिन्नस्तैजसस्तत्स्थानं लिङ्गशरीरं स्वप्नश्च। सुषुप्तावीश्वरात्मा प्राज्ञस्तत्स्थानमव्याकृतं सुषुप्तिश्च। तेषामकारादितादात्म्येन यदभिध्यानं तल्लक्षणासु योगक्रियासु प्रयुक्तास्वन्योन्यासक्ता अनविप्रयुक्तास्तिस्रो मात्राः प्रयुक्ताश्चेन्न कम्पत इत्यन्वयः। अनेन सर्वात्मके परब्रह्मणीश्वर ओङ्काराभेदेन ध्यानमुक्तम्। यथोक्तेति। तिस्रो मात्रा इति श्लोकोक्तविभाग इत्यर्थः। कुतो वेति। चलनं विक्षेपः, स्वस्य सर्वात्मत्वेन स्वव्यतिरिक्ताभावाच्चलनं न सम्भवतीति कुतो हेतोः कस्मिन्वा विषये चलेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

मकाराख्या मृत्युमत्यो ब्रह्मदृष्टिमन्तरेण दृष्टा मरणवत्यः प्रयुक्ता एता एव ब्रह्मज्ञानमन्तरेण स्वातन्त्र्येण ध्यानाय प्रकर्षेणावगता अन्योन्यसक्ताः परस्परसम्बद्धाः। अन्योन्यसक्तत्वमाह–अनविप्रयुक्ता विशेषेण प्रयुक्ता एकस्मिन्नर्थे ध्यानकाले सम्बद्धा विप्रयुक्ताः (न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः। विप्रयुक्ता एवेत्यर्थः।) क्रियासु कर्मरूपासु। क्रिया आह–बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिपुरुषविषयासु। अथवा यागादिक्रिया बाह्याः प्राणायामाद्या आभ्यन्तरा मानसजपाद्या मध्यमास्तासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु। सम्यक्प्रयुक्तास्वहं ब्रह्मास्म्येता अपि ब्रह्मणोऽभिन्ना इति सम्यगवगत्य प्रकर्षेण कृतासु न कम्पते न चलति ज्ञो ब्रह्मवित् ॥ ६ ॥

सर्वार्थसङ्ग्रहार्थो द्वितीयो मन्त्रः—

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तमोङ्कारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति॥७॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोकमिति तृतीयं कवयो मेधाविनो विद्यावन्त एव नाविद्वांसो वेदयन्ते । तं त्रिविधं लोकमोङ्कारेण साधनेनापरब्रह्मलक्षणमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनैवोङ्कारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाजरं जरावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमत एव यस्माज्जराविक्रियारहितमतोऽभयम् । यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयम् । तदप्योङ्कारेणाऽऽयतनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः ॥७॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

अपरब्रह्मप्राप्त्यर्थं य ओङ्कारः प्रयुक्तस्तेनैव न पृथक्प्रयुक्तः परमपि प्राप्नोति ब्रह्मलोक उत्पन्ननिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारेणोक्तस्योङ्कारस्य क्रममुक्तिफलत्वादित्याह–तेनैवेति । येनापरमन्वेति तेनैव परमप्यन्वेतीत्येवकारार्थ इत्यर्थः । तदप्योङ्कारेणेत्यायतनविशेषणार्थं पुनरोङ्कारग्रहणमिति न पुनरुक्तिरिति बोध्यम्॥७॥

इति श्रीमदानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

ऋग्भिः पादबद्धैर्मन्त्रैरेतं मनुष्यलोकं यजुर्भिरविवक्षितच्छन्दस्कैर्मन्त्रैरन्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं सोमलोकं सामभिर्गीतिप्रधानैर्मन्त्रैर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते यत्प्रसिद्धं कवयः क्रान्तदर्शिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽवगच्छन्ति तत्स्थानं ब्रह्मलोकाख्यमन्वेतीति त्रिष्वपि सम्बध्यते । किं बहुना तं स्वयंप्रकाशमानन्दात्मानमोङ्कारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वान् , स्पष्टम् । तच्छब्दार्थमाह–यत्प्रसिद्धं वेदान्तेषु तत्त्वमसीत्यादिनोक्तं शान्तं रागादिदोषरहितमजरं जरा शरीरवैरूप्यकारणं तया रहितममृतं मरणादिदोषरहितमभयं द्वितीयाभावाद्भयवर्जितं परं चोत्कृष्टम् । चकारात्पूर्वोक्तमृग्यजुःसामप्राप्यमपरमपि इतिः वाक्यसमाप्तौ ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशङ्करानन्दयतीन्द्रविरचितायामाथर्वणप्रश्नोपनिषद्दीपिकायां पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः प्रश्नः ।

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ ।

भगवन्हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत ।

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ, समस्तं जगत्कार्यकारणलक्षणं सह विज्ञानात्मना परस्मिन्नक्षरे सुषुप्तिकाले सम्प्रतिष्ठत इत्युक्तम् । सामर्थ्यात्प्रलयेऽपि तस्मिन्नेवाक्षरे सम्प्रतिष्ठते जगत्तत एवोत्पद्यत इति सिद्धं भवति । न ह्यकारणे कार्यस्य सम्प्रतिष्ठानमुपपद्यते । उक्तं च—"आत्मन एष प्राणो जायते" इति । जगतश्च यन्मूलं तत्परिज्ञानात्परं श्रेय इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थः । अनन्तरं चोक्तम्–"स सर्वज्ञः सर्वो भवती"ति । वक्तव्यं च क्व तर्हि तदक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं विज्ञेयमिति तदर्थोऽयं प्रश्न आरभ्यते । वृत्तान्वाख्यानं च विज्ञानस्य दुर्लभत्वख्यापनेन तल्लब्ध्यर्थं मुमुक्षूणां यत्नविशेषोपादानार्थम् ।

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः कर्माणि विज्ञानमयश्चेति मन्त्रे कर्मभिः सह षोडशकलानां परस्मिँल्लयमुक्त्वा यथा नद्यः स्यन्दमाना इति मन्त्रेण दृष्टान्तोक्तिद्वारा परप्राप्तिरुक्ता तन्मन्त्रयोर्विस्तराभिधानार्थं षष्ठं प्रश्नमारभते–अथ हैनमिति । तस्य पूर्वेण संगतिमुक्तार्थानुवादपूर्वकमाह–समस्तमित्यादिना । अक्षरस्य कारणत्वसिद्ध्यर्थं प्रलयेऽपि तस्मिन्नेव लयमाह–सामर्थ्यादिति । लयाधारत्वेन कारणत्वमाह–तत इति । तदुक्तेः प्रयोजनमाह–जगत इति । यद्यप्यद्वितीयात्मज्ञानान्मुक्तिर्न कारणज्ञानात्तथापि तस्य कारणत्वे तद्व्यतिरेकेण कार्याभावात्तदद्वितीयत्वज्ञानं सिध्यतीति तादृशात्मज्ञानात्परं श्रेय इति । आत्मा वा इदमेक एव । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत् । प्रज्ञानं ब्रह्म । स एतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽमृतः समभवत् । सदेवैकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्याऽऽचार्यवान्पुरुषो वेद, अथ संपत्स्ये, तमेवैकं जानथ । अमृतस्यैष सेतुः, अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभवदित्यादिषु निश्चितमित्यर्थः । इहापि तादृगात्मज्ञानादेव सर्वात्मभावः श्रेय उक्त इत्याह–अनन्तरमिति । वृत्तमनूद्य वर्तिष्यमाणमाह–वक्तव्यमिति । तदर्थोऽयमिति । तस्य शरीरान्तस्थत्वोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यगात्मत्वज्ञानार्थमित्यर्थः ।

ओङ्कारेणावाप्यं परं ब्रह्मेत्युक्तं न तत्स्वरूपं निर्धारितं तन्निर्धारणार्थमयं प्रश्न आरभ्यते–अथ शैब्यप्रश्नानन्तरं हैनं सुकेशा ह भारद्वाजः पप्रच्छ भगवन्, व्याख्यातम् । हिरण्यनाभो नामतः कौसल्यः कोसलायां भवो राजपुत्रः क्षत्रियः कस्यचिद्राज्ञस्तनयो मां भार-

षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति समूलो वा एष परिशुष्यति

हे भगवन्हिरण्यनाभो नामतः कोसलायां भवः कौसल्यो राजपुत्रो जातितः क्षत्रियो मामुपेत्योपगम्यैतमुच्यमानं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं षोडशसंख्याकाः कला अवयवा इवाऽऽत्मन्यविद्याध्यारोपितरूपा यस्मिन्पुरुषे सोऽयं षोडशकलस्तं षोडशकलं हे भारद्वाज पुरुषं वेत्थ विजानासि । तमहं राजपुत्रं कुमारं पृष्टवन्तमब्रुवमुक्तवानस्मि नाहमिमं वेद यं त्वं पृच्छसीति । एवमुक्तवत्यपि मय्यज्ञानमसम्भावयन्तं तमज्ञाने कारणमवादिषम् । यदि कथञ्चिदहमिमं त्वया पृष्टं पुरुषमवेदिषं विदितवानस्मि कथमत्यन्तशिष्यगुणवतेऽर्थिने ते तुभ्यं नावक्ष्यं नोक्तवानस्मि न ब्रूयामित्यर्थः । भूयोऽप्यप्रत्ययमिवाऽऽलक्ष्य प्रत्याययितुमब्रुवम् । समूलः सह मूलेन वा एषोऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा कुर्वन्ननृतमयथाभूतार्थमभिवदति यः स परिशुष्यति शोषमुपैतीह लोकपरलोकाभ्यां विच्छिद्यते विनश्यति । यत एवं जाने तस्मान्नार्हाम्यहमनृतं वक्तुं मूढवत् । स राजपुत्र एवं प्रत्यायितस्तूष्णीं व्रीडितो रथमारुह्य प्रवव्राज प्रगतवान्यथागतमेव । अतो न्यायत उपसन्नाय योग्याय जानता विद्या वक्तव्यैवानृतं च न वक्तव्यं

प्रश्नमिति । प्रष्टव्यमित्यर्थः । अज्ञाने कारणमिति । अज्ञानसम्भावनायां कारणमित्यर्थः । अप्रत्ययमिति । अविश्वासमित्यर्थः । अन्यथा सन्तमिति । ज्ञानिनं सन्तमन्यथा कुर्वन्नज्ञानिनं कुर्वन्नारोपयन्नित्यर्थः । कथं ते नावक्ष्यमित्यनेन सूचितमर्थमाह—अत इति । समूलो वा इत्यनेन सूचितमाह—अनृतं चेति । स्वरू-

द्वाजमुपेत्य समीपमागत्य विधिवदेनं (तं) वक्ष्यमाणं प्रश्नं प्रष्टव्यार्थमपृच्छतापृच्छत्पृष्टवान् । षोडशकलं षोडशसंख्याकाश्चन्द्रस्येव कला उपचयापचयहेतुभूता यस्य स षोडशकलस्तं भारद्वाज हे भारद्वाज पुरुषं परिपूर्णं वेत्थ जानीषे, तं हिरण्यनाभं मा पृच्छन्तमहं भारद्वाजः कुमारं राजबालमब्रुवमुक्तवान् । नाहमिमं वेद, इमं षोडशकलं त्वत्पृष्टं पुरुषमहं भारद्वाजो न जानामि । स्वाज्ञानेऽन्यथाऽनुपपत्तिमाह—यदि पक्षान्तरे, अहमिमं व्याख्यातम् । अवेदिषं ज्ञातवानस्मि कथं केन हेतुना । ते तुभ्यं राजकुमाराय शिष्याय नावक्ष्यं न कथयिष्यामि तस्मान्न जानाम्येवेत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण । मैवं शङ्किष्ठा अयमनृतं वदतीत्येवमाह—समूलो वै सह मूलेन शुभकर्मविद्यादिना वर्तमानः समूल एवैषोऽनृतवादी परिशुष्यति सर्वतः शोषं गच्छति, इह परत्र वा सुखलेशेन शून्यः स्थावरजङ्गमैर्भूतैर्वाक्कायमनोभिस्तिरस्कृतस्त्रिविधदुःखाग्निना दन्दह्यमानसर्वदेहेन्द्रियोऽयं भ्रमतीत्यर्थः । कः, यः प्रसिद्धोऽनृतवागनृतमयथादृष्टार्थवचनमभिवदति सर्वतो वृते । यस्मादेवं तस्मात्ततो नार्हामि न

योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुं स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज। तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच। इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

सर्वास्वप्यवस्थास्वित्येतत्सिद्धं भवति । तं पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि मम हृदि विज्ञेयत्वेन शल्यमिव मे हृदि स्थितं क्वासौ वर्तते विज्ञेयः पुरुष इति ॥१॥

तस्मै स होवाच। इहैवान्तःशरीरे हृदयपुण्डरीकाकाशमध्ये हे सोम्य स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेयो यस्मिन्नेता उच्यमानाः षोडश कलाः प्राणाद्याः प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इति षोडशकलाभिरुपाधिभूताभिः सकल इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यतेऽविद्ययेति तदुपाधिकलाध्यारोपापनयेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते । प्राणादीनामत्यन्तनिर्विशेषे ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे न शक्योऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्तुमिति कलानां प्रभवस्थित्यप्यया आरोप्यन्तेऽविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः

पेण शल्यत्वाभावादाह-विज्ञेयत्वेनेति । यावज्जिज्ञासितं न ज्ञायते तावत्तद्धृदि-शल्यवद्भासत इति शल्यमिवेत्युक्तम् ॥ १ ॥

पुरुषस्य षोडशकलत्वं न साक्षात्सावयवत्वेन किन्तु कलाजनकत्वेन तदुपाधिमत्त्वादिति वक्तुं यस्मिन्नेता इति वाक्यमिति तत्तात्पर्यमाह-षोडशकलाभिरिति। ननु केवल आत्मा प्रदर्श्यतां किं वक्ष्यमाणकलोक्त्येत्यत आह-तदुपाधीति । तथैव स प्रदर्शनीय इत्यत्र हेतुमाह-अत्यन्तेति । अविद्याविषया इति । अविद्याधीना इत्यर्थः । कालत्रयेऽपि तासां चैतन्यरूपाधिष्ठानाव्यतिरेकाद्रज्जुसर्पवन्मृषात्वमित्यविद्याविषयत्वं साधयति-चैतन्येति । चैतन्याव्यतिरेकेण

योग्यो भवाम्यनृतमयथाभूतार्थं वक्तुं भाषितुम् । अयमर्थः-यो ह्यनृतवदनजं दोषं न जानाति स तु वदतु नामानृतमहं तु तदभिज्ञः कथमनृतं वदामीति । एवं सद्वाक्यं श्रुत्वा स राजपुत्रोऽयमपि या(मा)दृश इति मत्समीपागमनेन लज्जितस्तूष्णीं साध्वसाधु वेति मां प्रतिवचनमदत्त्वैव रथमारुह्य स्वयानारूढः स्वं नगरं प्रवव्राज प्रकर्षेण शीघ्रं जगाम । अनयाऽऽख्यायिकयैतद्दर्शितं महर्द्धीनां राज्ञां तपःश्रद्धादियुक्तानां मुनीनां च ब्रह्मविद्या दुर्लभा किमुतान्येषामिति । त षोडशकलं पुरुषं हिरण्यनाभेन मां प्रति पृष्टं त्वा त्वां प्रति पिप्पलादं पृच्छामि क्व कुत्र प्रदेशेऽसौ षोडशकलः पुरुषः परिपूर्ण इत्यनेन प्रकारेण ॥१॥

तस्मै भारद्वाजाय पृच्छते । स होवाच व्याख्यातम् । इहैवास्मिन्नेव स्थाने न त्वन्यत्र । सामान्यत उक्तं विशेषत आह-अन्तःशरीरे शरीरस्य मध्ये हृदयपुण्डरीक

प्रलीयमानाश्च सर्वदा लक्ष्यन्ते। अत एव भ्रान्ताः केचिदग्निसंयोगाद्धृतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति। तन्निरोधे शून्यमिव सर्वमित्यपरे। घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्याऽऽत्मनोऽनित्यं जायते विनश्यतीत्यपरे। चैतन्यं भूतधर्म इति लोकायतिकाः।

अनपायोपजनधर्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्मैः प्रत्यवभासते। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, प्रज्ञानं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, विज्ञानघन एव" इत्यादिश्रुतिभ्यः। स्वरूपव्यभिचारिषु पदार्थेषु चैतन्यस्याव्यभिचाराद्यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैत-

---

लक्ष्यमाणत्वं हेतुं विज्ञानवादिभ्रान्त्या दृढीकरोति-अत एवेति। घृतं यथाऽग्निसंयोगाद्द्रवावस्थां प्रतिपद्यत एवमहमाकारमालयविज्ञानमेव वासनावशाद्विषयाकारेण जायत इति वदतां तेषां भ्रमो विषयस्य चैतन्याव्यतिरेके प्रत्ययं गमयति, अन्यथा तथाभ्रमानुपपत्तेरित्यर्थः। विषयाणां चैतन्याव्यतिरेकेण प्रतीतिनियमादेव विषयविज्ञानरूपेण चैतन्याभावे सुषुप्त्यादौ शून्यभ्रमो जातः केषाञ्चिदिति तदीयभ्रान्त्याऽपि चैतन्याव्यतिरिक्तप्रतीतिं दृढीकरोति-तन्निरोध इति। चैतन्यस्यानित्यस्य कलारोपाधिष्ठानत्वं न सम्भवति कलाकार्यत्वादिति नैयायिकपक्षोक्तिव्याजेन शङ्कते-घटादीति। भूतधर्म इति। देहाकारेण संहतभूतधर्म इत्यर्थः।

चैतन्यस्याऽऽरोपाधिष्ठानत्वसिद्ध्यर्थं नित्यत्वमेकत्वं च वदंस्तान्निराकरोति-अनपायेति। प्रत्यवभासत इति। नानात्वेन कार्यत्वेन चेति शेषः। सत्यं ज्ञानमिति। तथा च श्रुतिविरोधात्तैः पक्षा हेया इत्यर्थः। किञ्च ज्ञानकाले विषयाणां सद्भावनियमाभावाद्विषयकाले च ज्ञानस्य सद्भावनियमात्तयोर्भेद इति विज्ञानवादिपक्षं निराकुर्वन्नव्यभिचारादेव ज्ञानस्य नित्यत्वं साधयन्नैयायिकादिपक्षमपि निराकरोति-स्वरूपेति। घटज्ञानकाले घटाभावसम्भवाद्विषयाणां ज्ञानव्यभिचारित्वं, ज्ञानस्य तु विषयकालेऽवश्यम्भावनियमादव्यभिचारित्वमित्यर्थः। पटकाले घटज्ञानमपि नास्तीति घटज्ञानस्यापि पटविषयव्यभिचारित्वं तुल्यमित्याशङ्क्य स्वरूपेत्युक्तम्। ज्ञानस्य विषयविशिष्टत्वरूपेणैव व्यभिचारः। विषयस्य तु स्वरूपेणैवेति विशेष इत्यर्थः। ज्ञानस्याव्यभिचारित्वमुपपादयति-यथा यथेति। ननूत्पन्नविनष्टादेर्मेरुगुहान्तर्वर्तिन-

---

इत्यर्थः। सोम्य हे प्रियदर्शन स हिरण्यनाभेन भवन्तं परिपृष्टः पुरुषः षोडशकलः पुरुषो यस्मिन्हृदयपुण्डरीकस्थे पुरुष एता वक्ष्यमाणाः षोडश षोडशसंख्याकाः कलाः कं ब्रह्म लीयते तिरस्क्रियते याभिस्ताः कलाः प्रभवन्ति प्रकर्षेण भवन्ति, यत उत्पद्य यस्मिन्वर्तन्ते लीयन्ते चेत्यर्थः। इत्यनेन प्रकारेण ॥ २ ॥

न्यस्याव्यभिचारित्वं वस्तुतत्त्वं भवति, किञ्चिन्न ज्ञायत इति चानुपपन्नम्। रूपं च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति यथा। व्यभिचरति तु ज्ञेयं न ज्ञानं व्यभिचरति कदाचिदपि ज्ञेयम्। ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरे भावाज्ज्ञानस्य। न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित्, सुषुप्तेऽदर्शनाज्ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयवज्ज्ञानस्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न, ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्याऽऽलोकवज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात्स्वव्यङ्ग्याभाव आलोकाभावानुपपत्तिवत्सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः।

न ह्यन्धकारे चक्षुषा रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुं वैनाशिकेन। वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्येवेति चेद्येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्प्यत इति वक्तव्यं वैनाशिकेन।

तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः। ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यति-

---

श्चाज्ञायमानत्वाज्ज्ञानस्यापि ज्ञेयाव्यभिचारोऽसिद्ध इत्याशङ्क्य तस्याज्ञाने तत्सद्भावासिद्धेस्तथाभूतपदार्थोऽसिद्ध इत्याह–वस्तुतत्त्वेति।

अनुपपत्तिमेव दृष्टान्तेन स्फुटीकरोति–रूपं चेति। ज्ञेयस्य ज्ञानव्यभिचारित्वं ज्ञानकाले सत्त्वनियमाभावरूपं स्पष्टमित्याह–व्यभिचरति त्विति। घटज्ञानकाले कदाचिद् घटाभावादित्यर्थः। पटकाले घटज्ञानस्यापि व्यभिचारस्तुल्य इत्याशङ्क्य विशिष्टरूपेण व्यभिचारेऽपि स्वरूपेणाव्यभिचारं पूर्ववत्सूचितमाह–न व्यभिचरतीति। ज्ञानमित्यस्येहाप्यनुषङ्गः। पूर्ववाक्ये द्वितीयान्तमिह तु प्रथमान्तमिति विशेषः। भावादिति। स्वरूपेणेत्यर्थः। ज्ञानस्य स्वरूपेण सत्तामेव ज्ञेयान्तरस्य ज्ञेयत्वादेव साधयति–न हीति। स्वरूपेणाप्यभावं शङ्कते–सुषुप्त इति। किं तदानीं ज्ञेयाभावेन ज्ञानाभावः साध्यत उत ज्ञानस्यादर्शनाद्वा! आद्येऽपि ज्ञेयस्य व्यङ्ग्यत्वात्तदभावाद्व्यञ्जकाभाव इति वोत तयोरैक्यादेकाभाव इतराभाव इति! नाऽऽद्यो व्यभिचारादित्याह–न ज्ञेयेति।

व्यङ्ग्यज्ञानैककल्पस्य व्यङ्ग्याभावेऽभाव उच्यत आलोकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वान्नैवमिति ज्ञानानुमेयत्ववादिनं प्रति दृष्टान्तान्तरमाह–न हीति। वैनाशिकमते विज्ञानव्यतिरिक्तालोकाद्यभावान्न व्यभिचार इति शङ्कते–वैनाशिक इति। कल्पयत्येवेति। उक्तव्यभिचारस्थलाभावेन व्यभिचाराभावादित्यर्थः। एवमपि ज्ञानाभावकल्पकस्य ज्ञेयाभावस्य ज्ञानमङ्गीक्रियते न वा। आद्ये न ज्ञानाभावसिद्धिस्तस्यैवाभावज्ञानस्य सत्त्वादित्याह–येनेति। येन ज्ञेयाभावज्ञानेन तदभावं कल्पयेत्तस्य ज्ञानस्याभावः केन कल्प्यते? न केनापि कल्पयितुं शक्य इत्यर्थः।

न द्वितीय इत्याह–तदभावस्यापीति। ज्ञेयाभावस्याप्यज्ञातस्य ज्ञानाभाव-

रिक्तत्वाज्ज्ञेयाभावे ज्ञानाभाव इति चेन्न। अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिकैर्नित्यश्च तदव्यतिरिक्तं चेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं च ज्ञानस्य। न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावनाममात्राध्यारोपे किञ्चिन्नश्छिन्नम्।

अथाभावो ज्ञेयोऽपि सञ्ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः। ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न, शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः। ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वं चेदभ्युपगम्यते ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु शब्दमात्रमेतद्वह्निरग्निव्यतिरिक्तोऽ-

---

कल्पकत्वासंभवादवश्यं ज्ञेयत्वात्तज्ज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः कल्पनानुपपत्तेर्ज्ञानानङ्गीकारपक्षो न युक्त इत्यर्थः। आद्यकोटौ द्वितीयकल्पं शङ्कते-ज्ञेयेति। वैनाशिकमतेऽप्यभावस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमाद्बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकं च तदिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्या(?)निरोधाकाशरूपत्रयव्यतिरिक्तस्यैव क्षणिकत्वेन निरोधशब्दितस्याभावस्य नित्यत्वाङ्गीकारेण तदभिन्नस्य ज्ञानस्यापि सुषुप्ते सत्त्वं नित्यत्वं च प्राप्तमित्याह–नाभावस्येति। ज्ञानस्याभावाभिन्नत्वेनाभावत्वमेव स्यान्न तु भावत्वेन सत्त्वं नित्यत्वं च स्यादित्याशङ्क्याभावस्यापि ज्ञानाभिन्नत्वेऽभावत्वमेव न स्यादित्याह–तदभावस्येति। अनित्यत्वं च ज्ञानस्येति वाङ्मात्रमेव स्यादित्यनुषङ्गः। वाङ्मात्रेणाप्यभावस्याभावत्वेन ज्ञानानित्यत्वेन चास्मत्सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्य नाममात्रेण तेन वास्तवनित्यत्वादिविरोधाभावान्नास्माकं क्षतिरित्याह–न चेति। अभावनामेति। अनित्यनामेत्यपि द्रष्टव्यम्।

एतद्दोषपरिहारार्थं ज्ञेयस्यापि सतोऽभावस्य ज्ञानाभेदो नाङ्गीक्रियत इति शङ्कते—अथेति। तर्हि ज्ञेयाभिन्नत्वेन हेतुना सुषुप्ते ज्ञानाभावो न सिध्यति घटाद्यभावेन तज्ज्ञानाभावसिद्धावप्यभावासिद्धेस्तस्याभिन्नत्वाभावादित्याह—न तर्हीति। यद्वाऽभावस्य ज्ञेयस्य ज्ञानाद्भेदे भावस्यापि तथात्वं स्याद्विशेषहेत्वभावात्तथाच न ज्ञेयाभावाज्ज्ञानाभावसिद्धिरित्याह–न तर्हीति। ननु ज्ञेयस्य ज्ञानव्यतिरिक्तत्वमङ्गीक्रियते, तथा चाभावस्य ज्ञानव्यतिरिक्तत्वादभावत्वादिकं सिध्यति। ज्ञानस्य तु न ज्ञेयव्यतिरिक्तत्वम्। तथा च ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावसिद्धिरितिनिरुद्धगतिकः शङ्कते—ज्ञेयमिति। ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यतिरेके ज्ञेयस्यापि तदव्यतिरेकावश्यम्भावादन्यथोभयोरत्यन्तभेद एव स्याद्भेदाभेदयोर्विरोधादनुपपत्तेरिति दूषयति—न शब्दमात्रत्वादिति। इदमुपलक्षणम्। ज्ञानस्याभावाव्यतिरेकेण नित्यत्वादिकं च स्यादेवेत्यपि द्रष्टव्यम्। यद्येतद्दोषपरिहाराय तस्यापि भेद एवाङ्गीक्रियते तर्हि न सुषुप्तौ ज्ञानाभाव-

ग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्वदभ्युपगम्यते। ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा।

ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्येति चेन्न, सुषुप्ते ज्ञप्त्यभ्युपगमात्। वैनाशिकैरभ्युपगम्यते हि सुषुप्तेऽपि ज्ञानास्तित्वम्। तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न, भेदस्य सिद्धत्वात्। सिद्धं ह्यभावविज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम्।

न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्तुं शक्यते वैनाशिकशतैरपि। ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति। तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न, तद्विभागोपपत्तेः सर्वस्य। यदा हि सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैर्न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः।

सिद्धिरित्युपसंहरति—ज्ञेयव्यतिरेके त्विति।

सुषुप्ते ज्ञानस्यादर्शनादेवाभाव इत्याद्ये द्वितीयं शङ्कते—ज्ञेयाभाव इति। आलयविज्ञानसन्ततेर्नित्यत्वाङ्गीकारेण त्वया तदाऽपि तदभावो वक्तुं न शक्यत इत्याह—न सुषुप्त इति। अस्तित्वमिति। तथाच ज्ञानस्यादर्शनमसिद्धं सुषुप्तेऽपि तदङ्गीकारादित्यर्थः। ननु ज्ञेयाभावेन तन्निरूप्यस्य ज्ञानस्यादर्शनमित्युच्यते मया सुषुप्ते च स्वस्यैव स्वज्ञेयत्वाज्ज्ञानदर्शनमुपपद्यतेऽस्मन्मते। त्वन्मते तु स्वज्ञेयत्वानङ्गीकारात्सुषुप्ते चान्यस्याभावान्निरूपकाभावान्न ज्ञानदर्शनास्तित्वमुपपद्यत इति शङ्कते—तत्रापीति। अभावस्थले ज्ञानज्ञेययोर्भेदस्य साधितत्वात्तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र ज्ञानज्ञेययोर्भेदसाधनान्न स्वज्ञेयत्वं ज्ञानस्येत्याह—न भेदस्येति। अभावरूपो विज्ञेयो विषयो यस्य तस्य ज्ञानस्याभावरूपो यो ज्ञेयस्तद्व्यतिरेकादित्यर्थः।

अभावस्थले भेदेऽपि न सर्वत्रेत्याशङ्क्य न्यायस्य तुल्यत्वान्न तदन्यथा कर्तुं शक्यमित्याह—न हीति। ज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तज्ञेयत्वनियमपक्षेऽनवस्थां वैनाशिकः शङ्कते—ज्ञानस्येति। ज्ञेयस्य स्वव्यतिरिक्तज्ञेयत्वनियमाङ्गीकारादस्मन्मते च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वानङ्गीकारान्न दोष इत्याह—न तदिति। सर्वस्य वस्तुजातस्य विभागोऽसङ्करो ज्ञानं ज्ञानमेव न ज्ञेयं, ज्ञेयमपि ज्ञेयमेव न कदाचिदपि ज्ञानमित्येवंरूपस्तस्योपपत्तेरित्यर्थः। अथवा द्विभागोपपत्तेरिति च्छेदः। ज्ञानज्ञेयरूपभागद्वयमेव राशिद्वयमेवाङ्गीक्रियते न तृतीयो ज्ञानविषयकज्ञानरूपो भावराशिरङ्गीक्रियत इत्यर्थः। ता(त)मेवाऽऽह—यदा हीति। यस्मिन्पक्षे ज्ञेयं सर्वं स्वव्यतिरिक्तस्य कस्यचिज्ज्ञानस्य ज्ञेयमित्यङ्गीक्रियत इति ज्ञेयपदावृत्त्या स्वव्यतिरिक्तस्येतिपदाध्याहारेण च यदा हीति वाक्यं योज्यम्। अवैनाशिकैरिति च्छेदः। तद्विषय इति। ज्ञानविषयकज्ञानात्मक इत्यर्थः।

ज्ञानस्य स्वेनैवाविज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति चेत्सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु किं तन्निवर्हणेनास्माकम् । अनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् । अवश्यं च वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् ।

स्वात्मना चाविज्ञेयत्वेनानवस्थाऽनिवार्या । समान एवायं दोष इति चेन्न, ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः । सर्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात्सवित्रादिजलादिप्रतिबिम्बवदनेकधाऽवभासत इति । नासौ दोषः । तथा चेहेदमुच्यते ।

ननु श्रुतेरिहैवान्तःशरीरे परिच्छिन्नः कुण्डबदरवत्पुरुष इति । न, प्राणादिकलाकारणत्वात् । न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणश्रद्धादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात्, कलाकार्यत्वाच्च शरीरस्य । न

तर्हि त(त्व)त्पक्षे ज्ञानात्मकस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं न स्यात्स्वेन स्वस्याज्ञानादिति शङ्कते—ज्ञानस्येति । ज्ञातुं योग्यस्य सर्वस्याज्ञाने हि सर्वज्ञत्वहानिः । अन्यथा शशविषाणादेरज्ञानात्सर्वज्ञत्वं कस्यापि मते न स्यादतो नास्मन्मते तस्य दोषस्य प्राप्तिः किन्तु वैनाशिकस्यैव, तेन ज्ञानस्यावश्यज्ञेयत्वाङ्गीकारात्स्वेन स्वस्य ज्ञेयत्वस्य सिद्धं हीति पूर्वग्रन्थे दूषितत्वादन्यज्ञेयत्वस्य चानङ्गीकारात्सर्वज्ञत्वायोगादित्याह—सोऽपीति । तर्हि तव मते कथं सर्वज्ञत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्यास्मन्मते तस्य मायिकत्वेन तदनिर्वाहेऽपि न दोष इत्याह—किन्तदिति । वस्तुतस्तु सर्वस्य व्यवहारहेतुज्ञानवत्त्वं सर्वज्ञत्वं तत्तु ज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारहेतुत्वादस्ति ज्ञातुं योग्यं सर्वज्ञानाद्वा तदस्तीति भावः । पूर्वोक्तानवस्थादोषोऽपि तस्यैवेत्याह—अनवस्थेति ।

ननु तेन स्वेनैव ज्ञेयत्वाङ्गीकारान्नानवस्थेत्यत आह—स्वात्मना चेति । सिद्धं हीत्यत्र स्वज्ञेयत्वासम्भवस्योक्तत्वात्परिशेषादन्यज्ञेयत्वे तस्य तस्याप्येवमित्यनवस्थाऽनिवार्येत्यर्थः । ज्ञानस्याज्ञेयत्वे तद्व्यवहारासिद्धिर्ज्ञानान्तरज्ञेयत्वे चानवस्था तवापि स्यादिति शङ्कते—समान एवेति । स्वप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारसिद्धेर्ज्ञानभेदस्यैवास्माभिरनङ्गीकारादनवस्थायाः प्रसक्तिरेव नास्तीति परिहरति—न ज्ञानस्येति । एकत्वपक्षे भेदप्रतीतिमुपपादयति—नामरूपेति । एवं च चैतन्यस्यैकत्वेन नित्यत्वाज्जगद्भिन्नत्वेन तस्य सत्यत्वाच्चाधिष्ठानत्वोपपत्तेस्तस्मिन्कलानामध्यारोप आत्मप्रतिपत्त्यर्थमिहोच्यत इत्याह—तथा चेहेति । चैतन्यस्य नित्यत्वेनाधिष्ठानत्वे सतीह श्रुताविदं कलानामध्यारोपणमुच्यत इत्यर्थः ।

ननु चैतन्यस्य न नित्यत्वं परिच्छेदश्रुतेः, परिच्छिन्नस्य च घटादिवदनित्यत्वादिति शङ्कते—नन्विति । शरीरान्तःस्थत्वं प्रत्यक्त्वविवक्षयोच्यते न परिच्छेदविवक्षया, तथा सत्युत्तरवाक्यविरोधादित्याह—नेति । अयोग्यत्वादपि सोऽर्थो न विवक्षित इत्याह—कलेति । स्वोत्पत्तेः पूर्वं स्वस्याभावात्तत्कालीनपुरुषं

हि पुरुषकार्याणां कलानां कार्यं सच्छरीरं कारणकारणं स्वस्य पुरुषं कुण्डवदरमिवाभ्यन्तरीकुर्यात्। बीजवृक्षादिवत्स्यादिति चेत्।

यथा बीजकार्यं वृक्षस्तत्कार्यं च फलं स्वकारणकारणं बीजमभ्यन्तरीकरोत्याम्रादि तद्वत्पुरुषमभ्यन्तरीकुर्याच्छरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न, अन्यत्वात्सावयवत्वाच्च। दृष्टान्ते कारणबीजाद् वृक्षफलसंवृत्तान्यन्यान्येव बीजानि दार्ष्टान्तिके तु स्वकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते।

बीजवृक्षादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वं निरवयवश्च पुरुषः सावयवाश्च कलाः शरीरं च। एतेनाऽऽकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं किमुताऽऽकाशकारणस्य पुरुषस्य, तस्मादसमानो दृष्टान्तः। किं दृष्टान्तेन वचनात्स्यादिति चेन्न, वचनस्याऽकारकत्वात्। न हि वचनं वस्तु-

---

परिच्छेत्तुं न शक्नोतीत्यर्थः। बीजकार्यस्य वृक्षस्य कार्यं फलं स्वकारणवृक्षकारणं बीजमभ्यन्तरीकरोतीति दृष्टमिति नायोग्यत्वमिति शङ्कते–बीजवृक्षादिवदिति।

तद्विवृणोति–यथेति। दृष्टान्ते बीजव्यक्तिभेदादविरोधेऽपीह पुरुषव्यक्त्यैक्यात्कारणत्वाभ्यन्तरीभावयोर्विरोध इत्याह–नेति। ननु कारणीभूतबीजस्यैव वृक्षफलतदन्तर्गतबीजरूपेण परिणामात्तयोः कारणकार्यबीजयोरैक्यमाशङ्क्यैवमपि तस्य सावयवत्वाद् वृक्षवत्फलाकारेण परिणतावयवेभ्यो भिन्नावयवानामेव तदन्तर्गतबीजरूपेण परिणामात्तयोर्भेदेनाऽऽधाराधेयभावः स्यादिह तु निरवयवत्वान्न तथात्वमित्याह–सावयवत्वाच्चेति। आद्यं हेतुं विवृणोति—दृष्टान्त इति। श्रूयत इति। यस्मिन्नेताः षोडश कला इति यच्छब्दोक्तस्यैव पुरुषस्यान्तःशरीरे सोम्य स पुरुष इति तच्छब्देनाभिधानादित्यर्थः।

द्वितीयं हेतुं विवृणोति–बीजेति। निरवयवश्चेति। तथा चैकदेशेन कलादिरूपेण परिणाम एकदेशेन तत्रावस्थानं बीजवन्न संभवतीत्यर्थः। किञ्च कलानां सावयवत्वेन परिच्छेदात्पुरुषस्य तद्विपरीतत्वादपरिच्छिन्नस्य न परिच्छिन्नाधारकत्वं संभवतीत्याह–सावयवाश्चेति। यद्वा सावयवत्वेन कार्यतया मृषात्वान्निरवयवतया परमार्थसत्यपुरुषाधारत्वं नोपपद्यत इत्याह–सावयवाश्चेति। नन्वाकाशकार्यशरीर आकाशस्यापरिच्छिन्नस्याभ्यन्तरीभावो दृष्ट इत्याशङ्क्य तस्यापि शरीराकारेणावस्थानमेव च्छिद्रादिविशिष्टस्यैव शरीरत्वान्न तु तदन्तःस्थत्वमित्याह–एतेनेति। युक्त्यसहमपि वचनप्रामाण्यादङ्गीकार्यमिति शङ्कते—किं दृष्टान्तेनेति। वचनस्यापि वस्तुनोऽन्यथाकरणे सामर्थ्याभावाद्वस्तुस्वरूपाविरोधेनैव बोधकत्वादन्यथा विचारवैयर्थ्याद्विरुद्धार्थो न बोधार्ह इत्याह–वचनस्येति। तर्ह्यन्तःशरीर इति श्रुतेः कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्य पुरुषस्य शरीरोपादानत्वेन तदनुस्यूतस्य

यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रभवः स चान्यार्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते । चेतनपूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थं च—

स ईक्षाञ्चक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

नोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते; किं तर्हि यथाभूतार्थावद्योतने । तस्मादन्तःशरीर इत्येतद्वचनमण्डस्यान्तर्व्योमेतिवच्च द्रष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिङ्गैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते पुरुष उपलभ्यते चात उच्यतेऽन्तःशरीरे सोम्यं स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणः सन्कुण्डबदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसाऽपीच्छति वक्तुं मूढोऽपि किमुत प्रमाणभूता श्रुतिः ॥ २ ॥

पुरुषः षोडशकलः पृष्टो यो भारद्वाजेन स ईक्षाञ्चक्र ईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः । सृष्टिफलक्रमादिविषयम् । कथमित्युच्यते, कस्मिन्कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेवं कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ।

तदन्तर्गतवत्प्रतीतेस्तदभिप्रायेयं श्रुतिरिति दृष्टान्तमाह—तस्मादिति । अण्डेति । अण्डकारणस्य व्योम्नो यथा तदनुस्यूतत्वेन तदन्तर्गतत्वप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः । यद्वा लोकभ्रमसिद्धं परिच्छिन्नत्वमनूद्यते श्रुत्येत्याह—उपलब्धीति । तत्राभिव्यक्तेर्वा तदन्तर्गतत्वव्यपदेश इत्याह—उपलभ्यते चेति ॥ २ ॥

ननु यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्यनेनाध्यारोपस्योक्तत्वात्स ईक्षामित्यादिना पुनः सृष्टिकथनमधिकमित्यत आह—यस्मिन्निति । अत इति । क्रमप्रतिपत्त्यर्थं स ईक्षामित्याद्युच्यत इत्यर्थः । तत्प्रतिपत्तिश्च कलोत्पत्तिप्रतिपत्तिसौकर्यार्थं विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चेति न्यायेन कार्यस्य स्वस्वकारणक्रमेणापवादसौकर्यार्थं चेत्यर्थः । ईक्षणोक्तेः प्रयोजनमाह—चेतनेति । सृष्टीति । सृष्टिः प्राणादेः सृष्टिः, तस्या उत्क्रान्त्यादि फलं, क्रमः प्राणाच्छ्रद्धामित्याद्युक्तानन्तर्यम् । आदिशब्देन लोकेषु नाम चेत्याधाराधेयविशेषो गृह्यते ।

सङ्क्षेपेणोक्त्वा विस्तरेणाऽऽह—स हृदयपुण्डरीकस्थः षोडशकलः पुरुष ईक्षाञ्चक्रे चिन्तनं कृतवान् । तच्चिन्तितमर्थमाह—कस्मिन्नु विचारे केन नाम तत्त्वेन क्रियावताऽहमसङ्गोदासीनोऽद्वितीयः क्रियाकारकफलशून्यः स्वयम्प्रकाशमान आनन्दात्मोत्क्रान्त उत्क्रान्तेनोर्ध्वं गतेन यथाश्रुतं वा कस्मिन्नुत्क्रामति सति उत्क्रान्तो भविष्याम्यूर्ध्वं गतः स्याम् । कस्मिन्वा कस्मिंस्तत्त्वान्तरे वाशब्दः क्रियान्तरनिर्देशार्थः । प्रतिष्ठितेऽवस्थिते । प्रतिष्ठास्यामि अवस्थास्य इत्यनेन प्रकारेण विचिन्त्य प्राणस्य क्रिययाऽऽत्मनि क्रियामवलोक्य च ॥ ३ ॥

नन्वात्माऽकर्ता प्रधानं कर्तृ, अतः पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्तते महदाकारेण। तत्रेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणेक्षापूर्वकं कर्तृत्ववचनं सत्त्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्तरि सतीश्वरेच्छानुवर्तिषु वा परमाणुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वानुपपत्तेश्च। न हि चेतनावान्बुद्धिपूर्वकार्यात्मनोऽनर्थं कुर्यात्।

तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेक्षापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्तमानेऽचेतने प्रधाने चेतनवदुपचारोऽयं 'स ईक्षाञ्चक्रे' इत्यादिः। यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति तद्वत्। न, आत्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः।

नन्वीक्षणोक्त्या न चेतनपूर्वकत्वसिद्धिर्न्यायेन चेतनस्याकर्तृत्वेनाहेतुत्वेऽचेतनस्य प्रधानादेर्विक्रियावत्त्वेन हेतुत्वे च सतीक्षणस्यान्यथा नेयत्वादिति सांख्याः शङ्कन्ते–नन्वात्मेति। अकर्तेत्यस्य तत्रेदमित्यनेनान्वयः। आत्माऽकर्ता तत्र तथा सतीदं कर्तृत्ववचनमनुपपन्नमित्यर्थः। किञ्च तस्य कर्तृत्वाङ्गीकारेऽपि कर्तुः कुलालादेरिव सहकारिसाधनान्तराभावादात्मनो दुःखाद्यनर्थहेतुप्राणादिसंसारकर्तृत्वानुपपत्तेश्चानुपपन्नं स्रष्टृत्ववचनमित्याह–आत्मनोऽपीति। कर्तृत्वेऽपीत्यपिशब्दान्वयः। तर्हि किं कर्त्रत आह–प्रधानमिति। कर्त्रिति। क्रियाशक्तिमदतः प्रवर्तत इत्यन्वयः। ननु प्रधानस्याचेतनस्य प्रयोजनापेक्षाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यत आह–पुरुषार्थमिति। पुरुषस्य चेतनस्य भोगापवर्गरूपमर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्तते वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनस्य धेनुदेहगतक्षीरस्य सस्यादिविवृद्ध्यर्थमम्बुनश्चाचेतनस्य प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः। ननु प्रधानस्याप्येकत्वेन सहकार्यभावात्कारणत्वानुपपत्तावगत्या चेतनस्यैव कथंञ्चित्कर्तृत्वं वाच्यमित्यत आह–सत्त्वादीति। सत्त्वादिगुणत्रयस्य साम्यावस्था प्रधानमिति सांख्यमतम्। तत्र सत्त्वादि गुणैरनेकात्मके प्रधाने कारणे सति पुरुषस्य कर्तृत्ववचनमगतेरभावादनुपपन्नमित्यन्वयः। यदि चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टेति मन्यसे तर्हि परमाणुकारणवादोऽस्तु, तत्रेश्वरस्याधिष्ठातुः सत्त्वादित्याह–ईश्वरेच्छेति। अत्रापि सत्स्वित्यस्यानुपपन्नमिति पूर्वेणान्वयः।

तर्हीक्षणश्रवणस्य का गतिरत आह–तस्मादिति। पुरुषार्थेनेति। पुरुषस्य भोगापवर्गार्थेनेत्यर्थः। मुख्य ईक्षितरि विद्यमानेन नियतक्रमेण प्रवर्तमानत्वेन गुणेन योगादैक्षतेति गौणः प्रयोगो माणवके पैङ्गल्यगुणयोगेनाग्निशब्दप्रयोगवदित्यर्थः। नन्वेवमपीक्षितरि प्रधाने पुरुषशब्दः कथमत आह–यथा राज्ञ इति। तद्वदिति। पुरुषस्य भोगापवर्गकारिणि प्रधाने पुरुषशब्द औपचारिक इत्यर्थः। स्वतोऽकर्तुरप्यात्मनो मायोपाधिककर्तृत्वं सम्भवतीति हृदि निधाय प्रथम-

यथा सांख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्वेदवादिनामीक्षादिपूर्वकं जगत्कर्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् ।

तत्त्वान्तरपरिणाम आत्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्तो न चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया । अतः पुरुषस्य स्वात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्वेदवादिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न । एकस्याप्यात्मनोऽविद्यायां विषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमादविद्याकृतनामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यत आत्मनो बन्धमोक्षादिशास्त्रकृतसंव्यवहाराय परमार्थतोऽनुपाधिकृतं च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्वतार्किकबुद्ध्यनवगाह्यमभयं शिवमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलं च स्यादद्वैतत्वात्सर्वभावानाम् । सांख्यास्त्वविद्याध्यारोपितमेव पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलं चेति कल्पयित्वाऽऽगमबाह्यत्वा-

---

मापाततः प्रतिबन्द्या परिहरति—नेति । बुद्धिः कर्त्री भोक्ता पुरुष इति वदद्भिः सांख्यैरात्मनो भोक्तृत्वमुक्तमित्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यादिति । श्रुत्युक्तजगत्कर्तृत्वमविकारिणोऽपि कथञ्चिन्निर्वाह्यमित्यर्थः ।

सांख्यः प्रतिबन्दिपरिहारं शङ्कते—तत्त्वान्तरेति । भोगो नाम सुखदुःखानुभवः । स च पुरुषस्य स्वरूपभूत इति न तत्त्वान्तरापत्तिलक्षणपरिणाम इत्यर्थः । परिणामो हि पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः । सा च सजातीयरूपान्तरापत्तौ विजातीयरूपान्तरापत्तौ वाऽनित्यत्वादिकमावहेदेवेति भोज्याविवेकोपाधिकं भोक्तृत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तेन तदात्मककर्तृत्वेऽपि तुल्यमित्यभिप्रेत्य मुख्यपरिहारमाह—नेति । एकस्य वस्तुतोऽसहायस्याकर्तुराप्तकामस्यापीत्यपेरर्थः । उपाधिकृतकर्तृत्वसंभवादविद्यारूपसहायस्य संभवाद्भ्रान्त्या स्वस्माद्भिन्नजीवानामनाप्तकामानां संभवात्तत्पुरुषार्थार्थस्रष्टृत्वं तथाविधस्याप्युपपद्यत इति नाचेतनस्य चेतनाधिष्ठितस्य तद्युक्तमिति भावः । नामरूपेति । अनभिव्यक्तनामरूपेत्यर्थः । बन्धमोक्षादीत्यादिशब्देन तत्साधनमुच्यते । मोक्षस्यापि बन्धप्रतियोगित्वेन सोपाधिकत्वमुक्तम् । परमार्थस्य श्रुत्येकगम्यत्वमाह—सर्वेति । एवंभूतस्याऽऽत्मनो न स्रष्टृत्वमित्याह—न तत्रेति । कल्पयित्वेति । कल्पयितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः । पुरुषस्य निर्विशेषत्वेन तस्मिन्वस्तुतः कर्तृत्वाद्ययोगात्तदारोपितमेवेति कल्पयितुं प्रवृत्ता अपि सर्वविरोधनिरासकागमप्रमाणैकशरणत्वाभावात्प्रत्यक्षादिविरोधापत्त्याऽऽरोपितत्वाङ्गीकाराच्च त्रस्यन्तः सर्वं परमार्थत एवेच्छन्ति । तत्राप्यचेतनस्य भोक्तृत्वायोगात्तन्मात्रमात्मनोऽङ्गीकुर्वन्ति । कर्तृत्वादिकं तु प्रधानस्याङ्गीकुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि

त्पुनस्ततस्त्रस्यन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छन्ति तत्त्वान्तरं च प्रधानं पुरुषात्परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किककृतबुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते ।

तथेतरे तार्किकाः सांख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनात आमिषार्थिन इव प्राणिनोऽन्योन्यविरुद्धमानार्थदर्शित्वात्परमार्थतत्त्वाद्दूरमेवापकृष्यन्तेऽतस्तन्मतमनादृत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमतदोषप्रदर्शनं किञ्चिदुच्यतेऽस्माभिर्न तु तार्किकवत्तात्पर्येण ।

तथैतदत्रोक्तम्—

"विवदत्स्वेव निक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम् ।
तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्वाति वेदवित्" ॥ इति ।

किञ्च भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिययोर्विशेषानुपपत्तिः । का नामासौ कर्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया, यतो भोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न कर्ता प्रधानं तु कर्त्रेव न भोक्त्रिति ।

ननूक्तं पुरुषश्चिन्मात्र एव, स च स्वात्मस्थो विक्रियते भुञ्जानो न

तस्य को दोष इत्याशङ्क्य भोक्तृत्वाङ्गीकारे तथैव तस्यैव कर्तृत्वमपि स्यादित्यन्यैः शिक्षिताः सन्तः स्वमतात्प्रच्यवन्त इत्याह–अन्येति । कृतायाः शिक्षितायाः बुद्धेर्विषया अधीनाः शिक्षितबुद्धय इत्यर्थः ।

तर्हि सांख्यशिक्षकस्य तार्किकस्य मतं ग्राह्यमत आह–तथेति । तस्यापि सांख्येन शिक्षितत्वान्न तदपि ग्राह्यमित्यर्थः । तर्हि कस्य तार्किकस्य मतं ग्राह्यमित्याशङ्क्य न कस्यापीत्याह–इत्येवमिति । तर्हि त्वया तार्किकमतं किमर्थं दूष्यते, परस्परमेव तैर्दूषितत्वात्तव तद्वदेव द्वेषादिमत्त्वप्रसङ्गाच्चेत्यत आह–अत इति । विरोधोद्भवकारणमिति । पारमार्थिकतया भेददर्शनमित्यर्थः । संरक्षितेति । भेददर्शनस्य परस्परोक्तदोषग्रस्तत्वादद्वैतमेव निर्दुष्टमिति निश्चितबुद्धिः सन्निर्वाति सर्वविकल्पेभ्य उपशान्तो भवतीत्यर्थः । दोषप्रदर्शनं किञ्चित्क्रियत इति यदुक्तं तदेव प्रपञ्चयन्कर्तृत्वादेरारोपितत्वमेव परेणापि वक्तव्यमित्याह–किञ्चेत्यादिना । तत्राऽऽदौ भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात्तयोराश्रयव्यवस्था न संभवतीत्याह–भोक्तृत्वेति ।

आशयमविद्वाञ्शङ्कावसरोक्तं विशेषं शङ्कते–नन्विति । स्वात्मस्थो विक्रियत

तत्त्वान्तरपरिणामेन । प्रधानं तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतोऽनेकमशुद्धमचेतनं चेत्यादिधर्मवत्तद्विपरीतः पुरुषः । नासौ विशेषो वाङ्मात्रत्वात्, प्राग्भोगोत्पत्तेः केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नाम विशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते निवृत्ते च भोगे पुनस्तद्विशेषादपेतश्चिन्मात्र एव भवतीति चेन्महदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इत्यस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते ।

अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेन्न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य, भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थैव तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न । प्रधानस्यापि भोगकाले विक्रियावत्त्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मात्रस्यैव विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्याद्यसाधारणधर्मवतामग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः ।

इति । चिद्रूपेण विक्रियत इत्यर्थः । तत्त्वान्तरेति । अनेकत्वाशुद्ध्यादियुक्तस्वविलक्षणमहदादिरूपेणेत्यर्थः । पुरुषस्य चिद्रूपेणैव परिणामान्न रूपान्तरापत्तिरशुद्ध्यादिकं वा । प्रधानस्य त्वाकारान्तरेण परिणामात्पूर्वरूपत्यागादशुद्ध्यादिकं स्यादित्यर्थः । किञ्चिद्रूपेण परिणाम आगन्तुको वा न वा ! आद्य आगन्तुकविशेषवत्त्वेनानित्यत्वाद्यापत्त्या प्रधानादविशेषः । भोगानन्तरं पुनः स्वरूपावस्थानान्नानित्यत्वादिदोषश्चेत्प्रधानस्यापि प्रलये तथात्वाङ्गीकारान्न तयोर्विशेषः स्यादिति दूषयति—नासाविति । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—प्रागिति । अस्यां कल्पनायामिति । चिद्रूपेण तत्त्वान्तररूपेण विक्रियाकल्पनायामपि विचार्यमाणेऽर्थतो न कश्चिदपि विशेषो लभ्यत इति तयोर्विशिष्टविक्रियेति वाङ्मात्रेणैव कल्प्यत उच्यत इत्यर्थः ।

द्वितीयं शङ्कते—अथेति । चिन्मात्र एवेति । न त्वागन्तुकं रूपान्तरमित्यर्थः । तर्हि कर्मजन्यः कादाचित्को भोगो न सिध्येदित्याह—न तर्हीति । एतद्दोषपरिहारायाऽऽगन्तुकं परिणाममङ्गीकृत्य भोगकालीनविक्रियामात्रं भोगः । स च पुरुषस्यैव न प्रधानस्येति भोगसदसत्त्वविशेषमात्रेण शङ्कते—भोगकाल इति । तत्रापि किं भोगकालीनविक्रियामात्रं भोग उत तत्कालीनचिन्मात्रगतविक्रिया भोग इति विकल्प्याऽऽद्ये भोगकाले प्रधानस्यापि सुखाद्याकारेण विक्रियावत्त्वाद्भोगः स्यादित्याह—नेति । द्वितीयं शङ्कते—चिन्मात्रस्यैवेति । चिन्मात्रस्यैव विक्रियेत्येवकारेण धर्म्यन्तरगतविक्रियानपेक्षा चैतन्यविक्रिया भोग इत्युच्यते वा चैतन्यमात्रगता तदसाधारणा विक्रिया भोग इति वा । नाऽऽद्यः, सुखादिरूपप्रधानविक्रियां विना भोगासिद्धेः । न द्वितीयः । चैतन्यासाधारणवि-

प्रधानपुरुषयोर्द्वयोर्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न, प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तेः। न हि भोक्त्रोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते। प्रकाशयोरिवेतरेतरप्रकाशने। भोगधर्मवति सत्त्वाङ्गिनि चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बोदयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न, पुरुषस्य विशेषाभावे भोक्तृत्वकल्पनानर्थक्यात्।

भोगरूपश्चेदनर्थः पुरुषस्य नास्ति सदा निर्विशेषत्वात्पुरुषस्य कस्यापनयनार्थं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याध्यारोपितानर्थापनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत्परमार्थतः पुरुषो भोक्तैव न कर्ता प्रधानं कर्त्रेव न भोक्तृ परमार्थसद्वस्त्वन्तरं पुरुषाच्चेतीयं कल्पनाऽऽगमबाह्या व्यर्था निर्हेतुका चेति नाऽऽदर्तव्या मुमुक्षुभिः।

क्रियैव भोग इत्यत्र हेत्वभावात्साधारणविक्रिया भोग इति वक्तव्यम्। तथा चातिप्रसङ्गः, सर्वस्यापि स्वासाधारणविक्रियावत्त्वात्। भोगकालीनासाधारणविक्रियावत्त्वं तु प्रधानस्याप्यस्ति, तत्कालीनसुखादिविक्रियावत्त्वादिति दूषयति–औष्ण्येति।

ननु भोगकालीना साधारणविक्रियैव भोगः। न चाग्न्यादेस्तत्काले नियमेन विक्रियाऽस्ति। न च प्रधानस्यापि प्रसङ्ग इष्टापत्तिरिति शङ्कते—प्रधानेति। भोक्ता हि शेषी, उभयोरपि भोक्तृत्वे शेषशेपिभावो न स्यादित्याह–नेति। ननु भोगः सत्त्वगुणप्रधानचेतोरूपेण परिणतप्रकृतेरेव धर्मस्तस्या विक्रियोपपत्तेर्न पुरुषस्य तस्याविक्रियत्वात्। न च तस्य भोगाभावप्रसङ्गस्तस्य तथाविधचित्तप्रतिबिम्बितत्वमात्रेण भोक्तृत्वव्यपदेश इति शङ्कते—भोगधर्मवतीति। सत्त्वाङ्गिनीति। सत्त्वगुणोऽङ्गी प्रधानं यस्य तस्मिंश्चेतसीत्यर्थः। तर्हि चित्तगतभोगेन चैतन्ये विशेषो जायते वा न वेति विकल्प्य न द्वितीय इत्याह–नेति।

किञ्चास्मिन्पक्षे स्वकीयशास्त्रप्रणयनं च व्यर्थं स्यादित्याह–भोगरूपश्चेदिति। आद्ये स विशेषः सत्यो वाऽसत्यो वेति विकल्प्य सत्यविशेषवत्त्वे पुरुषस्य विकारित्वं स्यादिति मनसि संनिधायास्याऽऽरोपितविशेषवत्त्वमस्तीत्याद्यं शङ्कते–अविद्येति। अनर्थेति। भोगरूपेत्यर्थः। तर्हि भोक्तृत्वविशेषवत्कर्तृत्वादिविशेषस्य प्रधानादेश्चाऽऽरोपत्वमेवाङ्गीकर्तुं युक्तं नार्धवैशसमस्मदुक्तरीत्या बन्धमोक्षव्यवहारसिद्ध्युपपत्तेः। तथाकल्पनायां प्रयोजनाभावात्प्रमाणाभावात्प्रत्युत सर्वश्रुतिविरोधापत्तेश्चेत्याह–परमार्थत इति। पुरुषाद्वस्त्वन्तरं च प्रधानमित्यन्वयः। उक्तदोषजातं सांख्यस्य मतं मोक्षकामिणा नाऽऽदर्तव्यमिति ज्ञापनार्थमुक्तं न तु द्वेषपक्षपातादित्याशयेनाऽऽह–इति नाऽऽदर्तव्येति।

एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्न, अभावात्। सत्सु हि शास्त्रप्रणेत्रादिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकं वेति विकल्पना स्यात्। न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेत्रादयस्ततो भिन्नाः सन्ति तदभाव एवं विकल्पनैवानुपपन्ना। अभ्युपगत आत्मैकत्वे प्रमाणार्थश्चाभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता तदभ्युपगमे च विकल्पानुपपत्तिमाह शास्त्रं "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इत्यादि। शास्त्रप्रणयनाद्युपपत्तिं चाऽऽहान्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये, "यत्र हि द्वैतमिव भवति" इत्यादि विस्तरतो वाजसनेयके।

अत्र च विभक्ते विद्याविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो न तार्किकवादभटप्रवेशो वेदान्तराजप्रमाणबाहुगुप्त इहात्मैकत्वविषय इति।

आत्मैकत्वपक्षेऽपि निरसनीयबन्धाभावाच्छास्त्रप्रणयनानर्थक्यमिति शङ्कते—एकत्वेऽपीति। किमात्मैकत्वनिश्चयवन्तं प्रति तस्याऽऽनर्थक्यमुच्यते तद्विपरीतं प्रति वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रति प्रणयनाभावादानर्थक्यदोषाभावमाह— नाभावादिति। दोषापादनाभावादित्यर्थः। सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—न ह्यात्मैकत्व इति। निश्चित इति शेषः। तदभावे शास्त्रप्रणेत्राद्यभाव इयं कल्पनैवार्थवदनर्थकं चेति विकल्पनैवानुपपन्नेत्यर्थः। नैवानुपपन्नेति पाठे तु तदभाव इत्यनेनैकत्वनिश्चयाभावोऽभिधीयते। तदानीं निरसनीयबन्धादिसत्त्वादियं कल्पना बन्धनिवृत्त्यर्थं शास्त्रप्रणयनकल्पना नानुपपन्नेति योज्यम्। किञ्चाऽऽत्मैकत्वनिश्चये जाते तन्निश्चयजनकत्वेन शास्त्रार्थवत्त्वस्य स्वानुभवसिद्धत्वात्तेनेयं शङ्का कर्तुमपि न शक्येत्याह— अभ्युपगत इति। प्रमाणार्थ इति। प्रमाणस्य शास्त्रस्यार्थः प्रयोजनमित्यर्थः। एकत्वनिश्चयवन्तं प्रति शास्त्रानर्थक्यकल्पनाभावः श्रुत्याऽप्युक्त इत्याह— तदभ्युपगमे चेति। अत्राभ्युपगमो निश्चयः। एकत्वनिश्चयाभावदशायां तु निरसनीयारोपितबन्धसत्त्वान्नाऽऽनर्थक्यं तदपि श्रुत्योक्तमित्याह—शास्त्रप्रणयनेति। अनेन द्वितीयकल्पो निरस्तः। श्रुतिगतं यत्रपदं व्याचष्टे—अन्यत्रेति।

अथर्वणीयमन्त्रोपनिषदि द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युपक्रम्यापरविद्या ऋग्वेदादिरूपा परात्वदृश्यत्वादिगुणकप्रत्यस्तमितसर्वद्वैतवस्तुविषयेत्युक्त्या विद्याविद्ययोर्विषयभेदः शास्त्रस्याऽऽदावेव सूचित इत्याह—अत्र चेति। अद्वैतवादे सर्वशङ्कानां श्रुतिप्रामाण्येनैव निरासात्तार्किकोत्प्रेक्षितशङ्काशूकस्यापि नात्र प्रवेश इत्युपसंहरति—अत इति। राजप्रमाणेति। प्रमाणराजेत्यर्थः। राजदन्तादित्वात्परनिपातः। वेदान्तप्रमाणमेव राजेव राजा तद्ग्राहवस्तदुक्तन्यायास्तैर्गुप्त आत्मैकत्वमेव विषय इव देश इव देशो रक्षणीयत्वात्स तार्किकभटैर्योधैर्न

ईश्वरेणेव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथम् ?—

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनः ।

एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदवत्त्वाद्ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थकर्तृत्वादिदोषश्च ।

यस्तु दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि कर्तर्युपचाराद्राजा कर्तेति सोऽत्रानुपपन्नः । "स ईक्षाञ्चक्रे" इति श्रुतेर्मुख्यार्थबाधनात्प्रमाणभूतायाः । तत्र हि गौणी कल्पना शब्दस्य यत्र मुख्यार्थो न सम्भवति । इह त्वचेतनस्य मुक्तबद्धपुरुषविशेषापेक्षया कर्तृकर्मदेशकालनिमित्तापेक्षया च बन्धमोक्षादिफलार्था नियता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्तृत्वपक्षे तूपपन्ना ॥ ३ ॥

स पुरुष उक्तप्रकारेणेक्षित्वा प्राणं हिरण्यगर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधा-

---

प्रवेश्य इत्यन्वयः । पूर्ववाद्युक्तं दोषं निराकरोति–एतेनेति । उपाधिकृता अनेकाः शक्तयः साधनानि च तत्कृतस्य भेदस्यानेकत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । आत्मेति । आत्मनो योऽनर्थः संसारस्तत्कर्तृत्वमित्यर्थः आदिशब्देनाऽऽप्तकामत्वेन प्रयोजनापेक्षानुपपत्तिः सङ्गृहीता । कल्पनया स्वव्यतिरिक्तस्य जीवस्य सत्त्वात्तस्य संसारो नाऽऽत्मनः । तदीयकर्मफलदानार्थं चाऽऽप्तकामस्यापि सृष्ट्यादिप्रवृत्तिः संभवति । सर्वव्यवहारस्यापि स्वप्नतुल्यत्वाद्वा स्वप्न इव सर्वमप्युपपद्यत इति सूत्रभाष्यादावेव परिहृत इत्यर्थः ।

सांख्येन स्वपक्षे पुरुषशब्दस्येक्षणस्य चोपपत्तिरुक्ता तामनूद्य निराकरोति–यस्त्विति । यजमानः प्रस्तर इत्यादावुपचारो दृष्ट इत्याशङ्क्याऽऽह–तत्र हि गौणीति । प्रधानपक्षे न केवलमीक्षणश्रुत्यनुपपत्तिर्वस्तुतस्तस्य स्रष्टृत्वमपि न संभवतीत्याह—इह त्विति । मुक्तान्वर्जयित्वा बद्धान्प्रत्येव प्रवृत्तिः कर्तृकर्माद्यपेक्षया बन्धमोक्षादिशब्दितभोगापवर्गार्था व्यवस्थिता प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । अनेन पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्तत इति यदुक्तं शङ्कावसरे तन्निरस्तम् । ईश्वरकारणवादे तु न कोऽपि दोष इत्याह–यथोक्तेति ॥ ३ ॥

एवं परपक्षं निराकृत्य प्रकृतश्रुतिव्याख्यानं कुर्वन्स प्राणमसृजतेत्यस्य तात्पर्यार्थमाह–ईश्वरणेवेति । राज्ञेवेत्यर्थः । अक्षरार्थं प्रश्नपूर्वकमाह–कथमिति । हिरण्यगर्भाख्यमिति । हिरण्यगर्भ इत्याख्या येनोपाधिनाऽऽत्मनो भवति तं

सोऽन्यक्रिययाऽऽत्मनि क्रियाकामी षोडशकलः पुरुषः प्राणमाधिदैविकं सर्वप्राणिसूत्रभूतमसृजतोत्पादितवान् । तावता च संसारयात्राया निर्वाहमपश्यञ्श्रद्धाया अप्यन्याः

रमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान् । अतः प्राणाच्छ्रद्धां सर्वप्राणिनां शुभकर्मप्रवृत्तिहेतुभूताम् । ततः कर्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभूतान्यसृजत । खं शब्दगुणम् । वायुं स्वेन स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं द्विगुणम् । तथा ज्योतिः स्वेन रूपेण पूर्वाभ्यां च विशिष्टं त्रिगुणं शब्दस्पर्शाभ्याम् । तथाऽऽपो रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च चतुर्गुणाः । तथा गन्धगुणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च पञ्चगुणा पृथिवी । तथा तैरेव भूतैरारब्धमिन्द्रियं द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्मार्थं च दशसंख्यम् । तस्य चेश्वरमन्तःस्थं संशयसङ्कल्पलक्षणं मनः । एवं प्राणिनां कार्यं कारणं च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं व्रीहियवादिलक्षणमन्नम् । ततश्चान्नादद्यमानाद्वीर्यं सामर्थ्यं बलं सर्वकर्मप्रवृत्तिसाधनम् । तद्वीर्यवतां च प्राणिनां

बुद्ध्यभिन्नं सर्वप्राणं समष्टिप्राणमित्यर्थः । यथाश्रुते कस्मिन्नहमुत्क्रान्त इत्यादिनाऽऽत्मन उत्क्रान्त्याद्युपाधिसृष्टेः प्रस्तुतत्वाद्धिरण्यगर्भस्य जीवस्यातथात्वादुपक्रमविरोधापत्तेः । हिरण्यगर्भाख्यमित्युक्तिस्त्वात्मनो हिरण्यगर्भादिसंसारिभावोऽप्येतदुपाधिक इति सूचयितुमिति बोध्यम् । तस्य समष्टित्वमाह—सर्वेति । अन्तरात्मानमिति । सर्वस्थूलशरीरान्तरत्वादात्मबुद्धिगोचरत्वाच्चान्तरात्मा स इत्यर्थः । तत इत्यानन्तर्यार्थेयं पञ्चमी । एवमुत्तरत्रापि । न च भूतकार्यत्वात्प्राणस्य कथं ततः पूर्वकालीनत्वमिति वाच्यम् । सत्यम् , सूक्ष्मभूतसृष्ट्यनन्तरं प्राणमसृजतेति कल्पनीयत्वात् । न चैतदनन्तरं भूतसृष्ट्युक्तिविरोधशङ्का, तस्याः पञ्चीकृतस्थूलभूतविषयत्वोपपत्तेः । अत एव भोगसाधनाधिष्ठानानीत्युक्तम् , सूक्ष्माणां तथात्वायोगात् । न चैवमपि स्थूलभूतसृष्ट्यनन्तरमिन्द्रियमनःसृष्ट्युक्तिविरोधः । भूतारब्धदेहाधिष्ठितानामेव तेषां कार्यक्षमत्वेन तेषां तदनन्तरत्वोक्तिरिति भावः । भोगसाधनाधिष्ठानत्वं भूतानां तत्कारणत्वादित्याह—कारणभूतानीति । तेषां भूतानां लक्षणतया खं शब्दगुणमित्यादिनाऽसाधारणगुणा उक्ताः । पूर्वपूर्वगुणानुवृत्तिस्तु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरोपादानत्वसूचनार्थं स्थौल्यतारतम्यसिद्ध्यर्थं चोक्तेति बोध्यम् । वायुमिति । श्रुतौ वायुरित्यादिप्रथमा द्वितीयार्था , प्राणमसृजतेति द्वितीययोपक्रमात् । तैरेवेति । अपञ्चीकृतावस्थायामित्यर्थः । तस्य चेश्वरमिति । नियामकमित्यर्थः ।

पञ्चदश कलाः ससर्जेत्याह—प्राणादुक्ताद्धिरण्यगर्भाद्भूतसूक्ष्मात्सर्वकारणाद्ब्रह्मणः प्रथमजाच्छ्रद्धामास्तिक्यबुद्धिमसृजतेत्यनुवर्तते । इदानीं शेषाण्यपि गणयति—खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी, स्थूलानि पञ्च महाभूतानि । इन्द्रियं मनः, भौतिकं ज्ञानकर्माख्यं चक्षुरादिकं वागादिकं च दशकमिन्द्रियं मनोऽन्तःकरणमन्नं प्रसिद्धं व्रीह्यादिकमदनीयमन्नादुक्ताद्वीर्यं

अन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥४॥

कथम्—

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं

तपो विशुद्धिसाधनं सङ्कीर्यमाणानाम् । मन्त्रास्तपोविशुद्धान्तर्वहिःकरणेभ्यः कर्मसाधनभूता ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः । ततः कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोकाः कर्मणां फलम् । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नाम च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्यादिदोषबीजापेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशकमक्षिकाद्याः स्वप्नदृक्सृष्टा इव च सर्वपदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम् ॥ ४ ॥

स दृष्टान्तः । यथा लोक इमा नद्यः स्यन्दमानाः स्रवन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्योपगस्या-

---

सङ्कीर्यमाणानामिति । अविशुद्धसत्त्वतया पापाचरणेन तैः पापैः सङ्कीर्यमाणानां सङ्करपरिहाराय चित्तशुद्धिसाधनं तपोऽसृजतेत्यर्थः । फलमिति । लोक्यते भुज्यत इति लोकः फलमित्यर्थः । नाम चेति । ब्राह्मणादिनाम्नोक्तव्यवहारासङ्करार्थमित्यर्थः । नन्वीश्वरसृष्टत्वोक्त्या कलानां सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । आरोपे शुक्तिरजतादौ सृष्टत्वव्यवहाराभावादित्याशङ्क्याङ्गुल्यवष्टम्भनेत्रमर्दनादिना प्रयत्नेन सृष्टस्य द्विचन्द्रमशकमक्षिकादेरारोपत्वदर्शनात् । अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इति सृष्टत्वेनोक्तस्वप्नपदार्थस्य च भ्रमत्वदर्शनान्नैवमित्याह–एवमेता इति । अविद्याकामकर्मादिदोषरूपं यद्बीजं तदपेक्षया तत्साधनीकृत्येत्यर्थः । तैमिरिकशब्दो नेत्रेऽङ्गुल्यवष्टम्भाद्युपलक्षणार्थः एवमात्मप्रतिपत्त्यर्थमप्यारोपमुक्त्वा तदपवादमवतारयति–पुनस्तस्मिन्नेवेति ॥ ४ ॥

ग्रामादिवद्भेदेन गन्तव्यत्वभ्रमं वारयति–आत्मभाव इति । अस्तशब्देन नाशो नाभिधीयते भेदकोपाधिनामरूपयोर्नाशेऽपि स्वरूपस्य समुद्रात्मना

शरीरेन्द्रियसामर्थ्यं तपः शरीरशोषणादिरूपं मन्त्रा ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः कर्म ज्योतिष्टोमादिरूपं लोकाः कर्मफलभूताः सोमलोकाद्या लोकेषु चोक्तेषु चशब्दादन्येष्वपि नाम [च] देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि नामधेयम् ॥ ४ ॥

इदानीं पुरुषस्यास्य निमित्तमात्रत्वं न तूपादानत्वमितीमां शङ्कां वारयितुं दृष्टान्तेन षोडशकलानां पुरुष उपसंहारमाह–स दृष्टान्तः, यथा दृष्टान्त इमाः प्रत्यक्षा नद्यो गङ्गाद्याः सरितः स्यन्दमानाश्चलन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रे गमनं यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं

गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चाऽऽसां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो

ऽस्तं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति। तासां चास्तं गतानां भिद्येते विनश्येते (श्यतो ?) नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे। तद्भेदे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते तद्वस्तूदकलक्षणमेवं यथाऽयं दृष्टान्तः। उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्यास्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि समन्ताद्द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्य यथाऽर्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्ता सर्वतस्तद्वदिमाः षोडश कलाः प्राणाद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य तथैवास्तं गच्छन्ति। भिद्येते चाऽऽसां नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्या रूपं च यथास्वम्। भेदे च नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्म-

---

विद्यमानत्वादित्याह–नामरूपतिरस्कारमिति। पूर्वरूपतिरस्कारमित्यर्थः। तद्वस्त्विति। नामरूपनाशानन्तरं परिशिष्टमुदकलक्षणं वस्तु समुद्र इत्येवोच्यत इत्यन्वयः। पुरुषस्येति कर्मणि षष्ठी। पुरुषं स्वात्मरूपम्। परितः सर्वं स्वरूपत्वेन पश्यत इत्यर्थः। द्रष्टुरित्युक्त आगन्तुकस्य दर्शनस्य कर्ता प्रतीयत इत्यत आह—दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्येति। स्वरूपत्वे दर्शनस्य तत्र कर्तृत्वानुपपत्तेस्तदर्थकतृच्प्रत्ययविरोध इत्याशङ्क्याऽर्कः सर्वतः स्वप्रकाशक इत्यत्र यथा कर्त्रर्थकस्य प्रत्ययस्योपचरितत्वं तद्वदिहापीत्याह–यथाऽर्क इति। नदीनामिवेति। इवशब्दस्तथाशब्दार्थे। यथा नदीनां समुद्रोऽयनं तथा पुरुषोऽयनमित्यन्वयः। अस्तगमनस्वरूपमाह—भिद्येते इति। नामरूपभेद एवास्तगमनमिहेत्यर्थः। यथास्वमिति। यस्य यत्स्वरूपं प्राणाद्यात्मकं तदपि विद्यत इत्यन्वयः। पुरुष इत्येवं प्रोच्यत इत्यस्यार्थमाह–भेदे चेति। यदनष्टमिति। कलानां हि रूपमारोप्याधि-

---

सिन्धुराजं प्राप्य तादात्म्येन सम्बध्यास्तं गच्छन्ति अदर्शनं प्राप्नुवन्ति। अस्तगमनं स्वयमाह–भिद्येते विनश्येते ता(श्यतस्ता)सां नदीनां नामरूपे गङ्गेत्यादिकं नाम शुभ्रमधुरनीलत्वादिकं रूपं, नाम च रूपं च नामरूपे। नामरूपभेदानन्तरं समुद्रः शब्दानुकरणमिति, अनुकरणार्थः। एवमनेन प्रकारेण प्रोच्यते प्रकर्षेण कथ्यते। एवमेवानेनैव प्रकारेणास्य षोडशकलस्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः सर्वतः सर्वसाक्षिण इमाः प्राणाद्या नामान्ताः षोडश कला व्याख्यातम्। पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चाऽऽसां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते। समुद्रस्थले पुरुषेति तासामितिस्थले चाऽऽसामिति पाठतो विशेषः।

भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ।
तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

विद्भिः । य एवं विद्वान्गुरुणा प्रदर्शितकलाप्रलयमार्गः स एष विद्यया प्रविलापितास्वविद्याकामकर्मजनितासु प्राणादिकलास्वकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्युस्तदपगमेऽकलत्वादेवामृतो भवति तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः ॥ ५ ॥

अरा रथचक्रपरिवारा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथाप्रवेशितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः । कलाः प्राणाद्या यस्मिन्पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेद-

---

ष्ठानोभयात्मकं सत्यानृतमिथुनरूपं, तत्राऽऽरोपस्य नामरूपात्मकस्य भेदेऽधिष्ठानात्मकं रूपं पुरुषात्मनोच्यत इत्यर्थः । यथा समुद्रस्वरूपभूतं जलं मेघैराकृष्याभिवृष्टं गङ्गादिनामरूपोपाधिना समुद्राद्भिन्नमिव व्यवह्रियमाणं तदुपाधिविगमे समुद्रस्वरूपमेव प्रतिपद्यत एवमविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादात्मनो भिन्नमिव स्थितं सर्वं जगद्विद्ययाऽविद्याकृतनामरूपविगमे ब्रह्ममात्रतयाऽवशिष्यत इत्यर्थः । एवं प्राणादिकलोपाधिक आत्मनोत्क्रमणादिशब्दितमरणादिव्यवहार इत्युक्तेः प्रयोजनं प्राणादिनिवृत्तावुत्क्रमणादिसर्वसंसारधर्मरहितात्मस्वरूपावस्थानरूपं दर्शयितुं स एष इति वाक्यं व्याचष्टे–य एवं विद्वानित्यादिना ॥ ५ ॥

परिवारा इति । नाभेः परितो नाभौ नेम्यां च प्रोतास्तिर्यक्काष्ठविशेषा इत्यर्थः । यथाप्रवेशिता इति । यथावत्सम्यक्प्रवेशिता इत्यर्थः । माङोऽर्थे व्यति-

---

ततः समुद्रनदीवाक्यवत्पुरुषकलावाक्यं व्याख्येयम् । नदीनां सर्वैः प्राणिभिः प्रत्यक्षीकर्तुमशक्यत्वात्तासामिति निर्देशः । कलानां च प्रतिप्राणिप्रत्यक्षत्वादासामिति । चकारः कैमुतन्यायार्थः । नदीनामसमुद्रजानामपि समुद्रे लयो दृष्टः किमुत पुरुषजानां कलानां पुरुषे लय इति । न चानेनैव निदर्शनेन पुरुषस्यानुपादानत्वं, लयमात्रत्वस्य निदर्शनत्वात् । विवक्षितांशपरित्यागेनान्यत्र निदर्शनाङ्गीकारे सर्वत्रातिप्रसङ्गात् । स कलोपादान एप बुद्धेर्द्रष्टाऽकलो वस्तुतः कलारहितोऽमृतोऽविद्यातत्कार्यतत्संस्कारमरणहेतुशून्यो भवति स्पष्टम् । तत्तस्मिन्षोडशकलाधारेऽकले पुरुष एष श्लोको व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ व्याख्यातम् । कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः स्पष्टम् । तं कलाधारं वेद्यं वेदनीयं साक्षात्करणीयं पुरुषं परिपूर्णं वेद यथा हे शिष्या मद्वचनादवगच्छतान्ये यूयं मद्वचः स्वशिष्येभ्यो वेदयत ब्रह्मविद्यासम्प्रदायं प्रवर्तयतेत्यर्थः । ब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्तने

तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद । नातः परमस्तीति ॥७॥

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं

नीयं पूर्णत्वात्पुरुषं पुरि शयनाद्वा वेद जानीयात् । यथा हे शिष्या मा वो युष्मान्मृत्युः परिव्यथा मा परिव्यथयतु । न चेद्विज्ञायेत पुरुषो मृत्युनिमित्तां व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ । अतस्तन्मा भूद्युष्माकमित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

तानेवमनुशिष्य शिष्यांस्तान्होवाच पिप्पलादः किलैतावदेव वेद्यं परं ब्रह्म वेद विजानाम्यहमेतत् । नातोऽस्मात्परमस्ति प्रकृष्टतरं वेदितव्यमित्येवमुक्तवाञ्शिष्याणामविदितशेषास्तित्वाशङ्कानिवृत्तये कृतार्थबुद्धिजननार्थं च ॥ ७ ॥

ततस्ते शिष्या गुरुणाऽनुशिष्टास्तं गुरुं कृतार्थाः सन्तो विद्यानिष्क्रयमपश्यन्तः किं कृतवन्त इत्युच्यते—अर्चयन्तः पूजयन्तः पादयोः पुष्पाञ्ज-

---

रेकप्रदर्शनेन स्पष्टयति–न चेदिति ॥ ६ ॥

शिष्याणां कृतार्थताबुद्धिजननार्थं तानित्यादि वाक्यं व्याचष्टे-तानेवमिति ॥७॥

प्रकिरणेनेति । प्रक्षेपेणेत्यर्थः । अतः पितृत्वं तवेति ।

"जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः" ॥

इति स्मृतेरित्यर्थः । योऽस्माकमितिहेतूक्तेस्तात्पर्यं वदन्पितृत्वोक्तिमात्रेण विद्यानिष्क्रयार्थं किं दत्तमित्यपेक्षायां स्वशरीरमेव परिचारकतया दासभा-

---

अस्माकं संसारो भविष्यतीति भीतिं मा कुरुत भवतामयं मया वरो दत्त इत्याह–मा वो मृत्युः परिव्यथा वो युष्मान्ब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्तकान्मृत्युर्विपरीतज्ञानरूपो मा परिव्यथा मा परिव्यथयतु । अथवा वेदयथ(था) जानीथ । तज्ज्ञाने लाभमाह–वो ब्रह्मज्ञानिनो मृत्युर्मा परिव्यथाः ॥ इदानीं श्रुतिराह–इत्यनेन प्रकारेण ॥ ६ ॥

तान्भारद्वाजसत्यकामगार्ग्याश्वलायनवैदर्भिकात्यायनान्ह किलोवाचोक्तवानेतावदेवेत्थमेवाहं पिप्पलाद एतत्परं ब्रह्म व्याख्यातं वेद जानामि ॥ एवशब्दव्यावर्त्यं स्वयमाह–नातः परमस्ति, अतोऽस्मादुक्ताद्ब्रह्मज्ञानात्परमधिकं मम वाऽन्यस्य वा नास्ति । इतिः श्लोकसमाप्तौ ॥ ७ ॥

एवं पिप्पलादेनोक्ते सति ते पिप्पलादशिष्या भारद्वाजादयस्तं स्वगुरुं पिप्पलादमर्चयन्तो मनोवाक्कायैर्यथोचितं पूजयन्त इदमुक्तवन्त इत्याह–त्वं पिप्पलाद (दो) हि निश्चितं

तारयसीति नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

इत्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदि षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

इत्यथर्ववेदीया प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥

लिप्रकिरणेन प्रणिपातेन च शिरसा। किम् ऊचुरित्याह—त्वं हि नोऽस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्य विद्यया जनयितृत्वान्नित्यस्याजरामरस्याभयस्य। यस्त्वमेवास्माकमविद्याया विपरीतज्ञानाज्जन्मजरामरणरोगदुःखादि ग्राहादपारादविद्यामहोदधेर्विद्याप्लवेन परमपुनरावृत्तिलक्षणं मोक्षाख्यं महोदधेरिव पारं तारयस्यस्मानित्यतः पितृत्वं तवास्मान्प्रत्युपपन्नमितरस्मात्। इतरोऽपि हि पिता शरीरमात्रं जनयति तथाऽपि स प्रपूज्यतमो लोके किमु वक्तव्यमात्यन्तिकाभयदातुरित्यभिप्रायः। नमः परमऋषिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो नमः परमऋषिभ्य इति द्विर्वचनमादरार्थम् ॥ ८ ॥

इति प्रश्नोपनिषदि षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्कृतं प्रश्नोपनिषद्भाष्यं समाप्तिमगमत् ॥

वेन गुरवे दत्तमित्याह—इतरस्मादिति। पितृत्वादेव किं पूज्यतरत्वं (?) परिचार्यत्वं स्वामित्वं (?) किमु वक्तव्यमित्यर्थः। अत एव वाजसनेयके मां चापि सह दास्यायेतीत्युक्तमिति भावः ॥ ८ ॥

इत्यानन्दज्ञानविरचितप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिताथर्वणप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता।

इति सटीकभाष्योपेता प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥

नोऽस्माकं भारद्वाजादीनां पिता जनकः। पितृत्व उपपत्तिमाह—यः प्रसिद्धो गुरुरस्माकं भारद्वाजादीनामविद्याया आवरणविक्षेपशक्तेः सर्वानर्थमूलायाः परं पारमगाधजलायाः सिन्धोरिव परतीरमविद्यालेशशून्यमानन्दात्मानमित्यर्थः। तारयसि दर्शयसि। इत्यनेन प्रकारेण। नमो नमस्कारः परमर्षिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽतीन्द्रियब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो ब्रह्मादिभ्यः। नमः परमर्षिभ्यो व्याख्यातम्। वाक्याभ्यास उपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥

इति प्रश्नोपनिषदि षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दात्मकपूज्यपादशिष्यस्य श्रीशङ्करानन्दभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥

* ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः *

सदीपिकाऽऽनन्दगिरिकृतटीकाद्वयसंवलित-
शाङ्करभाष्योपेता—
मुण्डकोपनिषत्

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

* ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः *

---

* अथ शाङ्करभाष्यम् *

ॐ ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणोपनिषत्—

---

* आनन्दगिरिटीका *

यदक्षरं परं ब्रह्म विद्यागम्यमितीरितम् ।
यस्मिञ्ज्ञाते भवेज्ज्ञातं सर्वं तत्स्यामसंशयम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोपनिषद्गर्भोपनिषदाद्या अथवर्णवेदस्य बह्वय उपनिषदः सन्ति । तासां शारीरकेऽनुपयोगित्वेनाव्याचिख्यासितत्वाददृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्याद्यधिकरणोपयोगितया मुण्डकस्य व्याचिख्यासितस्य प्रतीकमादत्ते—ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणोपनिषदिति । व्याचिख्यासितेति शेषः । नन्वियमुपनिषन्म-

---

* अथ नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिका *

नारायणपदद्वन्द्वं नारायणपरायणः ।
नरं नारायणं नत्वा नरो नारायणाह्वयः ॥ १ ॥
आथर्वणरहस्येषु नानाशाखान्वितेषु च ।
तनुते तनुवाक्येन निगूढार्थप्रदीपिकाम् ॥ २ ॥ युग्मम् ।
चीर्णे शिरोव्रतेऽध्येयं तेन मुण्डकमुच्यते ।
खण्डषट्कं त्रिमुण्डं च शौनकीयं श्रुतेः शिरः ॥ ३ ॥
तत्रोपनिषदां तावदनुबन्धचतुष्टयम् ।
प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं गतिं दध्मो गुरूक्तितः ॥ ४ ॥

—अस्याश्च विद्यासम्प्रदायकर्तृपारम्पर्यलक्षणसम्बन्धमादावेवाऽऽह स्वयमेव स्तुत्यर्थम्। एवं हि महद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽऽयासेन लब्धा विद्येति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति। स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायां सादराः प्रवर्तेरन्निति। प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणसम्बन्धमुत्तरत्र वक्ष्यति—"भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादिना। अत्र चापरशब्दवाच्यायामृग्वेदादिलक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणाविद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा परापरविद्याभेदकरणपूर्वकमविद्यायामन्तरे

न्त्ररूपा मन्त्राणां चेषे त्वेत्यादीनां कर्मसम्बन्धेनैव प्रयोजनवत्त्वम्। एतेषां च मन्त्राणां कर्मसु विनियोजकप्रमाणानुपलम्भेन तत्सम्बन्धासम्भवान्निष्प्रयोजनत्वाद्व्याचिख्यासितत्वं न सम्भवतीति शङ्कमानस्योत्तरम्। सत्यं, कर्मसम्बन्धाभावेऽपि ब्रह्मविद्याप्रकाशनसामर्थ्याद्विद्यया सम्बन्धो भविष्यति। ननु विद्यायाः पुरुषकर्तृकत्वात्तत्प्रकाशकत्वेऽस्या उपनिषदोऽपि पौरुषेयत्वप्रसङ्गात्पाक्षिकपुरुषदोषजत्वशङ्कयाऽप्रामाण्याद्व्याचिख्यासितत्वं नोपपद्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—अस्याश्चेति। विद्यायाः सम्प्रदायप्रवर्तका एव पुरुषा न तूत्प्रेक्षया निर्मातारः। सम्प्रदायकर्तृत्वमपि नाधुनातनं येनानाश्वासः स्यात्। किन्त्वनादिपारम्पर्यागतम्। ततोऽनादिप्रसिद्धब्रह्मविद्याप्रकाशनसमर्थोपनिषदः पुरुषसम्बन्धः सम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षण एव तमादावेवाऽऽहेत्यर्थः। विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वमेव पुरुषाणाम्। यथा विद्यायाः पुरुषसम्बन्धस्तथैवोपनिषदोऽपि। यदि पुरुषसम्बन्धो विवक्षितः पौरुषेयत्वपरिहाराय तर्हि तथाभूतसम्बन्धाभिधायकेनान्येन भवितव्यं, स्वयमेव स्वसम्बन्धाभिधायकत्वे स्ववृत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह—स्वयमेव स्तुत्यर्थमिति। विद्यास्तुतौ तात्पर्यान्न स्ववृत्तिर्दोष इत्यर्थः। स्तुतिर्वा किमर्थेत्यत आह—श्रोतृबुद्धीति। प्रवर्तेरन्निति पाठो युक्तः, वृतुधातोरात्मनेपदित्वात्। विद्याया यत्प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोऽपि प्रयोजनं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयोजनसम्बन्धमाह—प्रयोजनेन त्विति। संसारकारणनिवृत्तिर्ब्रह्मविद्याफलं चेत्तर्ह्यपरविद्ययैव तन्निवृत्तेः सम्भवान्न तदर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाशकोपनिषद्व्याख्यातव्येत्याशङ्क्याऽऽह—अत्र चेति। संसारकारणविद्यादिदोषस्तन्निवर्तकत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकाया न सम्भवत्यविरोधात्। नहि शतशोऽपि प्राणायामं कुर्वतः शुक्तिदर्शनं विना तदविद्यानिवृत्तिर्दृश्यते। ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणाविद्यानिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा ब्रह्मविद्यामाहेति सम्बन्धः। किञ्च परमपुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः परविद्यात्वं निकृष्टसंसारफलत्वेन च कर्मविद्याया अपरविद्यात्वम्। ततः समाख्याबलादपरविद्याया मोक्षसाधनत्वाभावोऽवगम्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—परापरेति। यद्वाऽऽहुः कर्मजडाः केवलब्रह्मविद्यायाः

वर्तमाना इत्यादिना ४, तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादलभ्यां ब्रह्मविद्यामाह-परीक्ष्य लोकानित्यादिना । प्रयोजनं चासकृद्ब्रवीति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति । परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधिकारस्तथाऽपि संन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति भैक्ष्यचर्यां चरन्तः संन्यासयोगादिति च ब्रुवन्दर्शयति । विद्याकर्मविरोधाच्च । न हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि सम्पाद-

---

कर्तृसंस्कारत्वेन कर्माङ्गत्वात्स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधनत्वं नास्तीति तदनन्तर-श्रुत्यैव निराकृतमित्याह-तथा परप्राप्तिसाधनमिति । ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मणो निन्दा न स्यात् । न खल्वङ्गविधानाय प्रधानं विनिन्द्यते । अत्र तु सर्वसाध्यसाधननिन्दया तद्विषयवैराग्याभिधानपूर्वकं परप्राप्तिसाधनं ब्रह्म-विद्यामाह । अतो ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात्तत्प्रकाशकोपनिषदां न कर्तु-स्तावकत्वमित्यर्थः । यद्युपनिषदां स्वतन्त्रब्रह्मविद्याप्रकाशकत्वं स्यात्तर्हि तदध्येतॄणां सर्वेषामेव किमिति ब्रह्मविद्या न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—गुरुप्रसाद-लभ्यामिति । गुर्वनुग्रहादिसंस्काराभावात्सर्वेषां यद्यपि न भविष्यति तथाऽपि विशिष्टाधिकारिणां भविष्यतीति भावः । ननु स्वतन्त्रा चेद्ब्रह्मविद्या तर्हि प्रयोजनसाधनं न स्यात् । सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोः प्रवृत्तिनिवृत्ति-साध्यतावगमात्तत्राऽऽह-प्रयोजनं चेति । स्मरणमात्रेण विस्मृतसुवर्णलाभे सुखप्राप्तिप्रसिद्धे रज्जुतत्त्वज्ञानमात्राच्च सर्पजन्यभयकम्पादिदुःखनिवृत्ति-प्रसिद्धेश्च न प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वं प्रयोजनस्यैकान्तिकम् । अतो विश्रब्धं श्रुतिः प्रयोजनसम्बन्धं विद्याया असकृद्ब्रवीति । तस्मात्तत्प्रकाशकोपनिषदो व्याख्येयत्वं सम्भवतीत्यर्थः । यच्चाऽऽहुरेकदेशिनः स्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थाव-बोधफलस्य त्रैवर्णिकाधिकारत्वादधीतोपनिषज्जन्ये ब्रह्मज्ञानेऽस्त्येव सर्वेषाम-धिकारः । ततः सर्वाश्रमकर्मसमुच्चितैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति तत्राऽऽह—ज्ञानमात्र इति । सर्वस्वत्यागात्मकसंन्यासनिष्ठव परब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति वेदो दर्शयति । तादृशसंन्यासिनां च कर्मसाधनस्य स्वस्याभावान्न कर्मसम्भवः । आश्रमधर्मोऽपि शमदमाद्युपबृंहितविद्याभ्यासनिष्ठत्वमेव । तेषां शौचाचमना-दिरपि तत्त्वतो नाऽऽश्रमधर्मो लोकसङ्ग्रहार्थत्वात् । ज्ञानाभ्यासेनैवापावनत्व-निवृत्तेः । "नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते" इति स्मरणात् । त्रिषवण-स्नानविध्यादेरज्ञसंन्यासिविषयत्वात् । अतः कर्मनिवृत्त्यैव साहित्यं ज्ञानस्य न कर्मणेत्यर्थः । इतश्च न कर्मसमुच्चिता विद्या मोक्षसाधनमित्याह—विद्याकर्म-विरोधाच्चेति । अकर्तृ ब्रह्मैवास्मीति करोमि चेति स्फुटो व्याघात इत्यर्थः । यदा ब्रह्मात्मैकत्वं विस्मरति तदोत्पन्नविद्योऽपि करिष्यति ततः समुच्चयः सम्भाव्यत

यितुं शक्यम् । विद्यायाः कालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वात्कालसङ्कोचानुपपत्तिः । यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृत्वादि लिङ्गं न तत्स्थितन्यायं बाधितुमुत्सहते । नहि विधिशतेनापि तमःप्रकाशयोरेकत्र सद्भावः शक्यते कर्तुं किमुत लिङ्गैः केवलैरिति । एवमुक्तसम्बन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽल्पाक्षरं ग्रन्थविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति परं वा ब्रह्म गमयत्य विद्यादिसंसारकारणं चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत्, उपनिपूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ।

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।

ब्रह्मा परिवृढो महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिशेत इति । देवानां द्योतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन्प्रथमोऽग्रे वा सम्बभूवाभिव्यक्तः सम्यक्स्वातन्त्र्येणेत्यभिप्रायः। न तथा यथा धर्माधर्मवशात्संसारिणोऽन्ये जायन्ते । "योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः" इत्यादिस्मृतेः। विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्तोत्पादयिता । भुवनस्योत्पन्नस्य

इति न वाच्यमित्याह–विद्याया इति । ननु गृहस्थानामङ्गिरःप्रभृतीनां विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकत्वदर्शनाद् गृहस्थाश्रमकर्मभिः समुच्चयो लिङ्गादवगम्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—यत्त्विति । लिङ्गस्य न्यायोपबृंहितस्यैव गमकत्वाङ्गीकारात्समुच्चये च न्यायाभावात्प्रत्युत विरोधदर्शनान्न लिङ्गेन समुच्चयसिद्धिः। सम्प्रदायप्रवर्तकानां च गार्हस्थ्यस्याऽऽभासमात्रत्वात्तत्त्वानुसन्धानेन मुहुर्मुहुर्बाधात् ।

"यस्य मे चास्ति सर्वत्र यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किञ्चन दह्यते ॥"

इत्युद्गारदर्शनात्कर्माभासेन न समुच्चयः स्यात्तत्र च विधिर्न दृश्यत इति भावः । साधितं व्याख्येयत्वमुपसंहरति--एवमिति । ग्रन्थे कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग इति शङ्कायामुपनिषच्छब्दवाच्यविद्यार्थत्वाल्लाक्षणिक इति दर्शयितुं विद्याया उपनिषच्छब्दार्थत्वमाह— य इमामिति । आत्मभावेनेति । प्रेमास्पदतये·

अत्र क्षुद्रोपनिषत्स्वष्टाविंशतिरथर्वशाखीयानि । तदुक्तमथर्वपरिशिष्टे "अष्टाविंशत्युपनिषदानि ब्रह्मवेदस्य । १ मुण्डाः । २ प्रश्नाः । ३ ब्रह्मविद्या । ४ क्षुरिका । ५ चूलिका । ६ अथर्वशिरः । ७ अथर्वशिखा । ८ गर्भोपनिषत् । ९ महोपनिषत् । १० ब्रह्मोपनिषत् । ११ प्राणाग्निहोत्रम् । १२ नादबिन्दुः । १३ ब्रह्मबिन्दुः । १४ अमृतबिन्दुः । १५ ध्यानबिन्दुः । १६ तेजबिन्दुः । १७ योगशिखा । १८ योगतत्त्वम् । १९ नीलरुद्रः । २० कालाग्निरुद्रः । २१ तापिनी । २२ एकदण्डी । २३ संन्यासविधिः । २४ आरुणिः । २५ हंसः ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये । स एवं प्रख्यातमहत्त्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्याम् "येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्" इति विशेषणात्परमात्मविषया हि सा । ब्रह्मणा वाऽग्रजेनोक्तेति ब्रह्मविद्या । तां सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः । सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव विज्ञायत इति, "येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौति । विद्यामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठश्चासौ पुत्रश्चानेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृष्ट इति ज्येष्ठस्तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राहोक्तवान् ॥ १ ॥

त्यर्थः । अनर्थपूगं क्लेशसमूहं निशातयति शिथिलीकरोत्यपरिपक्वज्ञानाद् द्वित्रैर्जन्मभिर्मोक्षसम्भवादित्यर्थः ।

"ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥"

इति स्मरणाद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिक्रम्य वर्तत इति परिवृढत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

"योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एष स्वयमुद्बभौ ॥"

'स्वयमुद्भूतः शुक्रशोणितसंयोगमन्तरेणाऽऽविर्भूतः'-इति स्मृतेः स्वातन्त्र्यं गम्यत इत्यर्थः । वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या । तच्च ब्रह्म सर्वाभिव्यञ्जकम् । ततः सर्वविद्यानां व्यञ्जकतयाऽऽश्रीयत इति सर्वविद्याश्रयाऽथवा सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा परिसमाप्तिर्भवति यस्यामुत्पन्नायां ज्ञातव्याभावात्सा सर्वविद्याप्रतिष्ठेत्याह- सर्वविद्यावेद्यं वेति ॥ १ ॥ २ ॥

---

२६ परमहंसः । २७ नारायणोपनिषदम् । २८ वैतथ्यं च" इति । उपनिषज्ज्ञानं तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते । तस्य विषयो ब्रह्म प्रयोजनं मुक्तिः प्रयोजनेन विद्यायाः प्रकाश्यप्रकाशकलक्षणः सम्बन्धः । साधनचतुष्टयसम्पन्नोऽधिकारी । साधनानि यथा—इहामुत्रार्थफलभोगविरागो नित्यानित्यवस्तुविवेकः शमदमादिसम्पन्मुमुक्षुत्वं चेति । विद्यायाः साम्प्रदायिकतावेदनायाऽऽख्यायिकारूपमितिहासमाह—ब्रह्मा देवानामिति । ब्रह्मा विरिञ्चिः ।

ब्रह्मा विरिञ्चिद्विजयोर्ऋत्विक्चन्द्रार्कयोगयोः ।
ब्रह्म प्रोक्तं तपोऽध्यात्मवेदजातिषु सूरिभिः" ॥ इति विश्वः ।

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।
स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥२॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

यामेतामथर्वणे प्रवदेत्तावद्ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा तामेव ब्रह्मणः प्राप्तामथर्वा पुरा पूर्वमुवाचोक्तवानङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने ब्रह्मविद्याम् । स चाङ्गिर्भारद्वाजाय भरद्वाजगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनाम्ने प्राह प्रोक्तवान् । भारद्वाजोऽङ्गिरसे स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्मात्परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामङ्गिरसे प्राहेत्यनुषङ्गः ॥ २ ॥

शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालो महागृहस्थोऽङ्गिरसं भारद्वाजशिष्यमाचार्यं विधिवद्यथाशास्त्रमित्येतत् ; उपसन्न उपगतः सन्पप्रच्छ पृष्टवान् । शौनकाङ्गिरसोः सम्बन्धादर्वाग्विधिवद्विशेषणादुपसदनविधेः पूर्वेषामनियम इति गम्यते । मर्यादाकरणार्थं मध्यदीपिकान्यायार्थं वा विशेषणम् , अस्मदादिष्वप्युपसदनविधेरिष्टत्वात् । किमित्याह–कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते । नु इति वितर्के भगवो हे भगवन्सर्वं यदिदं विज्ञेयं विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मिञ्ज्ञाते सर्वविद्भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवाञ्शौनकस्तद्विशेषं विज्ञातुकामः सन्कस्मिन्निति वितर्कयन्पप्रच्छ । अथवा लोकसामान्यदृष्ट्या ज्ञात्वैव पप्रच्छ । सन्ति लोके सुवर्णादिशकलभेदाः सुवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना लौकिकैः । तथा किं न्वस्ति सर्वस्य जगद्भेदस्यैकं कारणम् । यदेकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति ।

प्रश्नबीजमाह–एकस्मिन्निति । उपादानात्कार्यस्य पृथक्सत्त्वाभावादुपादाने ज्ञाते तत्कार्यं ततः पृथङ्नास्तीति ज्ञातं भवतीति सामान्यव्याप्तिस्तद्बलाद्वा

देवा इन्द्रादयः । अध्यात्मम् । ब्रह्माऽऽत्मा । देवा वागादयः । प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । अथर्वशब्दोऽकारान्तो नान्तश्च । प्राह कथितवान् । छन्दसि कालानियमः ॥ १ ॥

प्रवदेत प्रावदत् अङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने । सोऽङ्गिरा भारद्वाजाय भरद्वाजगोत्राय सत्यवहनाम्ने । परा निर्गुणब्रह्मप्रतिपादिका । अवरा धर्माधर्मसाधनतत्फलगुणब्रह्मप्रतिपादिका । तयोः कर्मधारये परावरा ताम् । यद्वा—यस्मात्परस्मादवरेण प्राप्ता परावरा ताम् ॥ २ ॥

विधिवदुपसन्नः समित्पाण्यादिधर्मेणोपगतः ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो

नन्वविदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा प्रश्नो युक्तः । सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा कस्मिन्निधेयमिति । न, अक्षरबाहुल्यादायासभीरुत्वात्प्रश्नः सम्भवत्येव किन्त्वेकस्मिन्विज्ञाते सर्ववित्स्यादिति ॥ ३ ॥

तस्मै शौनकायाङ्गिरा आह किलोवाच । किमित्युच्यते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति । एवं ह स्म किल यद्ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिनो वदन्ति । के ते इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा च धर्माधर्मसाधनतत्फलविषया । ननु कस्मिन्विदिते सर्वविद्भवतीति शौनकेन पृष्टं तस्मिन्वक्तव्येऽपृष्टमाहाङ्गिरा द्वे विद्ये इत्यादिना । नैष दोषः, क्रमापेक्षत्वात्प्रतिवचनस्य । अपरा हि विद्याऽविद्या सा निराकर्तव्या । तद्विषये हि विदिते न किञ्चित्तत्त्वतो विदितं स्यादिति, निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति न्यायात् ॥ ४ ॥

तत्र काऽपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि षडेषाऽपरा विद्या । अथेदानीमियं परा विद्योच्यते यया यद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरमधिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्यर्थ-

---

पप्रच्छेत्याह—अथवेति । प्रश्नाक्षराज्ञस्यमाक्षिप्य समाधत्ते—नन्वविदिते हीत्यादिना । किमस्ति तदिति प्रयोगेऽक्षरबाहुल्येनाऽऽयासः स्यात्तद्भीरुतया कस्मिन्नित्यक्षराज्ञस्ये लाघवात्प्रश्न इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

कल्पः सूत्रग्रन्थः । अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः । अविद्याया अपगम एव परप्राप्तिरुपचर्यते । अविद्यापगमश्च ब्रह्मावगतिरेवेति व्याख्यातमस्माभिर्ज्ञातोऽर्थस्तज्ज्ञप्तिर्वाऽविद्यानिवृत्तिरित्येतद्व्याख्यानावसरे । अतोऽधिगमशब्दोऽत्र

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति यत्तद्ब्रह्मविदो वदन्तीत्यन्वयः । तत्राऽऽह—परा चैवापरा चेति । अपराऽवरेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वर्गादिफलसर्वज्ञानसाधनविषयाऽपरेत्याह—ऋग्वेद इत्यादिना ।

"पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश" ॥

व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालादन्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यग्निहोत्रादिलक्षणो न तथेह परविद्याविषये । वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु पर्यवसितो भवति, केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्यतिरिक्ताभावात् । तस्मादिह परां विद्यां सविशेषणेनाक्षरेण विशिनष्टि– यत्तदद्रेश्यमित्यादिना ।

त्वात् । न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य भेदोऽस्ति । अविद्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरम् । ननु ऋग्वेदादिबाह्या तर्हि सा कथं परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनं च । या वेदबाह्याः स्मृतय इति हि स्मरन्ति । कुदृष्टित्वान्निष्फलत्वादनादेया स्यात् । उपनिषदां च ऋग्वेदादिबाह्यत्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्करणमनर्थकम् "अथ परा" इति । न, वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । उपनिषद्वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्दराशिर्विवक्षितः । शब्दराश्यधिगमेऽपि यत्नान्तरमन्तरेण गुर्वभिगमनादिलक्षणं वैराग्यं च नाक्षराधिगमः सम्भवतीति पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति कथनं चेति ॥ ५ ॥

प्राप्तिपर्याय एवेत्याह–न च परप्राप्तेरिति । साङ्गानां वेदानामपरविद्यात्वेनोपन्यासात्ततः पृथक्करणाद्वेदबाह्यतया ब्रह्मविद्यायाः परत्वं न सम्भवतीत्याक्षिपति–नन्विति ।

"या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥"

इति स्मृतेः कुदृष्टित्वादनुपादेया स्यादित्यर्थः । विद्याया वेदबाह्यत्वे तदर्थानामुपनिषदामप्यृग्वेदादिबाह्यत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । वेदबाह्यत्वेन पृथक्करणं न भवति । किन्तु वैदिकस्यापि ज्ञानस्य वस्तुविषयस्य शब्दराश्यतिरेकाभिप्रायेणेत्याह–न वेद्यविषयेति ॥ ५ ॥

कर्मज्ञानाद्विलक्षणत्वाभिप्रायेण च पृथक्करणमित्याह–यथा विधिविषय इति ।

इति स्मृत्युक्ताः । ब्रह्मवेदोऽथर्ववेदः । अथर्ववेद इत्येवं वा पाठः । इतिहासादीनि पश्चाऽऽचार्यैर्न व्याख्यातानि तेन प्रक्षिप्तानीति गम्यते । अथ परेति । परा विद्या ब्रह्मसाक्षात्कारः । न तु तद्धेतुभूतो वाक्यसन्दर्भोऽपि परा विवक्षिता । अन्यथा ऋग्वेदादिबाह्यता न स्यात् । तया हि ब्रह्म प्राप्यते । तदाह––ययेति ॥ ५ ॥

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ।६॥

वक्ष्यमाणं बुद्धौ संहृत्य सिद्धवत्परामृश्यते-यत्तदिति। अद्रेश्यमदृश्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृशेर्बहिः प्रवृत्तस्य पञ्चेन्द्रियद्वारकत्वात् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं गोत्रमन्वयो मूलमित्यनर्थान्तरम् । अगोत्रमनन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् । वर्ण्यन्त इति वर्णा द्रव्यधर्माः स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा । अविद्यमाना वर्णा यस्य तदवर्णमक्षरम् । अचक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च नामरूपविषये करणे सर्वजन्तूनां ते अविद्यमाने यस्य तदचक्षुःश्रोत्रम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति चेतनावत्त्वविशेषणत्वात्प्राप्तं # संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थसाधकत्वं तदिहाचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इत्यादिदर्शनात् । किञ्च तदपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितमित्येतत् । यत एवमग्राह्यमग्राहकं चातो नित्यमविनाशि । विभुं विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिभेदैर्भवतीति विभुम् । सर्वगतं व्यापकमाकाशवत्सुसूक्ष्मं शब्दादिस्थूलत्वकारणरहितत्वात् । शब्दादयो ह्याकाशवाय्वादीनामुत्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि तदभावात्सुसूक्ष्मम् । किञ्च तदव्ययमुक्तधर्मत्वादेव, न व्येतीत्यव्ययम् । न ह्यनङ्गस्य स्वाङ्गापचयलक्षणो व्ययः सम्भवति शरीरस्येव । नापि कोशापचयलक्षणो व्ययः सम्भवति राज्ञ इव । नापि गुणद्वारको व्ययः सम्भवत्यगुणत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च । यदेवं लक्षणं भूतयोनिं भूतानां कारणं पृथिवीव स्थावरजङ्गमानां परिपश्यन्ति सर्वत आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति धीरा धीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं यया विद्ययाऽधिगम्यते सा परा विद्येति समुदायार्थः॥ ६ ॥

अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गान्न प्रधानपरत्वमपि शङ्कनीयमिति मत्वाऽऽह-यः सर्वज्ञ इति । अगुणत्वादिति । उपसर्जनरहितत्वादित्यर्थः । सर्वात्मकत्वाच्चेति । हेयस्यातिरिक्तस्याभावाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अद्रेश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयमग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयम् । यद्वा—अद्रेश्यमदृश्यं चक्षुरविषयम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' ण्यत्, छान्दस ऋकारस्य रेभावः । अग्राह्यमिन्द्रियान्तराविषयम् । अगोत्रममूलम् । अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम् । अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । नित्यमविनाशि । विभुं विविधं भवति प्राणिभेदेन । सर्वगतं व्यापकम् । परिपश्यन्ति धीरा यया सा परेत्यन्वयः । यदपेक्ष्य

भूतयोन्यक्षरमित्युक्तं तत्कथं भूतयोनित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः--

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति।
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ॥७॥

यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपद्बदरमुष्टिप्रक्षेपवदिति क्रमनियमविवक्षार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते—

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

यथा लोके प्रसिद्धम् । ऊर्णनाभिर्लूताकीटः किञ्चित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तानेव तन्तून्बहिः प्रसारयति पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति स्वात्मभावमेवाऽऽपादयति । यथा च पृथिव्यामोषधयो व्रीह्यादिस्थावरान्ता इत्यर्थः । स्वात्माव्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति । यथा च सतो विद्यमानाज्जीवतः पुरुषात्केशलोमानि केशाश्च लोमानि च सम्भवन्ति विलक्षणानि । यथैते दृष्टान्तास्तथा विलक्षणं सलक्षणं च निमित्तान्तरानपेक्षाद्यथोक्तलक्षणादक्षरात्सम्भवति समुत्पद्यत इह संसारमण्डले विश्वं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुखार्थप्रबोधनार्थम् ॥ ७ ॥

तपसा ज्ञानेनोत्पत्तिविधिज्ञतया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयत उपचीयत उत्पिपादयिषदिदं जगदङ्कुरमिव बीजमुच्छूनतां गच्छति पुत्रमिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततो

ब्रह्म न कारणं सहायशून्यत्वात्कुलालमात्रवदित्यस्यानैकान्तिकत्वमुक्तमूर्णनाभिदृष्टान्तेन । ब्रह्म जगतो नोपादानं तदभिन्नत्वात्स्वरूपस्येवेत्यनुमानान्तरस्यानैकान्तिकत्वमाह—यथा च पृथिव्यामिति । जगन्न ब्रह्मोपादानं तद्विलक्षणत्वात् । यद्यद्विलक्षणं तत्तदुपादनकं न भवति । यथा घटो न तन्तूपादनक इति । अस्य व्यभिचारार्थमाह--यथा च सत इति । एकस्मिन्नपि दृष्टान्ते सर्वानुमानानामनैकान्तिकत्वं योजयितुं शक्यमिति शङ्कमानं प्रत्याह--अनेकदृष्टान्तेति ॥ ७ ॥

ईश्वरत्वोपाधिभूतं मायातत्त्वं महाभूतादिरूपेण सर्वजीवैरुपलभ्यत इति

स्वाभिन्नस्वभिन्नकार्यसृष्टिसंहारयोर्दृष्टान्ता यथोर्णनाभिरित्यादयः पृथिवीपुरुषान्तास्त्रयः ॥ ६ ॥

उर्णनाभिर्लूताकीटः । गृह्णत उपसंहरति । ओषधयः स्वाभिन्नाः सतो जीवतः केशलोमानि विजातीयानि ॥ ७ ॥

सृष्टौ क्रमनियमार्थं मन्त्रमाह--तपसेति । तपो ज्ञानं 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इत्युक्तेः ।

अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह--

ब्रह्मणोऽन्नमद्यते भुज्यत इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितावस्थारूपेणाभिजायत उत्पद्यते। ततश्चाव्याकृताद्व्याचिकीर्षितावस्थातोऽन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्याधिष्ठितजगत्साधारणोऽविद्याकामकर्मभूतसमुदायबीजाङ्कुरो जगदात्माऽभिजायत इत्यनुषङ्गः। तस्माच्च प्राणान्मनो मनआख्यं सङ्कल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते। ततोऽपि सङ्कल्पाद्यात्मकान्मनसः सत्यं सत्याख्यमाकाशादिभूतपञ्चकमभिजायते। तस्मात्सत्याख्याद्भूतपञ्चकादण्डक्रमेण सप्त लोका भूरादयः। तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि। कर्मसु च निमित्तभूतेष्वमृतं कर्मजं फलम्। यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विनश्यन्ति तावत्फलं न विनश्यतीत्यमृतम् ॥ ८ ॥

सर्वसाधारण्येऽपि कथं जायतेऽनादिसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—व्याचिकीर्षितेति। कर्मापूर्वसमवायिभूतसूक्ष्ममव्याकृतमिति केचित्। तन्न, तस्य प्रतिजीवं भिन्नत्वादीश्वरत्वोपाधित्वासम्भवात्। सामान्यरूपेण सम्भवेऽपि पृथिव्यादिसामान्यानां बहुत्वात्। प्रकृतावेकत्वश्रुतिव्याकोपापाताज्जाड्यमहामायारूपेणैव सम्भवेऽपि न कर्मापूर्वसमवायित्वम्। तस्याकारकत्वाद् बुद्ध्यादीनामेव कारकत्वाभिधानात्। कारकावयवेष्वेव क्रियासमवायाभ्युपगमात्। किञ्च न कार्यस्य स्वकारणप्रकृतित्वं दृष्टमिति भूतसूक्ष्मस्यापञ्चीकृतभूतप्रकृतित्वं न स्यात्। तस्मान्महाभूतसर्गादिसंस्कारास्पदं गुणत्रयसाम्यं मायातत्त्वमव्याकृतादिशब्दवाच्यमिहाभ्युपगन्तव्यम्। पूर्वस्मिन्कल्पे हिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तं प्रकृष्टं ज्ञानं कर्म च येनानुष्ठितं तदनुग्रहाय मायोपाधिकं ब्रह्म हिरण्यगर्भावस्थाकारेण विवर्तते। स च जीवतदवस्थाभिमानी हिण्यगर्भ उच्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—ब्रह्मण इति। ज्ञानशक्तिभिः क्रियाशक्तिभिश्चाधिष्ठितं विशिष्टं जगद्व्यष्टिरूपं तस्य साधारणः समष्टिरूपः सूत्रसंज्ञक इत्यर्थः। मनआख्यमिति समष्टिरूपं विवक्षितम्। व्यष्टिरूपस्य लोकसृष्ट्युत्तरकालत्वात् ॥८॥

वक्ष्यमाणार्थमिति। वक्ष्यमाणस्याविद्याविवरणप्रकरणस्याऽऽरम्भार्थमुक्तपर-

---

चीयते बहु स्यामितीक्षणवद्भवति। ब्रह्माक्षरम्। अन्नमव्याकृतं सर्वप्राणिसाधारणम्। प्राणो हिरण्यगर्भः। प्राणान्मनः सङ्कल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकम्। मनसः सत्यं भूतपञ्चकम्। ततो लोका लोकेभ्यः कर्माणि तेषु चामृतं भोगं विनाऽनश्वरं फलं जायते ॥ ८ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

य उक्तलक्षणोऽक्षराख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः। विशेषेण सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सार्वज्ञ्यलक्षणं तपो नाऽऽयासलक्षणं तस्माद्यथोक्तात्सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते । किञ्च नामासौ देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिलक्षणम् , रूपमिदं शुक्लं नीलमित्यादि, अन्नं च व्रीहियवादिलक्षणं जायते । पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणेत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

विद्यासूत्रार्थोपसंहार इत्यर्थः । सामान्येनेति । समष्टिरूपेण मायाख्येनोपाधिनेत्यर्थः । विशेषेणेति । व्यष्टिरूपेणाविद्याख्येनोपाधिनाऽनन्तजीवभावमापन्नः स एव सर्वं स्वोपाधितत्संसृष्टं वेत्तीत्यधिदैवमध्यात्मं च तत्त्वाभेदः सूत्रितः। स्रष्टृत्वं प्रजापतीनां तपसा प्रसिद्धम् । तद्वद्ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वे तपोनुष्ठानं वक्तव्यम् । ततः संसारित्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह–यस्य ज्ञानमयमिति। सत्त्वप्रधानमायाया ज्ञानाख्यो विकारस्तदुपाधिकं ज्ञानविकारं सृज्यमानसर्वपदार्थाभिज्ञत्वलक्षणं तपो न तु क्लेशरूपं प्रजापतीनामिवेत्यर्थः ॥९॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

उक्तमेवार्थमुपसंहाररूपेण द्वितीयो मन्त्र आह—य इति । सर्वज्ञः सामान्यतो वेत्ता । सर्वविद्विशेषतो वेत्ता । ज्ञानविकारं तपोऽनायासलक्षणम् । ब्रह्म हिरण्यगर्भः । नाम देवदत्तादि । रूपं शुक्लादि । अन्नं व्रीह्यादि ॥ ९ ॥

इति श्रीनारायणविरचितायामथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

साङ्गा वेदा अपरा विद्योक्ता-ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना । यत्तदद्रेश्यमित्यादिना नामरूपमन्नं च जायत इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तलक्षणमक्षरं यया विद्ययाऽधिगम्यत इति परा विद्या सविशेषणोक्ता । अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ विवेक्तव्यौ संसारमोक्षाविल्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तत्रापरविद्याविषयः कर्त्रादिसाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनन्तो दुःख-स्वरूपत्वाद्धातव्यः प्रत्येकं शरीरिभिः । सामस्त्येन नदीस्रोतोवदव्यवच्छेदरूपसम्बन्धस्त-दुपशमलक्षणो मोक्षः परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्म-प्रतिष्ठालक्षणः परमानन्दोऽद्वय इति । पूर्वं तावदपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारम्भः । तद्दर्शने हि तन्निर्वेदोपपत्तेः । तथाच वक्ष्यति-"परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्" इत्यादिना । न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्प्रदर्शयन्नाह--

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो
यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि ।

तदेतत्सत्यमवितथम् । किं तन्मन्त्रेष्वृग्वेदाद्याख्येषु कर्माण्यग्निहोत्रा-दीनि मन्त्रैरेव प्रकाशितानि कवयो मेधाविनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन्दृष्ट-वन्तः । यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्तानि च वेदविहितान्यृषि-

---

अनादिरुपादानरूपेणानन्तो ब्रह्मज्ञानात्प्रागन्तासम्भवात्प्रत्येकं शरीरिभि-र्हातव्यो दुःखरूपत्वादित्यनेन यदाहुरेकजीववादिन एकं चैतन्यमेकयैवावि-द्यया बद्धं संसरति । तदेव कदाचिन्मुच्यते नास्मदादीनां बन्धमोक्षौ स्त इति तदपास्तं भवति, श्रुतिबहिष्कृतत्वात् । सुषुप्तेऽपि क्रियाकारकफलभेदरूपस्य प्रहाणं भवति । बुद्धिपूर्वकप्रहाणस्य ततो विशेषमाह-सामस्त्येनेति । स्वोपाध्य-विद्याकार्यस्याविद्याप्रहाणेनाऽऽत्यन्तिकप्रहाणं विद्याफलमित्यर्थः । अमरोऽ-पक्षयरहितः । अमृतो नाशरहित इत्यर्थः । अपरविद्यायाः परविद्यायाश्च विषयौ प्रदर्श्य पूर्वमपरविद्याया विषयप्रदर्शने श्रुतेरभिप्रायमाह—पूर्वं तावदिति । यदि-ष्टसाधनतयाऽनिष्टसाधनतया वा वेदेन बोध्यते कर्म तस्यासति प्रतिबन्धे तत्साधनत्वाव्यभिचारः सत्यत्वं न स्वरूपाबाध्यत्वं प्लवा ह्येत इत्यादिना निन्दितत्वात्स्वरूपबाध्यत्वेऽपि चार्थक्रियासामर्थ्यं स्वप्नकामिन्यामिव घटत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—तदेतत्सत्यमिति । ऋग्वेदविहितपदार्थो हौत्रम् । यजुर्वेदवि-

---

अनयोर्विद्ययोर्विषयौ संसारमोक्षाविति वक्तुमुत्तरो ग्रन्थः । तत्र निर्वेदायापरविद्याविष-यस्तावदुच्यते—तदेतत्सत्यमिति । सत्यमवितथं फलाविसंवादि । किं तत्सत्यमत आह—मन्त्रेष्विति । मन्त्रेषु प्रकाशितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कवयो वसिष्ठादयोऽपश्यन्दृष्टवन्तो यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात् । यद्वा । तदेतत्सत्यमित्यस्योपसंहारः । सत्यमबाध्यं

तान्याचरथ नियतं सत्यकामा
एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं प्रदर्शनार्थमुच्यते सर्वकर्मणां प्राथम्यात् । तत्कथम्--

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।
तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

दृष्टानि कर्माणि त्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षणायां हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारायामधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारं सन्ततानि प्रवृत्तानि कर्मिभिः क्रियमाणानि त्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तान्यतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामाः सन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्तं लोक्यते दृश्यते भुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते । तदर्थं तत्प्राप्तय एष मार्ग इत्यर्थः । यान्येतान्यग्निहोत्रादीनि त्रय्यां विहितानि कर्माणि तान्येष पन्था अवश्यफलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदैवेन्धनैरभ्याहितैः सम्यगिद्धे समिद्धे हव्यवाहने लेलायते चलत्यर्चिस्तदा तस्मिन्काले लेलायमाने चलत्यर्चिष्याज्यभागावाज्यभागयोरन्तरेण मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत्प्रक्षिपेद्देवतामुद्दिश्य

हित आध्वर्यवम् । सामवेदविहितं औद्गात्रम् । तद्रूपायां त्रेतायामित्यर्थः । सत्यकामा मोक्षकामा इति समुच्चयाभिप्रायेण व्याख्यानमयुक्तम् । "एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके" इति स्वर्गफलसाधनत्वविषयवाक्यशेषविरोधादिति ॥ १ ॥

आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोराज्यभागा विज्येते अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति दर्शपूर्णमासे । तयोर्मध्येऽन्ये यागा अनुष्ठीयन्ते । तन्मध्यमावापस्थानमुच्यते । अग्निहोत्राहुत्योर्द्वित्वं प्रसिद्धम् । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः । अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायम् । तत्कथमग्निहोत्रं

त्रेतायामृग्यजुःसामसमूहे त्रेताख्ये युगे वा । बहुधा सन्ततानि कर्मिभिः क्रियमाणानि । अतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामा भवन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः । सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणः । लोके लोक्यते दृश्यते भुज्यते स लोकः कर्मफलम् । निमित्ते सप्तमी । कर्मफलप्राप्तय एष वो मार्ग इत्यर्थ ॥१॥

कर्मप्रकारमाह--यदेति । लेलायते लोलं भवति चलत्याज्यभागावन्तरेण विनाऽग्निहोत्रे

एष सम्यगाहुतिप्रक्षेपादिलक्षणः कर्ममार्गो लोकप्राप्तये पन्थास्तस्य च सम्यक्करणं दुष्करम् । विपत्तयस्त्वनेका भवन्ति । कथम्—

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च ।
अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥३॥

अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतोरिति बहुवचनम् ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्शं दर्शाख्येन कर्मणा वर्जितम् । अग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वाद्दर्शस्य । अग्निहोत्रसम्बन्ध्यग्निहोत्रविशेषणमिव भवति । तदक्रियमाणमित्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्यादिष्वप्यग्निहोत्रविशेषणत्वं द्रष्टव्यम्, अग्निहोत्राङ्गत्वस्याविशिष्टत्वात् । अपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवर्जितम् । अचातुर्मास्यं चातुर्मास्यकर्मवर्जितम् । अनाग्रयणमाग्रयणं शरदादिकर्तव्यं तच्च न क्रियते यस्य । तथाऽतिथिवर्जितं चातिथिपूजनं चाहन्यहन्यक्रियमाणं यस्य । स्वयं सम्यगग्निहोत्रकालेऽहुतम् । अदर्शादिवदवैश्वदेवं वैश्वदेवकर्मवर्जितं हूयमानमप्यविधिना हुतं न यथाहुतमित्येतत् । एवं दुःसम्पादितमसम्पादितमग्निहोत्राद्युपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते । आसप्तमान्सप्तमसहितांस्तस्य कर्तुर्लोकान्हिनस्ति हिनस्तीवाऽऽयासमात्रफलत्वात् । सम्यक्क्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण भूरादयः सत्यान्ताः सप्त लोकाः फलं प्राप्यन्ते । ते लोका एवम्भूतेनाग्निहोत्रादिकर्मणा त्वप्राप्यत्वाद्धिंस्यन्त इव । आयासमात्रं त्वव्य-

---

प्रक्रम्याऽऽहुतीरिति बहुवचनं तत्राऽऽह-अनेकाहेति । अनेकेष्वहःसु प्रयोगानुष्ठानानि तदपेक्षयेत्यर्थः ॥ २ ॥

दर्शस्याग्निहोत्राङ्गत्वे प्रमाणाभावात्कथं तदकरणमग्निहोत्रस्य विपत्तिरित्याशङ्क्य यावज्जीवचोदनावशादग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वात्तदकरणं भवेद्विपत्तिरित्यभिप्रेत्य विशेषणम् । शरदादिषु नूतनान्नेन कर्तव्यमाग्रयणं कर्म । अदर्शादिवदवैश्वदेवमिति विशेषणम् । वैश्वदेवस्याग्निहोत्रानङ्गत्वेऽप्यावश्यकत्वादित्यर्थः । पिण्डोदकदानेन पित्रादीनां त्रयाणामुपकरोति यजमानः पुत्रादीनां च त्रयाणां ग्रासादिदानेन । ततो मध्यवर्तिना यजमानेन सम्बध्य-

---

तदभावात् । अन्यत्राऽऽज्यभागयोर्मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत् । अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । तस्य च सम्यक्करणं दुष्करं विपत्तिबहुलं चेति वैराग्याय ॥ २ ॥

यस्येति । आग्रयणं शरदि वसन्ते च कर्तव्यः कर्मविशेषः । आसप्तमानिति । भूरादिसत्यान्तान्हिनस्ति । अप्राप्तिरेव लोकानां हिंसा । अथवा लोकाः पितृपितामहप्रपितामहाः

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥४॥
एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहुतयो ह्याददायन् ।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥५॥

कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते—

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।

भिचारीत्यतो हिनस्तीत्युच्यते । पिण्डदानाद्यनुसारेण वा सम्बध्यमानाः पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः सप्त लोका उक्तप्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति हिंस्यन्त इत्युच्यते ॥ ३ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । काल्याद्या विश्वरुच्यन्ता लेलायमाना अग्नेर्हविराहुतिग्रसनार्था एताः सप्त जिह्वाः ॥४॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्री चरते कर्माऽऽचरत्यग्निहोत्रादि भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो यः कालस्तत्कालं यथाकालं यजमानमाददायन्नाददाना आहुतयो यजमानेन निर्वर्तितास्तं नयन्ति प्रापयन्त्येता आहुतयो या इमा अनेन निर्वर्तिताः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र यस्मिन्स्वर्गे देवानां पतिरिन्द्र एकः सर्वानुपर्यधिवसतीत्यधिवासः ॥ ५ ॥

एह्येहीत्याह्वयन्त्यः सुवर्चसो दीप्तिमत्यः । किञ्च प्रिया-

मानाः पूर्वे त्रय उत्तरे च त्रयो गृह्यन्त इत्याह–पिण्डदानादिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

आहुतयो यजमानं वहन्तीति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

पुत्रपौत्रप्रपौत्राश्चाऽऽत्मना सह सप्त तान्हिनस्ति सन्ततिविच्छेदात् ॥ ३ ॥

विशेषविध्यर्थमग्नेः सप्त जिह्वा अनुवदति––कालीति ॥ ४ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्र्याचरते कर्माऽऽचरति । आददायन्, आ इत्यस्य चरतिना सम्बन्धः । दैप् शोधने शत्रन्तः । आत्मनः सत्त्वशुद्धिं कुर्वन्कर्म करोतीत्यर्थः । अथवाऽनेकार्थाश्चेति दायतिरेव खण्डने वर्तते । हविःशकलानि कुर्वन् । आददायन्नाददाना यजमानमाहुतयो वहन्तीत्याचार्या व्याचख्युः । आहुतयस्तं नयन्ति वहन्ति सूर्यस्य रश्मयो भूत्वेति शेषः । क्व नयन्तीत्यत्राऽऽह–यत्रेति । देवानां पतिरिन्द्रः प्रजापतिर्वा । आहुतीनां स्वरूपमाह–सूर्यस्येति । इत्थंभूते तृतीया । रश्मिरूपेण रविरश्मिरूपाः सत्यो वहन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कीदृश्यः । एह्येहीत्युक्त्वाऽऽहुतय आह्वयन्त्य इत्यर्थः । एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्य

प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥६॥

एतच्च ज्ञानरहितं कर्मैतावत्फलमविद्याकामकर्मकार्यमतोऽसारं दुःखमूलमिति निन्द्यते—

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥७॥

किञ्च—

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥८॥

मिष्टां वाचं स्तुत्यादिलक्षणामभिवदन्त्य उच्चारयन्त्योऽर्चयन्त्यः पूजयन्त्यश्चैष वो युष्माकं पुण्यः सुकृतः पन्था ब्रह्मलोकः फलरूपः। एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः। ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्लवा विनाशिन इत्यर्थः। हि यस्मादेतेऽदृढा अस्थिरा यज्ञरूपा यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्तका अष्टादशाष्टादशसंख्याकाः षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश। एतदाश्रयं कर्मोक्तं कथितं शास्त्रेण। येष्वष्टादशस्ववरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म, अतस्तेषामवरकर्माश्रयाणामष्टादशानामदृढतया प्लवत्वात्प्लवते सह फलेन तत्साध्यं कर्म। कुण्डविनाशादिवत्क्षीरदध्यादीनां तत्स्थानां नाशः। यत एवमेतत्कर्म श्रेयः श्रेयःकरणमिति येऽभिनन्दन्त्यभिहृष्यन्त्यविवेकिनो मूढा अतस्ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं किञ्चित्कालं स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापियन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं वयमेव धीरा धीमन्तः पण्डिता विदितवेदितव्याश्चेति मन्यमाना आत्मानं सम्भा-

---

रूप्यते निरूप्यते यदाश्रयतया यज्ञस्ते यज्ञरूपाः ॥ ७ ॥

स्वयमेवेति तत्त्वदर्श्युपदेशानपेक्षतया स्वमनोरथेनैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

इत्यन्वयः। अर्चयन्त्यः पूजयन्त्यः। ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ॥ ६ ॥

एतत्कर्मफलनिन्दां निर्वेदायाऽऽह—प्लवा हीति। ज्ञानरहिता इति शेषः। प्लवा नावोऽस्थ च प्लवन्ते नश्यन्त्यनित्या इत्यर्थः। हि यस्मादेतेऽदृढा अबलाः। अष्टादशोक्तं षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्च तेषामुक्तं तत्साध्यमवरं केवलमन्ततो येषु यज्ञेषु कर्म वर्तते। यदुक्तम्—"सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमा ऋत्विजः" इति। यद्वा—अवरं हीनं ज्ञानरहितं श्रेयः श्रेयःकारणं ये जना अभिनन्दन्ति मन्यन्ते। जरामृत्युं जरासहितं मृत्युम् ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरेऽविद्यारूप आवरणे स्वयं धीराः स्वयमेव धिय ईशाः प्रेरका गुरुनिरपेक्षा जङ्घन्यमाना भृशं पीड्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थजातैः परियन्ति परितः स्वर्गनरकादौ

किञ्च—

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥९॥
इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥१०॥
तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्तः ।

वयन्तस्ते च जङ्घन्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्हन्यमाना भृशं पीड्यमानाः परियन्ति विभ्रमन्ति मूढाः । दर्शनविवर्जितत्वादन्धेनैवाचक्षुष्केणैव नीयमानाः प्रदर्श्यमानमार्गा यथा लोकेऽन्धा अक्षिरहिता गर्तकण्टकादौ पतन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

अविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमाना वयमेव कृतार्थाः कृतप्रयोजना इत्येवमभिमन्यन्त्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तं तेन कारणेनाऽऽतुरा दुःखार्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः स्वर्गलोकाच्च्यवन्ते ॥९॥

इष्टापूर्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्म, पूर्तं वापीकूपतडागादि स्मार्तं मन्यमाना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तोऽन्यदात्मज्ञानाख्यं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ते न जानन्ति प्रमूढाः पुत्रपशुबन्ध्वादिषु प्रमत्ततया मूढास्ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठ उपरिस्थाने सुकृते भोगायतनेऽनुभूत्वाऽनुभूय कर्मफलं पुनरिमं लोकं मानुषमस्माद्धीनतरं वा तिर्यङ्नरकादिलक्षणं यथाकर्मशेषं विशन्ति ॥ १० ॥

ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता वानप्रस्थाः संन्यासिनश्च तपःश्रद्धे हि

कं सुखं न भवतीत्यकं दुःखं तन्न विद्यते यस्मिन्नसौ नाकः ॥ १० ॥

यन्ति गच्छन्ति मूढा अज्ञा अन्धेनैवाचेतनेन प्रकृतेन कर्मणा परियन्तीत्यन्वयः । यथाऽन्धा इति दृष्टान्तस्तेषामपि विशेषणमन्धेनैव नीयमाना इति ॥ ८ ॥

वयमेव कृतार्था इत्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तम् ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तमिष्टं यागादि श्रौतं कर्म । पूर्तं स्मार्तं वापीकूपतडागादि । सुकृतेन भूत्वा पुण्येनोत्पद्य शरीरं लब्ध्वा । अनुभूत्वेति पाठे तु सुकृते सति कर्मफलमनुभूय । छान्दसो ल्यबभावः । इमं लोकं मनुष्यलोकं हीनतरं वा मनुष्यतोऽपि हीनं वा तिर्यङ्नरकादिलक्षणं कर्मशेषवशेन विशन्ति ॥ १० ॥

सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥११॥

तपः स्वाश्रमविहितं कर्म, श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषया विद्या ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति सेवन्तेऽरण्ये वर्तमानाः सन्तः। शान्ता उपरतकरणग्रामाः। विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः। भैक्ष्यचर्यां चरन्तः परिग्रहाभावादुपवसन्त्यरण्य इति सम्बन्धः। सूर्यद्वारेण सूर्योपलक्षितेनोत्तरायणेन पथा ते विरजा विरजसः क्षीणपुण्यपापकर्मणः सन्त इत्यर्थः। प्रयान्ति प्रकर्षेण यान्ति यत्र यस्मिन्सत्यलोकादावमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव्ययात्माऽव्ययस्वभावो यावत्संसारस्थायी। एतदन्तास्तु संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः। ननु–एतं मोक्षमिच्छन्ति केचित्। न,"इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः, ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति"इत्यादि श्रुतिभ्योऽप्रकरणाच्च। अपरविद्याप्रकरणे हि प्रवृत्ते न ह्यकस्मान्मोक्षप्रसङ्गोऽस्ति। विरजस्त्वं त्वापेक्षिकम्। समस्तमपरविद्याकार्यं साध्यसाधनलक्षणं क्रियाकारकफलभेदभिन्नं द्वैतम् एतावदेव यद्धिरण्यगर्भप्राप्त्यवसानम्। तथा च मनुनोक्तं स्थावराद्यां संसारगतिमनुक्रामता—

"ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः॥" इति ॥ ११ ॥

केवलकर्मिणां फलमुक्त्वा सगुणब्रह्मज्ञानसहिताश्रमकर्मिणां फलं संसारगोचरमेव दर्शयति–ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता इत्यादिना। अरण्ये स्त्रीजनासङ्कीर्णे देशे। मुक्तानामिहैव सर्वकामप्रविलयं सर्वात्मभावं च दर्शयन्ति श्रुतयः। ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तु देशपरिच्छिन्नं फलं ततो न मोक्ष इत्याह–इहैवेति। ब्रह्मा चतुर्मुखः। विश्वसृजः प्रजापतयो मरीचिप्रभृतयः। धर्मो यमः। महान्सूत्रात्मा। अव्यक्तं त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः। सात्त्विकीं सत्त्वपरिणामज्ञानसहितकर्मफलभूतामित्यर्थः ॥ ११ ॥

वानप्रस्थसंन्यासिनोर्गृहस्थसाधूनां च विशेषमाह—तपःश्रद्धे इति। तपः स्वाश्रमविहितं कर्म। श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषयास्तिक्यबुद्धिपूर्विका विद्या। ते ये ह्युपवसन्त्यरण्ये तपःश्रद्धे श्रितास्तृतीयाश्रमिणो ये च शान्ता उपरतकरणग्रामा विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधानाः सन्त उपवसन्ति भोगांस्त्यजन्ति। ये च भैक्षचर्यां चरन्तो यतय उपवसन्त्यपरिग्रहा इत्यन्वयः। तेषां फलमाह—सूर्येति। सूर्यद्वारेणोत्तरेण पथा विरजाः क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्तः। रजःशब्दोऽत्राकारान्तः। ते तत्र प्रयान्ति यत्र सत्यलोकादौ स पुरुषः प्रथमजोऽव्ययात्माऽऽसंसारक्षयात्। एतदन्ताः संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः ॥ ११ ॥

अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात्संसाराद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥१२॥

परीक्ष्य यदेतदृग्वेदाद्यपरविद्याविषयं स्वाभाविक्यविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयमविद्यादिदोषवन्तमेव पुरुषं प्रति विहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताश्च लोका ये दक्षिणोत्तरमार्गलक्षणाः फलभूता ये च विहिताकरणप्रतिषेधातिक्रमदोषसाध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्तानेतान्परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैः सर्वतो याथात्म्येनावधार्य लोकान्संसारगतिभूतानव्यक्तादिस्थावरान्तान्व्याकृताव्याकृतलक्षणान्बीजाङ्कुरवदितरेतरोत्पत्तिनिमित्ताननेकानर्थशतसहस्रसङ्कुलान्कदलीगर्भवदसारान्मायामरीच्युदकगन्धर्वनगराकारस्वप्नजलबुद्बुदफेनसमान्प्रतिक्षणप्रध्वंसान्पृष्ठतः कृत्वाऽविद्याकामदोषप्रवर्तितकर्मचितान्धर्माधर्मनिर्वर्तितानित्येतद्ब्राह्मणस्यैव विशेषतोऽधिकारः सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणग्रहणम् । परीक्ष्य लोकान्किं कुर्यादित्युच्यते—निर्वेदम् । निःपूर्वो विदिरत्र वैराग्यार्थे वैराग्यमायात्कुर्यादित्येतत् । स वैराग्यप्रकारः प्रदर्श्यते । इह संसारे नास्ति कश्चिदप्यकृतः पदार्थः । सर्व एव हि लोकाः कर्मचिताः कर्मकृतत्वाच्चानित्याः न नित्यं किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । सर्वं तु कर्मानित्यस्यैव साधनम् । यस्माच्चतुर्विधमेव हि सर्वं कर्म कार्यमुत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं वा नातः परं कर्मणो विशेषोऽस्ति । अहं च नित्येनामृतेनाभयेन कूटस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्थेनार्थी न तद्विपरीतेन । अतः किं कृतेन कर्मणाऽऽयासबहुलेनानर्थसाधनेनेत्येवं निर्विण्णोऽभयं शिवम-

---

ऐहिककर्मफलस्य पुत्रादेर्नाशविषयं प्रत्यक्षं विमतमनित्यं कृतकत्वाद्घटवदित्यनुमानमामुष्मिकनाशविषयम् । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इत्याद्यागमास्तैरनित्यत्वेन सर्वात्मनाऽवधार्येत्यर्थः ।

"नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ।
शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥"

इदानीं साध्यसाधनरूपात्संसाराद् विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमाह—परीक्ष्येति । निर्वेदमायाद्वैराग्यं गच्छेदिति विधिः । वैराग्ये हेतुमाह—नास्तीति । कृतेन कर्मणाऽकृतो नित्यो लोको नास्ति । तद्विज्ञानार्थमकृतनित्यब्रह्मज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् ।

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥
इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

कृतं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं विशेषेणाधिगमार्थं स निर्विण्णो ब्राह्मणो गुरुमेवाऽऽचार्यं शमदमदयादिसम्पन्नमभिगच्छेत् । शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्येतद्गुरुमेवेत्यवधारणफलम् । समित्पाणिः समिद्भारगृहीतहस्तः श्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसम्पन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्वकर्माणि केवलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठो जपनिष्ठस्तपोनिष्ठ इति यद्वत् । न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता सम्भवति कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात् । स तं गुरुं विधिवदुपसन्नः प्रसाद्य पृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥१२॥

तस्मै स विद्वान्गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथाशास्त्रमित्येतत् । प्रशान्तचित्तायोपरतदर्पादिदोषाय । शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमेण च युक्ताय सर्वतो विरक्तायेत्येतत् । येन विज्ञानेन यया विद्यया परयाऽक्षरमद्रेश्यादिविशेषणं तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुरिशयनाच्च सत्यं तदेव परमार्थस्वाभाव्यादक्षरं चाक्षरणादक्षतत्वादक्षयत्वाच्च वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्तसच्छिष्यनिस्तारणमविद्यामहोदधेः ॥१३॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥
इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

इति स्मृतेर्ब्राह्मणस्यैवाधिकार इत्यर्थः । कूटस्थेन परिणामरहितेनाचलेन स्पन्दरहितेन ध्रुवेण प्रयत्नरहितेनाहमर्थी । समित्पाणिरिति विनयोपलक्षणम् ॥ १२ ॥

अक्षरणादिति । अवयवान्यथाभावलक्षणपरिणामशून्यत्वात् । अक्षतत्वादिति । अक्षयत्वाच्चेति । अशरीरत्वाद्विकारशून्यत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अनेन स्वयं धीरा इति परिहृतम् । समित्पाणिः पुनरुपनयनार्थम् । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इति छन्दसः श्रोत्रभावो घश्च प्रत्ययः । वाक्यार्थे वा पदवचनम् । प्रवक्तारमित्यर्थः । ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मैकाग्रचित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उपसन्नायोपगताय सम्यग्यथाशास्त्रं शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमयुक्ताय येन विज्ञाने-

अपरविद्यायाः सर्वं कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्सारो यस्मान्मूलादक्षरात्सम्भवति यस्मिंश्च प्रलीयते तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् । यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स वक्तव्य इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः।

यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं तदापेक्षिकम् । इदं तु परविद्याविषयं परमार्थसल्लक्षणत्वात् । तदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम् । अविद्याविषयत्वाच्चानृतमितरत् । अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रतिपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्तात्सुष्ठु दीप्तादिद्धात्पावकादग्नेर्विस्फुलिङ्गा अग्न्यवयवाः सहस्रशोऽनेकशः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति सरूपा अग्निसलक्षणा एव तथोक्तलक्षणादक्षराद्विविधा नानादेहोपाधिभेदमनुविधीयमानत्वाद्विविधा हे सोम्य भावा जीवा आकाशादिवद्घटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदा घटाद्युपाधिप्रभेदमनु-

---

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युपन्यस्यापरविद्यामाद्यमुण्डकेन प्रपञ्च्य परविद्यां सूत्रितां प्रपञ्चयितुं द्वितीयमुण्डकारम्भ इत्याह—अपरविद्याया इत्यादिना । कर्मणोऽपि प्राक्सत्यत्वमुक्तं तद्वदिदं सत्यत्वं न मन्तव्यमित्याह—यदपरविद्याविषयमिति । विषीयते विशेष्यते विद्याऽनेनेति व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य वस्तुपरत्वान्नपुंसकलिङ्गत्वं परमार्थतः सल्लक्षणत्वादत्यन्ताबाध्यत्वादित्यर्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वादिति । शास्त्रैकगम्यत्वात् । अपूर्ववद्ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वं न सम्भवति साक्षात्काराधीनं च कैवल्यं ततः कथं नाम सत्यमक्षरं प्रत्यक्षवत्प्रतिपद्येरन्मुमुक्षव इत्यभिप्रेत्य जीवब्रह्मणोरेकत्वे दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्तादिति । एकत्वे

नाक्षरमद्रेश्यादिविशेषणं पुरुषं पूर्णं पुरिशयं वा सत्यं परमार्थस्वभावं येन ज्ञानेन वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः। आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्तशिष्यस्य निस्तारणमविद्याया इति भावः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितमुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

परविद्याविषयब्रह्मविज्ञानार्थ उत्तरो ग्रन्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह—यथेति । हे सोम्य सोममर्हति कोमलत्वादिति सोम्यः,

तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥१॥

नामरूपबीजभूतादव्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्सर्वोपाधिभेदवर्जित-मक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्येव सर्वभूतवर्जितं नेति नेतीत्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह—

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

भवन्ति । एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनुप्रजायन्ते तत्र चैव तस्मिन्नेवाक्षरेऽपियन्ति देहोपाधिविलयमनुलीयन्ते घटादिविलयमन्विव सुषिरभेदाः । यथाऽऽकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वम् ॥ १ ॥

दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्ट्वात् । दिवि वा स्वात्मनि भवोऽलौकिको वा । हि यस्मादमूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरिशयो वा । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति । अजो न जायते कुतश्चित्स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा जलबुद्बुदादेर्वाय्वादि । यथा नभःसुषिरभेदानां घटादि । सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रतिषिद्धा भवन्ति । सबाह्याभ्यन्तरो

सति प्रत्यग्रूपस्यापरोक्षत्वाद्ब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वं भविष्यति घटैकदेशप्रत्यक्षत्वे घटप्रत्यक्षवदित्यर्थः । विभक्तदेशावच्छिन्नत्वेन विस्फुलिङ्गेष्ववयवत्वादिव्यवहारः स्वतः पुनरग्न्यात्मत्वमेवोष्णप्रकाशत्वाविशेषात्तथा चिद्रूपत्वाविशेषाज्जीवानां स्वतो ब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

अक्षरस्यापि जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधिकमुक्तमेकत्वसिद्ध्यर्थम् । तत्त्वतस्तु निमित्तनैमित्तिकभावोऽपि नास्तीत्याह—नामरूपबीजभूतादिति । देहापेक्षया यद्बाह्यमान्तरं च प्रसिद्धं तेन सह तत्तादात्म्येन तदधिष्ठानतया वा वर्तत इति सबाह्याभ्यन्तरः । अत एव सर्वात्मत्वात्तद्व्यतिरिक्तनिमित्ताभावादज इत्यर्थः । जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवमादिभावविकाराणां निषेधे तात्पर्यमजशब्दस्याऽऽह—सर्वभावविकाराणामिति । जीवानां

सोमाद्यः । इदं शौनकं प्रत्यङ्गिरसोक्तं सम्बोधनम् । विस्फुलिङ्गा इत्यत्र 'स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः' इत्यनेन वैकल्पिकत्वात्षत्वाभावः । भावा जीवादयः । जीवोत्पत्तिस्तु घटाकाशस्येव महाकाशादौपाधिकी वेदितव्या ॥ १ ॥

दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्ट्वात् । दिवि स्वात्मनि भवो वा दिव्यः । अलौकिको वा दिव्यः । सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तते सबाह्याभ्यन्तरः । अजः सर्वभावविकाराणां जनिमूल-

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

ह्यजोऽतोऽजरोऽमृतोऽक्षरो ध्रुवोऽभय इत्यर्थः। यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽविद्यमानः क्रियाशक्तिभेदवांश्चलनात्मको वायुर्यस्मिन्नसावप्राणः। तथाऽमना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्सङ्कल्पाद्यात्मकं मनोऽप्यविद्यमानं यस्मिन्सोऽयममनाः। अप्राणो ह्यमनाश्चेति प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा च बुद्धिमनसो बुद्धीन्द्रियाणि तद्विषयाश्च प्रतिषिद्धा वेदितव्याः। तथा श्रुत्यन्तरे—ध्यायतीव लेलायतीवेति यस्माच्चैवं प्रतिषिद्धोपाधिद्वयस्तस्माच्छुभ्रः शुद्धः। अतोऽक्षरान्नामरूपबीजोपाधिलक्षितस्वरूपात्सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तदुपाधिलक्षणमव्याकृताख्यमक्षरं सर्वविकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरुपाधिकः पुरुष इत्यर्थः। यस्मिंस्तदाकाशाख्यमक्षरं संव्यवहारविषयमोतं प्रोतं च। कथं पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते। यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादिमत्त्वं भवेन्न तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा। अतोऽप्राणादिमान्परः पुरुषः। यथाऽनुत्पन्ने पुत्रेऽपुत्रो देवदत्तः ॥२॥

प्राणादिमत्त्वात्तदात्मत्वे ब्रह्मणोऽपि प्राणादिमत्त्वं प्राप्तं तन्निवर्तयति–यद्यपीत्यादिना। स्मृतिसंशयाद्यनेकज्ञानेषु शक्तिविशेषोऽस्यास्तीति तथोक्तं नामरूपयोर्बीजं ब्रह्म तस्योपाधितया लक्षितं शुद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या गमितं स्वरूपमस्येति तथोक्तम्। तस्मादुपाधिरूपात्तद्विशिष्टरूपाच्च परतोऽक्षरात्पर इति–सम्बन्धः। कथं मायातत्त्वस्याक्षरस्य परत्वमित्याकाङ्क्षायामाह–सर्वकार्येति। कार्यं ह्यपरं प्रसिद्धम्। तत्कारणत्वेन गम्यमानत्वान्मायातत्त्वं परम्। यौक्तिकबाधादनिर्वाच्यत्वेऽपि स्वरूपोच्छेदाभावादक्षरम्।

तदुक्तं गीतायाम्—"क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" इति ॥ २ ॥

त्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे भावविकारा जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति चेति यास्कोक्ताः प्रतिषिद्धाः। यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽक्रियाशक्तिरमनाः सङ्कल्पादिज्ञानशक्तिरहितः। अनेन सर्वजीवधर्मरहित इत्युक्तं

कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते—

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

यस्मादेतस्मादेव पुरुषान्नामरूपबीजोपाधिलक्षिताज्जायत उत्पद्यतेऽविद्याविषयविकारभूतो नामधेयोऽनृतात्मकः प्राणः "वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमनृतम्" इति श्रुत्यन्तरात्। न हि तेनाविद्याविषयेणानृतेन प्राणेन सप्राणत्वं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वप्नदृष्टेनेव पुत्रेण सपुत्रत्वम्। एवं मनः सर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव जायन्ते। तस्मात्सिद्धमस्य निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः। यथा च प्रागुत्पत्तेः परमार्थतोऽसन्तस्तथा प्रलीनाश्चेति द्रष्टव्याः। यथा करणानि मनश्चेन्द्रियाणि तथा शरीरविषयकारणानि भूतानि खमाकाशं वायुरन्तर्बाह्य आवहादिभेदः। ज्योतिरग्निः। आप उदकम्। पृथिवी धरित्री विश्वस्य सर्वस्य धारिणी। एतानि च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोत्तरोत्तरगुणानि पूर्वपूर्वगुणसहितान्येतस्मादेव जायन्ते ॥ ३ ॥

यदेव चैतन्यं निरुपाधिकं शुद्धमविकल्पं ब्रह्म यत्तत्त्वज्ञानाज्जीवानां कैवल्यं तदेव मायाप्रतिबिम्बितरूपेण कारणं भवतीत्याह—यस्मादेतस्मादेवेति। प्राणोत्पत्तेरूर्ध्वं तर्हि सप्राणत्वं परमात्मनो भविष्यतीतिशङ्कानिवृत्त्यर्थं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं प्राणस्य विशेषणमाह—अविद्याविषय इति। नामधेय इति। वाङ्मात्रो न वस्तुवृत्त इत्यर्थः। प्राणादीनां ,पाठक्रमोऽयमर्थक्रमेण बाध्यते। "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः" इति भूतेषु लयश्रवणेन प्राणानां भौतिकत्वावगमाद्भूतोत्पत्त्यनन्तरं प्राणोत्पत्तिर्द्रष्टव्येति। अभिमुखमागच्छन्वायुरावहः पुरतो गच्छन्प्रवह इत्यादिभेदः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा उत्तरोत्तरस्य गुणा येषां तानि तथोक्तानि। यथा शुक्लतन्त्ववस्थापन्नादन्वयिकारणाज्जायमानः पटः शुक्लगुणो जायते तथाऽऽकाशावस्थापन्नाद्ब्रह्मणो जायमानो वायुराकाशगुणेन शब्देनान्वितो जायते। तथैव वायुभावापन्नाद्ब्रह्मणोऽग्निस्तद्गुणेनान्वितो जायत इति द्रष्टव्यम्। ननु सूक्ष्माणि भूतानि प्रथममुत्पद्यन्ते। अनन्तरं तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति पञ्चीकरणोपलक्षणार्थं त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चात्मकत्वमवगम्यते। तत एकैकस्य भूतस्य पञ्चगुणवत्त्वं वर्णितमन्यत्र कथमिह

भवति। अत एव शुभ्रः शुद्धः। अक्षरात्परतः परस्मादक्षरादव्यक्तं प(रात्पर)रः "अव्यक्तात्पुरुषः परः" इति मन्त्रवर्णात् ॥ २ ॥

कथं प्राणादयो न सन्तीत्यत्राऽऽह—एतस्मादिति। प्रलीयते चेत्यपि द्रष्टव्यम्। धारिणी

सङ्क्षेपतः परविद्याविषयमक्षरं निर्विशेषं पुरुषं सत्यं दिव्यो ह्यमूर्त इत्यादिना मन्त्रेणोक्त्वा पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण वक्तव्यमिति प्रवृत्ते, सङ्क्षेपविस्तरोक्तो हि पदार्थः सुखाधिगम्यो भवति सूत्रभाष्योक्तिवदिति । योऽपि प्रथमजात्प्राणाद्धिरण्यगर्भाज्जायतेऽण्डस्यान्तर्विराट् स तत्त्वान्तरिततत्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाज्जायत एतन्मयश्चेत्येतदर्थमाह । तं च विशिनष्टि–

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥४॥

अग्निर्द्युलोकः "असौ वाव लोको गौतमाग्निः" इति श्रुतेः । मूर्धा यस्योत्तमाङ्गं शिरः । चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति चन्द्रसूर्यौ यस्येति सर्वत्रानुषङ्गः कर्तव्यः । अस्येत्यस्य पदस्य वक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं कृत्वा दिशः श्रोत्रे यस्य । वाग्विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा यस्य । वायुः प्राणो यस्य । हृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य यस्येत्येतत् । सर्वं ह्यन्तःकरणविकारमेव जगन्मनस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि तत एवाग्निविस्फुलिङ्गवद्विप्रतिष्ठानात् । यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमशरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा ॥ ४ ॥

पञ्चीकरणमनादृत्य प्रथमसर्गं एवाऽऽकाशस्यैकगुणत्वं वायोर्हि द्विगुणत्वं तेजसस्त्रिगुणत्वमित्याद्युच्यते । सत्यम् । भूतसर्गे तात्पर्याभावद्योतनाय प्रक्रियान्तरं न विरुध्यते । न ह्येतत्प्रतिबद्धं किञ्चित्फलं श्रूयते । अत एव गुणगुणिभावोऽपि न वैशेषिकपक्षवदिह विवक्षितः । किन्तु राहोः शिर इतिवद् व्यपदेशमात्रम् । विस्तरेण त्वन्त्यकार्यपर्यन्तं तेन तेनाऽऽकारेण ब्रह्मैव विवर्तत इति प्रपञ्च्यते । ततोऽतिरिक्तस्याणुमात्रस्यासम्भवात्तस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्वेषां भूतानामिति । पञ्चमहाभूतानाम् । अन्तरात्मा स्थूलपञ्चभूतशरीरो हि विराडित्यर्थः । पञ्चाग्निद्वारेण । द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निदृष्टेः श्रुत्यन्तरचोदितत्वात्तद्द्वारेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

दधात्यवश्यम् । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' ॥ ३ ॥

न केवलं सर्वजनिहेतुरपि तु सर्वमयश्चेत्याह–अग्निरिति । अग्निर्द्युलोकः "असौ वाव लोको गौतमाग्निः" इति श्रुतेः । मूर्धाऽस्योत्तमाङ्गम् । यस्य विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा वाग्घृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य सर्वं ह्यन्तःकरणविकार एव जगत् । मनस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि तत एवाग्निविस्फुलिङ्गवद्वि प्रतिष्ठानादस्य च पद्भ्यां

स हि सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्युच्यते—

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।
पुमान्रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्सम्प्रसूताः ॥५॥

किञ्च कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह । कथम् ?—

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।

तस्मात्परस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः स विशेष्यते । समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः समिध्यते । ततो हि द्युलोकान्निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः सम्भवति । तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां सम्भवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुमानग्नो रेतः सिञ्चति योषितायां योषिति योषाग्नौ स्त्रियामिति । एवं क्रमेण बह्वीर्बह्वयः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्सम्प्रसूताः समुत्पन्नाः ॥ ५ ॥

तस्मात्पुरुषादृचो नियताक्षरपादावसाना गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्राः । साम पाञ्चभक्तिकं साप्तभक्तिकं च स्तोभादिगीतविशिष्टम् । यजूंष्यनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाण्येवं त्रिविधा मन्त्राः । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा कर्तृनियमविशेषाः । यज्ञाश्च सर्वेऽग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूपाः ।

पाञ्चभक्तिकमिति । हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनाख्याः पञ्च भक्तयोऽवयवा यस्य तत्तथोक्तम् । साप्तभक्तिकमिति । हिङ्कारप्रस्तावाद्युद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः सप्त भक्तयो यस्य तत्तथोक्तम् । स्तोभोऽर्थशून्यो वर्णः ।

जाता पृथिवी । एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमः शरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकरणात्मा ॥ ४ ॥

पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अप्यस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्याह—तस्मादिति । तस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपो द्युलोकोऽग्निस्तस्य विशेषणं समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः समिध्यते । ततो हि द्युलोकान्निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः सम्भवति । तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां तृतीयाग्नौ सम्भवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुमानग्नी रेतः सिञ्चति योषितायां योषाग्नौ पञ्चमे स्त्रियामित्येवं क्रमेण बह्वीर्बह्वयः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्सम्प्रसूताः समुत्पन्नाः ॥५॥

किञ्च कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह—तस्मादृच इति । नियताक्षरपादावसाना नियताक्षरपादा गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्रा ऋचः । साम पाञ्चभक्तिकं साप्तभक्तिकं

संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥
तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।
प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

किञ्च—

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः ।

दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्वस्वान्ताः । संवत्सरश्च कालः कर्माङ्गः । यजमानश्च कर्त्ता । लोकास्तस्य कर्मफलभूतास्ते विशेष्यन्ते सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान्यत्र येषु सूर्यस्तपति च ते च दक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विद्वदविद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

तस्माच्च पुरुषात्कर्माङ्गभूता देवा बहुधा वस्वादिगणभेदेन सम्प्रसूताः सम्यक्प्रसूताः । साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पशवो ग्राम्यारण्याः । वयांसि पक्षिणः । जीवनं च मनुष्यादीनाम् । प्राणापानौ व्रीहियवौ हविरर्थौ । तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । श्रद्धा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगश्चित्तप्रसाद आस्तिक्यबुद्धिस्तथा सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थवचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचारः । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति । तेषां च

विश्वजित्सर्वमेधयोः सर्वस्वदक्षिणा अत एकां गामारभ्य सर्वस्वान्ता दक्षिणा भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तपश्च कर्माङ्गमिति । पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्येत्यादिविहितं कृच्छ्रचान्द्रायणादीत्यर्थः ॥ ७ ॥

च स्तोभादिगीतविशिष्टम् । अनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाणि यजूंषि । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा नियमविशेषाः । यज्ञाश्चायूपा अग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूपाः । अत एव शिष्टप्रयोगः क्रतुयज्ञाख्येभ्यश्चेति । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्वस्वान्ताः । संवत्सरः कालः । यजमानः कर्ता । लोकाः फलभूताः । ते विशेष्यन्ते । सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान् । यत्र च सूर्यस्तपति । ते च दक्षिणोत्तरमार्गद्वयगम्या विद्वदविद्वत्कर्तृफलभूताः ॥६॥

तस्मात्पुरुषाद्देवाः कर्माङ्गभूता बहुधा वस्वादिगणभेदेन सम्यक्प्रसूताः । साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पशवो ग्राम्या आरण्याश्च । वयांसि पक्षिणः । प्राणापानौ मनुष्यादीनां जीवनम् । व्रीहियवौ हविरर्थौ । तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । श्रद्धाऽऽस्तिक्यबुद्धिः । सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थं वचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमैथुनवर्जनम् । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्तसप्त ॥८॥
अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।
अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥९॥

सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्योतनानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि "यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति" इति श्रुत्यन्तरात् । किञ्च सप्तेमे लोका इन्द्रियस्थानानि येषु चरन्ति सञ्चरन्ति प्राणाः । प्राणा येषु चरन्तीति प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादिनिवृत्त्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये वा स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः । निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदम् । यानि चाऽऽत्मयाजिनां विदुषां कर्माणि कर्मफलानि चाविदुषां च कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि च सर्वं चैतत्परस्मादेव पुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूतमिति प्रकरणार्थः ॥ ८ ॥

अतः पुरुषात्समुद्राः सर्वे क्षाराद्याः, गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मादेव पुरुषात्सर्वे । स्यन्दन्ते स्रवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवो नद्यः सर्वरूपा बहुरूपा अस्मादेव पुरुषात्सर्वा ओषधयो व्रीहियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः षड्विधो येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मं शरीरम् । तद्ध्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

आत्मयाजिनामिति । सकलमिदमहं च परमात्मैवेतिभावनापूर्वकं परमेश्वराराधनबुद्ध्या ये यजन्ति तेषामित्यर्थः ॥ ८ ॥

यत्पृष्टं कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तन्निरूपितम् । सर्वमिदं परमात्मनो जायते । अतस्तावन्मात्रं सर्वं तस्मिन्विज्ञाते विज्ञातं

किञ्च सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्योतनानि ज्ञानानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि "यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति" इति श्रुत्यन्तरात् । सप्तेमे लोका इन्द्रियस्थानानि । इमेग्रहणान्न बाह्याः । येषु चरन्ति प्राणा इति विशेषणाच्च । किं प्राणापानादयो नेत्याह—गुहाशयाः प्राणाः गुहायां शरीरे हृदये वा शेरते स्वापकाल इति गुहाशया निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदं शीर्षण्याः सर्वरूपा बहुरूपाः ॥ ८ ॥

येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं स ह्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

एवं पुरुषात्सर्वमिदं सम्प्रसूतम्। अतो वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमनृतं पुरुष इत्येव सत्यम्। अतः—

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥१०॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

पुरुष एवेदं विश्वं सर्वम्। न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किञ्चिदस्ति। अतो यदुक्तं तदेतदभिहितम्–कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति। एतस्मिन्हि परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे पुरुषे विज्ञाते पुरुष एवेदं विश्वं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति। किं पुनरिदं विश्वमित्युच्यते। कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम्। तपो ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेतावद्धीदं सर्वम्। तच्चैतद्ब्रह्मणः कार्यं तस्मात्सर्वं ब्रह्म परामृतं परममृतमहमेवेति यो वेद निहितं स्थितं गुहायां हृदि सर्वप्राणिनां स एवं विज्ञानादविद्याग्रन्थिं ग्रन्थिमिव दृढीभूतामविद्यावासनां विकिरति विक्षिपति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः सन् हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

भवतीत्यविद्याक्षयफलाभिधानेनोपसंहृतमिति ॥९॥१०॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

विश्वं सर्वं न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किञ्चिदस्ति। अतो यत्पृष्टं "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इति तदुत्तरितम्। पुरुषे ज्ञाते पुरुष एवेदं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति विश्वस्वरूपमाह। कर्म तपः। कर्माग्निहोत्रादि तपो ज्ञानं जडाजडात्मकं जगद्ब्रह्म परामृतमेव ततोऽन्यत्कार्यस्य कारणाव्यतिरेकात्। एतज्जगदात्मकं ब्रह्म सर्वप्राणिनां हृदि निहितमर्पितं यो वेद सोऽविद्याग्रन्थिमज्ञानवासनां विकिरति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः सन् हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते—

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम्। एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम्॥१॥

आविः प्रकाशं संनिहितं वागाद्युपाधिभिर्ज्वलति भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छब्दादीनुपलभमानवदवभासते। दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सल्लक्ष्यते हृदि सर्वप्राणिनाम्। यदेतदाविर्ब्रह्म संनिहितं सम्यक्स्थितं हृदि तद्गुहाचरं नाम गुहायां चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातम्। महत्सर्वमहत्त्वात्पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात्। कथं तन्महत्पदमित्युच्यते। यतोऽत्रास्मिन्ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रवेशितं रथनाभाविवाराः। एजच्चलत्पक्ष्यादि। प्राणत्प्राणितीति प्राणापानादिमन्मनुष्यपश्वादि। निमिषच्च यन्निमेषादिक्रियावद्यच्चानिमिषच्चशब्दात्समस्तमेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितम्। एतद्यदास्पदं सर्वं जानथ हे शिष्या अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां सदसत्स्वरूपम्। सदसतोर्मूर्ता-

---

अधुना यस्य सकृदुपदेशमात्रेणाद्वितीयं ब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थज्ञानं न भवतीति तस्योपायानुष्ठानेन भवितव्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह—अरूपं सदक्षरमिति। वाक्यार्थस्यैव पुनः पुनर्भावना युक्त्यनुसन्धानं चोपाय इत्याह—उच्यत इति। आविःशब्दो निपातः प्रकाशवाची। ब्रह्म विश्वोपलब्ध्यात्मना प्रकाशमानमेव सदेति भावयेदित्यर्थः। अन्यैरप्युक्तम्—

"यदस्ति यद्भाति तदात्मरूपं नान्यत्ततो भाति न चान्यदस्ति।
स्वभावसंवित्प्रतिभाति केवलं ग्राह्यं ग्रहीतेति मृषैव कल्पना"॥ इति।

सन्निहितमिति। सर्वेषां प्राणिनां हृदये स्थितं वागाद्युपाधिभिः शब्दादीन्युपलभमानवद्ब्रह्मैव जीवभावमापन्नमवभासते। ततः स्वतोऽपरोक्षं चेति सदा स्मरेदित्यर्थः। सर्वमिदं कार्यं परिच्छिन्नं च सास्पदं कार्यत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च घटादिवत्ततः सर्वास्पदं यत्तदेव मायास्पदमात्मभूतमिति युक्त्यनुसन्धानमाह—महत्पदमिति॥१॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमत आह—आविरिति। आविराविर्भूतप्रकाशं सन्निहितवागाद्युपाधिभिर्ज्वलति यतो गुहाचरं गुहायां चरति हृदि चरति दर्शनश्रवणादिप्रकारैः। महत्सर्वमहत्त्वात्। पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात्। कथं महत्पदमित्यत आह—अत्रैतदिति। अर्पितं सन्निवेशितं रथनाभाविवाराः। एजच्चलत्पक्ष्यादि। प्राणन्मनुष्यपश्वादि। निमिषन्निमेषादिक्रियावत्। चकारादनिमिषच्च यत्तदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितमेतदास्पदं सर्वस्य जानथ हे शिष्या अवगच्छत। सदसन्मूर्तामूर्तं स्थूलसूक्ष्मं तद्व्यतिरेकेण तयोरभावाद्यत्प्रजानां

किञ्च—

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः । तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

मूर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणाभावात् । वरेण्यं वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्प्रार्थनीयम् । परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजानामिति व्यवहितेन सम्बन्धो यल्लौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । यद्वरिष्ठं वरतमं सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्ध्येकं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्वदोषरहितत्वात् ॥ १ ॥

यदर्चिमद्दीप्तिमद्दीप्त्याऽऽदित्यादि दीप्यत इति दीप्तिमद्ब्रह्म । किञ्च यदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चशब्दात्स्थूलेभ्योऽप्यतिशयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिँल्लोका भूरादयो निहिताः स्थिताः ये च लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धास्तदेतत्सर्वाश्रयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि च करणानि तदन्तश्चैतन्यं चैतन्याश्रयो हि प्राणेन्द्रियादिसर्वसंघातः "प्राणस्य प्राणम्" इति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमवितथमतोऽमृतमविनाशि तद्वेद्धव्यं मनसा ताडयितव्यम् । तस्मिन्मनःसमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सोम्य विद्ध्यक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

घटादिवदादित्यादेर्जडत्वेऽपि यद्दीप्तिमत्त्वं वैचित्र्यं तदनुपपत्त्याऽपि तत्कारणं सम्भावनीयमित्याह–किञ्च यदर्चिमदिति । अर्चिमत्त्वादादित्यादिवदिन्द्रियग्राह्यत्वं प्राप्तं निषेधति–यदणुभ्य इति । परमाणुपरिमाणत्वं तर्हि स्यादिति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह–चशब्दादिति । स्थूलत्वात्तज्जन्याधारं स्यादिति नाऽऽशङ्कनीयमित्याह–यस्मिँल्लोका इति । प्राणादिप्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठाननिबन्धना जडवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवच्चिद्भेदे च प्रमाणाभावादेकचैतन्यमात्रमस्मीति विचारयेदित्याह–तदेतत्सर्वाश्रयमिति । प्राणाद्यधिष्ठानत्वात्प्राणादिलक्ष्य आत्मा द्रष्टव्यः॥२॥

विज्ञानादैन्द्रियकज्ञानात्परं दूरे वर्तते पराञ्चि खानीति श्रुतेः । वरिष्ठमतिशयेनोरु ॥ १ ॥

यदर्चिमद्दीप्तिमत् । अर्चिशब्द इकारान्तः । अणुभ्योऽणु स्थूलधियामगम्यत्वात् । लोका भूरादयो लोकिनो मनुष्यादयः । स प्राण इत्यादि । अन्तश्चैतन्यो हि प्राणेन्द्रियसङ्घातः प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तत्सत्यमवितथं तद्वेद्धव्यं मनसा भावयितव्यमित्यर्थः । हे सोम्य सोमाद्यरछन्दसि 'सोममर्हति यः' इति सूत्रेण । विद्धि विद्धं कुर्वक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेद्धव्यमित्युच्यते—

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं सन्धयीत ।
आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥३॥

यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते—

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

धनुरिष्वासनं गृहीत्वाऽऽदायौपनिषदमुपनिषत्सु भवं प्रसिद्धं महास्त्रं महच्च तदस्त्रं च महास्त्रं धनुस्तस्मिञ्शरम्। किंविशिष्टमित्याह—उपासानिशितं सन्तताभिध्यानेन तनूकृतं संस्कृतमित्येतत्। सन्धयीत सन्धानं कुर्यात्। सन्धाय चाऽऽयम्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः। न हि हस्तेनेव धनुष आयमनमिह सम्भवति। तद्भावगतेन तस्मिन्ब्रह्मण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्गतेन चेतसा लक्ष्यं तदेव यथोक्तलक्षणमक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणव ओङ्कारो धनुः। यथेष्वासनं लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोङ्कारः। प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संस्क्रियमाणस्तदालम्बनोऽप्रतिबन्धेनाक्षरेऽवतिष्ठते यथा धनुषाऽस्त इषुर्लक्ष्ये। अतः प्रणवो धनुरिव धनुः। शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः पर एव जले सूर्यादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया स शर इव स्वात्मन्येवार्पितोऽक्षरे ब्रह्मण्यतो ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते। लक्ष्य इव मनःसमाधित्सुभिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात्। तत्रैवं सत्यप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्धव्यं ब्रह्म लक्ष्यम्। ततस्तद्वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो

विचारासमर्थस्य प्रणवमवलम्ब्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमाधानं क्रममुक्तिफलं दर्शयितुमुपक्रमते–कथं वेद्धव्यमित्यादिना। प्रणवो ब्रह्मेत्यभिध्यायत उपसं-

---

कथं वेद्धव्यमत आह–धनुरिति। औपनिषदमुपनिषत्सु भवं ज्ञानमुपासानिशितं सन्तताभिध्यानेन तनूकृतं बुद्धिलक्षणं सन्धयीत सन्धानं कुर्यात्। आयम्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदाह–प्रणव इति। धनुर्यथा शरस्य लक्ष्ये प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमभ्यस्यमान ओङ्कारः। अयं मन्त्रो ध्यानबिन्दौ चाऽऽम्नातः। आत्मा जलसूर्यकादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षी ब्रह्म पूर्वोक्तमक्षरमप्रमत्तेन

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।
तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥५॥

किञ्च—

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः
स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।

भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति तथा देहाद्यात्मप्रत्यय-तिरस्करणेनाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनःपुनर्वचनं सुलक्षणार्थम् । यस्मिन्नक्षरे पुरुषे द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं चोतं समर्पितं मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वै-स्तमेव सर्वाश्रयमेकमद्वितीयं जानथ जानीत हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्य-क्स्वरूपं युष्माकं सर्वप्राणिनां च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्यजत । तत्प्रकाश्यं च सर्वं कर्म ससाधनम् । यतोऽमृतस्यैष सेतुरेतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतु-रिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तथा च श्रुत्यन्तरम्—"तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति ॥ ५ ॥

अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः सम्प्र-

हृतकरणग्रामस्य प्रणवोपरक्तं यच्चैतन्यप्रतिबिम्बं स्फुरति स आत्मेत्यनुसन्धानं प्रणवे शरसन्धानं तस्य चित्प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यानुसन्धानं लक्ष्यवेधः ॥३॥४॥

उत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यं परिहरति–अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वादिति । ससाधनं सर्वं कर्म परित्यज्याऽऽत्मैव ज्ञातव्य इत्यत्रैव हेतुमाह–अमृतस्येति । धनुषाऽऽ-युधेन लक्ष्यत इति तल्लक्षण आत्मैकत्वसाक्षात्कार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कर्मसङ्गिजनसङ्गत्या कर्मश्रद्धा विषयश्रद्धा च वाक्यार्थज्ञानस्यावगमाय

बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन ब्रह्म लक्ष्यं वेद्धव्यं वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्कारेणाक्षरैकात्मत्वं फलं भवति तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्कारेणाक्षरै-कात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः । लक्ष्यं सर्वगतं चैवेत्यादि, ऋग्धनुर्यजुर्बाणेनेत्यादि च मन्त्र-द्वयं क्वचिदार्षपाठे दृश्यते न सर्वत्रेति न शिष्टैर्व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थमित्यभिप्रायेणाऽऽह–यस्मिन्निति । ओतं समर्पितं प्राणैर्वागादिभिः करणैर्जानथ जानीत हे शिष्या आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं ज्ञात्वा-ऽन्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ परित्यजत । यतोऽमृतस्यैष सेतुर्मोक्षस्य सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तमेव विदित्वेतिश्रुत्यन्तरात् ॥ ५ ॥

ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं
स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

योऽसौ तमसः परस्तात्संसारमहोदधिं तीर्त्वा गन्तव्यः परविद्याविषय इति स कस्मिन्वर्तत इत्याह—

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष

विष्टा यत्र यस्मिन्हृदये सर्वतो देहव्यापिन्यो नाड्यस्तस्मिन्हृदये बुद्धिप्रत्ययसाक्षिभूतः स एष प्रकृत आत्माऽन्तर्मध्ये चरते चरति वर्तते । पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो विजानन्बहुधाऽनेकधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनुविधायित्वाद्वदन्ति लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति । तमात्मानमोमित्येवमोङ्कारालम्बनाः सन्तो यथोक्तकल्पनया ध्यायथ चिन्तयत । उक्तं वक्तव्यं च शिष्येभ्य आचार्येण जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविविदिषुत्वान्निवृत्तकर्माणो मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्याचार्यः । स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युष्माकं पाराय परकूलाय । परस्तात्कस्मादविद्यातमसः । अविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्व्याख्यातः । तं पुनर्विशिनष्टि । यस्यैष प्रसिद्धो महिमा विभूतिः । कोऽसौ महिमा । यस्येमे द्यावापृथिव्यौ शासने विधृते तिष्ठतः । सूर्याचन्द्रमसौ यस्य शासनेऽलातचक्रवदजस्रं भ्रमतः । यस्य शासने सरितः सागराश्च स्वगोचरं नातिक्रामन्ति । तथा

प्रतिबन्धको विघ्नः स मा भूदित्याशंसनम् । न तु वाक्यार्थावगतौ निष्पन्नायां फलप्राप्तेर्विघ्नशङ्काऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽऽह—परस्तादिति । मदुपदेशादूर्ध्वमित्यर्थः ॥६॥

सर्वेश्वरत्वमनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणो हृदयपुण्डरीके ध्यानं च क्रममुक्तिफलं मन्दब्रह्मविदो विधीयत इति दर्शयितुमाह—योऽसौ तमसः परस्तादित्यादिना ॥ ७ ॥

संहताः सम्प्रविष्टाः । यत्र यस्मिन्हृदये नाड्यस्तत्रेति शेषः । स एष प्रकृत आत्मा चरते चरत्यन्तर्हृदयमध्ये जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनुविधायित्वात् । वदन्ति च लौकिका हृष्टो जातो मुग्धो जात इति । ओमित्येवमोङ्कारालम्बनाः सन्तो ध्यायथ चिन्तयत पाराय परकूलाय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

संसारमहोदधिं तीर्त्वा यो गन्तव्यः परविद्याविषयः स कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यत आह—यः सर्वज्ञ इति । सर्वं विन्दति लभते सर्ववित्सामान्यविशेषभावेन वा वेदनम् । दिव्ये

व्योम्न्यात्मा प्रति ष्ठितः । मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥७॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमिदमभिधीयते—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

स्थावरं जङ्गमं च यस्य शासने नियतम् । तथा चर्तवोऽयने अब्दाश्च यस्य शासनं नातिक्रामन्ति । तथा कर्तारः कर्माणि फलं च यच्छासनात्स्वं स्वं कालं नातिवर्तन्ते स एष महिमा भुवि लोके यस्य स एष सर्वज्ञ एवंमहिमा देवो दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्धप्रत्ययकृतद्योतने ब्रह्मपुरे । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्यक्तत्वाद्ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन्यद्व्योम तस्मिन्व्योम्न्याकाशे हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते । न ह्याकाशवत्सर्वगतस्य गतिरागतिः प्रतिष्ठा वाऽन्यथा सम्भवति । स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत इति मनोमयो मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणश्च शरीरं च प्राणशरीरं तस्यायं नेता स्थूलाच्छरीराच्छरीरान्तरं प्रति । प्रतिष्ठितोऽवस्थितोऽन्ने भुज्यमानान्नविपरिणामे प्रतिदिनमुपचीयमानेऽपचीयमाने च पिण्डरूपान्ने हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य । हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः स्थितिर्न ह्यात्मनः स्थितिरन्ने । तदात्मतत्त्वं विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन शमदमध्यानसर्वत्यागवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिनः । आनन्दरूपं सर्वानर्थदुःखायासप्रहीणममृतं यद्विभाति विशेषेण स्वात्मन्येव भाति सर्वदा ॥ ७ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिरविद्यावासनाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः कामः "कामा येऽस्य हृदि श्रिताः" इति श्रुत्यन्तरात् । हृदयाश्रयोऽसौ नाऽऽत्माश्रयः ।

अस्य परमात्मज्ञानस्येति । जीवन्मुक्तिफलस्याद्वैतवाक्यार्थावगमस्य क्रममु-

---

सर्वबुद्धिप्रत्ययद्योतके ब्रह्मपुरे ब्रह्मणश्चैतन्यस्य स्थाने हृदयपुण्डरीके व्योम्न्याकाशे पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित उपलभ्यः । मनोमयो वृत्तिभिरेव विभाव्य इति । मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणानां शरीरान्तरं प्रति प्रापकः । प्रतिष्ठितोऽन्ने प्रत्यहं भुज्यमानेऽन्नेन विना देहत्यागात् । हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकच्छिद्रे सन्निधाय समवस्थाप्य हृदयावस्थानेन ह्यात्मनः स्थितिरन्ने तदात्मतत्त्वं विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन शमदमध्यानवैराग्यसंस्कृतेन परि सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिनः ॥ ७ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह—भिद्यत इति । हृदयग्रन्थिरविद्यावासनाप्रचयो बुद्ध्या-

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

भिद्यते भेदं विनाशमायाति। छिद्यन्ते सर्वज्ञेयविषयाः संशया लौकिकानामामरणात्तु गङ्गास्रोतोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति। अस्य विच्छिन्नसंशयस्य निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च क्षीयन्ते कर्माणि। न त्वेतज्जन्मारम्भकाणि प्रवृत्तफलत्वात्तस्मिन्सर्वज्ञेऽसंसारिणि परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना तस्मिन्परावरे साक्षादहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

क्तिफलस्य चोपासनस्येत्यर्थः। अविद्यावासनाप्रचयो भिद्यत इति कोऽर्थः। किं बुद्धौ विद्यमानायामविद्यादिभेदो ज्ञानफलं किंवा तन्निवृत्तौ ! नाऽऽद्यः, सत्युपादाने कार्यस्यात्यन्तोच्छेदासम्भवात्। न द्वितीयः, ज्ञानस्याज्ञानेनैव साक्षाद्विरोधप्रसिद्धेः। किञ्च बुद्धिरप्यनादिः सादिर्वा ! नाऽऽद्यः "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति श्रुतिविरोधात्। नान्त्यः, प्रलये ब्रह्मज्ञानं विनैव बुद्धेर्नाशसम्भवात्तदानर्थक्यप्रसङ्गात्। सादित्वे च बुद्धेरुपादानं साक्षाद्ब्रह्म चेत्तन्नाशं विनाऽत्यन्तोच्छेदो न स्यात्। माया चेत्सा द्रष्टृगतज्ञानेन नोच्छेदमर्हति लौकिकमायाविगतमायाया द्रष्टृगतज्ञानेनोच्छेदादर्शनात्। किञ्च बुद्धेरुच्छेदो न तस्याः फलं स्वनाशस्याफलत्वात्। नाऽऽत्मनः, तस्य बुद्धिप्रसङ्गाभावेन तदुच्छेदस्याफलत्वात्। किञ्चाऽऽत्मनोऽविद्याद्यनाश्रयत्वाभिधानं श्रुतिविरुद्धं प्रक्रमे—अविद्यायामन्तरे वर्तमाना इति श्रवणादुपसंहारे च-"अनीशया शोचति मुह्यमानः" इति श्रवणात्। बुद्धिगतमेवाविद्याद्यात्मन्यध्यस्यत इति चेदध्यस्यत इति कोऽर्थः। निक्षिप्यते भ्रान्त्या दृश्यते वा ! नाऽऽद्यः, अन्यधर्मस्यान्यत्र निक्षेपासम्भवात्। भ्रान्त्या चेत्केन दृश्यते। न तावदात्मना तस्याविद्याश्रयत्वानङ्गीकारात्। न बुद्ध्या, बुद्धेरात्मविषयत्वासम्भवेन तद्गतदर्शनासम्भवात्। तद्भ्रान्तेश्च स्वाश्रयगतेन तत्त्वानुभवेन निवर्त्यत्वप्रसिद्धेर्बुद्धेरनुभवाश्रयत्वप्रसङ्गात्। तस्मान्नास्य भाष्यस्य सम्यगर्थं पश्याम इति चेदुच्यते। चित्तन्त्राऽनादिरनिर्वाच्याऽविद्या चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्नचैतन्यस्य बुद्ध्यादितादात्म्य-

श्रयः "कामा येऽस्य हृदि स्थिताः" इति श्रुत्यन्तरात्। कर्माणि प्राक्तनान्यप्रवृत्तफलानि न त्वेतज्जन्मारम्भकारीणि प्रवृत्तफलत्वात्। परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना। तस्मिन्साक्षादहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य सङ्क्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि—

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।

हिरण्मये ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवासेः। आत्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात्परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात्तस्मिन्विरजमविद्याद्यशेषदोषरजोमलवर्जितं ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्मात्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः। यस्माद्विरजं निष्कलं चातस्तच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपि तज्ज्योतिरवभासकम्। अग्न्यादीनामपि ज्योतिष्ट्वमन्तर्गतब्रह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः। तद्धि परं ज्योतिर्यदन्यानवभास्यमात्मज्योतिस्तद्यदात्मविद आत्मानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति त आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारिणः। यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मात्त एव तद्विदुर्नेतरे बाह्यार्थप्रत्ययानुसारिणः ॥ ९ ॥

न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति। तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः। स हि तस्यैव भासा सर्वमन्यदनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः। न तु तस्य स्वतः प्रकाशनसामर्थ्यम्। तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निरस्मद्गोचरः। किं बहुना, यदिदं जगद्भाति तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वाद्भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते यथा जलोल्मुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति न

रूपेण निवर्तते। तस्याश्च ब्रह्मात्मतासाक्षात्कारनिवर्त्यरूपाङ्गीकारात्तन्निवृत्तौ तदुत्थहृदयग्रन्थिभेदः श्रुत्योच्यते। भाष्यकारीयं च बुद्ध्याश्रयत्वाभिधानमहङ्कारविशेषणत्वेनाविद्यादेर्व्यावहारिकाभिप्रायेणाऽऽत्मानाश्रयत्वाभिधानं चाऽऽत्मनो निर्विकारत्वाभिप्रायम्। बाधितानुवृत्तिश्च प्रकटार्थे प्रादर्शीति जीवन्मुक्तिर्न विरुध्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

भातीति णिजन्तार्थाध्याहारेण व्याख्यातम्। तस्य भासा सर्वमिदं

उक्तस्यैवार्थस्य सङ्क्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि। हिरण्मये ज्योतिर्मये बुद्धिज्ञानप्रकाशे पर उत्कृष्टे परमात्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात्। कोशे कोशतुल्ये पुण्डरीके विरजमविद्यादोषरजोमलवर्जितं निष्कलं निरवयवमत एव शुभ्रं ज्योतिरग्न्यादीनामपि प्रकाशक-

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं सर्वं तद्विकारं वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमात्रमनृतमितरदित्येतमर्थं विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति—

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥११॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

स्वतस्तद्वत्तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि जगद्विभाति। यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासाऽ(सनेना)तस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते। न हि स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति। घटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनाद्भारूपाणां चाऽऽदित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥१०॥

ब्रह्मैवोक्तलक्षणमिदं यत्पुरस्तादग्रे ब्रह्मैवाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा दक्षिणतश्च तथोत्तरेण तथैवाधस्तादूर्ध्वं च सर्वतोऽन्यदिव कार्याकारेण प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानम्। किं बहुना ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगद्वरिष्ठं वरतमम्। अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः। ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥११॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

विभातीत्यस्य ब्रह्मणः स्वतो भारूपत्वे तात्पर्यं कथयति—यत एवं तदेव ब्रह्म भाति चेति ॥१०॥

उपसंहारमन्त्रस्य तात्पर्यमाह—यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिस्तेन ब्रह्मणा विविधं क्रियत इति तद्विकारं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्यं

मेवंविधं यत्तदात्मविदस्तादात्म्यप्रत्ययानुसारिणो नेतरे बाह्यप्रत्ययानुसारिणः। अत्र "न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते" इति क्षेपको मन्त्रस्तस्यार्थः। प्रकाशते भासकं भवति। न वान्ति वाता व्यापारं न कुर्वन्ति। देवता न यान्ति देवानामप्यगम्यम् ॥ ९ ॥

यत्र स्वरूपे भूतिभावना यज्ञफलप्रदा तत्कथं ज्योतिषां ज्योतिरत आह—न तत्रेति। भाति प्रकाशयति। तस्य स्वतःप्रकाशनसामर्थ्याभावात्। यथा जलोल्मुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति न स्वतस्तत्तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि जगद्विभाति। यत एवं

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते। यदधिगमे हृदयग्रन्थ्यादि-संसारकारणस्याऽऽत्यन्तिकविनाशः स्यात्। तद्दर्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः। अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः। प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं च प्रकारान्तरेण क्रियते। अत्यन्तदुरवगाहत्वात्कृतमपि तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्यते—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।

द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ सुपर्णौ पक्षिसामान्याद्वा सुपर्णौ

योऽयं स्थाणुः पुमानसावितिवदन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेण तावन्मात्रत्वं बोध्यते ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥२॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥२॥

प्राधान्येति। अपूर्वत्वेन तात्पर्यविषयतयेत्यर्थः। द्वा सुपर्णेत्यादौ द्विवच-नस्याऽऽकारश्छान्दसः। जीवस्याज्ञत्वेन नियम्यत्वेन योग्यत्वादीश्वरस्य सर्व-ज्ञत्वेन नियामकत्वशक्तियोगाच्छोभनमुचितम्। नियम्यनियामकभावगमनं

तदेव ब्रह्म भाति भासयति कार्यगतेन विविधेन भासाऽ(सनेना)तस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वमव-गम्यते। नहि स्वतोऽविद्यमानभासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति। घटादीनामन्यावभासकत्वाद-र्शनात्। भारूपाणां त्वादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

प्रतिपादितमक्षरं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति–ब्रह्मैवेति। प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानमित्यर्थः। किं बहुना ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं ब्रह्म वरिष्ठमुरुतमम्। अब्र-ह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययो ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशा-सनम् ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितायां मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते। यदधिगमे हृदयग्रन्थ्यादि-संसारकारणस्याऽऽत्यन्तिको विनाशः स्यात्। तद्दर्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पन-योक्तः। अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः। प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं ना(चा)त्यन्तदुःखग्राह्यत्वात्कृतमपि प्रकारान्तरेण क्रियते। तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परोऽयमुपन्यस्यते–द्वा सुपर्णेति। औविभक्तेरात्वं छान्दसम्। द्वौ सुपर्णौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखायौ समानाख्यानौ समानाभिव्यक्तिकारणौ तावेवंभूतौ समानमविशे-

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

सयुजा सयुजौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखाया सखायौ समानाख्यानौ समानाभिव्यक्तिकारणावेवंभूतौ सन्तौ समानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतयैकं वृक्षं वृक्षमिवोच्छेदनसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ । सुपर्णाविवैकं वृक्षं फलोपभोगार्थम् । अयं हि वृक्ष ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखोऽश्वत्थोऽव्यक्तमूलप्रभवः क्षेत्रसंज्ञकः सर्वप्राणिकर्मफलाश्रयस्तं परिष्वक्तौ सुपर्णाविवाविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोः परिष्वक्तयोरन्य एकः क्षेत्रज्ञो लिङ्गोपाधिवृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं फलं स्वाद्वनेकविचित्रवेदनास्वादरूपं स्वाद्वत्ति भक्षयत्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः । अनश्नन्नन्य इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरीश्वरो नाश्नाति । प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण । स त्वनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्ते शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवोऽविद्याका-

---

ययोस्तौ शोभनपतनौ । पक्षिसामान्याद्वेति । वृक्षाश्रयणादिश्रवणादित्यर्थः । ऊर्ध्वमुत्कृष्टं ब्रह्म मूलमधिष्ठानमस्येत्यूर्ध्वमूलोऽवाञ्चः प्राणादयः शाखा इवास्येत्यवाक्शाखः । श्वः स्थानं नियन्तुमस्य न शक्यमित्यश्वत्थः । अव्यक्तमव्याकृतं मूलमुपादानमन्वयि तस्मात्प्रभवतीति तथोक्तो यावदज्ञानभावीत्यर्थः । अविद्याकामकर्मवासनानामाश्रयो लिङ्गमुपाधिर्यस्याऽऽत्मनः स जीवस्तथोक्तः । स चेश्वरश्च तावित्यर्थः । सत्त्वं मायाख्यमुपाधिरस्येति सत्त्वोपाधिः । ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशेरिति ह्युक्तम् ॥ १ ॥

आवरणं विक्षेपश्च द्वयमविद्यायाः कार्यम् । तत्रेश्वरभावाप्रतिपत्तिरनी-

---

षमुपलब्ध्यधिष्ठानतयैकं वृक्षमुच्छेदसामान्याच्छरीरम् । ओव्रश्चू छेदने । परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ सुपर्णाविवैकवृक्षं फलोपभोगार्थम् । तयोर्मध्येऽन्य एकोऽविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाधिरात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादु प्रियमत्त्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः । नाश्नन्ननश्नन्नन्य ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो यः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरीश्वरो नाश्नाति । प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण सन्नभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥२॥

अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरम्—

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

मकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽलाबुरिव सामुद्रे जले निमग्नो निश्चयेन देहात्मभावमापन्नोऽयमेवाहममुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता कृशः स्थूलो गुणवान्निर्गुणः सुखी दुःखीत्येवंप्रत्ययो नास्त्यन्योऽस्मादिति जायते म्रियते संयुज्यते वियुज्यते च सम्बन्धिबान्धवैः । अतोऽनीशया न कस्यचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम विनष्टो मृता मे भार्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावोऽनीशा तया शोचति सन्तप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया चिन्तामापद्यमानः स एवं प्रेततिर्यङ्मनुष्यादियोनिष्वाजवं जवीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु शुद्धधर्मसञ्चितनिमित्ततः केनचित्परमकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गोऽहिंसासत्यब्रह्मचर्यसर्वत्यागशमदमादिसम्पन्नः समाहितात्मा सञ्जुष्टं सेवितमनेकैर्योगमार्गैः कर्मभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमीशमसंसारिणमशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्य्वतीतमीशं सर्वस्य । जगतोऽयमहमस्म्यात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो नेतरोऽविद्याजनितोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं महिमानं च जगद्रूपमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विप्रमुच्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

यदा यस्मिन्काले पश्यः पश्यतीति विद्वान्साधक इत्यर्थः । पश्यते पश्यति पूर्ववद्रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिःस्वभावं रुक्मस्येव वा ज्योतिरस्याविनाशि कर्तारं सर्वस्य जगत ईशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ

शावरणं शोचतीति विक्षेपस्तदुभयहेतुरनिर्वाच्यमज्ञानं मोहः । तेन विशिष्टोऽनेकैरनर्थप्रकारैरहं करोमीत्यादिभिरविवेकतया तादात्म्यापन्नतयेत्यर्थः ।

समाने तत्रैव वृक्षे पुरुषो भोक्ता जीवो निमग्नो निश्चयेन मग्नोऽलाबुरिव सामुद्रे जलेऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽनीशया दीनभावोऽनीशा तया शोचति सन्तप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकितया चिन्तामापद्यमानः । जुष्टं सेवितमनेकैर्योगमार्गैः कर्मभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमीशितारमस्य महिमानं जगद्रूपमस्यैव मम परस्यैव ममेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विमुच्यते हृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अन्योऽपि मन्त्रः सविस्तरमिममेवार्थमाह–यदेति । यदा यस्मिन्काले पश्यो विद्वा-

तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥३॥

किञ्च—

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी ।

ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं स यदा चैवं पश्यति तदा स विद्वान्पश्यः पुण्यपापे बन्धनभूते कर्मणी समूले विधूय निरस्य दग्ध्वा निरञ्जनो निर्लेपो विगतक्लेशः परमं प्रकृष्टं निरतिशयं साम्यं समतामद्वयलक्षणं द्वैतविषयाणि साम्यान्यतोऽर्वाञ्च्येवातोऽद्वयलक्षणमेतत्परमं साम्यमुपैति प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्वैर्भूतैर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्थः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण स भवते भवति न भवतीत्येतत्किमतिवाद्यतीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्येत्यतिवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वानतिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं ह्यसावतीत्य वदेत् । यस्य त्वपरमन्यद् दृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किञ्चाऽऽत्मक्रीड आत्मन्येव च क्रीडा क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः । तथाऽऽत्मरतिरात्मन्येव च रती रमणं प्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः । क्रीडा

आजवमनवरतं जवीभावं निकृष्टभावं लक्षणया लघुभावं कर्म वायुप्रेरिततया जवीभावं क्षेप्रथमापन्नः पूर्ववदित्यभेदेनेत्यर्थः ॥२॥३।

आत्मनि रतिरात्मरतिस्तत्पुरुषः, सैव क्रियाऽस्यास्तीत्यात्मरतिक्रियावानिति मतुबेवैकः प्रतीयते कथमुक्तं बहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यत इति । सत्यमसमासपाठे द्वयोरर्थवत्त्वमासीत्समासपाठे त्वन्यतरो मतुब्वति-

---

न्साधकः पश्यते पश्यति रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिःस्वभावं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ तं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं साम्यमद्वयलक्षणम् ॥ ३ ॥

सर्वभूतैः सर्वैर्भूतैर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतप्रकारः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं भूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण भवते भवति । न भवतीत्येतत्किमतिवादी, अतीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्येत्यतिवादी यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विजानन्सोऽतिवादी न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदाऽऽत्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं पुनरसावतीत्य वदेद्यस्य

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

अधुना सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्तिप्रधानानि–

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

बाह्यसाधनसापेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथाक्रियावाञ्ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रियावान् । समासपाठ आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति बहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचित्त्वग्निहोत्रादिकर्मब्रह्मविद्ययोः समुच्चायार्थमिच्छन्ति । तच्चैष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि बाह्यक्रियावानात्मक्रीड आत्मरतिश्च भवितुं शक्तः । कश्चिद्बाह्यक्रियाविनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति बाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । न हि तमःप्रकाशयोर्युगपदेकत्र स्थितिः सम्भवति । तस्मादसत्प्रलपितमेवैतदनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् । "अन्या वाचो विमुञ्चथ" "संन्यासयोगात्" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवेह क्रियावान्यो ज्ञानध्यानादिक्रियावानसंभिन्नार्यमर्यादः संन्यासी । य एवंलक्षणो नातिवाद्यात्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान्ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः ॥ ४ ॥

सत्येनानृतत्यागेन मृषावदनत्यागेन लभ्यः प्राप्तव्यः । किञ्च तपसा हीन्द्रियमनएकाग्रतया "मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः" इति स्मरणात् । तद्ध्यनुकूलमात्मदर्शनाभिमुखीभावात्परमं साधनं तपो नेतरच्चान्द्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुषङ्गः सर्वत्र । सम्यग्ज्ञानेन

रिच्यते विशिष्यते बाह्यक्रियानिवृत्तिलाभादित्यर्थः । एकदेशिव्याख्यामुद्भाव्य निराचष्टे—केचित्त्वित्यादिना । अनेन वचनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनं क्रियत इत्येतदसत्प्रलपितमेवेति योजना ॥ ४ ॥

सम्यग्ज्ञानसहकारीणीति । अत्र सम्यग्ज्ञानशब्देन वस्तुविषयावगतिफलावसानं वाक्यार्थज्ञानमुच्यते । अवगतिफलस्य स्वकार्येऽविद्यानिवृत्तौ सहकार्यपेक्षा-

---

त्वपरमन्यद् दृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानात्यतो नातीत्य वदति । किञ्च आत्मक्रीडो न पुत्रकलत्रादिषु क्रीडति । आत्मरतिरात्मप्रीतिः । क्रीडा बाह्यसाधनसापेक्षा, रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । क्रियावाञ्ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रियायुक्तः । समासान्तपाठ आत्मरतिरेव क्रीडा तद्युक्तः । एष संन्यासी ब्रह्मविदामध्यात्मनिष्ठानां वरिष्ठो गरिष्ठः श्रेष्ठः ॥ ४ ॥

इदानीं सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि विदधाति–सत्येनेति । मृषावदनत्यागेन तपसा "मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः" इति स्मृतिः । तेन तपसा तदेवा-

अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥५॥
सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।
येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥६॥

यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण । नित्यं सर्वदा नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्यः । वक्ष्यति च—"न येषु जिह्ममनृतं न माया च" इति । कोऽसावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्य इत्युच्यते । अन्तःशरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि रुक्मवर्णः शुभ्रः शुद्धो यमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो यतनशीलाः संन्यासिनः क्षीणदोषाः क्षीणक्रोधादिचित्तमलाः स आत्मा नित्यं सत्यादिसाधनैः संन्यासिभिर्लभ्यत इत्यर्थः । न कादाचित्कैः सत्यादिभिर्लभ्यते । सत्यादिसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ५ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः । न हि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोर्जयः पराजयो वा सम्भवति । प्रसिद्धं लोके सत्यवादिनाऽनृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं सत्यस्य बलवत्साधनत्वम् । किञ्च शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशयत्वम् । कथम् ? सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः । येन पथा ह्याक्रमन्ति क्रमन्त ऋषयो

सम्भवात् । अतोऽपरिपक्वज्ञानस्य सत्यादीनां च परिपक्वविद्यालाभाय समुच्चय इष्यत एव । नैतावता भास्कराभिमतसिद्धिः, परिपक्वविद्यायाः सहकार्यपेक्षायां मानाभावात् । ततः कर्मासंश्लेषश्रवणाद्देवादीनां कर्मविहीनानां मुक्तिश्रवणाच्चेति ॥ ५ ॥

कुहकं परवञ्चनम् । अन्तरन्यथा गृहीत्वा बहिरन्यथा प्रकाशनं माया ।

ऽऽत्मदर्शनानुकूलं न चान्द्रायणादि । सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन । नित्यमिति सर्वत्र सम्बध्यते । कासावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्यतेऽत आह—अन्तःशरीर इति । शरीरमध्ये हृदयाकाश इत्यर्थः । ज्योतिर्मयो रुक्मवर्णः । शुभ्रः शुद्धः । क्षीणदोषा रागद्वेषमोहरहिताः ॥ ५ ॥

सत्याख्यसाधनस्य स्तुतिमाह—सत्यमेवेति । सत्यवाञ्जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः । सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः । येन यथाभूतसत्यवर्तित्वेनाऽऽक्रमन्त्याक्रमन्त ऋषयो दर्शनवन्त आप्तकामा विगततृष्णा यत्र यस्मिन्सत्यव-

किं तत्किंधर्मकं च तदित्युच्यते—

बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।
दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते—

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।

दर्शनवन्तः कुहकमायाशाठ्याहङ्कारदम्भानृतवर्जिता ह्याप्तकामा विगततृष्णा: सर्वतो यत्र यस्मिंस्तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य सम्बन्धि साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते। तत्र च येन पथाऽऽक्रमन्ति स सत्येन वितत इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥

बृहन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यादिसाधनं सर्वतो व्याप्तत्वात्। दिव्यं स्वयंप्रभमनिन्द्रियगोचरमत एव न चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्यचिन्त्यरूपम्। सूक्ष्मादाकाशादेरपि तत्सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि सौक्ष्म्यमस्य सर्वकारणत्वाद्विभाति विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते। किञ्च दूराद्विप्रकृष्टदेशात्सुदूरे विप्रकृष्टतरे देशे वर्ततेऽविदुषामत्यन्तागम्यत्वात्तद्ब्रह्म इह देहेऽन्तिके समीपे च विदुषामात्मत्वात्। सर्वान्तरत्वाच्चाऽऽकाशस्याप्यन्तरश्रुतेः। इह पश्यत्सु चेतनावत्स्वित्येतन्निहितं स्थितं दर्शनादिक्रियावत्त्वेन योगिभिर्लक्ष्यमाणम्। क? गुहायां बुद्धिलक्षणायाम्। तत्र हि निगूढं लक्ष्यते विद्वद्भिस्तथाऽप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते तत्रस्थमेवाविद्वद्भिः ॥ ७ ॥

यस्मान्न चक्षुषा गृह्यते केनचिदप्यरूपत्वान्नापि गृह्यते वाचाऽनभि-

---

शाठ्यं विभवानुसारेणाप्रदानम्। अहङ्कारो मिथ्याभिमानः। दम्भो धर्मध्वजित्वम्। अनृतमयथादृष्टभाषणम्। एतैर्दोषैर्वर्जिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सत्यस्य निधानं यदुक्तं तत्पुनर्विशेष्यत इत्याह-किं तत्किंधर्मकं च तदिति॥७॥

तिंत्वे तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य सम्बन्धि साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते। तत्र च येन पथा क्रमन्ति सत्येन वितत इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥

किं तद्ब्रह्म किंधर्मकं चेत्यत आह-बृहच्चेति। विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते। दूरात्सुदूरेऽविदुषामगम्यत्वात्। अन्तिके समीपे विदुषामात्मत्वात्। सर्वान्तरत्वाच्च। पश्यत्सु चेतनावत्स्विहैव न दूरे निहितं स्थितं गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् ॥ ७ ॥

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥८॥

यमात्मानमेवं पश्यति—

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश ।

धेयत्वान्न चान्यैर्देवैरितरेन्द्रियैः । तपसः सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य ग्रहणे साधनमित्याह—ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषयरागादिदोषकलुषितमप्रसन्नमशुद्धं सन्नावबोधयति नित्यं सन्निहितमप्यात्मतत्त्वं मलावनद्धमिवाऽऽदर्शम् । विलुलितमिव सलिलम् । तद्यदेन्द्रियविषयसंसर्गजनितरागादिमलकालुष्यापनयनादादर्शसलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शान्तमवतिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वो विशुद्धान्तःकरणो योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं यस्मात्ततस्तस्मात्तु तमात्मानं पश्यते पश्यत्युपलभते निष्कलं सर्वावयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनवानुपसंहृतकरण एकाग्रेण मनसा ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

एषोऽणुः सूक्ष्मश्चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः । क्वासौ ? यस्मिञ्शरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन संविवेश सम्यक्प्रविष्टस्तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं येन क्षीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना । सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेत-

---

ज्ञानप्रसादेनेति । अत्र ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या बुद्धिरुच्यते । ध्यायमानो ज्ञानप्रसादं लभते । ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मानं पश्यतीति क्रमो द्रष्टव्यः । संशयादिमलरहितस्य प्रमाणज्ञानस्यैव तत्त्वसाक्षात्कारहेतुत्वाद् ध्यानक्रियायाः प्रमितिसाधनत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥८॥

बौद्धादेश्चित्तादौ चेतनत्वभ्रमदर्शनाच्चित्तं स्वस्मिन्संसर्गिणि च चैतन्याभिव्यञ्जकत्वे स्वभावत एव योग्यम् । ततश्चित्ते परमात्मनोऽभिव्यक्तिसम्भवाच्चेतसा ज्ञेयत्वमुच्यत इति सम्भावनार्थमाह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तमिति । ओतं

देवैरिन्द्रियैः । असाधारणमुपलब्धिसाधनमाह—ज्ञानेति । आत्मावबोधेन विशुद्धसत्त्वो निर्मलान्तःकरणस्ततस्तस्मात्सत्त्वान्निष्कलमवयवभेदरहितं ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

क्वासौ चेतसा वेद्योऽत आह—यस्मिन्निति । यस्मिञ्शरीरे हृत्पद्मे प्राणो वायुः पञ्चधा व्यानादिभेदेन । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्यत आह—प्राणैरिति । प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं

प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥९॥

य एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह—

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥१०॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

नावत्प्रसिद्धं लोके । यस्मिंश्च चित्ते क्लेशादिमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः॥९॥

यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति सङ्कल्पयति मह्यमन्यस्मै वा भवेदिति विशुद्धसत्त्वः क्षीणक्लेश आत्मविन्निर्मलान्तःकरणः कामयते यांश्च कामान्प्रार्थयते भोगांस्तं तं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्सङ्कल्पितान्भोगान् । तस्माद्विदुषः सत्यसङ्कल्पत्वादात्मज्ञमात्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं ह्यर्चयेत्पूजयेत्पादप्रक्षालनशुश्रूषानमस्कारादिभिर्भूतिकामो विभूतिमिच्छुः । ततः पूजार्ह एवासौ ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

चैतन्येन सर्वस्य तर्हि चित्ते किमिति ब्रह्म स्वत एवापरोक्षं न भवतीत्यत आह—यस्मिंश्च चित्त इति ॥ ९ ॥

सगुणविद्याफलमपि निर्गुणविद्यास्तुतये प्ररोचनार्थमुच्यते—यं यमिति ॥१०॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं क्षीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके । यस्मिंश्चित्ते विशुद्धे शोकादिमलविमुक्ते विभवति विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना भवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

य एवं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमित्याह—यं यमिति । लोकं पित्रादिलक्षणं संविभाति सङ्कल्पयति । जयते प्राप्नोति । स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्त इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । अर्चयेत्पादप्रक्षालनशुश्रूषणनमस्कारादिभिः ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यस्मात्—

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम्।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः॥ १॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति—

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र।
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः॥ २॥

स वेद जानातीत्येतद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म परममुत्कृष्टं धाम सर्वकामानामाश्रयमास्पदं यत्र यस्मिन्ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धम्। तमप्येवमात्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामा विभूतितृष्णावर्जिता मुमुक्षवः सन्त उपासते परमिव सेवन्ते ते शुक्रं नृबीजं यदेतत्प्रसिद्धं शरीरोपादानकारणमतिवर्तन्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तो न पुनर्योनिं प्रसर्पन्ति "न पुनः क्वचिद्रतिं करोति" इति श्रुतेः। अतस्तं पूजयेदित्यभिप्रायः॥ १॥

कामान्यो दृष्टादृष्टेष्टविषयान्कामयते मन्यमानस्तद्गुणांश्चिन्तयानः प्रार्थयते स तैः कामभिः कामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र। यत्र यत्र विषयप्राप्तिनिमित्तं कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्र तत्र तेषु तेषु विषयेषु तैरेव कामैर्वेष्टितो जायते। यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पर्याप्तकाम आत्मकामत्वेन परि समन्तत आप्ताः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्यालक्षणादपररूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्यया यस्य तस्य कृतात्मनस्त्विहैव तिष्ठत्येव

परमार्थतत्त्वविज्ञानादिति। विषयेषु यथास्थितदोषदर्शनात्पर्याप्तकामः क्षीणरागो विरुद्धलक्षणयाऽऽत्मकामस्याऽऽत्मबुभुत्सयैव वशीकृतचित्तस्य विषयेभ्यः कामा निवृत्ता एव भवन्तीत्यर्थः सामर्थ्यादवगम्यते। स्वहेतुविनाशात्पुनः कामा न जायन्त इति जातानां ज्ञानं विनाऽपि क्षयसम्भवादित्यर्थः॥१॥२॥

सोऽर्चको वेद जानाति यथोक्तलक्षणं ब्रह्म धाम सर्वकामानामास्पदं निहितमर्पितम्। यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धं पुरुषमात्मज्ञं परमिव देवमकामा विभूतितृष्णारहिताः सन्तः शुक्रं बीजं शरीरोपादानकारणमतिवर्तन्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तः। अपुनर्भवमिच्छंस्तं पूजयेदिति भावः॥ १॥

कामत्याग एव प्रधानं साधनमिति दर्शयति—कामान्य इति। मन्यमानस्तत्तद्गुणांश्चिन्तयमानः। कर्मभिः काम्यकर्मभिस्तत्र तत्र स्वर्गनरकादौ पर्याप्तकामस्याकामत्वेन परि

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तल्लाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते--

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥३॥

शरीरे सर्वे धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः प्रविलीयन्ति विलयमुपयान्ति नश्यन्तीत्यर्थः । कामस्तज्जन्महेतुविनाशान्न जायन्त इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

योऽयमात्मा व्याख्यातो यस्य लाभः परः पुरुषार्थो नासौ वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा न मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा श्रवणेनेत्यर्थः । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव परमात्मानमेवैष विद्वान्वृणुते प्राप्तुमिच्छति तेन वरणेनैष परमात्मा लभ्यो नान्येन साधनान्तरेण, नित्यलब्धस्वभावत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैष आत्माऽविद्यासंछन्नां स्वां परां तनुं स्वात्मतत्त्वं स्वरूपं विवृणुते प्रकाशयति प्रकाश इव घटादिर्विद्यायां सत्यामाविर्भवतीत्यर्थः । तस्मादन्यत्यागेनाऽऽत्मलाभप्रार्थनैवाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

न बहुना श्रुतेनेति । उपनिषद्विचारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । तेन वरणेनेति कथं व्याख्यातं यत्तदोर्भिन्नार्थत्वं साधनविवक्षायाः प्रस्तुतत्वादित्यर्थं ब्रूमः । परमात्माऽस्मीत्यभेदानुसन्धानं वरणम् । तेन वरणेनैष आत्मा लभ्यो भवति । बहिर्मुखेन तु शतशोऽपि श्रवणादौ क्रियमाणे न लभ्यते । अतः परमात्माऽस्मीत्यभेदानुसन्धानं परमात्मभजनं पुरस्कृत्यैव श्रवणादि सम्पादनीयमिति भावः । अथवाऽयमेव परमात्मानं वृणुते तेन परमात्मना मुमुक्षुरूपव्यवस्थितेन श्रवणेनाभेदानुसन्धानलक्षणेन प्रार्थनेन कृत्वा लभ्यः परमात्मैव मुमुक्षुरूपव्यवस्थित इत्यभेदानुसन्धानेनैव लभ्यो न कर्मणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

समन्तत आप्ताः कामा येन तस्य कृतात्मनो विद्यया परेण रूपेण कृत आत्मा यस्येहैव तिष्ठत्येव शरीरे कामा जन्महेतवः प्रविलीयन्ति नश्यन्ति ॥ २ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तर्हि तल्लाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते–नायमिति । प्रवचनेन वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या बहुना श्रुतेन भूयसा तात्पर्यविधारणेन । केन तर्हि लभ्यत इत्यत आह–यमेवेति । यं साधकमेवाऽऽत्मा वृणुते वरं ददाति कृपयति तेन लभ्यः "यं साधु निनीषति तं साधु कारयति यमसाधु निनीषति तमसाधु कारयति" इति श्रुत्यन्तरात् । कं वृणुत इति चेत्तत्र तन्त्रेणेदमेवोत्तरम् । यं प्रसिद्धमात्मानमेष साधको वृणुते भजति । वृङ् संभक्तौ

आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधननि बलाप्रमादतपांसि लिङ्गयुक्तानि संन्याससहितानि । यस्मात्—

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाऽप्यलिङ्गात् ।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

कथं ब्रह्म संविशत इत्युच्यते--

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥५॥

अयमात्मा बलहीनेन बलप्रहीणेनाऽऽत्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपश्वादिविषयसङ्गनिमित्तप्रमादात् । तथा तपसो वाऽप्यलिङ्गाल्लिङ्गरहितात् । तपोऽत्र ज्ञानम् । लिङ्गं संन्यासः संन्यासरहिताज्ज्ञानान्न लभ्यत इत्यर्थः । एतैरुपायैर्बलाप्रमादसंन्यासज्ञानैर्यतते तत्परः सन्प्रयतते यस्तु विद्वान्विवेक्यात्मवित्तस्य विदुष एष आत्मा विशते सम्प्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

सम्प्राप्य समवगम्यैनमात्मानमृषयो दर्शनवन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता न बाह्येन तृप्तिसाधनेन शरीरोपचयकारणेन । कृतात्मानः परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । वीतरागा विगतरागादिदोषाः । प्रशान्ता उपरतेन्द्रियाः । त एवंभूताः सर्वगं सर्वव्यापिनमाकाशवत्सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेन । किं तर्हि तद्ब्रह्मैवाद्वयमात्मत्वेन

वीर्यमिति मिथ्याज्ञानानभिभाव्यतालक्षणोऽतिशयः । अलिङ्गादिति । कथम् ? इन्द्रजनकगार्गिप्रभृतीनामप्यात्मलाभश्रवणात् । सत्यम् । संन्यासो नाम सर्वत्यागात्मकस्तेषामपि स्वत्वाभिमानाभावादस्त्येवाऽऽन्तरः संन्यासो

संभक्तिः सेवा । तेन लभ्यः "स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति स्मृतेः । तस्मादन्यत्यागेनाऽऽत्मलाभप्रार्थनैवैकाग्रतयाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः । विवृणुते प्रकाशयत्यविद्यावच्छिन्नां स्वां तनुम् ॥ ३ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिङ्गयुक्तानि संन्याससहितानीत्याह—नायमात्मा बलहीनेनेति । बलहीनेनाऽऽत्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन प्रमादात्पुत्रपश्वाद्यासङ्गादलिङ्गात्संन्यासरहितात्तपसो ज्ञानात् । एतैरुपायैर्बलाप्रमादसंन्यासज्ञानैर्विद्वान्विवेक्यात्मवित्तस्य विदुष एष आत्मा जीवो ब्रह्माख्यं धाम विशते प्रविशति ॥ ४ ॥

कथं ब्रह्म प्रविशतीत्याशङ्क्यैतिह्येनोत्तरयति—सम्प्राप्येति । कृतात्मानः परमात्मरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । सर्वगं सर्वव्यापि सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेन

किञ्च--

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

प्रतिपद्य धीरा अत्यन्तविवेकिनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्वभावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकालेऽप्याविशन्ति भिन्ने घटे घटाकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहति । एवं ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

वेदान्तजनितविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः परमात्मा विज्ञेयः सोऽर्थः सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । ते च संन्यासयोगात्सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगाद्यतयो यतनशीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां संन्यासयोगात्ते शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु । संसारिणां ये मरणकालास्ते परान्तास्तानपेक्ष्य मुमुक्षूणां संसारावसाने देहपरित्यागकालः परान्तकालस्तस्मिन्परान्तकाले साधकानां बहुत्वाद्ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेकवद् दृश्यते प्राप्यते वा । अतो बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्मणीत्यर्थः । परामृताः परममृतममरणधर्मकं ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते परामृता जीवन्त एव ब्रह्मभूताः परामृताः सन्तः परिमुच्यन्ति परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद् घटाकाशवच्च निवृत्तिमुपयान्ति परिमुच्यन्ति परि समन्तान्मुच्यन्ते सर्वे न देशान्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते ।

"शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य च ।
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः ॥"

"अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः" इति श्रुतिस्मृतिभ्यः देशपरिच्छिन्ना हि गतिः संसारविषयैव । परिच्छिन्नसाधनसाध्यत्वात् । ब्रह्म तु

बाह्यं तु लिङ्गमविवक्षितम् "न लिङ्गं धर्मकारणम्" इति स्मरणात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

नैष्कर्म्यसाहित्यं तु विवक्षितं प्रदीपस्य वर्तिकृतावच्छेदध्वंसे यथा तेजःसामान्यतापत्तिस्तद्वदित्याह–प्रदीपनिर्वाणवदिति । पदं पादन्यासप्रतिबिम्बं न दृश्येताभावादेवेत्यर्थः । अध्वस्विति । संसाराध्वनां पारयिष्णवः पारयितुं

युक्तात्मानो नित्यं समाहितस्वभावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकाल आविशन्ति भिन्नघटाद्याकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहति ॥ ५ ॥

ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । एकोऽप्यनेकवद् दृश्यत इति बहुवचनम् । तेषु परान्तकालः संसारावसाने देहपरित्यागकालस्तस्मिन्काले परामृताः परममृतं ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते

किञ्च मोक्षकाले—

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति देवतासु ।

समस्तत्वान्न देशपरिच्छेदेन गन्तव्यम् । यदि हि देशपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्यान्मूर्तद्रव्यवदाद्यन्तवदन्याश्रितं सावयवमनित्यं कृतकं च स्यात् । न त्वेवंविधं ब्रह्म भवितुमर्हति । अतस्तत्प्राप्तिश्च नैव देशपरिच्छिन्ना भवितुं युक्ता अपि चाविद्यादिसंसारबन्धापनयनमेव मोक्षमिच्छन्ति ब्रह्मविदो न तु कार्यभूतम् ॥ ६ ॥

या देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः स्वां स्वां प्रतिष्ठां गताः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयाबहुवचनम् । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याका या अन्त्यप्रश्नपरिपठिताः प्रसिद्धा देवाश्च देहाश्रया-श्चक्षुरादिकरणस्थाः सर्वे प्रतिदेवतास्वादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः ।

समापयितुमिच्छन्तीति समाप्तिकामा अनध्वगा भवन्तीत्यर्थः । तर्कतोऽपीहैव मोक्षो वक्तव्य इत्याह—देशपरिच्छिन्ना हीत्यादिना ॥ ६ ॥

स्वाः प्रतिष्ठाः प्रतिगता भवन्तीति भूतांशानां भौतिकानां च महाभूतेषु लयो दर्शितः । अन्त्यप्रश्नेति । ब्राह्मणग्रन्थे षष्ठप्रश्ने प्राणाद्या याः कलाः पठिता इत्यर्थः । मायामयमहाभूतानामंशावष्टब्धैर्जीवाविद्यामयभूतसूक्ष्मैः प्रातिस्वि-कैरदृष्टसहकृतैः प्रातिस्विकाः प्राणादय आरभ्यन्ते । ते च कर्माक्षिप्तैर्देवैः सूर्यादिभिरधिष्ठीयन्ते । कर्मणो भोगेनावसाने ते देवाः स्वस्थानं गच्छन्ति ।

जीवन्मुक्ताः सन्तः परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद् घटाकाशवच्च मुच्यन्ति ब्रह्मणि निवृत्तिमुप-यान्ति न देशान्तरे गमनमपेक्षन्ते ।

"शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य वा ।
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः" ॥ ६ ॥

किञ्च मोक्षकाले या देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः प्रतिष्ठाः स्वानि कारणानि गता भवन्ति । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकाः प्रश्नोपनिषदि षष्ठप्रश्नोक्तास्ता यथा—

"कलाः षोडश भूतानि प्राणोऽक्षं जन्म कर्म च ।
श्रद्धा यज्ञस्तपो मन्त्रा मनोमात्रं शरीरकम् ॥" इति ॥

षोडशं शरीरं तु पतितं तिष्ठति । देवाश्चक्षुरादिकरणाद्यधिष्ठातारः प्रतिदेवतास्वादि-त्यादिषु गता भवन्ति । कर्माण्यप्रवृत्तफलानि विज्ञानमयश्चाऽऽत्माऽविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधि-मात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवदिहप्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वादतो विज्ञानमयो विज्ञानप्राय आत्मा तिष्ठत उपाध्यपनये सति सर्वे परेऽव्यये ब्रह्मण्येकी भव-

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥७॥

किञ्च—

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवादिना च विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव । न, विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् । अविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यः प्रतिबन्धः । नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्च । तस्मात्—

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति ।

यानि च मुमुक्षुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव क्षीयमाणत्वाद्विज्ञानमयश्चाऽऽत्माऽविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवदिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव विज्ञानमयेनाऽऽत्मना । अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । त एते कर्माणि विज्ञानमयश्चाऽऽत्मोपाध्यपनये सति परेऽव्ययेऽनन्तेऽक्षये ब्रह्मण्याकाशकल्पेऽजेऽजरेऽनन्तरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽबाह्येऽद्वये शिवे शान्ते सर्व एकीभवन्त्यविशेषतां गच्छन्त्येकत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्ये घटाद्यपनय इवाऽऽकाशे घटाद्याकाशाः ॥७॥

यथा नद्यो गङ्गाद्याः स्यन्दमाना गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति नाम च रूपं च नामरूपे विहाय हित्वा तथाऽविद्याकृतनामरूपाद्विमुक्तः सन्विद्वान्परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

स यः कश्चिद्ध वै लोके तत्परमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति स

यच्च प्रातिस्विकं स्वाविद्याकार्यं तच्च सर्वं ब्रह्मैव सम्पद्यत इत्याह–यानि चेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

न्त्यविशेषत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्यादौ । घटाद्यपनय इवाऽऽकाशो महाकाशे ॥ ७ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह–यथेति । अस्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवादिना विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छेन्न ब्रह्मैवेति चेन्न । विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वादवि-

तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥९॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासम्प्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते ।

तदेतदृचाऽभ्युक्तं—क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः। तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

नान्यां गतिं गच्छति । देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुम् । आत्मा ह्येषां स भवति । तस्माद्ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मैव भवति । किञ्च नास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति । किञ्च तरति शोकमनेकेष्टवैकल्यनिमित्तं मानसं सन्तापं जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति । तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यम् गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यो विमुक्तः सन्नमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादि ॥ ९ ॥

तदेतद्विद्यासम्प्रदानविधानमृचा मन्त्रेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितम् । क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः । श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकर्षिमेकर्षिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति श्रद्धयन्तः श्रद्दधानाः सन्तो ये तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणम् । यथाऽथर्वणानां वेदव्रतं प्रसिद्धम् । यैस्तु यैश्च तच्चीर्णं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च ॥ १० ॥

एतद्ग्रन्थद्वारकविद्याप्रदानेऽयं विधिराथर्वणिकानामिति प्रकृतपरामर्शकादेतच्छब्दादवगम्यते । ग्रन्थद्वारेण विद्यायाः प्रकृतत्वसम्भवान्न सर्वत्र ब्रह्मविद्यासम्प्रदानमिति सूचयन्नाह—एतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति ॥ १० ॥ ११ ॥

द्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यप्रतिबन्धो नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याऽऽह—स य इति । वेद साक्षादहमस्मीति विजानाति यः स ब्रह्मैव भवति । नान्यां गतिं गच्छति देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुमात्मा ह्येषां स भवति तस्माद्विद्वान्ब्रह्मैव भवति । फलान्तरमाह—नास्येति । फलान्तरं तरतीति, तरति जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यः ॥ ९ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासम्प्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते—तदेतदिति । ऋचा मन्त्रान्तरेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितं क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ता ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकऋषिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति । श्रद्धयन्तः श्रद्धां कुर्वन्तः सन्तस्तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणं प्रसिद्धं व्रतम् ॥ १० ॥

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीयते । नम परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

इत्यथर्ववेदीया मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यमृषिरङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्टवत उवाच । तद्वदन्योऽपि तथैव श्रेयोर्थिने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिवदुपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । नैतद्ग्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽचरितव्रतोऽप्यधीते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि विद्या फलाय संस्कृता भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमऋषिभ्यः । परमं ब्रह्म साक्षाद् दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः। द्विर्वचनमत्यादरार्थं मुण्डकसमाप्त्यर्थं च ११

इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतावाथर्वणमुण्डकोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचितं मुण्डकोपनिषद्भाष्यव्याख्यानंसमाप्तम्॥

तदेतदक्षरं सत्यं पुरा पूर्वमुवाच शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्टवते निगदितवान् । अन्योऽपि तथैवोपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । एतद्ग्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽव्रती नाधीते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि संस्कृता फलाय विद्या भवतीति। समाप्ता ब्रह्मविद्या। सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण सम्प्राप्ता तेभ्यो नमः परमर्षिभ्यः परमं ब्रह्म साक्षाद् दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विरुक्तिरत्यन्तादरार्था। शिरस्यग्निधारणव्रतादस्य ग्रन्थस्य मुण्डकोपाख्या प्रसिद्धा ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति तृतीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ ३ ॥

नारायणेन रचिता शङ्करोक्त्युपजीविना । अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका मुण्डके शुभा ॥१॥

इति श्रीनारायणविरचिताऽथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीयते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

इत्यथर्ववेदीया मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यमृषिरङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्टवत उवाच । तद्वदन्योऽपि तथैव श्रेयोर्थिने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिवदुपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । नैतद्ग्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽचरितव्रतोऽप्यधीते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि विद्या फलाय संस्कृता भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमऋषिभ्यः । परमं ब्रह्म साक्षाद् दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विर्वचनमत्यादरार्थं मुण्डकसमाप्त्यर्थं च ११

इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतावाथर्वणमुण्डकोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचितं मुण्डकोपनिषद्भाष्यव्याख्यानंसमाप्तम्॥

तदेतदक्षरं सत्यं पुरा पूर्वमुवाच शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्टवते निगदितवान् । अन्योऽपि तथैवोपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । एतद्ग्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽव्रती नाधीते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि संस्कृता फलाय विद्या भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या । सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण सम्प्राप्ता तेभ्यो नमः परमर्षिभ्यः परमं ब्रह्म साक्षाद् दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विरुक्तिरत्यन्तादरार्था । शिरस्यग्निधारणव्रतादस्य ग्रन्थस्य मुण्डकोपाख्या प्रसिद्धा ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति तृतीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ ३ ॥

नारायणेन रचिता शङ्करोक्त्युपजीविना । अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका मुण्डके शुभा ॥१॥

इति श्रीनारायणविरचिताऽथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥